

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Паршин Ілля

Вектори політики князя Юрія-Болеслава Тройденевича до року 1333: між набутиим та «успадкованим»4

Прокоп Тарас

Петро Рум'янцев-Задунайський та Катерина II: особистісні відносини та їх вплив на становище Лівобережної України в другій половині XVIII ст.10

Карліна Оксана

Суконне виробництво в містах і містечках Волинської губернії (кінець XVIII ст. – початок 1860-х років)15

Романюк Неля

Пріоритетні галузі виробництва підприємців Волині (друга половина XIX – початок XX ст.)21

Дорошева Антоніна

Участь органів самоврядування Херсона та Миколаєва в розбудові міського господарства в другій половині XIX ст.27

Гучко Оксана

Організація медичної допомоги населенню Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.)32

Гуцалюк Інна

Проекти законодавчих змін уряду УНР у сфері державного управління в ході підготовки та проведення повстанської операції на Волині (1920–1921 рр.)38

Маслій Ольга

Діяльність Згромадження сестер-мироносиць у 1914–1946 рр.43

Гладишук Сергій

Сприйняття польської адміністрації населенням Західної Волині в 1919–1921 рр.50

Райківський Ігор

Діяльність прокомуністичної УСДП на Західній Україні (1923–1924 рр.)55

Мосорко Мар'яна	
Діяльність польських комітетів опіки в Галичині періоду Другої світової війни.....	61
Шульга Світлана	
Родина волинських чехів Прокупеків	68
Росіцький Петро	
УНС як фактор, протидіючий німецькій окупаційній владі. Перші бойові сутички (липень–вересень 1943 р.).....	77
Ленартович Олег	
Німецько-фашистський окупаційний режим на Волині в роки Другої світової війни.....	84
Федчук Олександр	
Луцькі богословсько-пастирські курси в 1945/1946 навчальному році	92
Кіндрачук Надія	
Антиукраїнська мовна політика у вищій школі України: 60–70-ті рр. XX ст.....	97
Юрова Тетяна	
Волонтерська допомога у створенні засобів індивідуального захисту та технічного оснащення військовослужбовців у зоні АТО	102

РОЗДІЛ II. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Рассадин Сергей	
К вопросу об истинной исторической роли Евфросинии Полоцкой.....	109
Ковальчик Рафал Виктор	
Смоленск 1812 года – «ворота Москвы»	115
Ворон Елена	
Формування громадських організацій Чехословаччини: особливості інституалізації.....	123
Підберезних Інна	
Індонезія: шлях до прогресивного розвитку та демократії.....	129

РОЗДІЛ III. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО. ЕТНОГРАФІЯ. АРХІВОЗНАВСТВО. ІСТОРІОГРАФІЯ

Мочкін Сергій	
Сакральні пам'ятки західних областей УРСР в умовах антирелігійної кампанії 1958–1964 років.	135
Чибирак Світлана	
Оптичні атмосферні явища у світогляді мешканців Західного Полісся	141
Качковська Леся	
Архівні документи як джерело з вивчення діяльності Київського товариства охорони пам'яток старовини й мистецтва	146
Леснича Пауліна	
Поняття «повсякденність» у пострадянській історіографії	152
Яремко Катерина	
Політична поліція Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в сучасній російській історіографії	157
Зінько Дмитро	
Історіографія діяльності Художнього музею м. Луцька	163

РОЗДІЛ ІV. ОГЛЯДИ. РЕЦЕНЗІЇ

Білик Вікторія

Руська церква як репрезентант української людності в Речі Посполитій
(рецензія на книгу «Kościoły Wschodnie w państwie polsko-litewskim
w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795») 171

Штанько Оксана

Українське повсякдення в документах (рецензія на книгу « Українське повсякдення ранньомодерної
доби : зб. док. – Вип. 1 : Волинь XVI ст. / НДІ українознавства МОН України») 174

Хлібовська Ганна

Новий час в історії західної цивілізації (рецензія на книгу «Історія країн Західної Європи
та Північної Америки Нового часу (кінець XV – початок XIX ст.)»)..... 178

Качараба Степан

Волинь у культурному просторі міжвоєнної Польщі (рецензія на книгу Ю. В. Крамара
«Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя») 181

Панишко Галина

Українська політична еміграція в міжвоєнній Польщі (рецензія на книгу Р. П. Давидюк
«З поляками за Україну: наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному
житті міжвоєнної Волині») 183

Наші автори 185

РОЗДІЛ I

Історія України

УДК 94 (477.83/.86+477.82)“1323/1333”

Ілля Паршин

Вектори політики князя Юрія-Болеслава Тройденовича до року 1333: між набутиим та «успадкованим»

У статті розглянуто дипломатичну діяльність князя Юрія-Болеслава Тройденовича від часу утвердження на галицько-волинському престолі до 1333 р. Автор продемонстрував, що руський володар успадкував систему політичних союзів і тривалий час маневрував між впливом польського короля Владислава Локетка та зобов'язаннями, узятими на себе в договорах із Тевтонським орденом 1325, 1327, 1334 і 1335 рр. Зрештою, дипломатична лінія, спрямована на союз із братами-лицарями, узяла гору. Спадкоємець Романовичів остаточно зробив вибір на користь зближення з орденською державою.

Ключові слова: князь Юрій-Болеслав Тройденович, Тевтонський орден, король Владислав Локеток, Галицько-Волинська держава.

Постановка наукової проблеми та її значення. Галицько-Волинська держава першої половини XIV ст. – справжня terra incognita для дослідників. Пам'ятки місцевої літописної традиції, якщо вони існували, не збереглися до наших днів, а згадки північно-руських книжників про ці землі поодинокі й бідні змістом. Отже, перед істориками постає важливе завдання – пошук, аналіз та інтерпретація нових свідчень, які здатні пролити більше світла на минуле великої середньовічної країни.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Із когорти місцевих володарів виокремлюється князь Юрій-Болеслав Тройденович, рівень знань про політику якого відносно високий. Зокрема, спеціальну розвідку його особі присвятили спільно Ян Режабек, Іван Лінниченко, Аріст Кунік, Олександр Лаппо-Данилевський [2], інформативне повідомлення до 600-ліття загибелі руського правителя належить Миرونу Кордубі [10]. До різних аспектів дипломатії князя зверталися Михайло Грушевський [8, с. 120–139, 522–535], Станіслав Закшевський [33], Генрік Пашкевич [26, с. 5–35], Броніслав Влодарський [32, с. 242–294]. Проблеми шлюбних угод-союзів Романовичів на тлі династичної політики польських володарів простежили Даріуш Домбровський [21] і Ян Тенговський [14, с. 45–56]. Найповніше критичне видання текстів, актів та документів Галицько-Волинського князівства і XIV ст. здійснив Олег Купчинський [11]. Водночас, як відзначив Леонтій Войтович в одній з останніх підсумкових робіт, присвячених Юрію-Болеславу Тройденовичу: «В історіографії закріпився стереотип сприйняття князя як польського ставленика, що не зумів знайти спільної мови з галицьким боярством і був отруєний за прихильність до католиків» [5, с. 209]. Отже, існує потреба в подальших студіях, переоцінці вже наявних узагальнень. Зокрема, важливо розрізнити систему союзних угод, яку правитель «успадковав» від попередників, та дипломатичні вектори, набуті ним самостійно.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період володарювання Юрія-Болеслава Тройденовича від часу його утвердження на галицько-волинському престолі до 1333 р., тобто до коронації Казимира III, із яким, як справедливо зауважують фахівці [5, с. 217–218; 11, с. 174–180], політичні контакти не склались і виразно переросли в тривале протистояння, що, вочевидь, завершилось убивством руського князя у квітні 1340 р.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. До 21 травня 1323 р. померли Андрій та Лев Юрійовичі, останні представники династії Романовичів по мечу (чоловічій лінії), про що повідомив папу римського Юанна XXIII (1244–1344) польський король

Владислав Локеток (1260-61–1333, коронувався 1320 р.) [25, с. 83]. Їх загибель відкрила шлях до боротьби за галицько-волинську спадщину, де претендентами виступили Юрій-Болеслав, син мазовецького й черського володаря Тройдена та княгині Марії Юрійвни, і Владислав, син добжинського князя Земовита й Анастасії Львівни [1, с. 81] або, згідно з гіпотетичною реконструкцією Д. Домбровського, Анастасії Мстиславівни [21, с. 153–155, 174–180, 232–240]. Обґрунтовані претензії мав також Дмитро-Любарт Гедимінович як імовірний зять котрогось із князів Юрійовичів, проте литовська сторона, вочевидь, не встигла підтримати свого кандидата [5, с. 211–215]. Унаслідок тривалих переговорів, до яких, за інформацією польського хроніста Яна з Чарнкова (†1387), долучилися представники хана Узбека й верхівка галицького боярства [13, с. 94–97], перевагу надано Юрію-Болеславу Тройденовичу.

Перші грамоти-підтвердження руським нобілям юний правитель, який народився між 1311–1314 рр., видавав разом із матір'ю-регенткою Марією Юрійвною [14, с. 54–56]. Новий сюзерен мав засвідчити й інші документи, зокрема ті, що скріплювали міждержавні угоди. Так, добре знані в науковій літературі чотири відозви до магістрів Тевтонського ордену, датовані 1325, 1327, 1334 та 1335 рр. – стан збереження пам'яток задовільний, їх автентичність не викликає жодних підозр [11, с. 167–187]. Однак постає питання, до якого звертаються дослідники вже понад століття: для чого галицько-волинський князь засвідчував союзні наміри так часто [2, с. 92–93]? Відповідь, очевидно, криється в стрімких змінах політичної ситуації на теренах тогочасної Східної Європи.

Збройне опанування рицарями Гданського Помор'я в 1308–1309 рр. поклало початок довготривалій боротьбі з Польським Королівством, у контексті якої впродовж першої третини XIV ст. розвивалися польсько-орденські відносини [7, с. 210]. Не володіючи достатніми силами для військового протистояння, Владислав Локеток ужив низку дипломатичних заходів задля повернення захоплених територій. Дієвим кроком було звернення до папського арбітражу: Орден не сплачував денарій св. Петра (спеціальний податок, що збирався на користь римських понтифіків), тому не міг розраховувати на велику прихильність суддів [9, с. 201–202; 17, с. 342–345]. Формувалася коаліція, здатна боротися зі зростанням впливів братів-рицарів у Прибалтиці. Її складовою частиною стала угода польського князя з данським королем Еріком VI (1274–1319) від 27 червня 1315 р., скерована проти бранденбурзького маркграфа. Документ завершувався такими словами: «Promittimus etiam bona fide pro excellentissimo rege Ungarie, affine nostro charissimo, et pro omnibus nostris filiis, Dei gratia principibus Cuiavie, Masovie, Osvantime, Bythomie et Raziborie, pro nostrisque nepotibus Russie principibus, quod prehabitam ordinationem initam nobiscum, tenebunt et inviolabiliter observabunt» («Обіцяємо також щиро за найвеличнішого короля Угорщини, сусіда нашого дорогого, та за всіх наших молодших синів, Божою милістю князів Куявії, Мазовії, Освенціму, Битомії, Рацібору, і за наших племінників руських князів, що раніше угоду уклали з нами, [умов договору] триматися і непорушно [їх] виконувати») [19, № 976]. Реалізація трактату на практиці виявилася не надто успішною й звелася, мабуть, до походу Владислава Локетка на Бранденбург у 1316 р., про що збереглися короткі повідомлення в польських анналах [29, с. 188; 32, с. 243].

Згаданими в домовленостях руськими володарями могли бути тільки Андрій і Лев Юрійовичі, які й справді доводилися племінниками польському правителю [8, с. 522–523]. На жаль, текст тієї угоди втрачений. Прикметно, що князі Юрійовичі в 1316 р. підтвердили союз із тевтонцями відповідною грамотою на вимогу родича, комтура Зігхарда Шварцбурга [11, с. 145–152]. Бранденбурзький маркграф Людвіг V (1315–1361) перебував у приязних контактах із великими магістрами Ордену, тому інформація навіть про номінальну участь галицько-волинських військ у боротьбі за Помор'я на польській стороні спричинила поновлення старої угоди, а відтак – укладання відповідного документа. Існують підстави вважати, що лінію своїх попередників продовжив Юрій-Болеслав Тройденович.

У грамоті від 1325 р. він обіцяв великому магістрові Вернерові фон Орзельну (бл. 1280–1330) продовжувати добрі взаємини, укладені за часів його попередників [11, с. 167–170]. Водночас можна стверджувати, що галицько-волинський володар підтвердив також свою «антибранденбурзьку» позицію, скріпивши її невідомою угодою з королем Владиславом Локетком. Суть утраченого манускрипту, очевидно, подібна до давнішого союзу польського правителя й останніх Романовичів, на яку монарх посилався в 1315 р. Цей жест, насамперед, засвідчував би спадковість влади Юрія-Болеслава Тройденовича та сталість політичних відносин із найближчим сусідом. Імовірні наслідки такого кроку зауважені в маловідомому джерелі.

«Чеська хроніка» Пршибиха Пулкава з Раденіна (†1380) [23], що скомпільована з давніших пам'яток, розпочинається біблійною оповіддю про падіння Вавилонської вежі й із невідомих причин обривається на 1330 р. Її автор – магістр вільних містечтв, ректор школи св. Юлії в Празі – під час складання твору скористався як відомими богемськими середньовічними працями, так і недоступними до цього часу матеріалами королівських архівів [12, с. 135–136].

Із тексту ґрунтовного наративу важливий такий фрагмент: «Anno vero 1326 Wladislaus alias Loketko, rex Cracovie, multos infideles Litanos, Ruthenos, paganos ad partes Marchie Brandenburgensis destinavit, et pluribus innumera dampna fecit» («Року Божого 1326 Владислав Локеток, король Краківський, багатьох невіруючих литовців, русів, язичників до земель Бранденбурзьких привів і незліченних збитків завдав») [23, р. 203, 323]. Цитований уривок є, можливо, першою звісткою в латиномовних хроніках про початкові кроки князя Юрія-Болеслава Тройденовича на зовнішньополітичній арені. Запис одиничний, ані в сучасних авторові записах, ані в пізніших джерелах не дублюється. Установити, кого хроніст позначав етнонімом *руси*, не вдається. Це могли бути піддані великого литовського князя Гедиміна (1275–1341), котрий титулував себе також як «король Русі і Литви» [33, р. 22–24]. Зокрема, у 1325 р. укладання польсько-литовського союзу скріпилося шлюбом спадкоємця польського престолу Казимира Владиславовича з Альдоною-Анною Гедимінівною [5, с. 215; 15, с. 33–34]. Спільна виправа на Бранденбург, про яку повідомив Пршибих Пулкав із Раденіна, вірогідно, засвідчила його реалізацію.

Імовірну участь у конфлікті галицько-волинського володаря засвідчує поява грамоти князя Юрія-Болеслава до магістра Тевтонського ордену, даної 9 березня 1327 р. у Володимирі [11, с. 170–173]. Її текст майже дослівно повторює документ 1316 р., складений останніми Романовичами. Це, з одного боку, підтверджує налагоджену роботу княжої канцелярії, де пильнували за збереженням старих угод, але, що важливіше, указує на прямий зв'язок подій 1315–1327 рр. У польській історіографії утвердилася думка, що вістря альянсу спрямовувалося проти Литви [26, с. 30–31], але суть договору може мати інше пояснення.

Хронологія «руського епізоду» в конфліктах у Прибалтиці складається таким чином. Князі Андрій і Лев Юрійовичі уклали угоду з Владиславом Локетком, відомості про яку нальні під 1315 р. Наступного року на вимогу братів-рицарів та Зіґхарда Шварцбурга підтверджується русько-тевтонський союз, яким із боротьби за Помор'я фактично усувається навіть гіпотетична військова допомога останніх Романовичів. Юрій-Болеслав Тройденович, демонструючи дотримання векторів дипломатичної політики своїх попередників, у 1325 р. поновив договір з Орденем, але також установив доброзичливі контакти з польським правителем. Новий етап боротьби з Бранденбургом 1326 р., у якому, згідно з повідомленням «Чеської хроніки» Пршибиха Пулкави з Раденіна, брали участь невідомі *руси*, спричинив у 1327 р. появу чергової грамоти князя Юрія-Болеслава, яка копіює текст союзної угоди 1316 р. Великим магістром Тевтонського ордену в 1324–1330 рр. був Вернер фон Орзельн, тому подвійне документальне запевнення в «цирїї дружбі та прихильності і дружніх союзах» [11, с. 173], вочевидь, пояснюється потребою наново дійти порозуміння з братами-рицарями. Наслідки цього кроку проявилися під час продовження війни в Прибалтиці на зламі 1320–1330-х рр.

Король Владислав Локеток міг твердо розраховувати на допомогу литовського володаря Гедиміна та угорського монарха Карла Роберта Анжуйського (1248–1342) [7, с. 213]. До конфронтації готувались і його противники. У 1326 р. укладено договір між тевтонцями та мазовецькими князями [20, № 118; 32, с. 274]. Згодом Орден додав до лав союзників вроцлавського правителя Генріха VI Доброго (1294–1335) і німецького короля Людвіґа IV Віттельсбаху (1281–82–1347) [9, с. 202–203]. На жаль, невідомо, чи князь Юрій-Болеслав долучився до цього альянсу – навіть про його контакти з батьком та іншими близькими родичами відомостей не збереглося. Щоправда, балтські середньовічні автори зафіксували активну участь русів у війні 1329–1332 рр. Задля того, аби встановити дотичність цих записів до історії Галицько-Волинської держави, варто розглянути їх детальніше.

Насамперед, слід звернути увагу на «Аннали самбійських каноніків» [18], створені орієнтовно в середині XIV ст. у Кеніґсберзі (нині – Калінінград, Російська Федерація). Наратив містить опис подій за 3–1352 рр., анонімні автори оперували давнішими пам'ятками для висвітлення минулого Прибалтики, водночас записавши сучасну їм автентичну інформацію [30, с. 27]. Із тексту процитуємо: «Anno Domini 1330 magnus exercitus Litwinorum et Ruthenorum Curoniam circa dominicam Reminiscere intravit, ipsam devastans graviter et depopulans et magnis abductis spoliis ad propria est

reversus» («Року Божого 1330 велике військо литовців і русів в Курляндію під час великого посту вривається, нищачи безжално та вбиваючи, і [з] великою здобиччю награваного до себе вертається») [18, с. 284–285]. Лаконічно повідомлення підтверджено в «Ронненбурзьких анналах» (Ронненбург – сучасне м. Рауна, Латвія) [16], уривчастих нотатках невідомих кліриків за 1190–1349 рр., які до свого твору включив відомий польський автор Мацей Стрийковський (1547–1593) [24, с. 229, 232]. Відгук звучить так: «1330. Litwini cum Ruthenis Curonicam terram depopulate sunt» («[Року Божого] 1330 литовці з русами землю Курляндську плондрують») [16, р. 146]. На жаль, в обох випадках анналісти не уточили, звідки саме походили згадані руси. В історіографії утвердилася думка, що ці контингенти належали васалам великого князя Гедиміна [17, с. 346].

Вірогідною є інша версія. Свідчення балтійських анналістів доповнюються призабутою в сучасній науковій літературі грамотою магістра Тевтонського ордену Лютера фон Брауншвейга (1275–1335, великий магістр із 1331 р.) до папи римського Іоанна XXII про похід рицарів на Польщу 1331 р. Описуючи руйнування й збитки, яких завдали союзники Владислава Локетка, головнокомандувач відзначив: «...nec latet sanctam gratiam vestram, quomodo idem rex anno preterito, receptis treugis cum rege Bohemie, complice guerre nostre, cum Ungaris, Litwinis, Ruthenis et Cumanis, iterum terras nostras intravit et tunc residuum Bruci, sue malignitatis (f)er(r)ugine devastavit» («...і не приховує [від] святої милості Вашої, як той король [польський] року минулого, схваливши мирну угоду з королем Богемії, помічником військовим нашим, з угорцями, литовцями, русами і половцями знову увірвався до наших земель і після цього решту Пруссії(?) своєю злобою заіржавілою понищив») [22, с. 40]. Згадка про русів поруч із куманами та угорцями, підданими Карла Роберта, мимоволі наштовхує на висновок про їх «південне» походження. Однак приналежність до галицько-волинських дружинників сумнівна. Указані підрозділи, очевидно, очолювалися палатином Віллермом Другетом, який був у найближчому оточенні монарха з Анжуйської династії: у його безпосередньому володінні перебувала вся Північно-Східна частина тогочасного Угорського королівства, утім і територія Закарпаття (наприклад Невицька фортеця поблизу Ужгорода) [6, с. 213]. Отже, згадані великим магістром Ордену руси вербувалися з цих земель. Князь Юрій-Болеслав Тройденович, таким чином, участі в конфлікті на стороні Владислава Локетка не брав.

Зовнішньополітичний крок руського володаря має логічне пояснення. У 1329 р. польський король уклав мир із Бранденбургом [9, с. 203], тому стара русько-польська угода втратила силу. Галицько-волинський правитель не мав підстав порушувати союз із тевтонцями, укладений 1327 р. Можна припустити, що, одружившись з Офкою-Євфимією Гедиміновною в 1331 р. [10, с. 23–30], він уладнав усі суперечки (якщо вони існували) з литовськими володарями. Уже наступного року відбувся похід руських військ проти Угорщини, який, імовірно, був реакцією на небезпечне польсько-угорське зближення, згодом остаточно скріплене в 1335 та 1338 рр. вишеградськими домовленостями [5, с. 217–219].

Кампанія в українській науковій літературі відома, насамперед, завдяки короткому повідомленню М. Грушевського [8, с. 533–534]. Сам учений покликався на латиномовну роботу угорського дослідника Георга Прая (1723–1801), який відзначив спільну виправу руських і золотоординських військ на землі верхньої Тиси й намір короля Карла Роберта Анжуйського помститися за завдану шкоду [27, с. 32]. Зі свого боку, фахівець використав записи італійця Одоріко Рейналді (1595–1671) [28, с. 502]. Основою повідомлень, певно, була грамота папи римського Іоанна XXII до угорського монарха, видана «Kalendas Iunii, Anno Sextodecimo» («на червневі календи, року [правління нашого] шістнадцятого») [31, № 865], тобто 1332 р. Текст документа розлогий, але конкретної інформації містить небагато: намісник апостола Петра повідомляє, що від Павла, єпископа Секешфегервара (Білого міста), дізнався про руйнування, здійснені «Ruthenis aliisque scismaticis et infidelibus» («русами та іншими схизматиками й невірними»), тому для захисту християн і християнських володінь пропонує «subventionis auxilio» («грошову допомогу») та іншу підтримку католицької церкви [31, № 865]. Зміст послання фактично дубльований в іншій буллі, скерованій до збирачів папської данини Якоба Беренгарія та Раймунда де Бонофато [31, № 866]. Мабуть, на їхні плечі покладались організація й надання згаданої фінансової субсидії. Ще один лист понтифіка адресувався до «viro nobili Thom[a]e duci Transilvano» («мужа визначного Томи, князя Трансильванії») [31, № 860], – судячи зі згадок про боротьбу з еретиками та схизматиками, саме його землі, розміщені вздовж верхньої течії Тиси, потерпіли від походу.

Отже, до травня-червня 1332 р. відбувся наступ руських військ, унаслідок якого угорські володіння зазнали великих збитків. Слід звернути увагу на формулу «Ruthenis aliisque scismaticis et

infidelibus», у ній не згадуються монголи. Відсутність ординців указує, що князь Юрій-Болеслав Тройденевич спирався на власні сили та контингенти союзників-«схизматиків», серед яких головну роль відіграло, вочевидь, волосько-руське населення сірето-дністровського межиріччя. Цей висновок також можна підтвердити.

Свідком на грамоті великому магістру Тевтонського ордену Лютеру фон Брауншвейгу від 11 лютого 1335 р. виступив Олександр Молдайович [11, с. 174–180]. Близьче його особа нам не відома, проте, на думку дослідників, князь Юрій-Болеслав Тройденевич заслуговує на те, аби в міждержавному документі згадувався боярин із таким прізвиськом: це демонструвало належність молдавських земель до Галицько-Волинської держави, а не Угорського королівства, яке на них зазіхало [3, с. 49–51]. Дунайське Пониззя здавна перебувало у сфері впливу Галицького князівства [4], тому не виключено, що й інші бояри пристали на можливість применшити впливи Анжуйської династії в регіоні, скориставшись участю вірного Карлу Роберту палатина Віллерма Другета у війні на півночі.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Після вигаснення династії Романовичів по чоловічій лінії галицько-волинський престол успадкував князь Юрій-Болеслав Тройденевич. Водночас у користуванні нового сюзерена перебувала система міждержавних угод, складена ще за його попередників. Так, русько-польський договір згадано в трактаті 1315 р., спрямованому проти Бранденбурга. Однак уже 1316 р. Андрій та Лев Юрійовичі підтвердили дружні контакти з Тевтонським орденом, союзником північного маркграфства, і фактично відійшли від боротьби за Помор'я. Князь Юрій-Болеслав (можливо, разом із матір'ю-регенткою Марією Юрійвною), певно, 1325 р. підтвердив обидва альянси, проте коли розпочався черговий етап протистояння в Прибалтиці, запевнив у щирій дружбі великого магістра Вернера фон Орзельна. На зламі 1320–1330-х рр. у польсько-тевтонському протистоянні руський правитель не підтримав монарха Владислава Локетка, завдавши удару в 1332 р. по його союзнику Угорському королівству. Від одного «успадкованого» вектора, спрямованого на приязні відносини із західним сусідом, отже, він відмовився. Власне, цього вибору князь Юрій-Болеслав Тройденевич дотримувався аж до своєї загибелі в 1340 р.

Джерела та література

1. Беньяк Я. Вигаснення галицько-волинської княжої династії / Я. Беньяк // Галичина та Волинь у добу Середньовіччя: до 800-річчя з дня народження Данила Галицького / [відп. ред. Я. Ісаєвич]. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 79–85.
2. Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси : сб. материалов и исслед., собр. О. Гонсиоровским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линниченко, С. Д. Пташицким и И. Режабком. – СПб. : Тип. Императорской академии наук, 1907.
3. Возний І. Політичний розвиток території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром у другій половині XIII–XIV ст. / І. Возний // Слов'яни і Русь: археологія та історія : зб. пр. на пошану дійсного члена Нац. академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя / [відп. ред. Г. Ю. Івакін]. – К. : Стародавній світ, 2013. – С. 47–55.
4. Войтович Л. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї / Л. Войтович // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України : матеріали міжнар. наук. конф. Галич, 10–11 жовт. 2008. – Галич, 2008. – С. 3–18.
5. Войтович Л. Князь Юрій-Болеслав Тройденевич: ескіз портрета / Л. Войтович // Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. В. Александрович]. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 209–220.
6. Гарді Д. Кілька нових зауважень до походу угорського палатина Віллерма Другета «in Rutheniam» навесні 1340 року / Д. Гарді // Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. В. Александрович]. – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 209–215.
7. Горбач Т. Взаємовідносини Польського Королівства з Тевтонським Орденом у першій третині XIV ст. / Т. Горбач // Гілея : наук. вісн. зб. наук. пр. / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. – К., 2012. – Вип. 3 (58). – С. 210–217.
8. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський ; редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. 3 : До року 1340. – 592 с.
9. Грущинський Я. Тевтонсько-польська війна 20–40-х років XIV століття і королівство Русі / Я. Грущинський // Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. В. Александрович]. – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 199–208.
10. Кордуба М. Болеслав-Юрій II. Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави з нагоди 600-річчя його смерті / М. Кордуба // Минуле і сучасне. – Краків, 1940. – Ч. 7. – С. 3–32.

11. Купчинський О. Акти та документи Галицько-волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / О. Купчинський. – Львів : Вид-во НТШ, 2004. – 1283 с.
12. Лаптева Л. Хроника Козьмы Пражского и ее использование в чешской историографии позднего средневековья / Л. Лаптева // Средневековый город. – Саратов, 2007. – Вып. 17. – С. 131–138.
13. Мицик Ю. Відомості про Україну XIV ст. в хроніці Яна з Чарнкова / Ю. Мицик // *Magisterium*. – К., 2004. – Вип. 17 : Історичні студії. – С. 92–97.
14. Тенговський Я. Обставини вступу князя Болеслава-Юрія Тройденовича на галицько-волинський престіл (Невідомі руські документи з XIV ст.) / Я. Тенговський // *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка* : пр. іст.-філософ. секції. – Львів, 2010. – Т. 260. – Кн. 1. – С. 45–56.
15. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – Киев : Наук. думка, 1987. – 183 с.
16. *Annales Ronneburgenses* / [hrsg. E. Strehlke] // *Scriptores Rerum Prussicarum*. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1863. – Т. 2. – P. 143–148.
17. Biskup M. Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach: gospodarka, społeczeństwo, państwo, ideologia / M. Biskup, G. Labuda. – Gdańsk : Wydawnictwo Morskie, 1986. – 624 s.
18. *Canonici Sambiensis epitome gestorum Prussie* / [hrsg. M. Töppen] // *Scriptores Rerum Prussicarum*. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1861. – Т. 1. – P. 272–290.
19. *Codex diplomaticus Majoris Poloniae* / [ed. I. Zakrzewski]. – Poznań : Nakładem Biblioteki Kórnickiej, 1878. – Т. 2.
20. *Codex diplomaticus Prussicus* / [hrsg. von J. Voigt]. – Königsberg : Verlag von Gebrüder Bornträger, 1842. – Т. 2.
21. Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich / D. Dąbrowski. – Poznań ; Wrocław : Wydawnictwo Historyczne, 2002. – 347 s.
22. Kłodziński A. Ze studiów krytycznych nad rokiem 1331 / A. Kłodziński // *Kwartalnik Historyczny*. – Warszawa, 1905. – Rocznik 29. – S. 30–42.
23. *Kronika Pulkařova* / [vyd. J. Emler a J. Gebauer] // *Fontes Rerum Bohemicarum*. – V Praze : Nakładem nadáni Františka Palackého, 1893. – Т. 5. – P. 1–326.
24. Lorenz O. Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter seit der Mitte des dreizehnten Jahrhunderts / O. Lorenz. – Berlin : Verlag von W. Hertz, 1887. – Bd. 2. – 339 S.
25. *Monumenta Poloniae Vaticana* / [ed. J. Ptaśnik]. – Kraków : Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1913. – Т. 1. – 502 p.
26. Paszkiewicz H. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego* / H. Paszkiewicz. – Warszawa : Instytut Popierania Nauki, 1925. – 287 s.
27. Pray G. *Annales regum Hungariae* / G. Pray. – Vindobonae : Typis Georgii Ludovici Shulzii, 1764. – Т. 2.
28. Raynaldi O. *Annales ecclesiastici* / [ed. A. Theiner]. – Parisiis : Typis Ludovici Guerini, 1880. – Vol. 24. – 566 p.
29. *Rocznik Małopolski* / [ed. A. Bielowski] // *Monumenta Poloniae Historica*. – Lwów : W komisie Księgarni Gubrynowicza i Shmidta, 1878. – Т. 3. – P. 140–202.
30. Töppen M. *Geschichte der preußischen Historiographie von P. v. Dusburg bis auf K. Schütz* / M. Töppen. – Berlin : Verlag von W. Hertz, 1853. – 290 S.
31. *Vetera monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia* / [ed. A. Theiner]. – Romae : Typis Vaticanis, 1859. – Т. 1 : Ab Honorio PP. III. usque ad Clementem PP. IV.
32. Włodarski B. *Polska i Rus 1194–1340* / B. Włodarski. – Warszawa : PWN, 1966. – 326 s.
33. Zakrzewski S. *Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w.* / S. Zakrzewski. – Zamość : Zygmunt Pomarański i Spółka, 1922. – 63 s.

Паршин Илья. Векторы политики князя Юрия-Болеслава Тройденовича до года 1333: между приобретенным и «унаследованным». В статье рассмотрена дипломатическая деятельность князя Юрия-Болеслава Тройденовича от времени утверждения на галицко-волинском престоле до 1333 г. Автор показал, что правитель унаследовал систему политических союзов и длительное время маневрировал между влиянием польского короля Владислава Локетка и обязательствами, взятыми на себя в договорах с Тевтонским орденом 1325, 1327, 1334 и 1335 гг. В конце-концов, дипломатическая линия, направленная на союз с братьями-рыцарями, возобладала. Наследник Романовичей окончательно сделал выбор в пользу сближения с орденским государством. Подтверждением этого является участие князя Юрия-Болеслава Тройденовича в походе 1332 г. против Венгерского Королевства, которое было союзником средневековой Польши. Нового вектора, который ломал устоявшиеся дружеские связи с западными соседями, русский князь придерживался вплоть до своей гибели в 1340 году.

Ключевые слова: князь Юрий-Болеслав Тройденович, Тевтонский орден, король Владислав Локеток, Галицко-Волинское государство.

Parshyn Ilya. The Political Vectors of Duke Yuriy-Boleslav Troydenovych Until the Year 1333: Between the Acquired and the «Inherited». The article describes the diplomatic activity of duke Yuriy-Boleslav

Troydenovych from his approval at the Galicia-Volhynian throne until the year 1333. The author showed that the ruler has inherited a system of political alliances and for a long time maneuvered between the influence of the Polish King Vladyslav Lokietek and the obligations, assumed by the treaties with the Teutonic Order in 1325, 1327, 1334 and 1335. Finally, he inclined to the union with the knights. The Romanovych's heir adopted a rapprochement with the Order state. The campaign against the Kingdom of Hungary, which was an ally of medieval Poland, has proved this diplomatic direction of duke Yuriy-Boleslav Troydenovych. The ruler held this vector, which breaks the established friendly relations with western neighbors, until his death in 1340.

Key words: duke Yuriy-Boleslav Troydenovych, the Teutonic Order, King Vladyslav Lokietek, the Galicia-Volhynian state.

Стаття надійшла до редколегії
09.12.2014 р.

УДК [94(477):929 Рум'янцев] «1762/1796»

Тарас Прокоп

Петро Рум'янцев-Задунайський та Катерина II: особистісні відносини та їх вплив на становище Лівобережної України в другій половині XVIII ст.

У статті розглянуто особливості відносин між Катериною II і графом, генерал-фельдмаршалом П. Рум'янцевим та їх вплив на історичний розвиток українських земель, які опинилися під владою Російської імперії. Увагу зосереджено на ролі Катерини II у прийнятті управлінських рішень П. Рум'янцевим на посаді генерал-губернатора Лівобережної України. Також проаналізовано еволюцію відносин між цими двома історичними постатями та з'ясовано, яке місце займав у них граф Г. О. Потьомкін.

Ключові слова: Російська імперія, Малоросійська колегія, П. Рум'янцев-Задунайський, Катерина II, Г. О. Потьомкін.

Постановка наукової проблеми та її значення. В історії України друга половина XVIII ст. стала періодом повної втрати автономії Гетьманщини та інтеграції її структур у загальноімперську систему влади. Вагому роль у цьому процесі відігравали міжособистісні зв'язки між імператрицею Катериною II та генерал-губернатором Малоросії П. Рум'янцевим-Задунайським. Чому саме військового командира було призначено на адміністративну посаду, чим керувався в проведенні своїх реформ на території Гетьманщини генерал-губернатор, був він самостійною чи повністю залежною від волі імператриці особою та, урешті, який вплив мали стосунки між генерал-губернатором й імператрицею на розвиток українських земель? На ці та інші питання ми спробуємо дати відповідь у цій статті.

Мета роботи – на основі комплексного аналізу історіографії та джерел дослідити міжособистісні зв'язки між Катериною II й П. Рум'янцевим-Задунайським та їх вплив на розвиток українських земель.

У роботі поставлено такі **завдання**: визначити передумови й причини призначення П. Рум'янцева на посаду генерал-губернатора Малоросії; дослідити вплив Катерини II на діяльність П. Рум'янцева на території колишньої Гетьманщини; з'ясувати значення особистісних відносин між імператрицею та генерал-губернатором для розвитку українських земель.

Аналіз досліджень цієї проблеми. До питань особистісних відносин П. Рум'янцева й Катерини II в різні періоди зверталися різні історики. Із праць XVIII–XIX ст. варто виділити роботи О. Лазаревського [6], В. Рубана [16] й О. Брікнера [1]. Останній у своїй праці «Подорож імператриці Катерини в Крим» детально описав подорож імператриці територією України та зробив особливий акцент на особистісних відносинах між Потьомкіним, Рум'янцевим і Катериною II.

У XX ст. до цієї проблеми звернувся В. М'якотін, який вивчав соціальну історію України XVII–XVIII ст. Чільне місце в дослідженні історії інтеграції українських земель до складу Російської

імперії посідає робота українського історика з діаспори З. Когута «Російський централізм і українська автономія» [5].

Стаття побудована на архівних джерелах, зокрема на матеріалах епістолярного жанру. До них належать накази, доручення та особисте листування Катерини II й П. Рум'янцева. Більшість із цих матеріалів зберігаються в Російському державному архіві давніх актів. Серед опублікованих джерел особливий інтерес викликають записки графа Сегюра (посол Франції в Російській імперії), який описував відносини між державними діячами імперії, а також різноманітні настанови, доповіді й листи, які публікувалися в збірнику імператорського історичного товариства.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Прихід до влади Катерини II суттєво змінив позиції провідних владних діячів у Російській імперії. Нова імператриця вступила на престол через дворцовий переворот, що неодмінно призвело до усунення від влади прибічників скинутого Петра III. Тож вона одразу віддала наказ П. Рум'янцеву передати командування підпорядкованим йому військовим корпусом генерал-аншефу П. Паніну, а самому негайно прибути в імператорський палац [13, л. 7]. Рум'янець виконав наказ й у своїй відповіді імператриці вказав, що негайно прибуде до її імператорського двору [14, л. 37]. Проте, як бачимо з подальшого листування, П. Рум'янець не спішив повертатися до Петербурга, а згодом повідомив Катерину II про свою хворобу та попросив її дати йому можливість залишитись у Європі для лікування. Імператриця не заперечувала й дозволила, Рум'янцеву ще певний час залишитись у Європі, пройти лікування і вже потім прибути до імператорського двору [11, л. 14].

Імовірно, П. Рум'янець побоювався нової імператриці через своє прихильне ставлення до скинутого Петра III, тому згодом вирішив піти у відставку, але Катерина II не прийняла її. Через деякий час генерал знову попросився у відставку й знову Катерина не прийняла її. Рум'янець не бажав служити Катерині II, натомість сама імператриця проявляла у відносинах із генералом добродушність. Очевидно, вона не хотіла налаштовувати проти себе Рум'янцева, який мав хороші зв'язки при дворі. До того ж вона цінувала його як умілого командувача військами. Тому у відповідь на його прохання про відставку написала дуже дипломатичного листа, у якому пояснила, що йому нічого не загрожує через його прихильне ставлення до Петра III, а натомість він буде удостоєний тієї пошани, на яку заслуговує. Після цього П. Рум'янець вирішив продовжити службу й уже згодом отримав під своє командування Естляндську дивізію [17, с. 28].

Із листа молодого генерала до матері помітно, що П. Рум'янець не був задоволений своїм новим призначенням і тому згодом вийшов у відпустку [5, с. 87], проте через деякий час усе ж таки вирішив повернутися в імператорський палац. Пруський посол, граф Сольмс, у своєму листі від 1-го червня 1764 р. писав, що повернення Рум'янцева до палацу всіх здивувало, оскільки Петро завжди себе називав людиною, яка впала в немилість імператриці. Але завдяки протекції братів Орлових, які представили молодого генерала імператриці в хорошому світлі, він зумів відновити довіру до себе. Ще однією з імовірних причин милості імператриці до Рум'янцева став факт, що його сестра Парасковія, дружина графа А. Я. Брюса, була статс-дамою й близькою подругою Катерини II. Сольмс у своєму листі пише, що імператриця викликала П. Рум'янцева до свого палацу за місто, де він гостював декілька днів і, врешті-решт, попросила, щоб той показав їй військові маневри своєї дивізії. Побачене Катерині II дуже сподобалось і таким чином граф Рум'янець домогся її прихильного ставлення до себе. Уже згодом Катерина II призначила 37-річного генерала своїм намісником у Малоросії та президентом новоствореної Другої Малоросійської колегії [8, с. 259].

Одразу ж після призначення генерал-губернатором П. Рум'янець отримав інструкцію, у якій імператриця виклала детальний план дій з управління українськими землями в складі Російської імперії. У жовтні 1764 р. вона наказала своєму секретареві Олсуф'єву розробити на підставі зауважень інструкції для майбутнього генерал-губернатора Гетьманщини. У своєму листі до Олсуф'єва імператриця зазначала, що українські землі є плідними й багатими, але, незважаючи на це, імператорська казна останнім часом не отримувала ніяких прибутків від них [7, с. 189].

В інструкції імператриця доручала Рум'янцеву звернути особливу увагу на заборону переходити селянам із місця на місце та проведення нової ревізії. Основним же завданням Рум'янцева мало стати: «згладження того антагонізму, який існує між двома народами» [6, с. 374].

Інтеграція Гетьманщини в імперські структури була основною метою імператриці, але при цьому вона не хотіла застосовувати силових методів, а діяла ліберально, тим самим не провокуючи опір

місцевого населення. Саме тому важливим моментом при створенні Малоросійської колегії було включення до неї чотирьох представників української шляхти. При цьому Катерина підкреслювала спадкоємність адміністративної політики [5, с. 97].

У своїх настановах новопризначеному генерал-губернатору Катерина II виклала чимало просвітницьких пропозицій. Більшість порушених нею питань стосувалося розвитку господарства. Імператриця виступала за глибоке статистичне дослідження Гетьманщини, що визначало б кількість населення, урожайність, рівень та особливості торгівлі, природні ресурси й наявний капітал. Також вона говорить про необхідність заборони вільного переходу селян з одного двору в інший, розподілу військового й адміністративного управління, оскільки це породжувало низку непорозумінь. Щодо розкрадання казни та земель імператриця радила «вміло викручуватися» й «мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст» [10, с. 380].

У зовнішній політиці імператриця рекомендувала особливо зосередитися на відносинах із сусідніми державами, зокрема Туреччиною та Польщею. А щодо внутрішньої політики, то тут Катерину II особливо тривожили стосунки між українцями й росіянами, які часто мали досить виражений ворожий характер. Вона писала, що малороси вороже ставляться до росіян, які, зі свого боку, дивляться на них із презирством. При цьому Катерина II рекомендувала більш уважно стежити за козацькою старшиною, адже саме вона, на думку імператриці, підбурювала народ до цієї ненависті. Катерина II висловила довіру до генерал-губернатора Рум'янцева в останньому (20-му) пункті й зобов'язала його не розголошувати зміст цієї інструкції [10, с. 390].

Імператриця добре враховувала досвід попередніх Малоросійських колегій, тому у своїх настановах Рум'янцеву рекомендувала йому поводитися з населенням справедливо та не утискати його права. Катерина II стверджувала, що коли «найкращий з усіх порядків буде встановлений», малоросійське населення, звільнене від утисків старшини, висловить свою вдячність імперській владі [10, с. 395].

Хоча сам П. Рум'янцев на посаді генерал-губернатора володів досить широкими правами, він фактично повністю підпорядковувався імперському уряду. Його влада в адміністративному плані була абсолютно незалежною від колегії, але він перебував у повному підпорядкуванні сенату та імператриці [16, с. 252]. Уже через сорок днів після свого приїзду в Гетьманщину П. Рум'янцев подав Катерині II змістовну програму реформ. Ця програма ґрунтувалася на інструкціях імператриці, зауваженнях Теплова й на власних міркуваннях [5, с. 102].

У своїй програмі Рум'янцев здебільшого дублював накази з настанов, даних йому імператрицею. Саме тому його заклики відбудувати міста, розвивати промисловість, створювати міську поліцію, заохочувати торгівлю, сприяти розвитку сільського господарства й лісництва, раціоналізувати та збільшувати державні прибутки без жодних застережень були схвалені царицею. Водночас П. Рум'янцев склав список із власними пропозиціями, як-от: організація поштової служби, реорганізація української артилерії, виробництво пороху, призначення чиновникам, замість земельних наділів, сталої платні, створення військової академії, навчального закладу для благородних дівчат і двох університетів, заснування державного шпиталю, реорганізація системи судочинства, секуляризація майна української церкви. Незважаючи на те, що багато з цих пропозицій були досить слухними й повністю відповідали духу просвітницького абсолютизму, Катерина більшість із них відкинула або передала на розгляд інших комісій, а підтримала лише пропозицію про організацію поштової служби. Окрім того, Рум'янцев запропонував перевірити земельні володіння, надані попередніми російськими царями місцевій знаті, та бажав повернути їх назад у власність державі. Однак у своїй відповіді Катерина II наказала генерал-губернаторові не чіпати земельних наділів, право на які затверджено царями. Тим самим імператриця продемонструвала небажання йти на конфлікт із місцевою елітою [2, с. 9].

Генерал-губернатор проводив реформи чітко за планом, окресленим імператрицею, і почав їх із ревізії всього майна на підконтрольній йому території. Так з'явився відомий «Рум'янцевський опис», який, хоч і не був завершений, та все ж містить великий масив статистичних даних, які описують тогочасне становище частини Лівобережної України. Рум'янцев зосередився на реформуванні адміністративної, військової, судової та освітньої системи. Оскільки Катерина не схвалила пропозиції графа, щодо суттєвої зміни судочинства, у цій сфері не вдалося провести масштабних реформувальних заходів.

Надзвичайно важливою подією в історії не тільки України, але й цілої Російської імперії після скасування гетьманства було скликання Катериною II Комісії для укладення нових законів. Це мав бути своєрідний парламент із законодавчими функціями [4, с. 3]. У Гетьманщині вибори позначи-

лися кількома несподіваними інцидентами. Так, на зборах ніжинського та батуринського шляхетства ухвалено рішення щодо прохання про дозвіл обрання гетьмана. Рум'янцеву це не сподобалось і він відрядив бунчукового товариша (у майбутньому – канцлера Російської імперії й князя) Олександра Безбородька та секретаря Малоросійської колегії (у майбутньому – міністра освіти, військового канцеляриста Петра Завадовського), які привезли інший наказ, нібито укладений цим шляхетством. Шляхетство одногосно ухвалило, що вони будуть захищати старий наказ, також ними обрано депутата, яким став Г. Долинський. Це викликало гнів П. Рум'янцева. Він скасував обрання Долинського, а на виборців наклав грошову кару в сумі 550 карбованців. Усіх виборців позбавлено урядових посад, наказано надалі не призначати їх на жодні посади. Крім того, усіх обраних депутатів віддано під суд, який провадився найбрутальнішим способом. Вирок був жорстокий: 11 осіб засуджено до смертної кари, решту – на довічне ув'язнення. Катерина II помилила всіх засуджених, не бажаючи сіяти невдоволення серед старшини, а також із мотивів позиціонування себе як ліберальної правительки [6, с. 374]. Ця справа набула широкого розголосу по Україні, а протест Долинського та його товаришів проти поведження з ними російської адміністрації розходився у відписах по всій Україні.

1767 р., коли в Москві почалися засідання «Комісії для складання нового Положення», сталася ще одна несподіванка; замість того, щоб із захопленням приймати обіцянки цариці про створення нового ладу, українські депутати вимагали поновлення того козацького ладу, який нищила Катерина, та обрання гетьмана, саме ім'я якого хотіла вона, щоб усі забули [4, с. 3]. Катерина II не очікувала таких радикальних вимог від Комісії й під претекстом війни з Туреччиною, Комісію «тимчасово» – нібито до закінчення війни – розпущено. Але більше її вже не скликали.

Реформаторська діяльність генерал-губернатора П. Рум'янцева була перервана російсько-турецькою війною (1768–1774 рр.), із початком якої його призначено командиром другої армії [15]. Військова кампанія 1768–1774 рр. принесла Рум'янцеву загальноімперську славу та надзвичайну прихильність із боку імператриці. Він удостоєний значних нагород, а до його прізвища ще й додалась приставка «Задунайський». Катерина II ніколи не сумнівалась у здібностях П. Рум'янцева-Задунайського як командувача військ, проте про його адміністративну роботу судила лише з доносів і власне звітів самого генерал-губернатора. Оглянути підконтрольні землі та заодно оцінити роботу свого намісника на Лівобережній Україні імператриці випала нагода під час своєї подорожі до Криму, яку Катерина II здійснила на запрошення свого фаворита Г. О. Потьомкіна. Подорож заплановано на літо 1787 р., а взимку 1786 р. почалися грандіозні приготування [1, с. 123].

Потьомкін зустрів імператрицю з почестями у Києві. Він оселився в Печерському монастирі, оточений натовпом підлабузників, які сподівалися через милості князя добитися вигод. «Потьомкін дивиться вовком, – сказала про нього в цей час Катерина II. Усі недавні заздрісники й критики нині плазували перед весільним князем. Один відважний граф Рум'янець не приховував своєї неприхильності до нього». Французький посол у Росії Філіпп Поль де Сегюр у своїх спогадах писав, що навіть під час зустрічі імператриці на обличчі Рум'янцева можна було простежити незадоволення через значну перевагу в прихильності імператриці до Потьомкіна. Граф писав «суперництво при владі роз'єднало цих двох воєначальників: вони йшли, борючись між славою і милістю і, як завжди буває, перемогу отримували той, хто був улюбленцем імператриці» [3, с. 415].

Потьомкін був основним суперником Рум'янцева, обидва вони були воєначальниками й обидва управляли губерніями. В адміністративній роботі пальму першості тримав граф Потьомкін, тим самим викликавши ненависть із боку П. Рум'янцева. У своїх листах імператриця виказувала незадоволення Києвом, у якому вона перебувала три місяці. Їй вразила непримітність будинків у губерніях, які перебували під керівництвом Рум'янцева, а також бруд і низька якість забудови Києва. Про архітектуру Катерина писала, що вона в поганому стані й узагалі позбавлена будь-якої вишуканості. Імператрицю непокоїло, що в місті немає тих прикрас, які вона бачила в інших містах, що за статусом були набагато нижчі. Вона доручила графу Мамонову донести всі її невдоволення генерал-губернатору. На отримані зауваження П. Рум'янець, згідно із записами сина Мамонова, відповів: «Скажіть їй величності, що я фельдмаршал її війська, що моя справа захоплювати міста, а не будувати їх, а тим паче – прикрашати їх». Катерину особливо не стурбувала відповідь її намісника й у відповідь вона сказала: «Він правий, нехай Рум'янець продовжує брати міста, а моєю справою буде їх будівництво» [1, с. 143].

Французький посол у Росії Філіпп Поль де Сегюр у свої спогадах говорив про велику різницю між зовнішнім виглядом губерній, якими керує Рум'янцев, та іншими. Але при цьому він зазначав, що причиною цього явища є інтрига Потьомкіна, який хотів якнайкраще показатися перед імператрицею й витрачав на підконтрольні йому губернії величезні суми грошей і робив усе можливе, для того, щоб залишити Рум'янцева без необхідних грошових надходжень, для приведення в порядок його намісництва [18, с. 156].

1787 р., коли розпочалася нова російсько-турецька війна, Катерина призначила П. Рум'янцева-Задунайського командиром 2-ї армії, а на чолі 1-ї поставила Потьомкіна. Це неабияк розлютило Рум'янцева, який не вважав Потьомкіна професійним військовим і через що між ними постійно спалахували конфлікти. 1789 р. імператриця наказала об'єднати обидві армії, призначила головнокомандувачем Потьомкіна [12, л. 427]. Поряд з утратою впливу в Рум'янцева різко почало погіршуватися здоров'я, через що фактично весь залишок свого життя він провів у своєму маєтку, де й помер. Похований П. Рум'янецв-Задунайський на території Києво-Печерської лаври.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отож, відносини П. Рум'янцева та Катерини II мали досить мінливий характер. Спершу, навіть незважаючи на прихильне ставлення до скинутого Петра III, імператриця призначила Рум'янцева генерал-губернатором, чим показала неабияку довіру до молодого генерала, який ніколи й не займався адміністративною роботою. Аналізуючи спостереження сучасників імператриці та її листування, можна відкинути версію про нібито призначення Рум'янцева на посаду генерал-губернатора заради усунення можливості його втручання в політику при дворі. Крім того, однозначно можна стверджувати, що П. Рум'янецв-Задунайський на посаді генерал-губернатора керувався виключно вказівками та настановами імператриці, а його особисті ініціативи імператриця рідко коли підтримувала, що свідчить про жорстку централізовану владу імператорського двору. Імператриця цінувала П. Рум'янцева як військового діяча й завжди щедро винагороджувала його за військові подвиги, проте все дещо змінилося з появою на політичній арені графа Потьомкіна, якому було доручено керувати південними губерніями Російської імперії. Із цього часу роль та вплив П. Рум'янцева значно послабилися. Потьомкін став його прямим конкурентом у військовій і адміністративній діяльності й, будучи фаворитом імператриці, завжди отримував преференції для своєї роботи. Його губернії одержували більше фінансування, а у військовій діяльності його призначали на вищі посади. Через втрату впливу Рум'янецв фактично припинив будь-яку діяльність і залишок свого життя провів у своєму маєтку.

Джерела та література

1. Брикнер А. Г. Путешествие императрицы Екатерины II в Крым / А. Г. Брикнер // Исторический вестник. – 1885. – Т. 21. – С. 123–178.
2. Доклад графа П. Рум'янцева о разных мероприятиях по управлению Малоросией и собственоручные решения Екатерины II // Сборник Императорского русского исторического общества. – СПб., 1872. – Т. 10. – С. 9–21.
3. Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II. (1785–1789). – СПб., 1865. – С. 415–416.
4. К истории Екатерининской комиссии для составления проекта нового уложения // Киевская старина. – 1885. – № 9. – С. 3–30.
5. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / З. Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
6. Лазаревский А. По поводу ста лет от смерти гр. П. А. Рум'янцева / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1896. – № 12. – С. 374–394.
7. Лист Катерини до Олсуфєва // Русский архив. – 1863. – Т. 2. – С. 189.
8. Лист Сольмса до короля (Фрідріха) від 12 червня 1764 р. // Сборник Императорского русского исторического общества. – 1878. – Т. 22. – С. 259.
9. Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах [Текст]: навч. посіб. / Л. Мельник; Ін-т змісту і методів навчання, Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: [б. в.], 1997. – 139 с.
10. Наставление, данное графу Петру Рум'янцеву, при назначении его малороссийским генерал-губернатором // Сборник Императорского исторического общества. – СПб., 1871. – Т. 7. – С. 380–381.
11. Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 5, оп. 85, д. 1.
12. Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА), ф. Аракчеева, св. 1.
13. РГВИА, ф. ВУА, д. 1694.
14. РГАДА, ф. 204, оп. 1, д. 1.

15. РГВИА, ф. ВУА, д. 1695.
 16. Рубан В. Краткая летопись Малой России / В. Рубан. – СПб., 1777. – 252 с.
 17. Сведения о частной жизни и деяниях по гражданской и военной части графа Петра Александровича Румянцева-Задунайского, извлеченные из высочайших рескриптов и собственноручных его писем // Отечественные записки. – СПб., 1823. – № 42. – С. 25–51.
 18. Шугуров М. О записках графа Сегюра // Русский архив. – 1866. – Вып. 10. – С. 156–160.

Прокоп Тарас. Петр Румянцев-Задунайский и Екатерина II. Личностные отношения и их влияние на положение Левобережной Украины во второй половине XVIII в. В статье рассматриваются особенности взаимоотношений между Екатериной II и П. Румянцевым и их влиянием на историческое развитие украинских земель, оказавшихся под властью Российской империи. Рассматриваются условия, сосредоточивается внимание на воздействии Екатерины II в принятии управленческих решений П. Румянцевым в должности генерал-губернатора Малороссии, а также на эволюцию взаимоотношений этих двух фигур на разных этапах и роль, которую сыграл граф Потемкин в этих отношениях.

Почему именно военный командир был назначен на административную должность, чем руководствовался при проведении своих реформ на территории Гетманщины генерал-губернатор, был он самостоятельным или полностью зависимым от воли императрицы лицом и, наконец, какое влияние имели отношения между генерал-губернатором и императрицей на развитие украинских земель? На эти и другие вопросы попытаемся ответить в этой статье.

Ключевые слова: П. Румянцев-Задунайский, Екатерина II, Потемкин, Российская империя, Малороссийская коллегия.

Prokop Taras. Petr Rumyantsev and Catherine the Great. Personal Relationships and Their Impact on Development of the Left Bank Ukraine in the Second Half of the XVIII Century. The article discusses the features of the relationship of Catherine the Great with P. Rumyantsev and its influence on the historical development of Ukrainian lands under rule of the Russian Empire in the second half of the XVIII century. The author focuses his attention on the role which Catherine the Great played in the administrative decisions of P. Rumyantsev when he was governor of Little Rus, as well as evolution of the relations between these two figures at different stages of historical development and the role graph Potemkin played in these relations.

Why is the military commander was appointed to an administrative position, what guided him in the conduction of reforms on the territory of Little Rus, was he an independent or completely dependent on the will of the Empress's and, finally, what effect has the relationship between P. Rumyantsev and Catherine the Great on the development of Ukrainian lands? On these and other questions we'll try to answer in this article.

Key words: P. Rumyantsev, Catherine the Great, Potemkin, the Russian Empire, Little Russian College.

Стаття надійшла до редколегії
24.04.2015 р.

УДК 94(438.41+477.82)»179/1860»:677

Оксана Карліна

Суконне виробництво в містах і містечках Волинської губернії (кінець XVIII ст. – початок 1860-х років)

Проаналізовано розвиток суконного виробництва в міських населених пунктах Волинської губернії наприкінці XVIII ст. – початку 1860-х років. Зроблено висновки про кількісне домінування купецьких мануфактур так званого розсіяного типу, але за обсягом виготовленої продукції та технічним оснащенням виділялися підприємства, які належали землевласникам. Суконне виробництво на Волині, орієнтоване на потреби армії та на споживання на внутрішньому ринку, ґрунтувалося на використанні місцевої сировини.

Ключові слова: Волинська губернія, промисловий переворот, суконне виробництво, мануфактура, купецький капітал.

Постановка наукової проблеми та її значення. Протягом першої половини XIX ст. важливою галуззю промисловості Волині залишалася суконна. Вона спеціалізувалася на переробці місцевої

сировини та мала широкий ринок збуту. Суконне виробництво перебувало під особливою опікою уряду, що пов'язано, передусім, із потребою забезпечити чималу російську армію обмундируванням. У містах і містечках Волинської губернії мануфактури так званого розсіяного типу були найчисельнішими саме в суконній промисловості. Вони ґрунтувалися як на праці залежних селян, так і на вільнонайманій робочій силі. Вивчення суконного виробництва дає змогу повніше розкрити започаткування та розгортання промислового перевороту на Волині в першій половині XIX ст.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Серед досліджень, у яких об'єктом вивчення була промисловість Правобережної України в дореформений період, слід згадати роботу Олександра Оглобліна [21]. У ній на матеріалах розвитку суконної та цукрової промисловості розкрито змагання дворянського й купецького підприємництва за провідні позиції у фабричній промисловості. У першій частині об'ємної роботи Олексія Нестеренка стосовно розвитку промисловості в Україні зроблено огляд функціонування суконних мануфактур [14]. Ґрунтовний аналіз мануфактурного періоду в історії текстильного виробництва України здійснив Тимофій Дерев'янкін [4]. На нових методологічних засадах поміщицьке (дворянське) підприємництво в XIX ст., у якому заснування суконних мануфактур займало вагомe місце, вивчає низка сучасних дослідників [3; 8; 22]. Суконне виробництво на Волині в першій чверті XIX ст. також розкрито в невеликій статті Тетяни Соловйової та Олесі Ткаченко [26].

Мета статті – аналіз розвитку суконних підприємств у міських населених пунктах Волинської губернії протягом зазначеного періоду за характером власності, обсягом виробництва й технічним оснащенням.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Однією з перших суконна мануфактура на Волині з'явилась у містечку Корець Новоград-Волинського повіту, у володіннях князя Юзефа Клеменса Чарторийського (1740–1810 рр.). У 1797 р. сукно тут вироблялося на дев'яти верстатах, а в 1801 р. – на 12. На мануфактурі працювало близько 40 робітників. Крім того, підготовкою вовни до прядіння займалося 90–100 жінок [14, с. 245]. Як фізіократ за своїми економічними поглядами, князь Ю. К. Чарторийський займався впорядкуванням управління корецьким маєтком на засадах піднесення культури господарювання, запровадження нових галузей у сільськогосподарське виробництво, заснування промислових закладів.

Загалом на початку XIX ст. (у 1804 р.) у Волинській губернії працювало всього чотири суконні мануфактури, на яких зайнято 330 робітників. На 21 станку вони за рік виробляли трохи більше 27 тис. аршинів сукна, переважно солдатського [26, с. 19].

У 1808 р. уряд зіткнувся з гострою нестачею сукна для потреб армії, тому увів тимчасову заборону на вільну торгівлю цим товаром, щоб скупити весь придатний матеріал для обмундирування солдатів. Власники суконних мануфактур могли вільно продавати свою продукцію тільки після виконання обов'язкових поставок сукна для армії (не менше 400 аршинів від кожного верстата) [18, с. 1223–1227]. Лише в 1816 р. підприємців звільнено від обов'язкових поставок і вони отримали право вільної торгівлі своєю продукцією [16, с. 954–955].

У 1808 р. імператор затвердив доповідь міністра внутрішніх справ князя Олексія Куракіна з викладом програми розвитку сукнарства в державі. Появу такої програми викликали зрослі потреби в сукні, зумовлені збільшенням російської армії внаслідок загострення відносин із Наполеоном [23, с. 223–245].

У ній передбачено також «посилити й розширити виготовлення солдатських сукон у польських губерніях». Купці та «іншого звання особи, які не мають права купувати селян», могли засновувати суконні фабрики «з визначенням особливих правил для цього». Допомога може надаватись у вигляді кредиту, виділення земельної ділянки, постачання машин і робітників» [5, арк. 300–300 зв.; 14, с. 245]. У «польських губерніях» як можливу робочу силу розглядали євреїв, адже в цьому ж році мало початися їх переселення із сільської місцевості до міст і містечок та завершитися впродовж трьох років. За «Положенням» 1804 р. вони мали право на кредити, якщо стануть фабрикантами, як і поміщики, на землях яких виникнуть єврейські фабрики. Розмір кредиту залежав від кількості устаткування в ній. Розплатуватися за кредит треба було поставкою сукна: по 800 аршинів щорічно до часу його сплати [5, арк. 300 зв. – 301]. У наступному році з'явився указ, за яким власники суконних фабрик могли отримати кредит під заставу в містах будинків, крамниць та інших будівель [6, арк. 268]. Одним із заходів розробленої міністром внутрішніх справ програми була організація суконних фабрик губернськими наказами громадської опіки.

У Волинській губернії до цього часу діяло лише п'ять таких фабрик, на яких сукно виробляли на 26 станках. Упродовж 1808 р. з'явилося кілька суконних фабрик, серед них – у рівненського міщанина-єврея Бармана на три станки [25, л. 127 об. – 128]. Наступного року мануфактури з виробництва сукна були засновані в містечках Дубровиця, Корець, Гоща, Березне. Згодом вони запрацювали в Горохові, Івниці, Гориньгороді. За підтримки уряду (переважно завдяки виділенню грошових позик) кількість суконних фабрик збільшилася з п'яти до 15, а ткацьких станків – із 26 до 173. Волинський губернський приказ громадської опіки започаткував суконне виробництво на чотирьох станках у Житомирі [24, с. 277–278]. Загалом це були невеликі заклади з кількома станками, тільки фабрика у Новограді-Волинському, яка належала графу сенатору Юзефу Августу Ілінському (1766–1844), нараховувала 140 станків [12, с. 63].

Із 27 суконних підприємств, зафіксованих у 1816 р. у Волинській губернії, 17 було в містах і містечках [14, с. 246–247]. Майже всі вони збували свою продукцію на ринках. На фабриках, які належали купцям або перебували в них в оренді, використовувалася наймана праця. Найбільшою за кількістю верстатів і зайнятих на ній людей залишалася мануфактура графа Ілінського, але вона виробляла менше сукна, ніж та, яку відкрив князь Ю. К. Чарторийський.

Більшість суконних мануфактур на Волині ґрунтувалася на найманій праці. У суконне виробництво активно вкладали кошти купці. Уже в 1814 р. у Волинській губернії проявилася чисельна перевага купецьких суконних фабрик над поміщицькими, а в 1832 р. вона стала кількаразовою (див. табл. 1). Не слід також забувати, що купці також орендували деякі поміщицькі підприємства. У списках власників або орендарів суконних фабрик Волині за 1828 р. було декілька іноземців: Бейз у Заславі, Фромерт у Полонному, Гібнер у Черняхові, Гааге й Шмідт у Горохові, Галле в Куневі [11, с. 89–91].

Таблиця 1

Суконні фабрики в південно-західних губерніях у 1814 і 1832 рр. [складено за: 3, с. 64]

Губернія	1814			1832		
	поміщицькі	купецькі	разом	поміщицькі	купецькі	разом
Волинська	6	9	15	10	42	52
Київська	5	4	9	9	2	11
Подільська	11	0	11	7	6	13
Разом	22	13	35	26	50	76

У 1819 р. запроваджено вільну торгівлю між Королівством Польським і Російською імперією [20, с. 350–352]. Протягом 1823–1829 рр. обсяг експорту сукна з Королівства Польського зріс у 4, 5 разів (у ціновому виразі), а в 1829 р. сукна склали 97,6 % увезеної з польських земель промислової продукції [21, с. 23]. Під виглядом польських товарів також привозили вироби з Пруссії та Австрії [13, с. 38–39]. Оскільки основним експортним товаром із польських земель стало сукно, то збут виробленого на волинських фабриках сукна опинився в умовах гострої конкуренції. Характеризуючи значні успіхи суконної промисловості на Волині в першій чверті XIX ст., «Журнал мануфактур и торговли» зауважив, що, «на жаль, великий увіз польських сукон суттєво сповільнив швидкий розвиток цієї промисловості; але ці тимчасові перешкоди, очевидно, усунуться новітнім тарифом» (ішлося про тариф від 1831 р., відповідно до якого на ввезені з Королівства Польського сукна та вовняні вироби встановлювалося мито на рівні 15 %) [17, с. 202–206]. Орендарі суконної фабрики в Горохові Гааге й Шмідт указували, що «у фабричному виробництві сталося ослаблення з цієї причини, що з фабрик, які знаходяться в Царстві Польському, привозиться велика кількість сукна, від чого торг цим товаром вітчизняного виробництва скоротився». У 1828 р. вони продали зі своєї фабрики всього 4460 аршинів, а залишилось ще 4524 аршинів до реалізації, тому в цьому році вироблено всього 3120 аршинів [10, с. 33, 39–40; 11, с. 69–71; 21, с. 29].

У списку, опублікованому в 1832 р. департаментом мануфактур і внутрішньої торгівлі, названо фактичних власників підприємств. Із нього видно, що в суконній промисловості переважала купецька фабрика [27, с. 115–144]. Очевидно, що в цьому списку названі купецькими фабрики, які насправді належали землевласникам, але перебували в руках купецтва. Наприклад, у 1828 р. купчисі Бернштейн належало п'ять суконних фабрик в Острозькому повіті (у містечку Гоща та чотирьох селах). Вони «влаштовані власниками цих поселень за власний рахунок і віддані в оренду з отри-

манням за це щорічної грошової суми відповідно до угоди та з тією при цьому вигодою, що селяни цих поселень, наймаючись за контрактом на роботу на цих фабриках, отримують платню від виробітку на своє утримання і на сплату державних повинностей» [11, с. 89–90]. Деякі з фабрик перебували в оренді «на необмежений час» від початку свого заснування, як, наприклад, фабрика в Горохові, тобто факт володіння був прикритий орендним утриманням. Такі фабрики засновані купцями на землях і в будівлях землевласників, наданих їм за договором [11, с. 77–93].

При заснуванні фабрик особливе місце належало гільдійським купцям. Купецький капітал у суконній промисловості зосереджувався в Рівненському (переважно в Рівному) й частково в Острозькому повітах. Це були невеликі заклади, пересічно на три стани. Деякі фабрики обмежувалися лише підготовкою вовни до прядіння або виробленням грубого сукна, яке потім поступало на фабрики в Рівне та містечко Олександрію для кінцевого обробітку. Коли в 1825 р. казенна палата провела перевірку дотримання правил торгівлі в містах губернії, виходячи з указу «Про облаштування гільдій», то з'ясувалося, серед іншого, що в Рівному дев'ять міщан-євреїв, які володіли суконними фабриками й винокурними заводами, не придбали свідоцтв торгуючих міщан, ще три власники – купці 3-ї гільдії суконних фабрик повинні бути записані в 2-гу гільдію, прикажчики купчихи 3-ї гільдії не мали відповідних свідоцтв [7, арк. 559–559 зв.].

Найбільше фабрик належало купецькій родині Бернштейнів. Після князя Сангушка Йосель Бернштейн був другим великим виробником сукна на Волині. Він не лише займався організацією виробництва на власних фабриках, але й скупляв в інших фабрикантів необроблене сукно й після переробки на своїх підприємствах поставляв його за контрактом у Дубенське комісаріатське депо для потреб армії.

У середині 30-х років XIX ст. Міністерство фінансів поцікавилось думкою місцевих органів управління щодо прискореного розвитку мануфактур. До уваги генерал-губернатором узято такі пропозиції повітових предводителів дворянства: заснувати велику акціонерну суконну фабрику, щоб забезпечити збут вовни; закупляти сукно з місцевих фабрик для потреб армії; розширити доступ фабрикантів до кредитів; змусити євреїв селитися тільки в містах, щоб вони там займалися промисловістю [32, арк. 32–32 зв.]. Ці пропозиції засвідчують, що й надалі суконне виробництво залишалося важливим для волинських підприємців.

Певним поштовхом для розвитку мануфактурного виробництва, у тому числі й суконного, мали стати виставки місцевих промислових виробів, які стали практикувались у 1830-х роках. Перша така виставка відбулась у Смоленську в 1836 р. На ній «були зразки фабричних, заводських, ремісничих та іншого виду виробів місцевої промисловості, у тому числі землеробські знаряддя праці, новітні інструменти; якими зазначені вироби виготовляються [...]. Імена цих закладів і власників, яким вони належать, зазначені в надрукованому настільному реєстрі і на самих зразках під відповідними номерами» [28, арк. 54]. Імператор дав доручення провести такі виставки в губернських містах, а міністр внутрішніх справ дав відповідне розпорядження [19, с. 888–889]. На той час у Волинській губернії нараховувалося близько 180 фабрик і заводів [32, арк. 26].

На серпень 1837 р. кожен повіт Волинської губернії подав зразки продукції та матеріалів, які, на думку місцевої влади, варті уваги. Вони мали скласти експозицію промислової виставки в Житомирі. Серед зразків промислових товарів представлено сукна різних сортів.

У 1840-х роках кількість суконних фабрик на Волині продовжувала зростати. Цьому сприяв дозвіл суконним фабрикантам, майстрам і робітникам переселятися з Королівства Польського в імперію [15, с. 136–137]. У містечку Рожище Луцького повіту почав формуватися центр суконного виробництва на Волині: до 1830 р. тут було дві фабрики, у 1830-х роках з'явилося ще шість, у 1840-х – п'ять, у 1850-х – 12 [21, с. 172]. Вони виробляли сукна, розраховані на широкий збут. На початку 1830-х років у м. Рожище, володіння графа Валеріана Стройновського (1759–1834 рр.), прибуло 87 ремісників із Царства Польського, князівства Познанського й Австрії. Це були сукнарі, фарбувальники, ковалі, муляри, теслі. Крім того, тоді ж у селах цього повіту (Жолоби, Валер'янівка, Топільне, Ольганівка, Катеринівка, Галузин, Юзефин, Теофіль, Дубова, Вишеньки, Полиці) поселилося ще 462 іноземці, переважно німці, вихідці з Королівства Польського та пруські піддані; вони зайнялися землеробством. Усі іноземці були записані в «ревізські сказки» в ході 8-ї ревізії й не користувалися ніякими пільгами. Однак у 1837 р. Міністерство фінансів усе-таки дозволило звільнити від сплати податку на 10 років тих, котрі осіли в Рожищах. У тому ж році 31 німецька сім'я поки-

нула Волинь і повернулася на батьківщину, а в містечку залишилися ті, хто займався виробництвом сукна [31, арк. 148–149 зв.]. У 1852 р. з 98 чоловіків-іноземців, які мешкали в Рожищах, у цій галузі було зайнято 77, із яких 69 були сукнарями [31, арк. 164–195]. У тому ж році 26 сімей іноземців (24 сім'ї сукнарів, по одній сім'ї вчителя й токаря) звернулися до влади з проханням прийняти російське підданство [31, арк. 210–214]. На початку 1860-х років у Рожищах діяло 25 суконних фабрик, які виробили продукції на 57 030 руб. [1, с. 172]. Асортимент продукції суконних фабрик складався із сукна різних сортів (із перевагою грубого солдатського), каразі, кашеміру, байки, фланелі, ковдр тощо.

У першій половині та середині XIX ст. князь Євстафій Сангушко (1768–1844 рр.) та його спадкоємці інтенсивно розвивали промисловість у містах і містечках, які їм належали. У значний промисловий центр Волині перетворилася Славути Заславського повіту. Із 1814 р. тут почала працювати велика суконна мануфактура, заснована Є. Сангушком. У 1847 р. це підприємство виробляло продукції на 113 тис. руб. сріблом – найбільше з усіх суконних фабрик [29, арк. 52 зв.], а кількість зайнятих на ній сягала до 400 осіб [14, с. 248]. Ця суконна фабрика, успадкована Клементиною Потоцькою (дочкою Романа Євстафійовича Сангушка), у 1850-х роках була оснащена тогочасними машинами для очищення вовни, які приводились у дію паровими двигунами, а також тонкочесальними й тонкопрядильними машинами [2]. Вона залишалася найбільшою в губернії за обсягом виробництва (200 тис. руб. на початок 1860-х років); продукувала кілька сортів сукна [1, с. 294].

Суконні фабрики, які належали землевласникам, забезпечувалися сировиною не тільки із власних маєтків, але й закупляли вовну, фарбу та інші необхідні матеріали на місцевих ярмарках, насамперед у Бердичеві. Наприклад, чотири суконних фабрики Є. Сангушка в Заславі й у Заславському повіті в 1820-х роках наполовину працювали на закупленій сировині [11, с. 79].

Невеликі суконні заклади (за кількістю зайнятих) працювали в 1850-х роках у Дубні. Ще навесні 1845 р. князь Йосиф Любомирський (1785–1870 рр.) опублікував у пресі оголошення, що в його місті Дубні можуть поселитися «фабриканти» на пільгових умовах. Він також уклав контракт із власником маклерської контори у Варшаві Юліаном Герцем на запрошення до Дубна ремісників, зайнятих виробництвом тканин. За п'ять років до волинського міста мали переселитися фарбувальники, сукнарі, підстригачі, ткачі полотна й майстри інших спеціальностей. Тимчасово вони могли мешкати у двох підготовлених будинках, а згодом – найняти собі житло [33, арк. 7–11]. Князь Любомирський мав намір збудувати суконну фабрику у передмісті Сурмачі. На вересень 1845 р. до Дубна прибуло 47 сімей ремісників, переважно етнічних німців [33, арк. 20–21], а згодом приїхало близько 200 сімей ткачів із Царства Польського. На перешкоді їхньої підприємницької діяльності стала міська поліція, яка вимагала, щоб кожен мав дозвіл на відкриття суконної «фабрики». Після розгляду скарги генерал-губернатором німці отримали підтвердження права на утворення окремої громади, могли не вступати до місцевого цеху, мати внутрішнє самоврядування (утворили свою управу на чолі з купцем 3-ї гільдії дворянином Рауде) [30].

На початок 1860-х років у губернії купецька суконна мануфактура перемогла: залишилося лише дві суконні фабрики, які належали землевласникам [3, с. 66]. Уже тоді спостерігалася тенденція до занепаду суконної промисловості [22, с. 105], що зумовлено посиленням конкуренції з боку дешевшого й вищої якості імпортного сукна.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, зародження суконних мануфактур на Волині припало на кінець XVIII ст. Хоча воно ініційоване великим землевласниками, але протягом першої половини XIX ст. провідні позиції у виробництві сукна зайняли мануфактури, які належали купцям або були ними орендовані. Вони розміщувалися переважно в містах і містечках губернії; чимало з них працювало в Рівному та Рожищах Луцького повіту, однак це були дрібні підприємства, мануфактури так званого розсіяного типу. Найбільші суконні мануфактури за кількістю зайнятих, технічним оснащенням й обсягом продукції належали магнатам, серед яких вирізнялася суконна фабрика в Славути Заславського повіту князів Сангушків. Орієнтоване на потреби армії та споживання на внутрішньому ринку, суконне виробництво на Волині ґрунтувалося на використанні місцевої сировини.

Джерела та література

1. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях /А. Братчиков. – Житомир : Тип. губернского правления, 1869. – Вып. второй. – С. 3, 26, 10, 13, 129.
2. Волыньские губерньские ведомости. – Житомир, 1859. – № 46.

3. Гордуновський О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. / О. М. Гордуновський // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С. 61–71.
4. Дерев'янкін Т. І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: текстильне виробництво / Т. І. Дерев'янкін. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 128 с.
5. Державний архів Волинської області, ф. 486, оп. 1, спр. 14.
6. Державний архів Волинської області, ф. 486, оп. 1, спр. 16.
7. Державний архів Волинської області, ф. 486, оп. 1, спр. 66.
8. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки / О. М. Донік // Укр. іст. журн. – 2007. – № 5. – С. 18–41.
9. Донік О. М. Участь дворян України в промисловому виробництві (початок XIX ст. – 1850-ті рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2007. – Вип. XIII. – С. 121–136.
10. Журнал мануфактур и торговли. – 1831. – № 10.
11. Журнал мануфактур и торговли. – 1831. – № 11.
12. Маркевич О. В. Феномен М. І. Комбурля або хроніка правління волинського губернатора / О. В. Маркевич // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2010. – Вип. XIX. – С. 59–72.
13. Марней Л. П. Особенности торговой политики России и Королевства Польского в 20-е годы XIX века / Л. П. Марней // Славяноведение. – 2005. – № 1. – С. 30–43.
14. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні : [в 3 ч.] / О. О. Нестеренко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – Ч. 1 : Ремесло і мануфактура / відп. ред. Л. Е. Горелік. – 496 с.
15. О дозволеннии содержателям суконных фабрик, мастеровым и суконщикам, живущим в Царстве Польском, переселятся в России. Именной [указ], данный Сенату. 1832. Марта 11 // Полное собрание законов Российской империи (далее: ПСЗ РИ). Собрание второе. – СПб. : Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1833. – Т. VII. – № 5 224. – С. 136–137.
16. О новых распоряжениях по суконным фабрикам. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. 1816. Июля 13 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб. : Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XXXIII. – № 26 352. – С. 954–955.
17. О правилах торговли между Россиею и Царством Польским. Именной [указ], данный Сенату. 1831. Ноября 12 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб. : Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1832. – Т. VI. – Отделение второе. – № 4 941. – С. 202–206.
18. О разрешении фабрикантам свободной продажи сукон с некоторыми ограничениями в отношении снабжения оными войск. Высочайше утвержденный доклад министра внутренних дел. 1809. Октября 21 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб. : Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XXX. – № 23 923. – С. 1223–1227.
19. Об открытии в губернских городах выставки изделий. Именной [указ], объявленный гражданским губернаторам министром внутренних дел. 1836. Августа 25 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб. : Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1832. – Т. XI. – Отделение первое. – № 9 485. – С. 888–889.
20. Об установлении полной свободы в торговых сношениях между подданными Империи Всероссийской и Царства Польского. Именной [указ], данный Сенату. Октября 3–15 // ПСЗ РИ. Собрание первое. – СПб. : Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. XXXVI. – № 27 938. – С. 350–352.
21. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: предкапиталистическая фабрика / А. П. Оглоблин. – Киев : Гос. изд-во Украины, 1925. – 234 с.
22. Павлюк В. В. Магнетерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В. В. Павлюк // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С. 102–108.
23. Певзнер И. В. Суконная промышленность России на рубеже XVIII–XIX вв. / И. В. Певзнер // Исторические записки. – М. : Наука, 1978. – Т. 102. – С. 223–245.
24. Предтеченский А. В. Суконные фабрики под ведомством приказов общественного призрения / А. В. Предтеченский // Исторический сборник. – М. ; Л., 1936. – № 5. – С. 275–293.
25. Российский государственный исторический архив, ф. 1 281, оп. 11, спр. 31.
26. Соловйова Т. Суконне виробництво Волинської губернії в першій чверті XIX століття / Т. Соловйова, О. Ткаченко // Переяславський літопис : зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Вип. 5. – С. 17–22.
27. Список фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 года / сост. в Деп. мануфактур и внутр. торговли из ведомостей, от гг. гражданских губернаторов полученных. – СПб. : Тип. Департамента внешней торговли, 1833. – Ч. 1. – 4. – 294 с.
28. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України), ф. 442, оп. 1, спр. 2 047.
29. ЦДАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 6 682.
30. ЦДАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 7 165.

31. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 8 281.
 32. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 67, спр. 70.
 33. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 353, спр. 308.

Карлина Оксана. Суконное производство в городах и местечках Волынской губернии (конец XVIII ст. – начало 1860-х годов). Проанализировано развитие суконного производства в городских населенных пунктах Волынской губернии в конце XVIII ст. – начале 1860-х годов. Сделаны выводы о количественном доминировании купеческих мануфактур так называемого рассеянного типа, но по объёму произведенной продукции, её ассортименту и техническому оснащению выделялись предприятия, которые принадлежали крупным земельным собственникам. К развитию суконного производства в своих имениях они привлекали иностранных колонистов. Наибольшими центрами суконной промышленности Волынской губернии в середине XIX в. оказались местечка Славута Заславского и Рожище Луцкого поветов. Ориентированное на нужды армии и на потребление на внутреннем рынке, суконное производство на Волыни базировалось на использовании местного сырья.

Ключевые слова: Волынская губерния, промышленный переворот, суконное производство, мануфактура, купеческий капитал.

Karlina Oksana. The Production of Cloth in the Cities and Towns of Volyn Province (the end of XVIII century – the Beginning of the 1860 s). It was analyzed the development of production of cloth in urban settlements of Volyn province in the end of XVIII century – the beginning of the 1860s. It was made the conclusions about the quantitative dominance of merchant manufactories so-called scattered type, but for the volume of manufactured products, its product range and the technical equipment the companies, which belonged to the large landowners, were stood out. They attracted foreign colonists to develop the production of cloth on their estates. The largest centers of the cloth industry of Volyn province in the middle of the XIX century were the town Slavuta (Zaslavsk district) and the town Rozhysche (Lutsk district). Focused on the needs of the army and on the consumption in the domestic market, the production of cloth in Volyn was based on the use of local raw stuff.

Key words: Volyn province, the industrial revolution, the production of cloth, manufactory, merchant's capital.

Стаття надійшла до редколегії
22.01.2015 р.

УДК:631.11+338.45(664.1+663.478+664.761):438.41

Неля Романюк

Пріоритетні галузі виробництва підприємців Волині (друга половина XIX – початок XX ст.)

Досліджено показники обсягів виробництва в сільському господарстві та промисловості Волинської губернії періоду реформувань 1861–1914 рр, запровадження підприємцями найбільш вигідних в умовах краю галузей виробництва.

Ключові слова: підприємництво, землевласники, сільське господарство, промисловість, цукрова, винокурна, борошномельна галузі, Волинська губернія.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасний період, коли завданнями економічної політики держави є інтенсифікація виробництва, удосконалення ринкових механізмів, активізація підприємництва, цінним і повчальним вважаємо історичний досвід ефективного господарювання під впливом реформ 60–70 рр. XIX ст. та століпінської аграрної політики. Наприкінці XIX– на початку XX ст. досягнуто вагомих результатів виробництва, підросійська Україна стала потужним виробником сільськогосподарської й промислової продукції.

Аналіз досліджень цієї проблеми. В умовах незалежної України посилилась увага до проблеми дослідження розвитку ринкових відносин, господарської діяльності, підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст., зокрема в працях О. Ресента [1], Т. Лазанської [2], І. Власюка [3], Н. Темірової [4], М. Москалюка [5; 6]. Досвід ефективного господарювання Терещенків, Браницьких,

Потоцьких, Сангушків, Ярошинських й ін. досліджували О. Ткаченко [7], В. Павлюк [8], В. Колесник [9], О. Лобко [10], В. Перерва [11].

Мета статті – на підставі дослідження архівних джерел і наукових праць визначити пріоритетні галузі виробництва підприємців на регіональному рівні, зокрема у Волинській губернії (1861–1914 рр.).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Провідну роль у нарощуванні обсягів виробництва на Волині відігравали сільські підприємці – поміщики, заможні селяни, які власність на землю зуміли використовувати з вигодою та отримувати прибуток як у виробництві сільськогосподарської продукції, так і в промисловості. Основним полем їхньої господарської діяльності були вирощування й переробка продукції сільського господарства, корисних копалин і деревини. Великі землевласники Терещенки, Потоцькі, Сангушки, Радзивілли та багато інших зуміли знайти найбільш прибуткові види господарської діяльності: вирощування зернових, цукрових буряків, картоплі, хмелю й заснування власних цукрових, винокурних, пивоварних та інших підприємств і млинів. Значних обсягів виробництва підприємці також досягли в деревообробній, скляній, фарфоровій, паперовій, цементній галузях промисловості.

Проаналізувавши показники розвитку промисловості у Волинській губернії в 1861–1911 рр., можна констатувати збільшення обсягів виробництва. Хоча у звіті губернатора П. Грессера відзначено, що 1871 р. промисловість розвивалася слабо внаслідок нестачі капіталів, відсутності залізниці й підприємливості населення за винятком незначної кількості фабрик, які розміщувалися переважно в Заславському повіті в маєтках князя Р. Сангушка. Усі інші – обмежувалися переробкою сільськогосподарської сировини. Така продукція спрямовувалася тільки для задоволення потреб місцевого населення [12, арк. 127].

Із часом розвиток ринкових відносин, заснування прибуткових виробництв давали можливість і на Волині збільшувати обсяги виробництва. У 1911 р. – через 50 років після реформи 1861 р. – у губернії вироблено промислової продукції на 53 116 193 руб., що на 49 221 700 руб., або в 13,6 раза, більше, ніж у 1861 р. [13; 14]. Обсяги промислового виробництва зростали переважно за рахунок цукрової, винокурної й борошномельної галузей, які в умовах краю були найбільш вигідними для виробничої діяльності. Автором підраховано, що продукція цукрової, винокурної та борошномельної галузей становила найбільшу частину в загальному обсязі промислового виробництва губернії, зокрема в 1911 р. в цих галузях обсяг виробництва склав 41 644 278 руб, або 78,3 %.

Волинська губернія залишалася переважно аграрним краєм, хоча ґрунти регіону не всюди відзначалися родючістю. У південній частині губернії – чорноземні та глиноземні ґрунти, що сприяло розвитку сільського господарства, а в північній – піщані та болотисті. Природно-кліматичні умови визначали пріоритет вирощування жита й озимої пшениці. У другій половині XIX ст. збільшилися посівні площі під технічні культури – цукровий буряк, картоплю, хміль, – які приносили значний прибуток. Найвигіднішою галуззю сільського господарства стало вирощування цукрових буряків для збуту на цукрові заводи. Зокрема, 1886 р. цукровими буряками було засіяно 12 075 дес. [15, арк. 4]. Розвитку бурякосіяння сприяли родючі чорноземи й кліматичні умови переважно лісостепової частини краю. У Волинській губернії 1911 р. цукрові буряки вирощували у восьми повітах, а в інших чотирьох – Ковельському, Кременецькому, Володимир-Волинському та Овруцькому – унаслідок низької якості ґрунтів цю культуру не сіяли [14, с. 44].

На Волині наприкінці XIX ст. серед промислових підприємств домінували цукрові заводи, хоча обсяги виробництва цукру були найменшими серед сусідніх губерній, зокрема Київської й Подільської. Так, у 1886 р. в губернії діяли 1064 промислові підприємства, на яких вироблено продукції на суму 13 419 894 руб. Із них 12 цукрових заводів виробили цукру на суму 6 324 285 руб., що склало майже половину всього промислового виробництва [15, арк. 16, 17]. У 1911 р. обсяги виробництва цукру становили 12 272 000 руб., що майже у 12 разів більше, ніж у 1861 р. [12, арк. 6; 14].

Із середини 60-х рр. XIX ст. в цукровій промисловості почали виникати пайові товариства. За архівними даними 1916 р., у Волинській губернії власниками дев'яти цукрових заводів із 15 були товариства [16, арк. 13–15]. Створення об'єднань підприємців-пайових товариств пояснюється тим, що для розвитку потужних підприємств (будівництва, технічного оснащення) необхідні значні кошти, які не завжди були під силу окремому власнику. Крім того, такі об'єднання більш стійкі в конкурентній боротьбі. Найбільше цукру виробляв Житинський рафінадний завод (м. Городище Ровенського повіту), власник якого – Акціонерне товариство. До складу правління, що розміщу-

валось у м. Варшаві, входили Р. Суєрмонд, М. Орденга, А. Шульц, Л. Веллиш, В. Гассель, О. Веркентни, Л. Панненко, І. Голинський. На заводі працювало 780 робітників, які виробляли більше мільйона пудів рафінаду.

Потужними виробниками цукру були підприємства, які належали землевласникам Терещенкам. Так, за даними 1913 р., на Андрушівському цукровому заводі Волинської губернії та Андрушківському – Київської губернії (власник М. Терещенко) виробляли в рік майже 1 млн пудів цукру. О. Терещенку належав один із найбільших у краї – Андрушівський – винокурно-ректифікаційний завод. Активну підприємницьку діяльність проводив і Ф. Терещенко. У Червоному він мав у власності цукровий та винокурно-ректифікаційний заводи, які давали великі прибутки. Крім того, він був членом правління економічно сильного Тульсько-Черкаського товариства цукрових заводів і співвласником ще трьох цукрових й одного лісопильного заводів [17]. В архіві зберігаються відомості про Червононенську аеропланну майстерню, про винахід Ф. Терещенком «гибкого крыла для аеропланов» [18; 19].

Якщо для господарств лісостепової зони краю вигідними були бурякосіяння й цукроваріння, то для Полісся з піщаними ґрунтами – вирощування картоплі та винокурна галузь. Винокуріння було не лише прибутковою галуззю промисловості, а й особливою формою організації сільськогосподарського виробництва, яка мала вагоме значення в умовах Полісся, де ґрунти були малородючими. Уводячи до поліського землеробства картоплю, що підходила до місцевих ґрунтових умов, і залишаючи продукти переробки, придатні для використання у тваринництві, винокуріння стало помітним фактором прибуткового господарювання. Про вигідність винокурної галузі відзначено в архівних документах «Винокурные заводы служат сельскому хозяйству производством барды для откармливания скота, давая возможность увеличить его количество и тем усилить удобрение почвы» [15, арк. 19].

У промисловому виробництві Волині винокурна промисловість за обсягами виробництва переважала до середини 90-х рр. XIX ст. Якщо в 1871 р. на 206 заводах випущено продукції на суму 1 505 104 руб. [12, арк. 127], то 1886 р. 103 винокурні заводи виробили продукції на 4 146 688 руб., що на 2 641 584 руб. більше, порівняно з 1871 р. [15, арк. 17]. У наступний період винокурне виробництво в губернії знизилося. На перше місце вийшла цукрова промисловість. У 1913 р. 113 підприємств виробили продукції на суму 2 606 600 руб. [20, с. 38].

Вирощування зернових та необхідність забезпечення борошном і крупами, зростаючі харчові потреби населення створювали умови для розвитку борошномельної промисловості, яка також стала прибутковою для підприємців. По 600–800 тис. пудів зернових щорічно перемелювали млини І. Манковського (містечко Любар), Н. Оржевської (містечко Н. Чорторія Новоград-Волинського повіту) [17].

Прибутковими для Волині стали хмелярство й пивоваріння, початок яким поклали чехи-колоністи, котрі прибули з хмелярських районів Чехії. Переселенці привезли із собою саджанці всесвітньо відомого Заатцького хмелю та почали закладати хмільники. Швидке поширення виробництва хмелю на Волині пояснюється придатними для його вирощування кліматичними, ґрунтовими й економічними умовами, що сприяло вирощуванню кращих сортів хмелю, які не уступали за якістю закордонним сортам. Висока якість волинського хмелю неодноразово підтверджена на закордонних ринках, де він оцінювався на рівні з кращими іноземними сортами, а також на виставках і конкурсах хмелю в Житомирі 1905 і 1908 рр., Мілані – 1906 р., Москві – 1887 р. На Волині собівартість виробництва 1-го пуда хмелю дорівнювала 5–7 руб., а в Богемії – 10–12 руб., у Баварії – 9–10 руб., в Англії – 14 руб. [21, с. 24]. На Волині поширилося пивоваріння. Великими виробниками вважалися пивоварні заводи «Бергшлос» (м. Ровно, члени правління – Г., С. і Л. Писюки); «Волинь» (с. Крошня Житомирського повіту, власник – І. Альбрехт); «Славянский» (м. Житомир, власники – Й. Махачек, Т. Янса) [22, с. 41].

Наявні у Волинській губернії корисні копалини, ліси й водні ресурси зумовлювали розвиток залізобудовної, деревообробної, скляної, фарфоро-фаянсової, цементної, паперової галузей промисловості. Так, залізна руда, найбагатші поклади якої віднайдено вздовж р. Тетерів, а також в Овруцькому, Новоград-Волинському та невеликій частині Ровенського повітів, використовувалася для виплавки заліза на численних руднях. Цьому сприяло поєднання трьох природних чинників, а саме наявності залізної руди, річки чи ставу як джерела енергії, і лісу, придатного для палива. Проте рудні, яких було багато на території Волині, уже не могли конкурувати з потужними металургійними заводами Донецько-Криворізького басейну. Однак потреба в місцевому металі залишалася великою й в останню чверть XIX ст. станом на 1890 р. у губернії діяло вісім чавунно-ливарних заводів, які забезпечували переважно місцеві потреби.

Волинь була багата й на запаси високоякісної глини. Значні пласти гончарної глини залягали в Старокостянтинівському повіті, поклади вогнетривкої глини – в Острозькому, а фарфорової глини (каоліну) – у Новоград-Волинському повітах. Тому гончарне виробництво, а пізніше – виробництво скла, фарфору, цегли набуло на Волині значного поширення. Це переважно було ремесло кустарів, проте наприкінці XIX ст. виникли й більш потужні підприємства.

Давні традиції мало гончарне виробництво. Зокрема, с. Кульчин, що неподалік Луцька, – один із п'яти основних осередків гончарства, завдяки наявності в навколишніх лісах значних покладів високоякісних гончарних глин. Гончарі й члени їхніх сімей, переважно чоловіки, групувались у «компанії» для добування глини, оскільки одному така робота була не під силу. Починали добування глини пізно восени, по закінченні всіх сільськогосподарських робіт. У Кульчині здавна виготовляли світлий поливаний і неполиваний гончарний посуд. Для глиняного посуду волинських гончарів характерне велике розмаїття видів і форм: горщики, глечики, макітри, горщики-близнята, гладішки, набираші, ринки, вази різних конфігурацій [23, с. 305].

У досліджуваний період значного розвитку набуло фарфоро-фаянсове виробництво. Виникнення такого типу підприємств пояснюється знову ж таки наявністю покладів каоліну, а також великих масивів лісу (палива), які конче необхідні для виробництва фарфору й фаянсу. У містечках Баранівці, Городниці, а також у селах Токарівці, Кам'яному Броді, Довбиші Новоград-Волинського повіту нарощували виробництво фарфорові заводи – кращі підприємства цієї галузі на Правобережній Україні. На початку XX ст. засновані Коростенське, Олевське та інші фарфорові виробництва. На початку XX ст. Волинь виготовляла понад половину українських виробів із фарфору й фаянсу та стала центром виробництва цієї продукції в Україні.

Із середини XIX ст. одним із найбільших виробників фарфорового посуду в Російській імперії став Баранівський фарфоровий завод, який засновано ще в 1802 р. Його вироби славились і за кордоном. Із 1882 р. завод належав грецькому консулу в Росії М. Грипарі [24]. Разом із тим у Баранівці та навколишніх селах за сприяння царського уряду станом на 1913 р. в його власності нараховувалося 11 520 дес. землі й у власності синів Олександра, Марка, Георгія та Петра – ще 1289 дес. [25]. У скляній промисловості найбільші обсяги річного виробництва, яке сягало понад 700 тис. руб., мало Рокитинське товариство скляних заводів (с. Рокитне Овруцького повіту). Правління розміщувалося в м. Санкт-Петербурзі, у його складі працювали Ю., В. та Н. Розенберги [26, арк. 3-4].

Територія Волині відзначалася значними запасами гірських порід, що використовувались у будівництві. Зокрема, випалювали вапно, виробляли цемент тощо. Невеликі заводи такого виробничого напрямку діяли в с. Лопушина Кременецького повіту, у с. Пединці Новоград-Волинського повіту, м. Клевані Рівненського повіту. За технічним обладнанням та обсягами виробництва виділявся цементний завод «Волинь», який уважався одним із кращих в імперії. Власником підприємства було Акціонерне товариство. Завод був обладнаний за останнім словом науки й у ньому застосовували американський спосіб «обпалення» цементу в «обертальних» печах довжиною 45–60 м [22, с. 44].

Для будівництва доріг використовували базальт, який, зокрема, добували близько сіл Берестовець, Злазня Овруцького повіту. У 1894 р. компанія «Душинський і Салі» розпочала розробку лабрадоритів поблизу с. Головино Житомирського повіту. Борошномельна галузь потребувала якісних жорен – для їх виробництва діяли кустарні майстерні, використовуючи місцеві поклади піщаника (близько с. Кунина, Смордва Дубенського повіту, с. Шили Кременецького повіту). Для поліграфічних потреб використовували унікальний за своїми якостями матеріал, який добували поблизу с. Кульчі Старокостянтинівського повіту.

Важливе місце серед промислових галузей займала лісопереробна промисловість, адже 38 % загальної площі Волинської губернії займали ліси, сконцентровані переважно в північних і західних повітах. Особливістю було те, що більшість лісопильних заводів (тартаків) – це тимчасові підприємства, які створювали поблизу місця вирубки для розпилювання колод, лише 10 % – це постійні промислові підприємства. На останніх виробляли здебільшого дошки, паркет, клепки, соломку для сірників, гонт, дерев'яні цвяхи для взуття, матеріал для меблів. Продукцію постачали переважно на внутрішній ринок [14, с. 39]. Однією з форм обробки дерева як матеріалу для будівельних робіт була заготівля деревини. Найбільші обсяги виробництва (понад 1 млн руб.) мало Акціонерне товариство Оржевських лісопильного, паркетного й фанерного заводів (с. Оржево Ровенського повіту). Поліський паркет та інші меблі користувалися попитом не лише в Україні, а й на європейських ринках.

Червоноармійська, Коростенська, Чоповицька, Баранівська, Малинська фабрики гнутих меблів, Новоград-Волинська фанерна, Житомирська дерев'яних цвяхів і колодок для взуття, Ушомирська паркетна були найкращі в цій галузі. На переробці деревини спеціалізувалися паперові й картонні фабрики [27].

Аналіз розвитку галузей промисловості в губерніях краю в 1861–1914 рр. показує тенденції щодо їх змін. Деякі виробництва припиняли своє існування у зв'язку з нестачею сировини, незручністю транспортування, віддаленістю ринків збуту, конкуренцією тощо. Розвиток ринкових відносин зумовлював подальшу диференціацію асортименту продукції, сприяв виникненню нових виробництв, які ставали самостійними галузями. Урахування промисловцями попиту на ринку, пошук вигідного господарювання для його задоволення за допомогою впровадження нових виробництв свідчило про активізацію підприємницької діяльності. Певні зміни відбувалися в цей період у Волинській губернії. У зв'язку з розвитком Донецько-Криворізького залізорудного басейну припинила своє існування низка підприємств, що виплавляли чавун із болотної руди, яка мала незначний уміст заліза, що робило його виробництво надмірно затратним.

Галузь виробництва поташу в пореформений період характеризується різким скороченням кількості підприємств. Якщо станом на 1861 р. в губернії діяло 18 поташних заводів, то в 1891 р. їх кількість зменшилася до двох. Це пояснюється тим, що під час виробництва скла поташ використовували значно менше – його витісняла натрієва сіль (сода), значно дешевша, якої на одиницю продукції достатньо було меншої частки. Ця зміна зумовлена пошуком способів економії витрат, необхідністю зниження собівартості продукції. Подібне явище спостерігаємо, коли зникнення дубильних підприємств пов'язане з удосконаленням виробничого процесу: дубління шкіри стає одним із технологічних етапів на підприємстві.

Політичний фактор значною мірою впливав на особливості розвитку виробництва сукна. Збільшення обсягів його виробництва в 1861 р. (на загальну суму 389 250 руб.) пояснюється існуванням численної армії й державними замовленнями сукна для мундирів. Скорочення обсягів виробництва до 137 033 руб. 1891 р. пов'язане із проведеною військовою реформою, яка передбачала скорочення армії та завершення воєнних кампаній. Держава значно зменшила замовлення суконним підприємствам, а без них власники не ризикували виробляти значну кількість сукна, побоюючись проблем із реалізацією продукції. Із наближенням Першої світової війни держава знову збільшила замовлення на виробництво сукна. Так, 1911 р. його обсяг досяг 2 400 892 руб. Серед суконних фабрик найбільшою була Славутська (власник – Р. Сангушко). Підприємство мало свої склади в Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві [20].

Замовлення військового відомства на цемент для будівництва укріплень Західного краю сприяло значному збільшенню його виробництва у Волинській губернії. Якщо до 1912 р. продуктивність цементного заводу Акціонерного товариства «Волинь» не перевищувала 300 тис. бочок, то до кінця 1912 р. виробництво цементу збільшено до 900 тис. бочок, або 9 млн пудів портландського цементу на суму 3,42 млн руб. у рік [22, с. 44]. Південно-Західна, Поліська й інші залізничні користувалися портланд-цементом «Волинь» від дня відкриття заводу. Його використовували під час будівництва мостів й інших споруд Києво-Ковельської та, частково, Києво-Полтавської залізної дороги [28].

Про активізацію підприємництва свідчать і факти виникнення наприкінці ХІХ ст. нових промислових виробництв. За даними 1901 р., у губернії працювали підприємства з обробки каменю (11), сушіння хмелю (3), виготовлення виробів із дерева (столярних, паркетних, меблевих – 40), дерев'яних цвяхів (1), дерев'яної маси (4), покрівельного толю (2), сірників (2), макаронів (1), цукерок (1) [29, с. 76,77].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Дослідження особливостей розвитку сільського господарства й промисловості у Волинській губернії під впливом реформи 1861р. та столипінської аграрної політики показало, що саме сільські підприємці змогли, використовуючи природно-кліматичні умови краю, земельні ресурси, капітал і підприємницький хист, знайти шляхи інтенсифікації виробництва, прибуткового господарювання, що так актуально й у наш час.

Джерела та література

1. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.) / О. П. Реєнт. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2003. – 340 с.
2. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні: на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст. / Т. І. Лазанська. – К. : НАНУ, Ін-т історії України, 1999. – 282 с.

3. Власюк І. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ігор Миколайович Власюк. – Житомир, 2000. – 179 с.
4. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – 320 с.
5. Москалюк М. М. Розвиток харчової промисловості на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Микола Миколайович Москалюк. – Тернопіль, 2005. – 219 с.
6. Москалюк М. М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. : монографія / М. М. Москалюк. – Тернопіль : ТНПУ, 2012. – 300 с.
7. Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861–1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олесь Віталіївна Ткаченко. – К., 1998. – 220 с.
8. Павлюк В. В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Віктор Володимирович Павлюк. – Запоріжжя, 2000. – 165 с.
9. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : біограф. слов. / В. Колесник. – Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с.
10. Лобко О. А. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831–1917 років (за матеріалами володіннь графів Потоцьких) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Оксана Анатоліївна Лобко. – К., 2008. – 20 с.
11. Перерва В. С. Графи Браницькі: підприємці та меценати / В. С. Перерва. – Біла Церква : Вид-во Пшонківський О. В., 2010. – 269 с.
12. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві (далі – Центр. державний іст. архів України у м. Києві), ф. 442, оп. 1, спр. 375. Отчеты начальников Киевской, Подольской и Волынской губерний за 1871 г., 212 арк.
13. Російський Державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі, ф.1281, оп. 6, спр. 61. Отчет Волынского гражданского губернатора за 1861 г.
14. Обзор Волынской губернии за 1911 г. – Житомир : Волын. губерн. тип., 1912. – 102 с.
15. Державний архів Житомирської області (далі – Державний архів Житомир. обл.), ф. 6, оп. 1 доп., спр. 310. Обзор Волынской губернии за 1886 г., 32 арк.
16. Державний архів Житомир. обл., ф. 206, оп. 1, спр. 75. Сведения о сахарных заводах Волынской губернии, о стоимости работ по обработке свеклы в 1913–1916 гг., 41 арк.
17. Фабрично-заводские предприятия Российской империи / под. ред. Ф. А. Шобер. – [2-е изд.]. – Петроград : Тип. Т-ва под фирмою «Электротипография Н. Я. Стойковой», 1914.
18. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві, ф. 830, оп. 1, спр. 1416. Дело об изобретении Терещенком Ф. Ф. гибкого крыла для аэропланов, 1913, 1914 гг., 21 арк.
19. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві, ф. 830, оп. 1, спр. 1419. Дело о постройке в Червонской аэропланной мастерской аэропланов системы «Терещенко Ф. Ф.» для Главного управления Генерального штаба, 1913 г., 18 арк.
20. Обзор Волынской губернии за 1914 г. – Житомир : Волын. губерн. тип., 1915. – 86 с.
21. Засухин И. О положении хмелеводства на Волини и мерах к его улучшению и развитию / И. Засухин // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии, 1910. – № 2. – С. 22–40.
22. Обзор Волынской губернии за 1912 г. – Житомир : Волын. губерн. тип., 1913. – 104 с.
23. Гатальська Н. Г. Кульчин – осередок гончарства на Волині / Н. Г. Гатальська // Історія міст і сіл Великої Волині : наук. зб. «Велика Волинь»: пр. Житомир. наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині. – Житомир : ПП. М. Г. Косенко, 2002. – Т. 25. – Ч. 1. – С. 304–306.
24. Памятная книжка Волынской губернии на 1915 г. – Житомир : Изд-во Волынского губерн. стат. ком., 1915. – 128 с.
25. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении которых находится не меньше 50 дес. земли. – Житомир. 1913. – 270 с.
26. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві, ф. 575, оп. 1, спр. 73. Списки промышленных предприятий с указанием числа рабочих по губерниям Киевского фабричного округа за 1899 г., 1914–1916 гг., 423 арк.
27. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / под. ред. М. В. Довнар-Запольского, А. И. Ярошевича. – Киев : Юго-Западное отд-ние Рос. экспорт. палаты, 1914. – 1115 с.
28. Киевлянин. – 1902, 31 июля. – № 209.
29. Памятная книжка Волынской губернии на 1903 г. – Житомир : Изд-во Волын. губерн. стат. ком., 1903. – 150 с.

Романюк Неля. Приоритетные отрасли производства предпринимателей Волини (вторая половина XIX – начало XX в.). В статье исследованы показатели объемов производства в сельском хозяйстве и

промышленности Волынской губернии, когда под влиянием реформ 60–70 гг. XIX в. и столыпинской аграрной политики формировались рыночные отношения, развивалось предпринимательство, происходила интенсификация производства. Проанализировано внедрение предпринимателями наиболее выгодных в условиях края отраслей производства.

Ведущую роль в наращивании объемов производства занимали сельские предприниматели – помещики, зажиточные крестьяне, которые собственность на землю сумели использовать с выгодой и получать прибыль как в производстве сельскохозяйственной продукции, так и в промышленности. Крупные землевладельцы Терещенки, Потоцкие, Сангушки, Радзывиллы и много других сумели найти наиболее прибыльные виды хозяйственной деятельности: выращивание зерновых, сахарной свеклы, картофеля, хмеля и основание собственных сахарных, винокурных, пивоваренных и других предприятий, мельниц. Значительных объемов производства предприниматели достигли также в деревообрабатывающей, стекольной, фарфоровой, бумажной, цементной отраслях промышленности.

Ключевые слова: предпринимательство, землевладельцы, сельское хозяйство, промышленность, сахарная, винокурная, мукомольная отрасли, Волынская губерния.

Romaniuk Nelia. Priority Industries of Manufacturers in Volyn (the Second Half of XIXth – beg. of XXth Century). Article investigates production volume indicators of agricultural and industrial production in Volyn governorate when under the influence of reforms of 60–70 s of the XIXth century and Stolypin's agrarian policy appeared market relations, business has been developing and production was intensified. We have analyzed implementation of the most favourable for this zone production branches by local businessmen.

Leadership in growing production capacities took agricultural entrepreneurs – landowners, prosperous countrymen, who were able to use land ownership to their benefits and receive profit in production of agricultural products and industry. Prominent proprietors such as the Tereshchenko, the Pototskyi, the Sangushko, the Radzyvill and many others managed to find the most profitable types of business activities – crops, sugar beet, potato, hop growing, establishment of personal sugar, grain, malt distillery enterprises, beer factories, other enterprises and mills. Significant production capacities were achieved by the entrepreneurs in wood-processing, glass, china, paper, cement branches of production.

Key words: entrepreneurship, landowners, agriculture, industry, sugar, distillery, flour milling industry, Volyn province.

Стаття надійшла до редколегії
09.12.2014 р.

УДК 94(477.7)

Антоніна Дорошева

Участь органів самоврядування Херсона та Миколаєва в розбудові міського господарства в другій половині XIX ст.

Досліджено роль інститутів міського самоврядування Херсона та Миколаєва в розбудові міського господарства в 60–90-х рр. XIX ст., що, насамперед, полягало в знаходженні підрядчиків, відведенні міської землі для будівництва, керівництві процесом розробки необхідних проектів і координації здійснюваних робіт.

Ключові слова: органи міського самоврядування, міське громадське управління, міське господарство, муніципальне підприємство, міська дума, міська управа.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема міста викликає постійний інтерес у дослідників на різних етапах розвитку історичної науки, адже міста відіграють визначальну роль у розвитку державотворення, виконуючи при цьому політико-адміністративні, соціально-економічні й культурні функції. З іншого боку, вагоме місце серед найактуальніших проблем історичної науки займає історія окремих регіонів не лише з науково-пізнавальної точки зору, а й у контексті виявлення історичних коренів сучасних регіональних проблем і способів їх розв'язання.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Серед вітчизняних дослідників питаннями місця та ролі органів міського самоврядування в розбудові муніципального господарства на Півдні України в XIX ст. займаються Л. О. Цибуленко [10, 16, 17], О. О. Марущак [14], В. В. Сальдо [23] й ін. Але переважно

всі наявні праці являють собою комплексний аналіз історичного розвитку міст. Досі ще не існує окремого цілісного дослідження стосовно зазначених проблем.

Мета публікації – проаналізувати й оцінити дії місцевої влади під час розв’язання питань формування бюджету, функціонування комунального господарства та підприємств промисловості.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Протягом другої половини XIX ст. у Миколаєві намагалися розв’язати одну із загальніших для міста проблем – заощення площ і вулиць. Ще в 1863 р. впроваджено спеціальний комітет для розв’язання цього завдання. У 1868 р. затвердили «Правила» для устрою тротуарів та бруківок на вулицях Миколаєва, які надрукували в «Николаевском вестнике». Але в 1869 р. з усіх вулиць заощені були лише Адміральська й Соборна [1, с. 53]. Зазначені «Правила» постійно порушувалися домовласниками, у зв’язку з чим міська дума прийняла рішення про видання обов’язкових постанов щодо дотримання домовласниками змісту розробленого законодавства [2, арк. 1–4]. На початку 70-х рр. XIX ст. органами Миколаївського муніципалітету приймається постанова про ремонт дороги, що вела на Польську слобідку, а також Херсонської та Рибної вулиць [3, арк. 7; 4, арк. 1]. У 1880 р. розробляється черговий проект обов’язкових постанов про устрій тротуарів на міських вулицях, згідно з яким домовласники протягом восьми місяців із моменту його оприлюднення зобов’язані були впорядкувати тротуари поруч із власними будівлями [5, арк. 3]. У 1882 р. міська дума вела переговори з підприємцями товариства «Зібер і К» про можливість заощення вулиць [6, арк. 44]. Виконання необхідних робіт потребувало чималих коштів. Так, за попередніми розрахунками на заощення лише Млинової та Заводської вулиць потрібно було асигнувати 71.065 крб. Саме тому на початку 1880-х рр. Миколаївське міське громадське управління за дозволом уряду приймає на себе зобов’язання весь збір із вивезених із Миколаївського порту зернових продуктів, за виключенням 10 % цього податку, використовувати на оплату робіт підрядчиків, які займалися будівництвом мостових та водостоків у місті. Указані 10 % передбачалися на ремонт мостових і портових споруд та на витрати для здійснення технічного нагляду за виконанням робіт [7, арк. 26]. Такі нововведення дали змогу значно прискорити темпи робіт із ремонту й розбудови вулиць, тротуарів, мостових. Лише протягом 1886 р. заощено 14.301,21 квадратних сажня мостових [8, арк. 160]. Усі ці заходи позитивно вплинули на зовнішній вигляд міста та подальший розвиток міського господарства.

До повноважень Миколаївського громадського самоврядування входило втілення й контроль за електричним освітленням у місті. Згідно з наказом військового губернатора у 1895 р. силами муніципалітету Миколаєва проведено перевірку з техніки безпеки експлуатації електричного освітлення в місті. Аналізуючи звіт проведеної перевірки, ми бачимо що в 90-х рр. XIX ст. електричне освітлення в Миколаєві існувало на паровому млині Оберемченко на Малій Морській вулиці (Морська поліцейська дільниця Миколаєва), театрі Я. Шиффера на Адміралтейській вулиці, заводі братів Донських на Херсонській вулиці в Московській частині, приміщенні Механічного заводу на Кар’єрній вулиці в Одеській частині, паровому млині, що належав миколаївському купцю К. Кобякову по Севастопольській вулиці в другій Адміралтейській частині, Чорноморському заводі Товариства механічного виробництва на Півдні Росії та ін. підприємствах [9, арк. 38, 47, 52, 93, 110], тобто впровадити освітлення за допомогою електрики могли собі дозволити переважно власники прибуткових промислових підприємств. Приватні будинки отримали електричне освітлення лише на початку XX ст.

Після провадження міської реформи 1870 р. значно збільшується показник міських прибутків Миколаєва. Так, на початку XIX ст. прибутки міста коливалися в межах 10 000 на рік, до кінця 60-х рр. ця цифра зросла майже до 70 000, у 1879 р. – уже понад 290 000, у 1880-х рр. – зросла із 350 000 до 500 000, а наприкінці століття – коливалася в межах 600 000. Тобто лише за 30 років (із кінця 60-х рр. до кінця 90-х рр. XIX ст.) фінансові статки Миколаєва зросли у 8,5 раза. Яскравим доказом прибутковості господарчого комплексу міста є такий приклад. У 1870-х рр. надходження до Миколаївської міської казни були найбільшими серед усіх міст Херсонської губернії, не враховуючи Одеське градоначальство. Вони становили 32 % від загальної суми надходжень на баланс міст губернії. У 1890-х рр. указаний показник зріс до 36 %. Друге місце по губернії займав Херсон.

Розвиток освіти, охорона народного здоров’я, благодійна діяльність, розбудова муніципальних споруд потребували значних коштів. Саме тому, формуючи свій бюджет, громадське управління містом постало перед проблемою пошуку нових джерел прибутків. Із цією метою в Миколаєві починають організовувати бійні. Щорічно їх оренда приносила місту до 2 тис. крб. Подальший розвиток

скотобоєнь значно поповнив міську казну. Уже в 1887 р. прибутки становили 21.244 крб на рік [10, с. 111], або 4,5 % від загальної суми міських прибутків.

У 1895 р. в місті почали діяти спеціалізовані заклади – свинобойні, на яких щорічно забивали в середньому до 7 тис. голів. Зважаючи на наявний досвід та великі прибутки, що приносило виробництво з переробки худоби, Миколаївська управа в 1894 р. піднімає питання про необхідність модернізації цього сектору. А вже в 1901 р. розпочали будівництво нових боєнь, які б відповідали санітарним вимогам. Одним із досягнень виробництва з переробки худоби стало зниження цін на м'ясо та покращення якості відпускнуї продукції.

Протягом першої половини XIX ст. мешканцям Миколаєва доводилося використовувати солону воду з річок та колодязів, питну ж воду, яку спеціально завозили в місто, миколаївці купували по 30 коп. за відро. Лише в 1850-х рр. стан водопостачання дещо покращився, але централізованої системи водопроводу не було. Про активізацію діяльності міської влади щодо розв'язання цієї проблеми можна говорити лише з упровадженням міського Положення 1870 р. До кінця XIX ст. в місті, за проектом відомого російського вченого та інженера В. Шухова, побудовано водопровід із центральною водонапірною вежею [11, с.16].

11 січня 1879 р. у Миколаєві починає працювати міська пошта, що розмістилася на розі Фалєєвської й Католицької вулиць. 1 січня 1890 р. відкрито міську телефонну станцію на два комутатори по 50 номерів кожний. Телефонним зв'язком користувалося 60 абонентів. Станція перебувала в підпорядкуванні поштово-телефонної контори [12, с. 45].

Для господарчого комплексу Херсона ще в 60-х рр. XIX ст. було характерна наявність добре облаштованих, порівняно з іншими містами Новоросійського краю, мостових, водопроводу та освітлення [13, с. 99]. З уведенням Положення 1870 р. процеси щодо розбудови зазначених об'єктів активізувалися.

Треба зазначити, що, згідно з наказом Катерини II (1782 р.), для розбудови майбутньої фортеці Херсону передано близько 40 000 десятин землі. Після ліквідації фортеці в 1835 р. всі землі в повному обсязі передано місту, а з 1870 р. – у розпорядження міського громадського управління [14, с. 39]. Будь-які маніпуляції з міським земельним фондом регламентувались урядовим указом від 2 листопада 1842 р. («Правила о раздаче земель, принадлежащих городам Новороссийского края и Бессарабии, для разведения садов и виноградников»), який діяв до початку XX ст. Згідно з «Правилами» право розподілу та відчуження міських земель належало міським думам і ратушам. Але в приватну власність можна було передати не більше десятої частини всієї землі, що належала місту. Розмір ділянки для однієї особи становив 1 десятину. Прохання на отримання землі розглядалося в міських думах, а потім потрапляли до генерал-губернатора, який виносив остаточне рішення. Про всі відведені ділянки генерал-губернатор щороку звітував до Міністерства внутрішніх справ. При відчуженні землі приватним особам міська дума надавала свідоцтво на тимчасове користування, видавала екземпляр «Правил» і знімала щорічний податок [15, арк. 7].

Міське Положення 1870 р. закріплювало право власності міст на міський земельний фонд, право визначати суму оренди та ціни за користування землею. Окрім цього, лише органи міського муніципалітету мали право надавати концесії на будівництво підприємств і закладів із використанням міських земель. Як наслідок, прибутки міста за цією статтею значно зростають. Так, у 1871 р. прибутки з орендованої землі Херсона становили 35 000 крб, у 1883 р. – 45 498 крб, а в 1892 р. – 112 252 крб.

У зв'язку зі збільшенням попиту на зерно, зростають орендні ціни на землю. Якщо протягом 1871–1880 рр. орендна плата становила 0,74–1,70 крб, то в наступному десятилітті вона зросла до 1,78–4,65 крб. Як наслідок, у 1892 р. прибуток з орендних земель у Херсоні збільшився в 3,2 раза та становив 112 252 крб [16, с. 27]. Це було вагомим внеском до бюджету міста, якщо враховувати, що загальна сума прибутків Херсона в 1892 р. виразилась у цифрі 354 794 крб, у 90-х рр. XIX – на початку XX ст. прибутки від експлуатації землі складали від 32 до 58 % загальної суми бюджету міста. Це пояснювалось тим, що земельний фонд Херсона був значно більшим, ніж в Одесі та Миколаєві й слабозвиненістю інших форм муніципальної власності [17, с. 67].

Бюджет Херсона протягом 60–80-х рр. поповнювався за рахунок зборів і податків із таких закладів і товариств: РТПТ, яке винаймало в міста землю для розміщення складів й адміністративних приміщень; фабрик та заводів; промислових і торговельних закладів та ін. Найбільші прибутки приносили збори за оренду землі. Утримання міського громадського управління найвідчут-

ніше відбивалося на витратах Херсона. У цілому в 1880–х рр. у міському бюджеті Херсона чітко простежувалася тенденція до збільшення прибутків, яких, як правило, вистачало на покриття всіх запланованих і незапланованих витрат. Так, у 1883 р. до скарбниці міста перераховано 231919 крб, у 1887 р. – 290 297 крб, а в 1890 р. – уже 331 144 крб. За 10 років прибуткова частина бюджету збільшилася на 45 %, витратна – відповідно, на 43 %.

Загальні прибутки міст Херсонської губернії, не враховуючи Одесу та Миколаїв, у перший рік дії Положення 1892 р. становили 1 505 185 крб, а витрати – 1 443 476 крб [18, с. 40]. Наведені цифри свідчать, що прибутки Херсона в 1892 р. склали 29 % від загальної суми прибутків міст Херсонської губернії, а витрати – 28 % від загальної суми витрат. Це є яскравим доказом високого рівня розвитку міського господарства. Збільшити прибутки в 1892 р. муніципальним установам Херсона вдалося завдяки багатому врожаю, що дав можливість оговтатись орендаторам міських земель після неврожаю 1891 р. Прибуток від експлуатації нерухомого майна та оброчних статей збільшився на 50500 крб. Як і в попередній період, операції з нерухомим майном Херсона були найбільш прибутковими й становили понад 30 % від загальної суми прибутків. До того ж зросли надходження від оподаткування трактирних закладів, постійних дворів і продуктових крамничок. Головною статтею витрат міста було утримання міського управління та приміщень для нього. Так, у 1897 р. витрати на утримання міського громадського управління становили 47 625 крб, або майже 15 % від загальної суми витрат (328 048 крб). Друга вагома стаття витрат міста – це утримання громадських приміщень. У 1897 р. вона становила 22 229 крб, або 7 %.

На кінець 70-х рр. XIX ст. припадає початок роботи щодо розбудови міського водопроводу. Міський уряд оголошує про конкурс відповідних проектів. Зі своїми пропозиціями будівництва водопроводу у місті в Херсонську думу зверталися брати Вадон, інженер Фосс та ін. [19, с. 27–30]. Згідно з рішенням міського громадського самоврядування вся відповідальність за розбудову водопровідної мережі покладалася на міську управу. Як наслідок, у 1887 р. в Херсоні починає діяти водопровід.

Подальше будівництво міського водопроводу в Херсоні активізувалося після проведення міської реформи 1892 р. На 1 січня 1894 р. його довжина складала 24 версти. До складу водопровідної мережі входило 11 будок, 385 водопроводів, улаштованих безпосередньо в будинках (у 1892 р. їх нараховувалося 364), дві колонки для пиття, 204 пожежних крани, із яких шість установлено за кошти міста [20, с. 214]. Зі звіту міського контролера за 1896 р. бачимо, що довжина водопроводу не змінилася (24 верстви), а ось кількість домашніх водопроводів збільшилася на 31. Пожежних кранів нараховувалося 215 [21, с. 149].

Збільшити довжину водопроводу вдавалося завдяки діяльності пожежних команд і пожежного нагляду в місті (із 1894 р. в Херсоні діяло добровільне пожежне товариство). На початку 1890-х рр., виконуючи основні пункти інструкції пожежної безпеки, власники лісопильних заводів у Херсоні продовжили водопровідну мережу берегом Дніпра до своїх заводів й установили 12 пожежних кранів.

Вагомими витратами для Херсона протягом другої половини XIX ст. були постійні роботи щодо заощення вулиць та площ і заготівля граніту та каменю для цих потреб. У 1895 р. на ці роботи витрачено 144879 крб, а всього заощено протягом року 20 729 кв. сажнів. У 1898 р. міська влада взяла кредит у Бессарабському банку на суму 225 000 крб, певну частину якої використано на заощення набережної та ремонт інших муніципальних споруд [22, с. 37]. Херсонське міське управління в 1898 р. на заощення набережної й Кошового спуску виділило 35 973 крб, на побудову приміщення для пожежної частини – 24 234 крб, нову будівлю для центрального училища – 15 691 крб, кам'яні лавки на пристані – 11 109 крб.

Органи самоврядування ініціювали роботу щодо устрою парку на заболоченій місцевості біля річки Кошевої. У 1896 р. це місце огорожено та засаджено деревами, на це з міської казни витрачено 500 крб.

Продовжуючи планомірну політику, спрямовану на благоустрій міста, у 1896 р. на черговому засіданні Херсонської міської думи розглянуто звіт управи щодо пропозиції інженера Лихачова та купця Шульца про устрій у місті електричного освітлення вулиць й електричних трамваїв. План затверджено та впроваджено спеціальну комісію для його реалізації [21, с. 7]. У 1897 р. у місті почав діяти телефонний зв'язок (у цьому ж році приватних абонентів нараховувалося 85, урядових – 31, службових – п'ять), а на початку XX ст. вперше почали використовувати радіозв'язок (між Херсоном та Голою Пристанню) [23, с. 6].

Отже, у межах господарської політики міській владі Херсона й Миколаєва в другій половині XIX ст. вдалося реалізувати проекти щодо будівництва водогону, бруківки та ремонту вулиць. Освітлення за допомогою електрики з'явилося у 90-х рр. XIX ст. переважно на підприємствах, фабриках і заводах. В означений період прибутки міст збільшились у декілька разів, порівняно з першими десятиліттями XIX ст.

Перспектива подальшого вивчення цієї проблеми пов'язана з дослідженням процесу розбудови південноукраїнських міст-портів на початку XX ст. та ролі органів міського самоврядування в зазначеному процесі.

Джерела та література

1. Николаеву 200 лет. 1789–1989 гг. : [сб. док. и материалов / редкол. : Матвеев В. и др.]. – Киев : Наук. думка, 1989. – 399 с.
2. Державний архів Миколаївської області, ф. 222, оп. 1, спр. 1528. Отношение городской Управы о проекте постановлений о соблюдении домовладельцами правил по устройству тротуаров (февраль 1875 г.).
3. Державний архів Миколаївської області, ф. 222, оп. 1, спр. 1304. Дело о ремонте дороги, идущей через овраг по Госпитальной улице (25 февраля 1870 г. – 21 января 1873 г.).
4. Державний архів Миколаївської області, ф. 222, оп. 1, спр. 1501. Предложение городской управы о произведении ремонта моста между улицами Херсонской и Рыбной (22 февраля 1874 г.).
5. Державний архів Миколаївської області, ф. 222, оп. 1, спр. 1610. Проект обязательных постановлений по устройству тротуаров на городских улицах (март – апрель 1880 г.).
6. Державний архів Миколаївської області, ф. 222, оп. 1, спр. 1617. Протоколы заседаний Николаевской городской Думы (19 января – 21 декабря 1882 г.).
7. Державний архів Миколаївської області, ф. 216, оп. 1, спр. 1954. Дело об улучшении портовых сооружений и устройстве мостовых за счет сбора с отвозимых за границу товаров (27 февраля 1881 г. – 12 января 1884 г.).
8. Державний архів Миколаївської області, ф. 216, оп. 1, спр. 2029. Переписка с Министерством Внутренних Дел, военным Губернатором о замощении улиц г. Николаева (9 января 1897 г. – 26 июня 1899 г.).
9. Державний архів Миколаївської області, ф. 216, оп. 1, спр. 2006. Дело об освидетельствовании электрического и другого освещения частных домов (2 сентября 1895 г. – 17 февраля 1904 г.).
10. Цибуленко Л. О. Становлення муніципального скотопереробного виробництва у містах: Одесі, Миколаєві та Херсоні у кінці XIX – на початку XX ст. / Л. О. Цибуленко // Південний архів : зб. наук. пр. : Іст. науки. – 1991. – Вип. 1. – С. 109–117.
11. Гуйван В. У. Город корабелов Николаев : [путеводитель] / Василий Устинович Гуйван. – Одесса : Маяк, 1976. – 108 с.
12. Лифанов В. Р. Николаев: 1789–1989: страницы истории / В. Р. Лифанов, В. А. Миющенко. – Одесса : Маяк, 1989. – 164 с.
13. Сведения исторические, географические, статистические и метеорологические // Новороссийский календарь на 1866 г. – Одесса, 1866. – С. 61–129.
14. Марущак О. О. Праці гласного Херсонської міської думи П. Я. Беякова в архівах та бібліотечних фондах / О. О. Марущак // Південний архів : зб. наук. пр. : Історичні науки. – 2003. – Вип. 12. – С. 28–41.
15. Державний архів Херсонської області, ф. 4 (Херсонская Городская Управа), оп. 1, спр. 2. Договор на отвод земли для арендного пользования Херсонскому мещанину Евдокимову В. Е. и план земельного участка (25 сентября 1885 г., 8 августа 1916 г.).
16. Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсону у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX ст. / Лариса Олександрівна Цибуленко. – Херсон : Айлант, 2003. – 159 с.
17. Цибуленко Л. О. Муніципальне землеволодіння та землекористування Херсона в кінці XIX – на початку XX ст. / Л. О. Цибуленко // Південний архів : зб. наук. пр. : Історичні науки. – 2003. – Вип. 12. – С. 65–72.
18. Обзор Херсонской губернии за 1892 г. (Приложение к всеподданнейшему отчету Херсонской губернии). – Херсон : Тип. Губернского правления, 1893. – 87 с.
19. Памятная книжка Херсонского городского общественного управления. К. 16. – Херсон : Тип. Н. О. Ващенко, 1879. – 131 с.
20. Отчет Херсонской городской управы за 1893 г. – Херсон : Тип. О. Д. Ходуминой, 1894. – 363 с.
21. Отчет Херсонской городской управы за 1896 г. – Херсон : Тип. О. Д. Ходуминой, 1897. – 262 с.
22. Обзор Херсонской губернии за 1898 г. (Приложение к всеподданнейшему отчету Херсонской губернии). – Херсон : Тип. Губернского правления, 1899. – 96 с.

23. Сальдо В. В. Херсону – 225 / В. В. Сальдо // Південний архів : зб. наук. пр. : Історичні науки. – 2003. – Вип. 12. – С. 5–6.

Дорошева Антонина. Участие органов самоуправления Херсона и Николаева в развитии городского хозяйства во второй половине XIX в. Исследуется роль институтов городского самоуправления Херсона и Николаева в развитии городского хозяйства в 60–90-х гг. XIX в., что, в первую очередь, заключалось в подборе подрядчиков, отчуждении городской земли для строительства, руководстве процессом составления необходимых проектов и координации осуществляемых работ.

Основные задачи, которые необходимо было решить городским муниципалитетам, состояли в следующем: ремонт имеющихся и строительство новых дорог; внедрение электрического освещения; формирование городского бюджета; обеспечение горожан питьевой водой; открытие новых хозяйственных объектов; озеленение города.

Во второй половине XIX в. в Николаеве и Херсоне были успешно реализованы проекты строительства и ремонта дорог, появляется центральное водоснабжение. Электрическое освещение внедрено в 90-х годах XIX в., но в основном на предприятиях, фабриках и заводах. В указанный период, доходы городов выросли в несколько раз по сравнению с началом XIX в.

Ключевые слова: органы городского самоуправления, городское общественное управление, городское хозяйство, муниципальное предприятие, городские думы, городские управы.

Dorosheva Antonana. The Role of Self-government Institutions of Kherson, Nikolayev in Alteration of City Economy (2-nd Half of the XIX-th Century). The essay of presented here investigates the role of self-government institutions of Kherson and Nikolayev in the municipal economy in the 60-th-90-th of the XIX-th century. Their main task was selection of contractors, allotment of the city land for construction, management of the necessary projects and coordination of all activities.

The main tasks the city municipalities needed solve were the road repairing and building of new ones; the inculcation of electric lighting; the forming of the municipal budget; the providing of the inhabitants with fresh water; the opening of new economic organizations; the planting of greenery.

Such projects as the road building and its repairing, the appearance of central water – supply were successfully realized in the towns of Nikolayev and Kherson in the second half of the XIX century. The electric lighting was inculcated on the whole at the enterprises, factories and plants in 90-s of the XIX century. During that period of time the town incomes increased several times as many in comparison with the beginning of the XIX century.

Key words: the organs of city self-government, city public management, municipal economy, municipal production.

Стаття надійшла до редколегії
21.12.2014 р.

УДК [94(477.85):613/14]«185/191»

Оксана Гучко

Організація медичної допомоги населенню Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті на основі використання низки архівних джерел проаналізовано становлення й розвиток організаційних засад медичної допомоги населенню Буковини, яка в досліджуваний період входила до складу Австрійської монархії; окреслено розуміння керівництвом краю нагальної потреби в лікуванні міських і сільських мешканців.

Ключові слова: Буковина, медична допомога, крайовий сейм, лікарня, хвороба, ліжкомісце.

Постановка наукової проблеми та її значення. Організація медичної допомоги – це своєрідна система, що включає в себе наявність медичного персоналу, зокрема лікарів і медичних сестер, які безпосередньо працюють із пацієнтами, надаючи їм необхідну медичну допомогу, і відповідних установ та окремих фахівців, котрі забезпечують функціонування системи в цілому, як на законодавчому рівні, так і в процесі діяльності закладів медичного профілю.

© Гучко О., 2015

Історичний досвід становлення та розвитку системи медичної допомоги дає можливість простежити надання допомоги хворим у процесі від елементарних методів догляду – до створення потужних лікарняних комплексів із високотехнологічним обладнанням. Варто зазначити, що впровадження ефективних методів організації медичної допомоги є тим підґрунтям, що виводить поняття якості медичної допомоги на новий рівень, який відповідає сучасним вимогам. **Мета статті** – необхідність виявлення основних аспектів становлення й поступової еволюції організованої медичної допомоги населенню Буковини в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.

Відкриття на Буковині наприкінці XVIII ст. перших медичних закладів свідчило про усвідомлення австрійською владою потреби в збереженні здоров'я населення краю. Проте зазначені заклади мали змогу надавати лише першу медичну допомогу на досить низькому рівні. Покращення стану медичного обслуговування спостерігалось лише наприкінці XIX – на початку XX ст., що пов'язано як зі стрімким розвитком медичної галузі в європейських країнах, так і з удосконаленням теоретичних знань і практичних навиків.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Окреслену проблему недостатньо досліджено українськими науковцями. Переважають публікації публіцистичного характеру [24]. Заслужують на увагу праці істориків, які досліджували становлення й розвиток окремих медичних установ Чернівців [26; 27; 29]. Питання розвитку системи охорони здоров'я відображено на сторінках фундаментальної праці «Чернівці: Історія і сучасність (ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто)» за редакцією проф. В. М. Ботушанського [28].

Під час підготовки статті використано низку документів із фондів Державного архіву Чернівецької області, зокрема ф. 2 (Виконавчий Комітет Буковинського сейму), ф. 3 (Крайове управління Буковини), ф. 864 (Центральна лікарня м. Чернівці), ф. 290 (Чернівецький пологовий будинок), ф. 286 (Генеральний санітарний інспекторат Буковини, м. Чернівці) та ін. Не менш важливе джерело – публікації на шпальтах газети «Буковина» [8] і «Czernowitzer Zeitung» [1; 2; 3]. Чимало інформації зосереджено в збірнику законів «Sammlung der Landes-Gesetze für das Herzogtum Bukowina» [6].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Основною медичною установою, що надавала допомогу мешканцям краю у досліджуваній період, залишалася міська лікарня (офіційна назва – «Бюргерський шпиталь»), що відкрита в 1833 р. Упродовж 1833–1886 рр. згідно з даними, опублікованими на сторінках газети «Czernowitzer Zeitung», у стінах лікарні пройшли лікування понад 45 тис. осіб [2]. У 1860 р. міська лікарня отримала статус публічної. Це означало, що її працівники мали обслуговувати не лише міське, а й сільське населення. У 1866 р. в лікарні став працювати відомий лікар, доктор Василь Волян. У своїх спогадах він згадував про те, що «...щороку впродовж у 1853–1865 рр. лікарня надавала медичні послуги в середньому 850 пацієнтам. Проте у 1866 р. кількість хворих, які перебували в лікарні, збільшилася більш ніж утричі й становила 2724. Це було зумовлене голодом і холерою, що охопили Буковину в цей рік» [7, с. 5].

У 1867–1878 рр. кількість хворих, які перебували на лікуванні, зросла й становила в середньому 1020–1070 осіб щорічно. Лікарня на той час нараховувала вісім великих і чотири малих палати, була розрахована на 60 ліжокмісць [7, с. 8].

Варто зазначити, що в 1870 р. у Чернівцях працювало всього 33 цивільних лікарі, у тому числі 14 зубних та один територіальний ветеринар. У місті діяло чотири аптеки: окружна аптека, «Божий Оберіг», «Ангел-Охоронець» і «Зоря» [1].

У 70-х рр. XIX ст. населення Чернівців становила майже 40 тис. осіб, у той час як у краї мешкало понад 500 тис. Звісно, усе відчутнішою ставала потреба в збільшенні як медичного персоналу, так і лікарняних ліжокмісць. Відповідно до закону, прийнятого 21 листопада 1874 р. Буковинським крайовим сеймом, «Бюргерський шпиталь» переходив у підпорядкування виконавчого комітету Буковинського крайового сейму [6, с. 52]. Цивільний шпиталь, що діяв у Чернівцях, у 1879 р. відійшов у підпорядкування крайової управи й отримав назву спочатку міської лікарні, а згодом – Чернівецької крайової лікарні [9, арк. 17]. Так, у ст. 51 згаданого закону, зазначалося, що «...завдання лікарні – надавати медичну допомогу усім, хто потребує, незалежно з якої місцевості хворий. За кошти згідно з визначеним тарифом надавати не лише ліжокмісце, а й харчування, організувати догляд, і у випадку смерті – похорон» [6, с. 52].

Місцевий парламент із кожним днем усе більше усвідомлював, що лікарня не відповідає ні вимогам тогочасної науки, ні вимогам гігієни. Цей факт спонукав відповідний комітет розглянути

питання щодо розширення діючої лікарні за рахунок її добудови чи краще побудувати нову лікарню в Чернівцях.

Оскільки перебудова лікарні більшістю голосів визнавалася недоцільною, 28 жовтня 1881 р. прийнято рішення щодо спорудження нової лікарні. Для цього виконавчий комітет Буковинського сейму одержав земельну ділянку, що перебувала у власності Чернівецької міської громади, навпроти Народного саду (нині – Центральний парк культури і відпочинку імені Т. Шевченка) на вулиці Зібенбюргерштрассе (нині – вул. Головна). Площа земельної ділянки – 3,046 га. Будівництво нової лікарні на 250 ліжкомісць розпочато в 1883 р., здійснювалося за проектом директора промислової школи, архітектора Йозефа Ляйцнера.

Офіційне відкриття медичного закладу, який отримав назву «Публічна загальна буковинська крайова лікувальна установа у Чернівцях», відбулося 1 жовтня 1886 р. [10, арк. 1–2]. Загальна вартість будівництва, проведення системи водопостачання, обладнання й озеленення території лікарні становила 346 676 флоринів 30 кр. Відповідно до проектів лікарня складалася з трьох основних корпусів, з'єднаних між собою критими галереями. До її складу входило чотири відділення: внутрішніх хвороб, хірургічне, куди включалися й хворі із шкір-венерологічними захворюваннями, інфекційне і психіатричне. Перший головний лікар нової лікарні – уже згадуваний доктор Василь Волян [11, арк. 1–6]. Після оголошення конкурсу на вакантні посади завідувачів відділень і лікарів подали заявки 14 провідних фахівців-медиків. Серед тих, хто пройшов відбір до першого особового складу лікарні, були доктор Володимир Залозецький, доктор Костянтин Цуркан, доктор Грегор фон Ончул, доктор Володимир Філіпович, доктор Зігмунд Гербель та інші. Окрім цього, лікарня в повному обсязі укомплектовувалась обслуговуючим (молодшим і середнім) медичним персоналом та санітарами.

У перші роки функціонування лікарні медичну допомогу мали змогу отримувати в середньому 2280 осіб щорічно. Як і заплановано, одночасно лікарня могла приймати 250 хворих. Відповідно до указу виконкому Буковинського сейму від 15 вересня 1886 р. встановлювалися фіксовані тарифи за стаціонарне лікування. Так, пацієнт першого класу за добу перебування сплачував 3 флорини, другого – 2, третього – 0,9 флорина. Перебування на лікуванні дитини віком 3–7 років коштувало 2/3 від добової суми залежно від того, до якого класу належали його батьки [12, арк. 4].

Аналізуючи архівні документи, можна стверджувати, що більшість пацієнтів лікарні – особи від 30–40 років. Практично відсутні пацієнти, вік яких – понад 70 років. Чимало пацієнтів не лише проходили курс лікування, а й працювали прислугою чи поденниками. Історії хвороб дають підстави стверджувати, що найменше серед хворих представників духовенства, адвокатів та медиків [13, арк. 8].

Після смерті у 1899 р. головного лікаря Василя Воляна крайову лікарню тимчасово очолив Костянтин Цуркан, а 22 вересня 1900 р. – відомий хірург Володимир Філіпович [14, арк. 1–2]. За його керівництва змінилася структура лікарні, яка діяла в складі п'яти відділень: внутрішніх хвороб, хірургічного, очних хвороб, дермато-венерологічного й інфекційного. Вагомим досягненням нового головного лікаря стало відкриття 1 лютого 1901 р. нової операційної, спроектованої за його ж планом. Вагомою заслугою В. Філіповича стало заснування бактеріологічної лабораторії та у 1904 р. – прозектури (моргу). У морзі виконували хімічні, бактеріологічні й серологічні аналізи для потреб як лікарні, так і всіх медичних установ і приватних осіб відповідно до офіційних запитів лікарів. Крім того, у морзі, згідно з науковими правилами, робили розтини померлих, щоб установити причини смерті [15, арк. 21].

У 1910 р. частину приміщення відділення очних хвороб передано щойно відкритому відділенню вуха-горло-носа. Напередодні Першої світової війни кількість ліжкомісць у лікарні збільшилася до 550. У роки війни частину ліжкомісць у відділеннях лікарні перепрофільовано для потреб військових. Так, в одному з них у 1916 р. хірургом працював відомий письменник Михайло Булгаков, який, здобувши фах лікаря, став добровольцем Червоного Хреста. Працював у Кам'янець-Подільському військовому госпіталі, звідки разом із госпіталем переведений до Чернівців.

Наприкінці XIX ст. на Буковині різко збільшилася кількість психічно хворих. Якщо в 1887 р. їх нараховувалося лише 541, то в 1901 р. – уже 1570 [26, с.407]. Звісно, ситуація, що склалася на Буковині, потребувала якнайшвидшого розв'язання. І хоча психіатричне відділення крайової лікарні було розраховане лише на 50 ліжкомісць, у 1901 р. тут утримувалося понад 130 осіб [26, с. 408]. Звісно, подібні умови значною мірою не сприяли ефективності лікування, нерідко спричиняли

прогресування хвороби. Більше того, деякі заможні родини відправляли своїх родичів до Львівської окружної психіатричної лікарні [16, арк. 3].

Ураховуючи ситуацію, виконавчий комітет Буковинського сейму у 1896 р. офіційно визнав, що питання лікування людей із психічними розладами може бути позитивно вирішено лише в тому випадку, коли створять окремий медичний заклад для психічно хворих. Більше того, сусідство з такими хворими створювало дискомфорт, а нерідко й небезпеку для звичайних пацієнтів і, звісно, гальмувало їх одужання. У 1897 р. Крайове управління Буковини ухвалило рішення про будівництво психіатричної лікарні в Чернівцях. Проект будівництва розробив професор Державної промислової школи Еріх Кольбенгайсер, фах якого відповідав вимогам структури психіатричних лікарень Європи. У квітня 1899 р. проект будівництва затвердило Крайове управління Буковини [22, с. 227]. Під будівництво виділено 15 га землі за межами міста. Будівництво фінансувалося з фонду імператора Австро-Угорщини Франца Йосифа й добровільних внесків городян. У вересні 1900 р. закладено наріжний камінь будови [8]. Офіційне її відкриття відбулося 1 травня 1902 р. Перший головний лікар – доктор Костянтин Цуркан [27, с. 6]. Лікувальний заклад відповідав усім вимогам того часу й був розрахований на 143 ліжкомісця. Комплекс складався із шести повноцінних лікувальних і реабілітаційних корпусів, з'єднаних підземними переходами. Розміщення хворих було диференційованим, а саме: відділення для попереднього обстеження (діагностичне) – 25 ліжок, відділення для лікування й постійного догляду за спокійними хворими – 30 ліжок, закритий корпус – відділення для неспокойних пацієнтів (небезпечні для оточуючих) – 45 ліжок. Прийом хворих на лікування почав здійснюватися лише після виділення коштів із фонду імператора Франца Йосифа, що, імовірно, стосувалося, насамперед, незаможних верств населення. У більшості лікування було платним, про що свідчить листування з Міністерством охорони здоров'я Австрії щодо стягнення коштів із поміщика через суд за його перебування працівника в лікарні [17, арк. 15].

Відповідно до статуту лікарні, для отримання більш достовірних відомостей про перебіг хвороби, покращення лікування й нагляд за хворими медики були зобов'язані мешкати на території лікарні [18, арк. 15–24]. Зазначена вимога зумовила будівництво на території лікарні двох двоповерхових будинки, призначених для житла родин лікарів і медперсоналу. При лікарні функціонували аптека, лабораторія, рентген-кабінет, прозекторська, власна електростанція, водопровідна вежа, овочесховище, кухня, клуб, бібліотека. Ділянка, на якій розміщувалася лікарня та прилегла до неї територія, була перетворена у своєрідну зелену оазу з фруктовим садом, декоративними деревами, клумбами, ставком. Звісно, це давало можливість хворим ефективно лікуватися й відпочивати, що сприяло покращенню психічного стану здоров'я.

Щороку в лікарні перебувало понад 600 осіб [29, с. 8]. У 1912 р. уведено в експлуатацію нові приміщення для лікарні на 240 ліжкомісць. Цього ж року головним лікарем призначено Леона Кобилянською [24, с. 41]. Зі збільшенням у 1913 р. психічно хворих до 800 осіб, крайовою радою прийнято рішення щодо придбання земельної ділянки (аграрної колонії) під будівництво нового закладу. Однак початок Першої світової війни перекреслив заплановане, адже різко скоротилося виділення коштів на утримання хворих, що призвело до зменшення їх кількості майже наполовину [15, арк. 11].

У грудні 1888 р. у Чернівцях відкрито будинок для людей похилого віку – заклад для німецьких [15, арк. 37–39], який призначався для перебування й лікування непрацездатних осіб похилого віку. Під час будівництва установи вагому роль відіграли ошадна каса Буковини, очолювана Вільгельмом фон Альтом, яка пожертвувала 122 тис. флоринів, і Чернівецький магістрат, який безкоштовно надав земельну ділянку під будівництво [15, арк. 37–39]. Автор споруди – уже згадуваний Йозеф Ляйцнер. Цікаво, що заклад мав відповідну емблему, яка вказувала на її гуманітарне призначення [26, с. 401].

На відкритті установи виступив бургомістр Антон Кохановський, котрий побажав пацієнтам будинок для пристарілих «...знайти тут новий дім, почуватися в ньому захищеними та підтримувати один одного» [3].

Питання надання допомоги жінкам під час пологів постало ще на початку XIX ст., коли в 1809 р. при міському шпиталі почало діяти пологове відділення, де надавали практичну допомогу акушерки, проте більшість жінок продовжували народжувати вдома або ж зверталися за допомогою до бабиповитухи. Своєрідний народний інститут родопомочі в особі повитухи продовжував існувати

тривалий час, унаслідок чого звичайна повитуха уособлювала собою альтернативну сільську медицину. Поступово допомога «ненавчених» повитух починає відходити в минуле, їй на зміну приходять кваліфікована медична допомога.

Так, за постановою Буковинського сейму, у 1866 р. на основі положового відділення лікарні в 1866 р. відкрито Крайовий положовий будинок на 15 ліжкомісць [28, с. 145], який після об'єднання зі школою акушерок одержав назву крайового інституту.

Напередодні в грудні 1865 р. Буковинський сейм затвердив «Статут Крайового положового будинку герцогства Буковини», який доповнено 20 жовтня 1881 р. [19, арк. 102–105]. Статут призначено для внутрішнього користування. Він складався з 15 параграфів. В одному з них зазначалося, що «...основні правила, згідно з якими відбувається прийом і виписка вагітних і породіль, встановлюється за існуючими для таких установ приписами виконавчим комітетом Буковинського сейму спільно з урядом». Медичний і обслуговуючий персонал положового будинку складався з професора-акушера, який одночасно виконував функції ординатора, старшої акушерки, санітарки й помічника. За потреби, виконавчий комітет сейму додатково призначив асистента [19, арк. 102].

У 1909 р. головним лікарем положового будинку призначено доктора Октавіана Георгіяна, який дбав про розширення лікарні [15, арк. 20]. У 1912 р. під положовий будинок і гінекологічну клініку передано приміщення Крайової сільськогосподарської школи на 40 ліжкомісць, у 1915 р. – їх кількість збільшилась удвічі [20, арк. 1–32]. Проте досить високою була плата за перебування у положовому будинку.

Напередодні Першої світової війни пологи приймали й у повітових лікарнях. Більшість міських і сільських жінок продовжували народжувати вдома. Недотримання необхідних медичних правил нерідко приводило до дитячої смертності. Так, за звітом крайового лікаря Василя Ключенка, за 1904–1906 рр. на Буковині померло приблизно 10 тис. дітей у віці до п'ять років, що складало 50 % від загальної кількості померлих [5, с. 16]. Високий відсоток смертності серед дітей пояснювався тим, що частина дітей і дорослих, не проходили медичного обстеження з метою більш раннього виявлення хвороби.

Отже, украй необхідним стало відкриття лікарні для хворих дітей. Серед керівництва Буковини й Чернівців вирішено провести анкетування з цього приводу. У березні 1908 р. підписано угоду, згідно з якою магістрату взяв на себе будівництво й обладнання дитячої лікарні, яка б відповідала сучасним на ті часи вимогам, і виділив із міської казни 300 тис. крон. Великий землевласник д-р Герман фон Фішер передав на будівництво дитячої лікарні 500 тис. крон, чим прагнув увічнити пам'ять померлих батьків. Більше того, він висловив бажання «... на вічні часи найменувати заклад «Дитячий шпиталь Мозеса і Ханни Сари Фішер» [23].

У червні 1908 року наріжний камінь першого в краї дитячого лікувального закладу власноруч замурував бургомістр Чернівців Фелікс фон Фюрт [21, арк. 4]. Його будівництво приурочували до двох знаменних подій: 500-річчя першої писемної згадки про Чернівці й 60-річчя від дня народження цесаря Франца Йосифа І.

25 травня 1910 р. відбулось урочисте відкриття першої на Буковині дитячої лікарні на 80 ліжкомісць. Будівлю побудовані в готичному стилі, а інтер'єр влаштовано зі смаком і приємною гармонією кольорів, що мало на меті справити особливе художнє враження й сприяти швидкому одужанню дітей. Новітнє на той час устаткування привезено з Відня. Головним лікарем призначено Ісидора Бодя [4, с. 31]. Хворих дітей із багатих родин приймали до лікарні за оплату, залежно від класу палати, бідних – безкоштовно. Господарством керував директорат, який складався з п'яти осіб. Молодший медперсонал працював переважно на громадських засадах [29, с. 9].

На початку ХХ ст. на Буковині відкрито й дві повітові лікарні в Сторожинці та Вижниці.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, Буковині належить одна із найдавніших і найвдаліших організованих систем медичних закладів країни. Більшість лікарень краю були збудовані й розпочали діяльність у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Вони відзначалися добротними будівлями, де й сьогодні діють медичні заклади, медичним обладнанням, що відповідало вимогам і досягненням науки того часу, кваліфікованим медичним персоналом. Їх відкриття мало, безумовно, велике значення, як для крайової столиці так і для Буковини. Небайдужість гро-

мади до питань охорони здоров'я й підтримка крайової влади в налагодженні системи медичної допомоги свідчили, передусім, про піднесення соціальної свідомості населення краю.

Джерела та література

1. Czernowitzer Zeitung. – 1871. – 15 лют. – С. 5.
2. Czernowitzer Zeitung. – 1886. – 28 верес. - № 222. – С. 3.
3. Czernowitzer Zeitung. – 1888. – 4 груд. - № 279. – С. 3.
4. Dragoş Olaru Isidor Bodea (1866–1938) // Glasul Bucovinei. – 1997. – An. 4, № 15. – S. 25–37.
5. Kluczenko Basil Sanitats-Bericht der Bukowina fur das jahr 1890. – Czernowitz, 1891. – S. 16.
6. Sammlung der Landes-Gesetze für das Herzogtum Bukowina. – Czernowitz, 1876. – Band V. – S. 52.
7. Wolan B. Zur Geschichte und Entwicklung des öffentlicher allgemeinen Krankenhauses in Czernowitz / B. Wolan. – Czernowitz : Eckhardt, 1879. – 21 s.
8. Буковина. – 1902. – 12 січ. – С. 3.
9. Державний архів Чернівецької області (далі – Держархів Чернівецької області), ф. 3, оп. 2, спр. 10580.
10. Держархів Чернівецької області, ф. 3, оп.1, спр. 4985.
11. Держархів Чернівецької області, ф. 3, оп. 1, спр. 4372.
12. Держархів Чернівецької області, ф. 3, оп. 2, спр. 21558.
13. Держархів Чернівецької області, ф. 864, оп. 1, спр. 32.
14. Держархів Чернівецької області, ф. 3, оп. 1, спр. 7601.
15. Держархів Чернівецької області, ф. 286, оп. 2, спр. 20.
16. Держархів Чернівецької області, ф. 3, оп. 2, спр. 6273.
17. Держархів Чернівецької області, ф. 4, оп. 1, спр. 1632.
18. Держархів Чернівецької області, ф. 2, оп. 1, спр. 295.
19. Держархів Чернівецької області, ф. 3, оп. 2, спр. 15814.
20. Держархів Чернівецької області, ф. 2, оп. 1, спр. 887.
21. Держархів Чернівецької області, ф. 39, оп. 1, спр. 4448.
22. Дишук І. П. Чернівецькій обласній психіатричній лікарні 110 років / І. П. Дишук, І. Д. Шкробанець, А. П. Левицька, Ю. Ф. Азов // Буковинський медичний вісник. – Т. 16, № 2. – 2012. – С. 227–234.
23. Історична довідка: [про Чернівецьку міську дитячу лікарню по вул. Буковинській] // Молодий буковинець. – 2007. – 5 лип. (№ 72). – вставка «Місто». – С. 2.
24. Кобилянський С. Д. Історія медицини Буковини. Цифри і факти / С. Д. Кобилянський, В. П. Пішак, Б. Я. Дробніс. – Чернівці : Медакадемія, 1999. – 249 с.
25. Масіян Н. «Бюргерський шпиталь на Зібенбюргерштрассе» / Н. Масіян // Доба. – 2006. – 28 верес. № 39. – С. 12.
26. Никирса М. Д. Чернівці. Документальні нариси з історії вулиць і площ / М. Д. Никирса. – Чернівці : Золоті литаври, 2008. – 450 с.
27. Сагалаєв С. П. Сторінки історії психіатричної допомоги на Буковині 1902–2002 роки / С. П. Сагалаєв, Г. П. Касько. – Чернівці : «Місто», 2002. – 46 с.
28. Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто) : [кол. моногр.] / В. М. Ботушанський, С. В. Біленкова, О. В. Добржанський та ін. ; за заг. ред. В. М. Ботушанського. – Чернівці : Зелена Буковина, 2009. – 586 с.
29. Шкробанець І. Д. Чернівецька обласна клінічна лікарня. 125 років на варті здоров'я людей / І. Д. Шкробанець, В. І. Ушаков, А. К. Лісовий, О. В. Руснак. – Чернівці, 2011. – 136 с.

Гучко Оксана. Организация медицинской помощи населению Буковины (вторая половина XIX – начало XX в.). В статье на основе использования ряда архивных источников проанализированы становление и развитие организационных принципов медицинской помощи населению Буковины, которая в то время входила в состав Австрийской монархии; очерчены понимание руководством края необходимости в лечении городских и сельских жителей; раскрыта роль буковинских медиков в становлении и развитии медицинской науки и больничной практики; освещается деятельность медицинских учреждений Буковины, открытие которых приходится именно на исследуемый период; характеризуется их руководящий состав, изменения в структуре, материально-техническое состояние отдельных больниц; наводятся статистические данные о заболеваемости населения края.

Ключевые слова: Буковина, медицинская помощь, краевой сейм, больница, болезнь, койкоместо.

Guchko Oksana. Medical Care Organization Principles for the Bukovyna Population (the 2nd Part of the 19th Century – the Beginning of the 20th Century). The article deals with the establishment and development of medical care organization principles for the Bukovyna population, which in the studied period was a part of the Austrian monarchy. The regional parliament understood the urgent needs of the urban and rural residents treatment.

The role of Bukovynian doctors in the medical science and hospital practices establishment and development has been outlined. The article investigates the functioning of Bukovyna medical institutions, the opening of which falls on the period under review, it; characterizes their administration staff, changes in the structure, material and technical condition of individual hospitals and statistics on population death rates.

Key words: Bukovyna, medical assistance, regional parliament, hospital, illness, hospital bed.

Стаття надійшла до редколегії
19.12.2014 р.

УДК 94 (477.82) «1920/1921» : 321

Інна Гуцалюк

Проекти законодавчих змін уряду УНР у сфері державного управління в ході підготовки та проведення повстанської операції на Волині (1920–1921 рр.)

У статті схарактеризовано низку законопроектів та нормативно-правових актів, які розроблені урядом УНР в екзилі; акцентовано увагу на тих, що лягли в основу проведення повстанської операції на Волині кінця 1921 р. і, як її наслідок, точкового відновлення української влади на її території. Зауважено на тому, що більшість із них стосувалися сфери суду, судочинства, правоохоронного апарату, мережі в'язниць тощо. Проаналізовано способи відновлення цих державних установ у регіоні, а також указано шляхи добору осіб на вакантні посади державної служби. З'ясовано, що повстанський суд був ключовим в процесі судочинства. Доведено, що неможливість утвердження українських національних органів влади на Волині зумовили такі фактори, як незначне фінансування, нечисленний кількісний склад військ, несприятливі погодні умови й загальна зовнішньополітична ситуація.

Ключові слова: законопроект, нормативно-правовий акт, мирові суди, з'їзди мирових суддів, окружні суди, повстанських суд, Волинь.

Постановка наукової проблеми та її значення. У вітчизняній історії період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. проступив таким, що заклав умови для створення незалежної Української держави. У разі, коли з березня 1917 – до початку 1919 рр. самостійницькі спроби Української центральної ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії Української Народної Республіки (УНР) стали більш-менш успішними, то вже з кінця 1920 р. – остання, насамперед у наслідок несприятливих зовнішньополітичних умов, змушена була залишити територію України й відбутися в Польщу. Звідти юрисконсультський відділ її уряду розробляв законопроекти та нормативно-правові акти щодо відновлення роботи низки державних установ. Зокрема, більшість із них стосувалися сфери судів і судочинства. Адаже в умовах запланованого повстання (другого Зимового походу Армії УНР) їхнім основним завданням було якнайшвидше відновити законність і правопорядок на місцях. Нині означена ділянка державного механізму «Другої» УНР в історико-правовому аспекті є недостатньо вивченою. Особливо це стосується проблеми способу відновлення роботи судів на Волині як тодішнього територіального осередку українських повстанських сил.

Аналіз досліджень цієї проблеми. На сьогодні окреслена історико-правова проблема регіону належним чином не вивчена науковцями та не розкрита в історичній літературі. Тому основу фахової статті склали архівні документи. Зокрема, законопроекти, різноманітні нормативно-правові акти (закони, накази, постанови, інструкції тощо) та зміни до них виявлені дослідницею у фонді 2208 (Міністерство юстиції Української Народної Республіки) Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) [15–16]; матеріали віднайдені у фондах 3766 (Міністерство закордонних справ Української Держави) і 4465 (Колекція окремих документів та матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб) цього ж архіву розкривають питання діяльності судової гілки влади в краї, а також містять оцінку волинськими діями повстанських загонів, подібні до неї відзиви віднайдені в замітках української емігрантської преси [17–18]. Окремі точні фактичні та статистичні дані про Волинь були виокремлені автором з історичної наукової літератури радянської доби [3–4]. Послідовність ходу воєнних

операцій у краї прослідковано за допомогою сучасного історичного нарису про вітчизняне воєнне будівництво ХХ ст. [1]. Деякі історичні фрагменти щодо законодавчого підґрунтя роботи судової влади означуваного періоду взято з фахової статті І. Гуцалюк [2].

Мета й завдання статті – дослідити законопроекти та чинні нормативно-правові акти у сфері судів й судочинства, а також щодо функціонування державного апарату загалом упродовж 1920–1921 рр.; з'ясувати результативність їх практичного застосування в ході повстанської операції на Волині кінця 1921 р.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У ході українсько-польського союзу, який виник на підставі військової конвенції від 24 квітня 1920 р., конститутивними документами, що сприяли відновленню української національної влади на території, яка звільнялася від ворожої окупації, у тому числі й Волині, були Закони уряду УНР від 25 червня 1920 р. і 24 вересня 1920 р. Перший із них установлював цивільні прифронтові комісаріати (далі – ЦПК). Вони діяли при штабах армій, дивізій та рівних із ним військових груп та були підпорядковані особливому відділу Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС). Комісаріати негайно оголошували про відновлення влади УНР і діяльності всіх державних та громадських установ на підконтрольній їм території, а також добирали професійні кадри для тимчасового виконання обов'язків у вказаних установах [6, арк. 1, 5; 7 арк. 4].

Згідно з другим Законом прифронтові комісари, а також і начальники повітів брали на себе обов'язок і відповідальність за відновлення судових та тюремних установ на підвладній їм території. Тоді означені інституції були скликані та діяли у своєму останньому складі часу «Другої» УНР. У разі, коли посади мирових суддів та судових слідчих лишалися вільні, їх заповнювали, залучення осіб із кадрового резерву; на посади мирових суддів призначав місцевий з'їзд цих суддів, а судових слідчих – окружний суд. Проте, окрім них, існували також такі вакантні посади, як судді окружного суду та особи прокурорського догляду. Спосіб добору кандидатів на вказані посади ще не був розроблений; утім, інформувалося про те, що залучення сторонніх осіб до виконання їхніх обов'язків заборонялося навіть тимчасово, а також уводилося табу для комісарів або начальників повітів на будь-який вплив щодо діяльності органів судової влади загалом [6, арк. 13, 26].

На приведення в чинність цих законів урядом закладено немалі кошторис. Так, у розпорядження Міністра внутрішніх справ надано кредит на суму близько 10 млн крб. Окрім цього, із метою правильного добору кадрів на зазначені посади місцева влада уповноважувалася завести анкету на кожного з кандидатів та провести перевірку на благонадійність до української влади й на належність професійних і моральних якостей кожного кандидата на посаду. Анкетування та результати місцевої перевірки направлялися до військового керівництва щодо вирішення питання остаточного затвердження претендентів на посади [6, арк. 13, 26]. Уперше на практиці дію цих законів можливо простежити в околицях Кам'янця-Подільського й щодо відновлення діяльності окружного суду цього міста. Так, на підставі Закону від 24 вересня 1920 р. до нього тимчасово були призначені Е. Троїцький і В. Бурковський як заступники (товариші) голови суду, А. Дорошович, О. Хоменко, О. Міхневич, В. Собічевський, В. Слюсарів, Є. Вікул, Б. Стовік, В. Гловацький, В. Шабліовський, І. Соболів, П. Папмель, О. Раєвський та В. Нікольський – членами окружного суду; Д. Водог'янів, О. Голуб, С. Максимов – судовими слідчими; О. Німандер – товаришем прокурора цього суду й К. Марків – дільничим мировим суддею Кам'янецької судово-мирової округи. На той час найбільша увага в здійсненні судочинства надавалась адміністративній галузі права [6, арк. 13, 26].

Улітку 1920 р. судова влада була відновлена в губернському центрі Волині згідно з наказом К. Лоського – головного комісара уряду УНР, а також на підставі постанови про порядок поновлення влади УНР у місцевостях України, звільнених від більшовицької окупації. Так, до складу Житомирського окружного суду введено Тюменіва – колишнього судового слідчого 2-ї дільниці Житомирського повіту, Турика – колишнього товариша прокурора того ж суду, а судьями цього суду стали Рожнятовський – колишній мировий суддя Житомирської судово-мирової округи, Педаїв – колишній суддя Київської судової палати; судьями з адміністративного права призначено Кедрина – колишнього члена Київської судової палати, Обаріуса – колишнього помічника секретаря Житомирського окружного суду [16, арк.11].

У кадровому резерві на посадах суддів і працівників апарату судів перебували фахівці (штатні й сумісники) уже неіснуючого Луцького окружного суду. Так, відповідно до перевірки в списку «запасних» визначено П. Подборського – колишнього мирового суддю Рівненського округу. Згідно із зібраними відомостями його схарактеризували «при бездоганих моральних якостях, володінні ста-

течними правничими знаннями, достатньою енергією, вельми коректного і товариського» [13, арк. 1, 4]. В. Стокаліча – судового слідчого 4-ї дільниці Рівненського повіту, а згодом – секретаря прокурора Луцького окружного суду описано, як такого, що «закінчив юридичний факультет Харківського університету, опісля отримав секретарський досвід при прокурорі Вітебського окружного суду» [14, арк. 2, 8 зв.]. Щодо О. Туркевича – мирового судді ковельського з'їзду мирових суддів, а пізніше – завідувача ковельською судово-мировою дільницею, – повідомлялося, що той «володіє досить правильними знаннями і досвідченістю у вирішенні судових справ; на з'їзді мирових суддів він користувався репутацією гарного працівника і з морального боку людина цілком певна» [15, арк. 6].

В екзилі уряд не оминула проблема пенсійного забезпечення й виплати заробітної плати працівникам державного апарату, а найперше – суддям. Так, до департаменту державної скарбниці Міністерства фінансів УНР надійшов прохальний лист від К. М. Бонч-Богдановського – колишнього голови Луцького окружного суду – про збільшення йому пенсійних виплат до 8 тис. крб на рік [5, арк. 1]. Загалом виплати працюючим службовцям державного апарату здійснювалися відповідно до наказу головного комісара уряду УНР від 29 травня 1920 р. й ураховували відсоток інфляції українського карбованця. Зокрема, в адміністративній галузі державного апарату дозволялося видавати урядовцям усіх відомств щомісячні аванси на утримання в таких квотах: для урядовців четвертого класу – 10 тис. крб; п'ятого – 8 тис. крб; шостого – 6 тис. 500 крб; сьомого – 5 тис. крб; восьмого – 4 тис. крб; дев'ятого – 3 тис. крб [16, арк. 10 зв.].

Особливо гостро нове законодавство ставило питання щодо знання та вільного володіння державною мовою, адже урядовці, які впродовж чотирьох місяців з дня початку роботи установи не вивчили української мови, уважалися противниками української державності й підлягали усуненню від служби без попередження [16, арк. 10 зв.].

Указані вище нормативні-правові акти надавали місцевій владі ширші повноваження щодо відновлення діяльності тюремних закладів. Так, у випадку відсутності тюремної адміністрації, комісар або начальник повіту її негайно організував, про що й повідомляв губернського тюремного інспектора. На місцеву владу покладався обов'язок визначити загальний кошторис утримання в'язниць, а про питання екстреної видачі грошей цим закладам повідомляли військове керівництво [6, арк. 13, 26].

Мережа тюремних закладів у краї швидко відновлювалася, оскільки після повернення до краю польсько-українських військ можна констатувати повну деморалізацію військових сил УНР. Українська армія, а також звичайні злочинці грабували цивільне населення, забирали худобу, сало, збіжжя тощо, тому на Волині криміногенна ситуація наростала все більше [17, арк. 11]. Окрім того, подальше ведення бойових дій, виходячи позицій, які займали більшовицькі війська, стало неможливим і для польської сторони. Ураховуючи військово-політичну обстановку осені 1920 р., поляки пішли на примирення з радянським противником, а уряд Директорії залишив Україну [1, с. 86]. Тому українці як третя сторона міжнародних перемовин не враховувалася двома іншими воюючими сторонами. 12 жовтня 1920 р. у м. Ризі підписано польсько-радянське перемир'я. Згідно з ним від України до Другої Речі Посполитої відходила частина Волині, а саме: Володимир-Волинський, Дубенський, Ковельський і Луцький повіти повністю, Ровенський – 99 % повітової території (окрім Сарн), Кременецький – 93 %, Острозький – 47 % , Овруцький – 10 %, Новоград-Волинський – 3 % [4, с. 92]. Означені території від 18 березня 1921 р. – дня підписання Ризького миру – де-юре стали складовою частиною Другої Речі Посполитої. Ризький мирний договір між Польщею, з одного боку й УСРР і РСФРР – з іншого став фактичним визнанням УСРР Францією та Великою Британією, що засвідчило поразку Української революції 1917–1921 рр.

Однак на території радянської частини Волині залишилися військові сили, які бажали продовжити боротьбу за незалежність Української держави. У лютому 1921 р. під Києвом відбувся з'їзд їхніх отаманів. На ньому розроблено загальний план боротьби: затверджено систему дрібних загонів, як найбільш рухому й страшну для ворога, а також особистий терор проти більшовицьких комісарів. Ці підпільні воєнні дії проводились із невеликим успіхом, проте наводили паніку на керівників і деморалізували Червону армію [18, арк. 17]. Знаючи про такі наміри українських сил, Раднарком України й ЦК КП(б)У ще на початку грудня 1920 р. затвердили та розіслали на місця «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом на Україні». Нею на практиці більшовицький режим в Україні керувався впродовж 1920-х років.

Українська військова сторона повідомила громадськість про початок великого народного постання вже на початку листопада 1921 р. [18, арк. 68]. Того ж місяця волинський кордон був переповнений повстанцями; за їхніми свідченнями, «Волинь у військовому значенні не являла нічого; регулярних військ майже не було, усі села були вільні від більшовиків. Останні скупчилися тільки по деяких містах і містечках» [18, арк. 86]. Під час Листопадового рейду українські частини діяли на Волині рішуче; насамперед вони ліквідували стратегічні залізничні комунікації. Так, вони підірвали міст на колії Коростень–Київ. Місцеве населення активно допомагало українським підпільним бійцям; найбільша їх кількість сприяла боям у районі Корця, де їх підтримало близько 2 тис. селян [18, арк. 80, 81].

Протягом перших двох декад листопада 1921 р. простежено й відновлення діяльності українських національних органів влади. Як зазначено вище, ще від червня 1920 р. Директорією УНР була розпочата практика встановлення тимчасових комісаріатів. Під час Листопадового рейду 1921 р. ці військові інституції з необмеженими повноваженнями повторно діяли під особливим контролем МВС Ради Міністрів (далі – РМ). Вони організовувалися при штабах армій, дивізій та інших рівних із ними військових груп із метою встановлення й відновлення влади УНР в усіх галузях державного життя на території України та Волині, зокрема. Восени 1921 р. встановлення української влади проектувалося в таких межах: 1) із початку повстання й аж до того часу, коли військова влада перейде до командира групи повстанського війська; 2) із часу, коли влада військова перейшла до командира групи повстанського війська, до часу, коли цю владу обійме регулярна армія УНР; 3) час, коли владу візьме регулярна армія УНР [8, арк. 12–12 зв., 15–15 зв.].

Місцеві судові відомства, на відміну від місцевої адміністрації й самоуправління, відразу відновили діяльність на Волині через оголошення комісара (начальника повіту) [5, арк. 13]. На першому етапі Листопадового рейду встановився найпростіший т. зв. «повстанський суд». Він існував при кожному окремому повстанському загоні в складі 3-х членів загону під головуванням старшини та 2-х членів, обраних із місцевого населення. Цей суд розпочинав справи тільки з наказу командира окремого загону [8, арк. 12–12 зв., 15–15 зв.].

У міру контролю території Волині українським військом мала розпочати діяльність і загальна місцева юстиція. Восени 1921 р. юрисконсультський відділ уряду УНР розробив законопроект про відновлення судової влади на контрольованій території. Згідно з ним усі нормативно-правові акти більшовиків визнавалися незаконними, голови окружних судів і голови з'їздів мирових судів створювали комісії для розгляду карних, цивільних та нотаріальних справ; слідчі дії в них проводила прокуратура [8, арк. 12–12 зв., 15–15 зв.].

У поясненні до законопроекту про відновлення чинності органів судової влади УНР указано, що відновлення порядку чинності судових установ найбільш доцільно покласти на орган адміністративної влади. Окрім цього, на покриття витрат при відновленні органів судової влади, а також на облаштування й омеблювання помешкань для цих органів, їхні канцелярські та дорожні видатки планувалося відпустити з коштів Державної скарбниці близько ста мільйонів гривень. Їх асигнував Закон від 31 жовтня 1920 р. про призначення й вибори мирових суддів та про утворення тимчасових відділів окружного суду в повітах. Утім, гроші до видачі були чітко фіксованими, оскільки лише міністр юстиції Багриновський на власний розсуд і в міру дійсної потреби мав право відпускати з указаних коштів для кожної відновленої інституції необхідні суми [7, арк. 2–2 зв., 4].

У карних справах діяв Надзвичайний військовий суд [7, арк. 2–2 зв., 4]. У своїй діяльності він керувався приписами Закону «Про надзвичайний військовий суд», а також загальною судовою практикою й звичаєвим правом, зважаючи, що «це не суд помсти, а суд правди та милості». Вирок суду затверджував командир окремого повстанського загону; жодні скарги не припиняли виконання присуду. Останній із зазначенням дня, місця, імені злочинця, кваліфікації злочинця заносилися в окрему книгу повстанського загону [8, арк. 12–12 зв., 15–15 зв.].

У своїй роботі комісаріати також спиралися на міцну законодавчу базу щодо відновлення місцевої адміністрації, самоуправління та правоохоронних інституцій. Ще у квітні 1921 р. МВС РМ розроблено проект Закону «Про встановлення корпусу жандармерії» [9, арк. 8–8 зв.]. У червні 1921 р. такий законопроект пропрацьований для інституту земств і сільського самоврядування [11, арк. 2]. У жовтні 1921 р. затверджено статут для Всеукраїнської спілки діячів місцевих народних самовря-

дувань [12, арк. 6–6 зв]. Так, поліція мала відновити свою роботу на підставі вказаного законопроекту. Згідно з ним корпус комплектувався з мисливців, рекрутів і мобілізованих; ці службовці перебували на чинній військовій службі. Очільником корпусу жандармерії був міністр внутрішніх справ, а командиром корпусу – один із його товаришів. Корпус виконав обов'язки колишньої народної міліції у таких напрямках як загальний, карно-розшуковий, а також обов'язки відділів охорони залізниць, портів, річок, кордонів і військової залізниці тощо. У здійсненні своїх повноважень жандармерія підлягала відповідній адміністративній та судовій владі [9, арк. 8–8 зв.].

Обсяг діяльності народних самоврядувань (волосного, повітового, губерньського) у справах юстиції визначений у напрямі організації загальнодоступної юридичної допомоги, а саме консультацій, оборони в суді, переведення в життя судових постанов, догляд за місцями ув'язнення тощо [11, арк. 2]. Окрім цього, українською владою сплановано відновлення громадського мирового суду як сільського суду, тобто на зразок раніших копних і коморних судів. Схеми організації цього суду та обсяг його повноважень розробило Міністерство юстиції як відповідь на запит департаменту місцевого самоврядування уряду [10, арк.1].

Проте тактика українських військових сил з організації опору дрібними загонами не змогла успішно й довго протистояти добре організованому, порівняно з українським, радянському війську. 17 листопада 1921 р. армія Ю. Тютюнника була розбита в районі с. Базара кінним корпусом Г. Котовського. Однак серед волинян не згасло прагнення до повалення більшовицького режиму й будівництва власної державності. За даними «Українпрес», С. Петлюра й далі уособлювався в очах усього населення з національним героєм, яке порівнювало його з Гарібальді, Лінкольном і Вашингтоном [18, арк. 88]. Тому після тютюнниківського рейду волинські офіцери швидко створили в підпіллі Волинську повстанську армію. Вона діяла на окресленій території до кінця 1922 р. [3, с. 550, 599, 601].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Підбиваючи підсумок, можна зробити висновок, що система законопроектів і нормативно-правових актів Директорії УНР діяла на Волині за новою схемою, яка повністю відкидала шаблон Російської імперії. Практичні дії щодо налагодження діяльності українських національних органів влади на повстанській території здійснювала Рада міністрів. Їхні нормотворчі акти насамперед сприяли відновленню правосуддя за допомогою повстанського суду, а згодом – кількісному збільшенню місцевих судових органів у краї, розширенню їх штатного забезпечення. Утім, варто констатувати той факт, що в 1920 р. мирові суди та з'їзди мирових суддів краю не могли виконати свої завдання повністю мірі щодо охорони суспільного й державного ладу, прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, а також забезпечити належний захист усіх форм власності. Тому в ході повстання 1921 р. лише робота повстанських, а також надзвичайних військових судів засвідчила свою ефективність. Проте на заваді їхньої повноцінної діяльності стала наростаюча хитка політична й соціально-економічна ситуація в країні, спричинена воєнними подіями, а також несприятливою зовнішньополітичною атмосферою. У подальшому свого дослідження потребують питання утвердження та діяльності українських національних органів влади на Волині, їхні здобутки й прорахунки в ході другого Зимового походу Ю. Тютюнника та більш детального показу сприйняття повстанських змін країнами.

Джерела та література

1. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті : іст. нарис, події, портрети / О. І. Уткін [та ін] ; голова редкол. О. І. Кузьмук. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2001. – 448 с.
2. Гуцалюк І. О. Суд та судочинство в Західній Волині за «Другої» Української Народної Республіки / І. О. Гуцалюк // Гілея : наук. вісн : зб. наук. пр. – К., 2012. – Вип. 60 (№5). – С. 69–76.
3. Лихолат А. В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1922 рр.) / А. В. Лихолат. – К. : Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1955. – 662 с.
4. Мельник І. Г. Боротьба трудящих за відновлення і зміцнення радянської влади на Волині у 1920 році / І. Г. Мельник // Наукові записки : Серія суспільних наук. – Житомир : Вид-во Житомир. держ. пед. ін-ту ім. І. Франка, 1957. – Т. 6. – С. 72–98.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2208, оп. 2, спр. 15, 11 арк.
6. ЦДАВО України, ф. 2208, оп. 2, спр. 49, 44 арк.
7. ЦДАВО України, ф. 2208, оп. 2, спр. 226, 4 арк.
8. ЦДАВО України, ф. 2208, оп. 2, спр. 231, 15 арк.
9. ЦДАВО України, ф. 2208, оп. 2, спр. 240, 10 арк.

10. ЦДАВО України, ф. 2208, оп. 2, спр. 243, 1 арк.
11. ЦДАВО України, ф. 2208, оп. 2, спр. 245, 4 арк.
12. ЦДАВО України, ф. 2208, оп. 2, спр. 259, 7 арк.
13. ЦДАВО України, ф. 2208, оп. 3, спр. 140, 26 арк.
14. ЦДАВО України, ф. 2208, оп. 3, спр. 170, 15 арк.
15. ЦДАВО України, ф. 2208, оп. 3, спр. 190, 8 арк.
16. ЦДАВО України, ф. 2208, оп. 4, спр. 5, 76 арк.
17. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 177, 13 арк.
18. ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 1029, 93 арк.

Гуцалюк Інна. Проекти законодательных изменений правительства Украинской Народной Республики в сфере государственного управления в ходе подготовки и проведения повстанческой операции на Волыни (1920–1921 гг.). В статье охарактеризован ряд законопроектов и нормативно-правовых актов, которые были разработаны правительством УНР в изгнании; акцентируется внимание на тех, что легли в основу проведения повстанческой операции на Волыни конца 1921 г. и, как ее следствие – точного восстановления украинской власти на ее территории. Замечено, что большинство из них касались сферы суда, судопроизводства, правоохранительного аппарата, сети тюрем и т. д. Проанализированы способы восстановления этих государственных учреждений в регионе, а также указаны пути отбора лиц на вакантные должности государственной службы. Выяснено, что повстанческий суд был ключевым в процессе судопроизводства. Доказано, что невозможность утверждения украинских национальных органов власти на Волыни обусловила такие факторы, как незначительное финансирование, немногочисленный количественный состав войск, неблагоприятные погодные условия и общая внешнеполитическая ситуация.

Ключевые слова: законопроект, нормативно-правовой акт, мировые суды, съезды мировых судей, окружные суды, повстанческих суд, Волынь.

Gutsaliuk Inna. The Project of Legislative Changes of the Ukrainian People's Republic Government in the Sphere of State Administration in the Course of Preparation and Conducting the Rebel Operation on the Territory of Volyn (1920–1921). A number of draft laws and normative legal acts developed by the Ukrainian People's Republic government in exile have been characterized in the article; those of them, that became the basis of conducting the rebel operation on the territory of Volyn at the end of 1921 and caused the pointed renewal of the Ukrainian power on its territory, have been emphasized. The fact that most of them touched the sphere of courts, legal proceedings, law-enforcement apparatus, the system of prisons and etc. has been noticed. The attempts to renew these state bodies in the region have been characterized; the ways of selecting people for the vacant positions in the public service have been pointed out. It has been found out that the rebel court was the key one in the process of legal proceedings. It has been proved that the impossibility of the Ukrainian government bodies' consolidation was caused by the numerous factors such as insignificant financing, not numerous army, adverse weather and the general foreign policy situation.

Key words: draft law, normative legal act, magistrate's court, magistrates' congress, district courts, rebel court, Volyn.

Стаття надійшла до редколегії
22.12.2014 р.

УДК 94(477.83/.86):241.83-05571

Ольга Маслій

Діяльність Згромадження сестер-мироносиць у 1914–1946 рр.

У статті досліджено передумови створення та історичний розвиток жіночого чернечого Згромадження сестер-мироносиць на території Галичини. Основну увагу приділено висвітленню діяльності спільноти мироносиць в умовах двох світових воєн. Описано процес ліквідації чернечого життя сестер-мироносиць із приходом радянської влади.

Ключові слова: згромадження, статут, монахиня, Станиславівська єпархія, чернецтво.

Постановка наукової проблеми та її значення. Монашество протягом століть було душею церковного й суспільного життя українського народу. Із перших століть прийняття християнства на українських землях виникають численні монастирі. Великою чернечою обителлю на території Київської Русі була Києво-Печерська лавра в XI ст. Упродовж свого існування чернецтво зробило вагомий внесок у розвиток літератури, науки та культури. У сучасній історичній науці окремі розвідки в контексті загальної історії чинів і згромаджень подає довідник «Монастирі Української Греко-Католицької Церкви» [14, с. 153].

Головні відомості про історичний розвиток Згромадження сестер-мироносиць дізнаємося з архівних матеріалів Центрального державного історичного архіву України у м. Львові й Державного архіву Івано-Франківської області. Основу джерельної бази дослідження становлять архівні матеріали Інституту історії церкви (Львів) та приватного архіву Згромадження сестер-мироносиць (Івано-Франківськ). Ці документи висвітлюють історичний розвиток спільноти мироносиць від часу заснування в 1914 р. до ліквідації та заборони діяльності цієї спільноти богопосвяченого життя в 1946 р.

Найяскравішими представниками українського монашества впродовж багатьох століть були монахи-василіяни, які належали до східної християнської традиції, основоположник якої – св. Василій Великий, єпископ Кесарії Кападокійської в IV ст. На «Правилах» св. Василя засноване й розвивалося життя монахів Києво-Печерського монастиря, а згодом і все чернецтво українських земель. У 1882 р. відбулася реформа Чину святого Василя Великого (далі – ЧСВВ), наслідки якої важливі як для церкви, так і для народу. Завдяки Добромильській реформі з Василіянського чину вийшла низка оборонців, захисників Церкви, а коли прийшла потреба – мучеників за справу з'єднання із Вселенською церквою. Відновлено видавничу й наукову діяльність василіан, що внесло новий дух в Українську греко-католицьку церкву (далі – УГКЦ), відновило та поживило релігійне життя вірних [17, с. 88].

Чіткої організації й нових форм Церква досягла завдяки створенню низки інших монаших згромаджень, біля витоків яких стояли реформовані василіяни. Першим жіночим згромадженням, що розпочало активну діяльність у 1892 р., були сестри служебниці Непорочної Діви Марії [14, с. 119]. У 1898 р. о. К. Селецький заснував ще одне жіноче згромадження сестер св. Йосифа Обручника Пречистої Діви Марії [14, с. 124].

Мета статті – проаналізувати діяльність Згромадження сестер-мироносиць у 1914 – 1946 рр. Численні монаші згромадження, що виникли на початку XX ст., мали свою довгу історію. Спочатку особи, котрі бажали служити потребам тодішнього суспільного життя, об'єднувалися в товариства з добродійною діяльністю. Пізніше, щоб якимось чіткіше впорядкувати своє особисте духовне життя, працю для свого народу, товариства, трансформувалися в монаші згромадження з більш чіткою регламентацією життя, указанного Статутом. Так виникло Згромадження сестер пресвятої родини [14, с. 112–114].

В умовах активізації монашого життя бере свій початок Згромадження сестер-мироносиць. Його засновник – о. Юліян Іван Дацій ЧСВВ, виходець із числа перших реформованих василіан [16, с. 31]. Спочатку воно називалося Товариством мироносиць, заснованим у 1910 р. о. Ю. Дацієм у Кристинополі (у 1951 р. місто перейменовано на Червоноград) Сокальського повіту на Львівщині. Статут Товариства мироносиць затверджено 6 квітня 1910 р. у Львові. У ньому, зокрема, наголошувалося, що метою товариства є:

а) «приймати до свого захисту найубогіших бездомних старців і власними коштами утримувати їх до смерті, надаючи їм помешкання, харч, тепло, обслуговування, старанно опікуючись при хворобі, а по смерті – гідно поховати;

б) опікуватись убогими, круглими сиротами, дівчатами до чотирнадцяти років, цілковито утримувати їх, виховувати по-християнськи і навчати». Засобами для реалізації поставлених завдань були «членські внески, записи, даровини, милостині» [19, с. 2].

Члени цього товариства, як сказано в Статуті, склалися з двох категорій. Одні мироносиці повинні безпосередньо трудитись у притулках для старців і сиріт. Вони носили спеціальний одяг однакового кольору та покрою й називалися «сестрами-мироносицями». Друга частина мироносиць, як миряни, щорічно вносили пожертви на користь товариства [19, с. 3].

Серед осіб, котрі належали до Товариства мироносиць, було 16 дівчат, які хотіли вступити до якогось чернечого жіночого згромадження. Саме з їх середовища вийшла пропозиція створити нову чернечу спільноту. Сестри мироносиці про перші часи існування згромадження записали в своїй рукописній книзі «Історія Згромадження Сестер Мироносиць з 1914 – 1939 рр.», що зберігається в

монастирі: «Кандидатки до нового згромадження були готові віддати свої посагові гроші, і за них збудували два будинки: один – для вбогих, а другий – для монастиря. Так з любові до Господа Бога вони були готові обслуговувати і доглядати всіх потребуючих, яких дасть їм товариство під опіку». Такою була пропозиція осіб, котрв бажали вступити до майбутнього нового згромадження під назвою «Згромадження сестер-мироносиць для утримання й обслуговування убогих і сиріт» [6, с. 1].

Ще з весни 1912 р. о. Ю. Дацій почав шукати в Кристинополі будинок, який би послужив за монашу обитель нового згромадження. У кінці року закуплено поле в Натана Вайпберга за 840 австрійських корон на околиці Кристинополя (хутір Ключів). Це задокументовано 30 грудня 1912 р. в сокальському суді під № 4078. Однак куплена земельна ділянка ще рік лежала пустою через брак грошей для початку будівництва [8, с. 4]. І лише в середині 1913 р. товариство отримало план майбутнього монастиря й розпочало будівництво [6, с. 2]. План другого будинку для вбогих узгоджено 5 листопада цього ж року. На червень 1914 р. два будинки Товариства мироносиць уже були придатні для проживання. Спільнота перших мироносиць розпочала своє подвижницьке життя 30 червня 1914 р., коли в новозбудованому домі в Ключові, на околиці Кристинополя, замешкали дівчата, які згодом стали першими монахинями нового згромадження.

Однак за місяць після створення Згромадження сестер-мироносиць розпочалася Перша світова війна, що стала на перешкоді його розвитку. Основним полем воєнного конфлікту стали підвладні Австро-Угорщині західноукраїнські землі, де першими наступ розгорнули російські війська Південно-Західного фронту, які протягом серпня-вересня 1914 р. зайняли Східну Галичину та Північну Буковину [11, с. 105].

Навіть за такої несприятливої зовнішньополітичної ситуації розвиток спільноти сестер-мироносиць продовжувався. Отець-засновник 12 вересня 1914 р. здійснив освячення монастирської каплиці, а з 15 вересня там почали служити Святу Літургію. Водночас о. Ю. Дацій вів навчання для сестер через щоденні духовні або катехизмові науки [8, с. 14].

Згромадження сестер-мироносиць створено з метою опікуватися знедоленими людьми. Із перших днів сестри розпочали свою працю в притулку. Через своє скрутне матеріальне становище спільнота не могла утримати багатьох потребуючих, на початку обмежилася лише трьома особами: Михайло Рибак, Олена Дуда та Йосиф Сироїд (однорічний сирота). Через кілька тижнів після заснування прийнято під опіку ще 70-літнього старця Семенова Гавалка [6, с. 6].

Як і кожна монаша спільнота, Згромадження сестер-мироносиць, потребувало чіткого окреслення свого щоденного життя через приписи монашого Статуту (в оригіналі отець-засновник збірник чернечих правил назвав Уставом). Першу редакцію Статуту написав для сестер о. Ю. Дацій 1914 р. [4, с. 16].

Спільнота мироносиць із радістю сприйняла звістку про закінчення Першої світової війни восени 1918 р. Однак кінець кривавого світового конфлікту не приніс у Галичині очікуваного спокою, бо практично відразу почалася польсько-українська війна. Поляки захопили Кристинопіль 28 січня 1919 р., коли, як писали сестри в книзі «Історія Згромадження Сестер Мироносиць з 1914–1939 рр.», «упали до міста як би розбишаки, прийшли до монастиря оо. Василян, де жорстоко повелися з отцями, сильно побили і відійшли. Прийшли і до сестер о шостій годині ввечері, було їх дев'ять. Але ніякої шкоди сестрам не зробили, тільки повечеряли, пересиділи до ранку і о четвертій годині вибралися до Белза» [6, с. 49].

Після падіння ЗУНР у липні 1919 р. вся територія Східної Галичини була окупована польською армією. Влітку 1920 р. суспільно-політична ситуація в Галичині ускладнилася внаслідок радянсько-польської війни, коли Червона армія захопила 16 галицьких повітів, а з вересня цього ж року в Галичині знову встановлена польська окупаційна влада. Від цього часу вся територія Галичини перебувала в складі відновленої Речі Посполитої, що закріплено на основі Ризького мирного договору між Польщею й радянською Росією 18 березня 1921 р. [11, с. 156].

У квітні 1920 р. на основі рішення капітули (зібрання монахів, які під проводом голови капітули обговорюють і вирішують справи монашої спільноти в межах своєї компетенції) оо. Василян сестри-мироносиці були змушені переїхати на нове місце проживання до Підгорецького монастиря. Підгірці, що належать тепер до Бродівського району Львівської області, відомі своїми давніми спорудами – Підгорецьким монастирем, Підгорецьким замком, археологічним комплексом літописного міста Пліснеськ [20, с. 5]. Це село відіграло також важливу роль в історії згромадження мироносиць. Саме тут чернеча спільнота продовжувала своє подвижницьке життя аж до 1932 р.

На 8 липня 1920 р. заплановано виїзд сестер із Кристинополя, але через події радянсько-польської війни, що охопила й Галичину, виїхати вдалося лише 25 липня. До Підгорецького монастиря разом з о. Ю. Дацієм переїхало 12 сестер. Інші прибули до Підгірців у жовтні цього ж року [6, с. 67]. Умови життя в Підгорецькому монастирі були гірші від монастиря, що в Кристинополі: не було ані каплиці, ані окремої трапезної. Робітня служила і за каплицю, і за келію. З актів канонічної візитації довідуємося, що монастир займав три відокремлені будинки [1, арк. 3]. Сестри жили в монастирській дзвіниці, де було сиро й вогко [6, с. 5].

Рубіжним для спільноти мирноносиць став 1925 р., коли митрополит А. Шептицький затвердив Статут, визнавши Згромадження сестер-мироносиць складовою частиною УГКЦ. Із щоденника отця-засновника дізнаємося, що перед визнанням згромадження митрополит Андрей 25 лютого 1925 р. доручив о. Діонісію Ткачуку ЧСВВ «провести одноразову візитацію з усіх домів сестер-мироносиць,... щоби початкує згромадження могло через апробату церковної влади стати законним згромадженням» [8, с. 21]. Канонічну візитацію здійснював не о. Д. Ткачук, а о. Анастасій Калиш ЧСВВ, як про це свідчить звіт візитації [1, арк. 1].

У 1928 р. долею молодого згромадження зацікавився станіславівський єпископ Г. Хомишин. 6 березня 1928 р. о. Ю. Дацій особисто відвідав єпископа Г. Хомишина у Станиславові (у 1962 р. місто перейменовано на Івано-Франківськ). У квітні 1928 р. єпископ написав до сестер листа, у якому обіцяв, що купить для них помешкання у своїй єпархії. 30 червня цього ж року єпископ Г. Хомишин особисто відвідував сестер мирноносиць у Підгірцях [16, с. 31].

Із цього часу розпочалася тісна співпраця Згромадження мирноносиць із єпископом Г. Хомишином. Уже з 1928 р. отець-засновник часто їздить до Станіславівської єпархії, щоб знайти та купити для сестер будинок на постійне проживання, де вони могли б виконувати свою місію. Після тривалих роздумів у квітні 1929 р. вирішено, що згромадження мирноносиць перенесе свій осідок до невеликого містечка Богородчани біля Станіславова. Восени цього року туди мало переїхати 25 сестер.

Дозвіл на переїзд сестер мирноносиць із Львівської Архієпархії до Станіславівської прислав єпископ Г. Хомишин 1 вересня 1928 р. У листі, зокрема, зазначалося: «Митрополичий ординаріат із дня 8 червня 1928 р. числом № 5224 дозволяє переселитися Згромадженню Сестер Мирноносиць до Станіславівської Єпархії» [6, с. 175].

Перші сестри-мироносиці до Богородчан приїхали 23 грудня 1929 р. – с. Венямина Бойко та с. Павліна Шипот, а 30 грудня цього ж року переїхало ще шість сестер [6, с. 197]. Замешкали черниці в невеличкому «шляхетському» будинку, який збудовано у XVIII ст. (нині – вулиці М. Грушевського, 15), що мав тимчасово служити за монастир, бо в майбутньому єпископ Г. Хомишин планував побудувати для сестер цілий монастирський комплекс [10, с. 82].

Із Богослужбової книги довідуємося, що першу Святу літургію відслужив у монастирській каплиці 10 лютого 1930 р. о. К. Білінські [5, с. 2]. На відміну від попереднього, черговий переїзд на нове місце проживання тягнувся більш тривалий час. У Богородчанах єпископ Г. Хомишин розпочав будівництво церкви, побудова монастиря відійшла на другий план. Лише на 1933 р. будівництво двоповерхового монастиря завершено [10, с. 71]. У 1933 р. усі члени згромадження змогли переїхати з Підгірців на постійне місце проживання до Богородчан [16, с. 32.]. Першою настоятелькою нового осідку призначено с. В. Бойко, але невдовзі сестра важко захворіла, але з лютого 1932 р. це служіння тимчасово почала виконувати с. Йоанна Кузьмів. 16 квітня цього ж року настоятелькою призначено с. Ісидору Сироїд [6, с. 249–255].

На 1935 р. у новозбудованому монастирі проживали 64 сестри та 15 самотніх людей, якими вони опікувалися. Жили із власної праці: мали 50 га поля, чимале господарство [14, с. 153]. На новому місці матеріальне становище було дуже важким. Сестри бажали працювати для бідних людей, але часто не могли забезпечити навіть власних потреб. Земля, яку мали монахині для обробки, не була в користуванні довгий час, упродовж багатьох років залишалася неродючою. У своїй «Історії Згромадження Сестер Мирноносиць 1914–1939 рр.» сестри так записали про свої проблеми: «Сього року (1934 р.) думали прийняти більше бідних до приюта, але не знали, що ту таке поле нездале... Годі щоби для сестер вистарчало хліба. Через довгий час сестри тепер дістають на день по кавалочку чорного хліба» [6, с. 274].

У травні 1938 р. змінено настоятельку згромадження. Очолила спільноту с. Аполонія Білаш, на долю якої випало бути настоятелькою у важкі часи воєнного лихоліття [6, с. 275]. На той час, як

довідуємося із «Шематизму Всего клира Греко-Католицької єпархії Станиславівської 1938 р.», згромадження мирноносців нараховувало 59 членів [21, с. 189].

За місяць до початку Другої світової війни, 4 серпня 1939 р., спільнота мирноносців відсвяткувала свій 25-літній ювілей. На свято приїхав засновник згромадження о. Ю. Дацій, був присутній також єпископ Г. Хомишин та о. С. Лукач [5, с. 41]. Це був, мабуть, останній раз, коли о. Юліян, незважаючи на свій похилий вік, відвідав спільноту мирноносців. Від цього часу не збереглося відомостей про те, щоб о. Ю. Дацій приїздив до сестер у Богородчани.

У вересні 1939 р. з початком Другої світової війни Польща як самостійна держава перестала існувати, до Богородчан вступили радянські війська. Про ці часи так записали сестри у своїй «Історії Згромадження Сестер Мирноносців 1914–1939 рр.»: «У вересні почалася війна поляків з німцями. 19 вересня в Богородчани вже приїхало російське військо, що його називали більшовиками» [6, с. 276].

До діяльності УГКЦ радянська влада під час першої окупації до початку німецько-радянської війни в червні 1941 р. особисто не втручалася. Обмеження полягали лише в тому, що в школах заборонено релігію, а церковні та монастирські землі на основі рішення Народних зборів 26–28 жовтня 1939 р. конфісковувалися [15, с. 331]. Саме через позбавлення їх права власності на землю сестри, позбавлені засобів на прожиття, залишили монастирську обитель. У середині жовтня 1939 р. черниці розійшлися: хто до своїх родин, хто до чужих людей. Сестра Ірина Шийка пам'ятала настанови настоятельки під час першого вигнання 1939 р.: «Тепер, діти, ми всі поставлені на дорозі... Сестри, уважайте, нікому не вірте – ніхто вас не здурить. Розходімся, куди котра може» [3, с. 8].

Декілька сестер залишилися жити у с. Ляхівці (сучасне с. Підгір'я Богородчанського району), недалеко від Богородчан. Тому відразу, коли Червона армія почала відступати після початку німецько-радянської війни влітку 1941 р., монахині, котрі жили в с. Ляхівці, повернулися до свого монастиря. Невдовзі до монастиря повернулись інші сестри. У книзі богослужень записано, що перша Свята літургія відслужена в монастирській каплиці після повернення черниць 8 грудня 1941 р. Служителем був о. Зиновій Кіселевський [5, с. 42].

Повернувшись до монастиря, сестри застали дуже зруйнованими свої монастирські будівлі [3, с. 8]. На ремонт потрібні були кошти, тому монахині змушені були шукати собі оплачувану працю. Якраз в цей час до настоятельки звернувся лікар із Городенки, який потребував для праці в лікарні черниць. Поїхали туди 10 лютого 1943 р. сестри Євгенія Квасниця, Тереса Садловецька, Зиновія Ковальчук, Ірина Шийка [3, с. 9]. Так невелике містечко Городенка стало новим осідком сестер мирноносців.

Ситуація на фронті цілковито змінилася влітку 1944 р., коли німецькі війська почали відступати з Галичини. 28 липня 1944 р. Червона армія увійшла в Богородчани. Сестри не залишали свого монастиря, як раніше, але були змушені частину своєї монастирської будівлі надати для потреб радянського війська. На початку таке користування частиною монастиря не приносило прикрас для спільноти, як свідчать спогади, сестри не могли тільки зрозуміти, чому так часто біля їхнього монастиря включають дві машини, які видають жахливі звуки. Сестра Ігнатія Васько пригадувала, що одного разу, коли вона вранці пішла на господарку, то почула стогін вмираючого чоловіка та побачила на другому поверсі шибеницю для вішання людей. «Я розказала настоятельці, бо зрозуміла, що то радянські військові наших людей мучать», – згадувала с. Ігнатія. Тоді сестри зрозуміли, чому такий гуркіт біля їхнього монастиря [7, с. 5]. Залишатися в такому будинку, де мордували та вбивали людей, монахині більше не могли. Сестра-настоятелька Януарія попросила в тодішньої влади, щоб сестрам надали інший будинок для проживання. Прохання було прийняте й згромадження отримало два невеликі будинки у с. Ляхівці, дехто із сестер залишився в Богородчанах [7, с. 5].

Після визволення Галичини від німецько-фашистських військ розпочався процес щодо ліквідації УГКЦ. Майже відразу після повернення радянських військ у Західну Україну Народний комісаріат внутрішніх справ (далі – НКВС) ретельно почав збирати тенденційну інформацію про «співпрацю з фашистами» й «антирадянську діяльність» ієрархії та духовенства [12, с. 64]. Відкритий наступ проти церкви почався з публікації статті Ярослава Галана, радянського письменника, у газеті «Вільна Україна» «З Хрестом чи з мечем» 6 квітня 1945 р. Сигналом до початку репресій проти УГКЦ стала ніч на 12 квітня 1945 р., коли заарештовано митрополита Йосифа Сліпого, єпископів Микиту Будку, Миколая Чарнецького, Григорія Хомишина та Івана Лятишевського [18, с. 21]. Отже, вірні були позбавлені своєї ієрархії. Наступний крок у ліквідації УГКЦ – поява заяви-звернення «ініціативної

групи» 28 травня 1945 р. до уніатського духовенства та до уряду УРСР про перехід на православ'я. Останнім штрихом цілого процесу знищення УГКЦ став «псевдособор» 8–10 березня 1946 р.

Спільнота мирносолиць ще перед цілковитим знищенням Церкви змушена шукати собі місце для подальшої діяльності. У 1944 р. сестри залишили свій монастир у Богородчанах, бо радянська влада зайняла монастир для війська, а господарські споруди – для машинно-тракторних станцій, та розійшлися: хто до своїх рідних, хто знайшов роботу в Станіславові, а хто залишився в Богородчанах або ж у с. Ляхівці, Богородчанського району [2, арк. 5]. 22 січня 1945 р. уповноважений Ради в справах релігійних культів при Раді народних комісарів (далі – РНК) СРСР по Станіславській області вимагав від єпископа Г. Хомишина подати інформацію про кількість монастирів, монахів і монахинь на території Станіславівської області. У листі «До Уповноваженого Ради по справах релігійних культів при РНК СРСР» під № 183 від 13 лютого 1945 р. про сестер-мирносолиць єпископський ординаріат писав: «Матірний монастир Згромадження Сестер Мирносолиць знаходиться в Богородчанах, до якого належить 50 гектарів землі. Монахині самі се поле обробляли за мирних часів. Завданням цих сестер є обходити хорих і провадити приют для старців. В монастирі було 70 сестер» [2, арк. 5].

Широкомасштабна акція з ліквідації греко-католицьких монастирів на теренах Станіславівської області почалася після того, як облвиконком затвердив наприкінці березня 1946 р. «План-проект переселення і злиття монастирів і монахів греко-католицької церкви в Станіславівській області» [9, с. 61]. Згідно з планом, на першому етапі передбачалося всіх монахів і монахинь переселити до більших монастирів, на другому – повністю закрити монастирі області, які не бажали переходити на православ'я [13, с. 467].

Однак заходи радянської влади практично не стосувалися спільноти мирносолиць, тому що сестри ще перед ліквідацією монастирів залишили свій матірний дім у Богородчанах і розійшлися. Так, на 1 квітня 1946 р. уповноважений Ради в справах релігійних культів при РНК СРСР по Станіславській області, коли подавав інформацію про стан монастирів, вже навіть не згадав про згромадження сестер-мирносолиць [2, арк. 7]. Сестри-мирносолиці були змушені скинути свою чернечу одіж і замінити її на світське вбрання, провадити своє монаше життя нелегально.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Після реформи василіянського чину в Галичині виникають нові чоловічі й жіночі монаші спільноти, які з цілковитою посвятою почали працювати для добра своєї Церкви та народу. Одним із таких новостворених монаших згромаджень, що бере початок із 1914 р., стало Згромадження сестер-мирносолиць, засноване в Кристинополі на Львівщині. Засновником цієї спільноти став о. Ю. Дацій ЧСВВ. Період від 1914 по 1946 рр. можна охарактеризувати як час установлення та розвитку спільноти мирносолиць. Так, у 1914 р. формування чернечого згромадження розпочалося з 16 членів, на 1920 р. спільнота мирносолиць нараховувала вже 30 сестер, на 1935 р. – 65 сестер, а в 1944 р. до згромадження мирносолиць належало 70 монахинь.

Спостерігалася чітка духовна формація черниць, яку здійснював спочатку о. Ю. Дацій, згодом – єпископ Г. Хомишин та інші священники через молитву, часті науки й повчання. Центральне місце в діяльності спільноти займало служіння для найбільш потребуючих і немічних людей, місійна діяльність сестер мирносолиць поширилася поза стінами монастиря в ролі працівників медичних закладів. Не чекаючи заборони УГКЦ у березні 1946 р., сестри-мирносолиці були змушені залишити монастир. Єпископа Г. Хомишина заарештовано ще у квітні 1945 р., а в 1947 р. біля Добромиля в с. Тарнава на Львівщині відійшов із життя засновник згромадження о. Ю. Дацій. Однак з ліквідацією УГКЦ спільнота мирносолиць не припинила свого існування, розпочала свою активну підпільну діяльність, але це питання виходить за межі пропонованого дослідження.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 684 Протоігуменат монастирів Чину св. Василя Великого, оп. 1, спр. 3312. Звіт з канонічного поміщення дому СС. Мирносолиць в Підгірцях в часі від 5. III до 14. III.1925 – відбутого на підставі Преосвященого Митрополичого Ординаріату з 26. II. 1925 р., арк. 5.
2. Державний архів Івано-Франківської області, ф. Р-388 Уповноважений Ради в справах релігійних культів при РМ СРСР по Івано-Франківській області, 1944–1989 рр., оп. 2, спр. 31 Сведения и

- переписка о монастирях, ведомости о монахах и монашкам греко и римо-католической церкви по Станиславской области, арк. 66
3. Архів Інституту історії церкви Українського католицького університету (далі – АПЦ).
 4. Інтерв'ю з с. Іриною (Теклею Шийкою), ЗСМ, від 27.06.2000, Івано-Франківська обл., м. Городенка. Інтерв'юер: Н. Павликівська // АПЦ, П-1-1-327. – С. 8.
 5. Інтерв'ю з с. Любомирою (Марією Градюк) ЗСМ, від 11.01.1994, м. Івано-Франківськ. Інтерв'юер: Н. Павликівська // Архів інституту історії Церкви (далі – АПЦ), П-1-1-356. – С. 16.
 6. Архів Згромадження Сестер Мироносиць (далі – АЗСМ),
 7. Богослуження, які відправлялися в каплиці СС. Мироносиць в Богородчанах, 1929. – 43 с.
 8. АЗСМ. Історія Згромадження Сестер Мироносиць 1914–1939 рр. – 278 с.
 9. АЗСМ. Спогади с. Ігнатії Васько, 2001, м. Івано-Франківськ. Інтерв'ю: с. Антонія Драй, ЗСМ. – 9 с.
 10. АЗСМ. Щоденник отця Юліяна Івана Дачія (1912–1930 рр.). – 328 с.
 11. Андрухів І. Галицька Голгофа / Ігор Андрухів. – Івано-Франківськ, 1997. – 84 с.
 12. Бабій В. Місто Богородиці / Василь Бабій. – Івано-Франківськ, 2002. – 187 с.
 13. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX –XX ст. / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 260 с.
 14. Доброер О. Католицька Церква в Україні / Олександр Доброер. – К. : Кайрос, 2001. – 216 с.
 15. Ліквідація УГКЦ 1939 – 1946 : док. рад. органів держ. безпеки. – Т. II : Сергійчук М. І. – К., 2006. – 804 с.
 16. Монастирі Української Греко-Католицької Церкви. – Львів : Свідчадо, 2006. – 153 с.
 17. Новітня історія України (1900–2000) : підручник / [А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. М. Литвин та ін.]. – К. : Вища шк., 2002. – 719 с.
 18. Репела І. До історії Згр. СС. Мироносиць / Іван Репела // Світло. – 1991. – С. 31–34.
 19. Сабат Н. Греко-католицькі священники – носії національної ідеї. Християнство в Україні на межі третього тисячоліття / Нестор Сабат. Івано-Франківськ, 2002. – 91 с.
 20. Сергійчук В. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / Володимир Сергійчук. – К., 2001. – 492 с.
 21. Статут Товариства «Мироносиці» під покровом св. Марії Магдалини в Кристинополи. – Жовква, 1920. – 7 с.
 22. Чобіт Д. Підгірці. Історико-архітектурна перлина України / Дмитро Чобіт. – Броди, 1998. – 63 с.
 23. Шематизм Всего клира Греко-Католицької єпархії Станіславівської, 1938 року. Річник XXXVI. – Станіславів, 1939. – 216 с.

Маслій Ольга. Деятельность ордена сестер-мироносиц в 1914–1946 гг. В статье исследуются предпосылки создания и историческое развитие женского монашеского Ордена сестер-мироносиц на территории Галичины. Раскрыт процесс формирования монашеской общины от Общества мироносиц в 1910 г. в Орден сестер-мироносиц 1925 г. Основное внимание уделено освещению деятельности монахинь в условиях двух мировых войн и влияние военных конфликтов на жизнь сестёр. Проанализирован вклад в развитие монашеской конгрегации митрополита А. Шептицкого, епископа Г. Хомишина и отцов Ордена святого Василия Великого. Описывается процесс закрытия монастырей УГКЦ с приходом советской власти и на примере сестер-мироносиц раскрываются причины перехода монашеских общин к нелегальному существованию.

Ключевые слова: Орден, устав, монахиня, Станиславская епархия, монашество.

Masliy Olga. The Activity of the Sisters Myrrhbearers Community in 1914–1946. The article is devoted to the preconditions of the foundation and historical development of the woman monastic Community of the Sisters Myrrhbearers. The process of the formation of the monastic community from the Myrrhbearers Society in 1910 to the Sisters Myrrhbearers Community as a part of the is analyzed. The main attention is paid to the activity of the nuns under the two world war conditions and to the influence of the war conflicts on the nuns' life. The contribution of Metropolitan Bishop Sheptytsky, Bishop Khomyshyn and the fathers of the Order of Saint Basil the Great to the development of the monastic community is studied. The author describes the process of closing the monasteries of the UGCC under the influence of the soviet authority and explains the reasons why the monastic communities functioned illegally.

Key words: Community, statute, nun, Stanislavska Eparchy, monasticism.

Стаття надійшла до редколегії
12.12.2014 р.

Гладишук Сергій

Сприйняття польської адміністрації населенням Західної Волині в 1919–1921 рр.

У статті розкрито проблему сприйняття польської адміністрації українським, єврейським, польським, чеським та німецьким населенням Західної Волині впродовж 1919–1921 рр. Досліджено першочергові заходи управлінського апарату Другої Речі Посполитої в регіоні й реакцію соціуму на короткочасну заміну польської влади більшовицькою влітку 1920 р.

Ключові слова: польська адміністрація, Західна Волинь, польсько-українські відносини, Друга Річ Посполита.

Постановка наукової проблеми та її значення. Упродовж міжвоєнного періоду Західна Волинь була складовою частиною відновленої Польської держави, що отримала в історіографії назву «Друга Річ Посполита». Саме в 1919–1921 рр. тривав першочерговий етап становлення управлінського апарату й пристосування багатоетнічного населення регіону до нових суспільно-політичних і соціально-економічних реалій.

Дослідження проблеми сприйняття польської адміністрації місцевим населенням Західної Волині впродовж означеного хронологічного відтинку видається актуальним питанням історичної науки, адже дає змогу розглянути першочергові контакти управлінського апарату Другої Речі Посполитої з представниками національних меншин на початковому етапі включення регіону до складу Польської держави.

Стан наукового вивчення проблеми. Проблема сприйняття польської адміністрації соціумом Західної Волині впродовж 1919–1921 рр. вже епізодично розглядала вітчизняна історіографія [1]. Серед польських розвідок варто виокремити дослідження Н. Желінської, котра основну увагу акцентує на сприйнятті місцевим населенням змін, що відбулися під час польсько-більшовицької війни 1920 р. [2]. Інші науковці торкаються означеної тематики крізь призму загальної суспільно-політичної ситуації в регіоні [3; 4; 5].

Мета статті – дослідити особливості сприйняття та оцінку польської адміністрації місцевим населенням Західної Волині впродовж 1919–1921 рр.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У травні 1919 р. розпочався процес фактичного зайняття Західної Волині військовими формуваннями Другої Речі Посполитої. На означених теренах утворено нову адміністрацію. Її основне завдання полягало в розв'язанні проблеми інтеграції регіону з центральними воєводствами Польської держави. Без підтримки значної частини населення, котре містило український, єврейський, польський, чеський та німецький елементи, досягнення поставлених цілей могло значно утруднитися.

Сам факт утворення польського адміністративного апарату на теренах із невизначеним юридичним статусом слід кваліфікувати як спробу Другої Речі Посполитої повернутися до кордонів кінця XVIII ст. На новоприєднаних землях влада зіткнулася з проблемою багатоетнічності регіону. Міжнародні відносини потрібно було реалізовувати винятково мирним способом, щоб запобігти військовим конфліктам із місцевим населенням.

Уже 7 червня 1919 р. утворено Управління повітів Волині – адміністративно-територіальну одиницю, що підпорядковувалася Цивільному управлінню східних земель – польському управлінському апарату на теренах так званих «східних кресів» [6, с. 37]. 9 вересня цього ж року на місці Управління повітів Волині утворено Волинський адміністративний округ, що охопив території Володимирського, Ковельського, Луцького, Дубнівського, Рівненського, Кременецького, Острозького та Заславського повітів [7, с. 161]. На чолі означеної управлінської одиниці перебував начальник округу – С. Равіч-Смольський. 17 січня 1920 р. Волинський адміністративний округ виключено з компетенції Цивільного управління східних земель. Він став частиною Комісаріату земель Волині й Подільського фронту [8, с. 1–2]. Головним комісаром земель Волині та Подільського фронту обрали А. Мінкевіча, а начальником Волинського адміністративного округу – С. Равіча-Смольського [8, с. 4].

Українське населення регіону насторожено зустріло новий управлінський апарат. Однак, ураховуючи військову ситуацію та розруху, будь-яка міцна влада була порятунком від голоду й подальшої дестабілізації [9, с. 60]. Постійні реквізиції військових і недбалі управлінські дії поступово лишали польську адміністрацію підтримки частини місцевого соціуму. Водночас більшість українського

населення залишалася політично інертною й турбувалася більше про достаток власної сім'ї [10, с. 61]. Загалом сприйняття польської адміністрації українським населенням Західної Волині впродовж 1919 р. носило неоднозначний характер. Частина енергійної та свідомої молоді з числа інтелігенції поклала надії на встановлення української влади, а представники селянства продовжували перебувати під впливом російської агітації в її більшовицькому й денікінському різновидах. Прихильниками відстоювання національних інтересів із-поміж інших були М. Косач, М. Кухаренко та М. Луцкевич у Ковельському повіті, В. Ковальчук – у Володимирському повіті, Б. Козубський – у Кременецькому повіті [11, с. 4]. За таких обставин управлінському апарату Другої Речі Посполитої потрібно було йти на певні поступки, сподіваючись на підтримку найчисельнішої меншини регіону.

Варто відзначити, що адміністративний апарат Другої Речі Посполитої на теренах Західної Волині формувався з місцевого польського землевласницького елемента, який досить часто нехтував розпорядженнями свого безпосереднього керівника й Начальника держави – Ю. Пілсудського. Місцеві урядовці намагалися зберегти своє панівне становище в краї, усіяючи гальмуючи успіхи польсько-української кооперації.

Розв'язання вищенаведеного завдання міжнаціональної співпраці покладалося на товариство «Кресова сторожа», котре повинно було налагоджувати контакти між представниками всіх етнічних меншин досліджуваного регіону, а фактично – переконувати українців, євреїв, чехів та німців у доцільності підтримки Польської держави. Означена суспільно-політична організація розпочала діяльність у Західній Волині на рубежі 1918–1919 рр., поширюючи свої організаційні підрозділи в міру просування військ Другої Речі Посполитої на Схід [12]. За її безпосередньої підтримки в регіоні утворено Народні ради, завданням котрих було групування представників усіх національностей краю навколо розв'язання проблеми подальшого майбутнього Західної Волині. До кінця 1919 р. Народні ради діяли в Ковельському, Рівненському, Луцькому повітах а також у Сарнах. 8 грудня 1919 р. утворено Народну раду Західної Волині [13, с. 2] Незважаючи на першочергові успіхи «Кресової сторожі» у просвітницькій діяльності, досягнути належного польсько-українського порозуміння на політичній основі таки не вдалося.

Варто додати, що, окрім загальної адміністрації, яку представлено старосто-окружними структурними підрозділами, від літа 1919 р. на теренах Західної Волині розпочалося функціонування публічної адміністрації. Так, створено органи польського судочинства, поліції та освітньої адміністрації [3, с. 175].

З одного боку, польська адміністрація на теренах Західної Волині протягом досліджуваного періоду часткового досягла успіху в процесі інтеграції регіону до складу Другої Речі Посполитої, з іншого – допустила певні помилки, що негативно відбилися на її відносинах із місцевим населенням. Це, на нашу думку, пов'язано із внутрішньополітичною боротьбою в самій Польщі, що розгорнулася між прихильниками Р. Дмовського й прибічниками Ю. Пілсудського. Траплялися випадки невиконання наказів вищих органів влади та нехтування їхніми розпорядженнями. До порушників застосовували покарання й у деяких випадках – навіть тюремні ув'язнення [3, с. 108]. З іншого боку, причиною цих дестабілізаційних процесів можна вважати особисте намагання представників чиновницького апарату покращити своє матеріальне становище, користуючись нестабільною ситуацією в регіоні впродовж 1919–1921 рр.

На підтвердження вищеподаних суджень варто звернутися до таких статистичних даних, що стосуються порушення кримінальних справ проти представників урядового апарату Польщі в регіоні в досліджуваній період. Так, у листопаді й грудні 1919 р. проводили розслідування у 29 справах проти чиновників Західної Волині. Частину з них усунуто від виконання своїх обов'язків, частину виправдано, а одного навіть засуджено [10, с. 61].

Діяльність адміністрації розглядалася польським соціумом Західної Волині як процес остаточного включення теренів регіону до Другої Речі Посполитої. Зважаючи на це, здійснювалися спроби поєднати представників інших етносів регіону навколо ідей, декларованих владою. 18 червня 1920 р. у Володимирі-Волинському утворено Комітет об'єднання Волині з Польщею [3, с. 180]. На його чолі став бургомістр Володимира-Волинського Ф. Тверд. До складу нового об'єднання входили представники всіх національностей і громадських організацій, що діяли на теренах Західної Волині. Серед них – Я. Березовський (представник українців), Б. Стразберг (представник євреїв), Д. Грешатанський (представник православного духовенства) і Ф. Рапчевський (представник від польського

населення). Комітет видав відозву такого змісту: «наказом Начальника польських військ управління Волині було передане уряду Речі Посполитої Польщі. Цей факт ми радісно вітаємо – як остаточне об'єднання Волині із Польщею». Далі зазначалося, що Західна Волинь входила до складу Польщі на рівних засадах: «як вільні з вільними – рівні з рівними» [3, с. 181].

Після підписання Варшавського договору розпочалася польсько-більшовицька війна, що частково внесла корективи в організацію й функціонування польських адміністративних органів на теренах Західної Волині. Управлінський апарат Другої Речі Посполитої активно розшукував диверсантів і прихильників більшовиків серед багатоетнічного місцевого населення [14, арк. 9].

25 квітня 1920 р. розпочався польсько-український наступ на Київ. Західна Волинь стала безпосереднім з'єднанням із фронтом. Загальну ситуацію в регіоні в цей період можна проаналізувати за ситуаційними повідомленнями старост, зокрема звягельського [15, арк. 19]. Він повідомляв, що фронт пересувається на схід, а соціум, позбавлений військової опіки, виїздить до міст і містечок повіту на торгівлю. Також староста зазначав, що поляки, які проживають на теренах повіту, дуже занепокоєні майбутньою ситуацією й розстановкою політичних сил. У його ситуаційному рапорті повідомлялося про нестабільний статус урядовців польської адміністрації на теренах так званих «східних кресів», а також частини польського населення, яке було занепокоєне утворенням Української держави. Вони остерігалися конкурента, який у майбутньому міг би претендувати на терени Західної Волині та підбурювати її жителів до антипольських акцій. Така ситуація могла стати проблемою для нововідновленої Другої Речі Посполитої. Тому вищеназвані політичні кола домагалися негайного й формального включення «східних кресів» разом із теренами Західної Волині до Польської держави.

Ковельський староста в цій справі писав таке: «хочу зауважити у первісній зацікавленості приєднання Ковельського повіту до Польщі. Польські жителі дуже стомлені від постійної невизначеності й з великою нетерпимістю очікують на здійснення того факту, який дасть їм повні права громадян Речі Посполитої і забезпечить стабільне майбутнє. Росіяни, українці та євреї на означене питання реагують без інтересу але й без осуду» [16, арк. 39]. Зважаючи на наступ Червоної армії, терени регіону в липні–серпні 1920 р. були зайняті більшовиками. Як наслідок, польський адміністративний апарат у краї зруйновано та евакуйовано до центральних районів Польщі.

Рапорти керівника «Кресової сторожі» в Західній Волині С. Капуцінського відображають докладну реакцію населення регіону на короткочасний процес заміни польської адміністрації більшовицькою впродовж липня–серпня 1920 р. Так, у світлі цих документів маргінальне українське населення було задоволене зміною управлінського апарату та встановленням більшовицькою влади, тоді як заможні господарі очікували повернення поляків [17, с. 3–4]. Німецький і чеський соціум як найзаможніший від самого початку зайняття краю Червоною армією трактувався ворожо. Систематичністю відзначалися грабунки та репресії, що сприяли формуванню опозиційних настроїв серед представників вищеназваних національних меншин. Поляки намагалися всіляко допомагати власному війську, частина котрого у вигляді партизанських підрозділів продовжувала переховуватися на зайнятих більшовиками територіях Західної Волині [17, с. 5].

Єврейське населення регіону найбільш прихильно ставилося до процесу заміни польського управлінського апарату влітку 1920 р. Лише з Ковеля до Червоної армії завербовано понад 400 осіб єврейської національності [17, с. 6]. У містах саме євреї складали основу нової міліції, що стежила за правопорядком у його більшовицькому трактуванні. У Луцьку значна частина єврейської молоді, інтелігенція та учні середніх шкіл проводили комуністичну пропаганду й організовували нову управлінську систему на місцях [2, с. 278].

Варто відзначити, що в документах відсутня інформація про сприйняття нової влади представниками ортодоксальної частини єврейського населення. Останні, як видається, повинні були опиратися більшовицькій ідеології з релігійних мотивів. Тогочасний уклад життя, що запропонований Червоною армією, суперечив традиційним установам Тори. Без погодження з революційним комітетом, що передбачало внесення значної суми коштів, заборонялося проводити поховання, одружуватися та хрестити дітей [17, с. 7]. Подібні заходи відштовхували від більшовиків не лише населення Мойсеєвої віри, а й представників інших національностей регіону.

Росіяни, котрі проживали в Західній Волині, частково сприйняли більшовицьку адміністрацію однак у вересні 1920 р. змушені були евакуюватися разом із Червоною армією. Інша частина означеної національної меншини стояла на позиціях відбудови Російської імперії в її колишніх кордонах

і підтримувала денікінський рух. Західна Волинь трактувалася як невід'ємна складова частина колишньої держави Романових.

Після поразок Червоної армії в серпні-вересні 1920 р. розпочався процес повторного встановлення польської адміністрації на теренах Західної Волині. Поспішно відсупаючи, більшовики проводили реквізиції та всілякі пограбування, утрачаючи тим самим підтримку місцевого соціуму [18, s. 154]. Польське й чеське населення позитивно оцінювало процес відновлення адміністрації Другої Речі Посполитої в регіоні. Німці частково втратили довіру нової-старої влади через поодинокі прояви колаборації з більшовиками в попередні місяці [2, с. 279]. Українці намагались утриматися від ствердної позиції, зважаючи на невизначеність суспільно-політичної ситуації та можливу зміну військової переваги однієї зі сторін. Євреї розпочали масову евакуацію з регіону, особливо з Луцького повіту. Варто відзначити, що польсько-більшовицька війна 1920 р. частково відродила патріотичні почуття населення Західної Волині, насамперед серед українців.

На рубежі вересня-жовтня 1920 р. розпочався перехід до мирного укладу життя та відновлення функціонування польського управлінського апарату у вигляді Управління прифронтових й етапових теренів [19, с. 1]. Українці подібно до поляків не дуже вірили в остаточну перемогу військ Другої Речі Посполитої та очікували відновлення військових дій із більшовиками на весну 1921 р. Прокомуністичні агітатори використовували невдачі та хаос повсякденного життя задля дестабілізації політичної ситуації, готуючи ґрунт для можливого повернення Червоної армії.

Наприкінці 1920 р. організаційною активністю відзначалось українське населення, котре розпочало проводити просвітницьку діяльність: «із українських громадських організацій свою діяльність продовжувала лише “Просвіта”, яка не хотіла бути об'єднанням лише культурно-освітнім, а прагнула стати представником усіх українців, котрі проживали у межах повіту» [3, с. 182]. Керівництво «Просвіти» надсилало до польської адміністрації різноманітні звернення з представленням суспільно-господарських потреб західноволинського соціуму. Видається, що на кінець 1920 р. саме ця громадсько-культурна організація була виразником інтересів українців Західної Волині.

Ставлення до польської влади залишалось непевним. Українці очікували від польської адміністрації й «Кресової сторожі» виконання попередніх обіцянок стосовно проведення аграрної реформи та забезпечення рівноправності в суспільно-політичному житті. Натомість настрої єврейської частини населення не змінилися: «так здається, що бідні євреї чекають весною повернення більшовиків» [3, с. 182]. Такими, на думку польської адміністрації, були настрої населення, яке проживало в Західній Волині наприкінці 1920 р. Православне та католицьке духовенство підтримувало повернення польської влади, зважаючи на антирелігійну спрямованість попередньої більшовицької адміністрації [2, с. 280].

Із кожним наступним місяцем польська державна адміністрація зміцнювала свої позиції на теренах Західної Волині, хоча суспільно-політична, соціально-економічна та національно-релігійна ситуація в регіоні залишалася доволі складною. На початку 1921 р. Кременецький староста відзначав, що ситуація в повіті є нестабільною: «кожного дня прибувають більшовицькі агітатори і закликають чинити непокору польській адміністрації та організовуватись у збройні відділи» [3, с. 183].

У березні 1921 р. за Ризьким мирним договором територія Західної Волині остаточно відійшла до складу Другої Речі Посполитої на цілий міжвоєнний період. У краї завершився першочерговий процес становлення польської адміністрації. Місцевий соціум мусив пристосовуватися до нового суспільно-політичного та економічного укладу запропонованого управлінським апаратом Польської держави. Населення утвореного Волинського воєводства, зважаючи на перепис 1921 р., вираховувалось у кількості 1 578 тис. осіб. Воно було поліетнічне та поліконфесійне у своїй основі. Національні показники населення такі: українців – 1087 тис. осіб, поляків – 266 тис. осіб, євреїв – 166 тис. осіб, німців – 25 тис., чехів – 25 тис., росіян – 10 тис. осіб [20]. Польська адміністрація змушена рахуватись із потребами представників національних меншин, котрі на теренах Західної Волині перебували в більшості.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, сприйняття польської адміністрації населенням Західної Волині впродовж 1919–1921 рр. було неоднозначним. Рівень довіри місцевого соціуму до управлінського апарату Другої Речі Посполитої варіювався залежно від зміни суспільно-політичної, економічної та військової ситуації. Поляки й чехи прогнозовано вітали прихід нової

влади та покладали на неї значні сподівання. Українці переважно займали вичікувальну позицію й поділилися на прихильників польсько-українського порозуміння та тих, хто сподівався на відродження незалежної України. Євреї й німці, особливо під час війни з більшовиками, були помічені в комуністичній пропаганді та на певний період часу опинилися під підозрою адміністративного апарату Другої Речі Посполитої.

Джерела та література

1. Гладушук С. Реакція населення Західної Волині на процес становлення польської адміністрації в регіоні у 1919–1921 роках / Сергій Гладушук // Матеріали VII Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (7–8 листоп. 2014 року). – Житомир, 2014. – С. 44–46.
2. Zielińska N. Postawy mieszkańców Wołynia w czasie wojny polsko-bolszewickiej (na podstawie raportów Towarzystwa Straży Kresowej) / Nina Zielińska // Społeczeństwo polskie w dobie pierwszej wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku / pod red. R. Kołodziejczyka. – Kielce, 2001. – S. 271–280.
3. Kozyra W. Ziemia Wołyńska w okresie funkcjonowania administracji Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich i Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego (1919–1921) / Waldemar Kozyra // Ukrainica Polonica. – 2004. – № 1. – S. 169–185.
4. Gierowska-Kallaur J. Straż kresowa a Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich. Współdziałanie czy rywilizacja? / Joanna Gierowska-Kallaur. – Warszawa : Wydawnictwo «Neriton», Instytut Historii PAN, 1999. – 131 s.
5. Mędrzecki W. Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917–1921 / Włodzimierz Mędrzecki // Meramorfozy społeczne. Badania nad dziejami społeczeństwa polskiego XIX–XX wieku / red. Janusz Żarnowski. – Warszawa, 1997. – S. 137–170.
6. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wshodnich (dalej – DzU ZCZW). – 1919. – № 5. – Poz. 41. – S. 37–40.
7. DzU ZCZW. – 1919. – № 17. – Poz. 153. – S. 161–163.
8. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego. – 1920. – № 1. – Poz. 1–2. – S. 1–6.
9. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej – AAN), zesp. 55, sygn. 324.
10. AAN, zesp. 55, sygn. 337.
11. AAN, zesp. 55, sygn. 331.
12. AAN, zesp. 55, sygn. 182.
13. Ziemia Wołyńska. – 25 grudnia 1919 r. – № 12.
14. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. 52, оп. 1, спр. 1.
15. Держархів Волинської обл., ф. 58, оп. 2, спр. 1.
16. Держархів Волинської обл., ф. 58, оп. 1, спр. 31.
17. AAN, zesp. 55, sygn. 324.
18. Śleszyński W. Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej / Wojciech Śleszyński. – Warszawa : Wydawnictwo RYTM, 2007. – 402 s.
19. Dziennik Urzędowy Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych. – 1920. – № 1. – Poz. 1. – S. 1.
20. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: mieszkania, ludność, stosunki zawodowe : województwo wołyńskie. – Warszawa, 1926. – 62 s.

Гладушук Сергій. Восприятіє польської адміністрації населенням Західної Волині в 1919–1921 гг.

В статті розкривається проблема восприятія польської адміністрації українським, єврейським, польським, чеським і німецьким населенням Західної Волині в теченні 1919–1921 гг. Исследованы первоочередные меры управленческого аппарата Второй Речи Посполитой в регионе и реакция социума на кратковременную замену польской власти большевистской летом 1920 г. В указанный период состоялось утверждение нового административного аппарата, который должен был организовывать свою деятельность в соответствии с потребностями всех национальностей края. Учитывая полиэтничный уклад Західної Волині и ее межконфессиональную насыщенность, выполнения поставленных целей значительно затруднялось. Часть социума должным образом восприняла новые политические реалии и пыталась приспособиться к ним, другая – продолжала организационную работу по дестабилизации деятельности адміністрації. Украинцы, которые находились в численном большинстве, пытались добиться равноправия в общественно-политической и экономической жизни с поляками. Часть евреев и немцев, особенно во время польско-большевистской войны, отличалась сотрудничеством с Красной армией. Состоятельные чехи и поляки прогнозируемо поддерживали управленческий аппарат Второй Речи Посполитой.

Ключевые слова: польская администрация, Западная Волинь, польско-украинские отношения, Вторая Речь Посполитая.

Gładushuk Sergii. Perception Polish Administration by Population of Western Volyn During 1919–1921 Years. The article deals with the problem of perception Polish administration Ukrainian, Jewish, Polish, Czech and

German population of Western Volyn during 1919–1921. Studied primary measures of the administrative apparatus Second Polish Republic in the region and society response to short-term replacement Polish Bolshevik government in summer 1920 in the set period was establishing a new administrative system which had organized its activities according to the needs of all nations of the province. Given the multi-ethnic structure and its western Volyn and religious richness, performance goals significantly hampered. Part of society duly accepted the new political realities and tried to adapt to them, the other hauled organizational work for the destabilization of administration. Ukrainians who were in numerical majority, tried to achieve equality in political and economic life of Poles. Some Jews and Germans, especially during the Polish-Bolshevik war, distinguished cooperation with the Red Army. Affluent Czechs and Poles predictably supported the administrative apparatus of the Second Commonwealth.

Key words: Polish administration, Western Volyn, Polish-Ukrainian relations, the Second Polish Republic.

Стаття надійшла до редколегії
10.01.2015 р.

УДК 94 (477.8)

Ігор Райківський

Діяльність прокомуністичної УСДП на Західній Україні (1923–1924 рр.)

У статті висвітлено діяльність УСДП після переходу в комуністичний табір на VI з'їзді 18 березня 1923 р. у Львові, до заборони партії польською владою в січні 1924 р. Звернуто увагу на причини й наслідки ліво-радикальної еволюції УСДП, основні напрями її прокомуністичної діяльності, створення клубу УСДП у сеймі.

Ключові слова: УСДП, партія, з'їзд, Головна управа, комуністи.

Постановка наукової проблеми та її значення. Помітне місце в європейському політичному процесі кінця XIX ст.–1939 р. займав соціал-демократичний рух, до якого належала Українська соціал-демократична партія (далі – УСДП). Вона виникла в 1899 р. на початку оформлення партійної структури українського політичного руху в Галичині й протягом сорока років активно відстоювала національні та соціальні права українських робітничих мас.

Обрана тема привертала увагу деяких дослідників [3; 4; 43], у тому числі автора цієї публікації [37–42], і досі викликає науковий інтерес.

Мета дослідження – розкриття діяльності УСДП на Західній Україні від березня 1923 р., коли партійний з'їзд відкрито проголосив перехід соціал-демократів на комуністичні позиції, до заборони партії польською владою в 1924 р.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. УСДП взяла активну участь в українській революції 1917–1920 рр. [38], до Акту злуки в січні 1919 р. підтримувала уряд ЗУНР, а пізніше – діяльність соціалістичних урядів Директорії УНР, до їх складу в 1919–1920 рр. входили галицькі соціал-демократи В. Темницький, О. Безпалко, В. Старосольський, С. Вітик. Підтримавши курс на польсько-українське зближення, УСДП засудила Варшавський договір 1920 р. Поразка національно-визвольних змагань спричинила зневіру соціал-демократів у політичних концепціях С. Петлюри та Є. Петрушевича, партія пішла шляхом пошуку нової орієнтації з метою здобуття національної державності. УСДП підтримала платформу негачії щодо польської влади, бойкотувала перепис населення 1921 р. і парламентські вибори 1922 р. у Східній Галичині. Водночас формальне існування української державності – Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – УСРР), особливо політика «українізації», що стала привабливим контрастом до нищення українства в Польщі, поширювали серед населення радянофільські настрої. Симпатичні радянської України масово вступали до УСДП (бо інші українські партії підтримували до 1923 р. еміграційний уряд ЗУНР) і, як зауважив радикал М. Стахів, «здобули в ній більшість» [44, с. 121].

Під тиском знизу УСДП стала на пробільшовицькі позиції, орієнтуючись на радянську Україну, у якій бачила основу для будівництва соборної Української соціалістичної держави. Витоки про-

більшовицької орієнтації А. Чернецький слушно вбачав у тому, що галицькі соціал-демократи, які «вивчали соціалізм зі західноєвропейських джерел» і «зростали в масових демократичних соціалістичних партіях Заходу, ... не знали психіки («імперіалістичної». – *І. Р.*) московських більшовиків» [56, с. 63]. Орієнтацією УСДП на соборність навколо УСРР скористалася Комуністична партія Східної Галичини (далі – КПСГ). Комуністи-«васильківці», утілюючи в життя проголошену Комінтерном тактику «єдиного робітничого фронту», із 1921 р. проникали в соціал-демократичні організації. Після розколу в травні 1922 р. у Головній управі УСДП, із якої вийшли лідери Л. Ганкевич, П. Буняк та І. Квасниця, комуністи розгорнули акцію щодо відкритого опанування партії. Ідейно-політичні розходження в провіді УСДП, особисті амбіції керівників дезорієнтували діяльність партійних організацій на місцях. Перехід УСДП у комуністичний табір на VI з'їзді став серйозним успіхом КПСГ (із жовтня 1923 р. – Компартія Західної України, КПЗУ). У промові на IV конференції Компартії Польщі в грудні 1925 р. секретар ЦК КПЗУ Й. Крілик сказав: «...У 1923 р. провели ми свої резолюції і опанували партію... Не знаю, чи в історії робітничого руху останніх часів має місце подібний випадок» [59, с. 149].

Напередодні з'їзду Рада послів країн Антанти 14 березня 1923 р. відкрито санкціонувала анексію Східної Галичини Польщею, що спричинило ідейну кризу серед українських партій національно-державницької орієнтації. VI з'їзд УСДП відбувся у Львові 18 березня 1923 р. за участю 52 делегатів і 18 гостей [14, арк. 15, 18]. На початку засідання з ініціативи А. Чернецького прийнято «Декларацію з'їзду УСДП про Східну Галичину», у якій УСДП різко засудила рішення Ради послів: «Незважаючи на всі ухвали капіталістичного імперіалізму, український пролетаріат нашої країни вважає себе одним цілим пролетаріатом нашої матері Радянської Соціалістичної України і Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [54, арк. 6]. У першій доповіді «Звіт діяльності» А. Чернецький наголосив, що в рядах УСДП перебувало 4200 осіб, із них 3500 – у краї і 700 – за кордоном. Доповідач застерігав, щоб «не ставати в різний час по-різному до національного питання, а підходити до всього з марксистською класовою точкою погляду» [14, арк. 17, 18]. У виступі «Міжнародне політичне становище і УСДП» М. Парфанович підкреслив, що партія «мусить стати на шлях чисто класових інтересів і всі питання розв'язувати тільки з цієї точки зору» [53, арк. 13].

З'їзд прийняв «Резолюцію в справі сучасного політичного становища», у якій УСДП проголосила, що «визволення пролетаріату як із соціальної, так і національної неволі є немислимим в рамках капіталістичного устрою і ... об'єднання всіх українських земель в одну соціалістичну радянську республіку в союзі з існуючими вже соціалістичними радянськими республіками може наступити тільки після перемоги пролетаріату над буржуазією» [50, арк. 51]. На з'їзді відбулися вибори Головної управи. Головою УСДП обрано О. Панааса [55, арк. 1], а до складу нової управи, крім соціал-демократів (А. Чернецького, М. Парфановича та ін.), увійшли комуністи В. Попель і Б. Кузьма. Організаційне повідомлення А. Чернецького містило заяву, що перед УСДП «відкриваються світлі горизонти для роботи на селі», серед сільськогосподарського пролетаріату [14, арк. 21]. З'їзд затвердив новий Статут УСДП, у якому партія виступила захисником інтересів українського робітництва не лише Галичини, а й Волині, Холмщини, Полісся й Підляшшя, поширювала свою діяльність на українські землі під Польщею, щоб «дорогою класової боротьби ... постройти соціалістичний суспільний лад» [16, арк. 3].

Спеціальна комісія УСДП розробила новий проект програми партії, яку не було прийнято «за браком часу» [15, арк. 81]. УСДП поставила за мету «усунення капіталістичного ладу на сих (західноукраїнських. – *І. Р.*) землях, ... заведення пролетарської влади»: націоналізації промислу, банків, усупільнення землі, оподаткування багатих верств населення, уведення суспільного розподілу виробленої продукції тощо, а також возз'єднання західноукраїнських земель з УСРР у складі «федеративної Спільки зі всіма східними радянськими республіками». Програма-мінімум УСДП у рамках буржуазної держави передбачала встановлення демократичних свобод, 8-годинного робочого дня для фізичних і 6-годинного – для розумових працівників, заборони роботи дітей віком до 14 років тощо [48, арк. 42, 43]. Учасники з'їзду прийняли низку спеціальних резолюцій, засідання завершилося співом «Інтернаціоналу» [14, арк. 23, 25]. Прокомуністичні рішення VI з'їзду підтримало 50 делегатів проти двох [10, арк. 3], що засвідчило однакості з'їзду.

Головна управа УСДП на засіданні 20 березня 1923 р. ухвалила відозву «До українських працюючих мас Східної Галичини, Волині, Холмщини, Підляшшя й Полісся», у якій зазначено, що з'їзд

надав партії «пролетарське класове обличчя» [13, арк. 18]. За свідченням поліції, «УСДП як цілість прийняла комуністичну платформу», а «колишню легальну назву залишила тільки з тактичних причин, щоб працювати більш ефективно і без перешкод з боку влади» [12, арк. 70]. Водночас нова управа виступила проти підпорядкування УСДП керівним органам КПСГ. Комуніст М. Теслюк згадував, що «голова управи УСДП О. Панас і його заступники та інші її члени фактично були проти того, щоб компартія здійснювала контроль ... за діями УСДП. На комуністів В. Попеля і Б. Кузьму, обраних з'їздом до Головної управи, а тим більше на мене, низового співробітника «Землі і волі», вони дивилися як на чужих» [46, с. 98]. М. Стахів, висловив думку, що лідери УСДП «були противні комуністам», але «все-таки дали себе вибрати до нового ЦК партії» [45, с. 42]. Ухвали VI з'їзду УСДП викликали резонанс у політичному житті краю. Українські партії національно-державницького табору різко засудили УСДП за руйнування єдиного національного фронту. Газета УНТП «Громадський вістник» указала на помилковість тези «про розв'язку національного питання в соціальної революції, про створення одноцільного світового пролетарського фронту і др. ... Ухвали останнього з'їзду УСДП ... є грубо реакційні...» [8].

Головна управа УСДП посилила боротьбу з національно-демократичними партіями. На мітингу 1 травня 1923 р. у Львові А. Чернецький закликав до «класової боротьби, спрямованої на знесення кордонів і побудову всевітньої соціалістичної республіки» [15, арк. 36]. Засідання управи УСДП 21 травня 1923 р. гостро засудило діяльність УНТП [23]. Преса УСДП назвала трудовиків «політичним трупом, якого розпад наближається великими кроками» [9, арк. 90], а УРП – партією, що «дала з своїх рядів найбільше число народних зрадників» [6]. Критично оцінювалася політика Польської партії соціалістичної (ППС), яка через підтримку «буржуазної держави ... забула про клясові інтереси працюючої кляси...» [28]. Редактором тижневика УСДП «Земля і воля» з березня 1923 р. став прихильник комуністичної ідеології І. Калятинський. У травні 1923 р. почав виходити журнал «Нова культура» під редакцією С. Рудика. Центральний орган УСДП газета «Вперед», закрита поліцією в 1922 р., відновлена 1 січня 1924 р. (редактор – І. Калятинський). Уже в першому її номері обґрунтовано «новий, виключно пролетарський шлях» УСДП [5]. «Земля і воля» писала, що «українські робітники мусять боротися проти української буржуазії так само, як і проти польської» [26]. «Робітничо-селянську владу» в СРСР у журналі «Нова культура» названо «рідною для робітника й селянина кожної нації...» [36, с. 5]. Під впливом УСДП на Волині в кінці 1923 р. з'явився тижневик «Селянська доля» тиражем 800 примірників [49, арк. 10].

Після VI з'їзду УСДП фактично перетворилася в легальну прибудову КПСГ-КПЗУ. Так, за інформацією поліції, у святкуванні 1 травня 1923 р. у Стрию під прапором УСДП узяли участь відомі комуністи [11, арк. 15]. Від імені УСДП комуніст М. Теслюк у квітні 1923 р. був учасником наради соціалістичних партій у Варшаві. Він згадував, що після цієї наради «основні напрями роботи УСДП визначав ЦК КПСГ» [46, с. 99, 100]. Поряд з УСДП діяла ще одна легальна прокомуністична організація – «Союз пролетаріату міст і сіл» (далі – СПМіС), а відмінність між ними з'ясував окружний секретар КПСГ: до складу СПМіС, утвореного КПСГ-офіційною, входили комуністи різних національностей, тоді як УСДП стала аналогом СПМіС для «української вулиці», була опанована КПСГ і включала лише українців. Не всі з них були членами КПСГ, але «вершину» УСДП комуністи цілком опанували [9, арк. 105]. Об'єднані дії УСДП і СПМіС у Станиславові забезпечили проведення в Міжнародний день молоді 2 вересня 1923 р. масового мітингу робітничої молоді з вимогами встановлення 6-годинного робочого дня, загального безкоштовного навчання рідною мовою, рішучої боротьби проти «націоналізму, фашизму і мілітаризму» [10, арк. 4, 15].

В умовах кризи українського суспільно-політичного руху почалося зростання чисельності місцевих організацій УСДП. Нові робітничі ради УСДП виникли в Золочеві, Тисмениці, Судовій Вишні, Надвірній, Любомлі, Яворові, селянські ради – у Лопатині Радехівського повіту, Лаврові Старосамбірського повіту, Чистиліві Тернопільського повіту, Трійцях, Ілинцях, Хлібичині Пільнім Снятинського повіту, Григорові Рогатинського повіту та ін. [37, с. 173]. Партійні гуртки, до яких вступало не більше 20 членів, існували в десятках сіл. Організаційна діяльність УСДП у Станиславівському воєводстві, за даними поліції, охопила територію Коломийського, Снятинського, Станиславівського, Рогатинського, Калуського, Долинського й Жидачівського повітів [2, с. 30]. Найбільш активно УСДП діяла в Коломийському та Снятинському повітах під керівництвом комуніста В. Корбутяка [54, арк. 15]. Він став ініціатором утворення дев'яти селянських рад УСДП [10, арк. 102 зв.]. Посилення суспільного впливу УСДП засвідчили скликання окружного партійного з'їзду на Покутті 3 червня 1923 р. у Коломиї [24] й Дрогобицької повітової партконференції 24 червня 1923 р. [25].

Газета «Kurjer lwowski» повідомляла, що позиції УСДП на селі, «особливо серед безземельних і малоземельних, зростають з дня на день, усуваючи звідти впливи українських трудовиків і радикалів. У багатьох округах її впливи є виключні» [58]. Прокомуністичні діячі УСДП здобули переважаючий вплив у деяких читальнях «Просвіти» [29].

Заходи щодо утворення місцевих осередків УСДП здійснювала Головна управа, члени якої, зокрема комуністи В. Попель і Б. Кузьма, виїжджали для популяризації комуністичних ідей на провінцію [27]. Інформуючи про заснування управою селянських рад УСДП у Добровілянах і Болахівцях Дрогобицького повіту, поліція була стурбована, що «центр УСДП у Львові хоче прищепити комуністичні ідеї на селі» [15, арк. 117]. За свідченням поліції, М. Теслюк був «кур'ером між центрою у Львові і місцевими організаціями» [11, арк. 26]. «Під виглядом співробітника органу УСДП «Земля і воля» він взяв на себе «фактичне керівництво секретаріатом УСДП», організував «відрадження членів Головної управи УСДП і комуністів ... для вирішення легальних справ КПСГ. Так почала зростати УСДП, а використовуючи її легальні форми, збільшувала свої ряди і КПСГ...» [46, с. 97, 100, 101].

Політика УСДП вплинула на еволюцію української парламентської репрезентації (далі – УПР) у польському сеймі, заснованої після листопадових 1922 р. виборів на північно-західних землях, над якими закріплено суверенітет Польської держави (у Галичині, з огляду на невизначеність її міжнародно-правового становища, українське населення бойкотувало вибори). Головна управа УСДП на засіданні 26 березня 1923 р. прийняла ухвалу про доцільність утворення в сеймі соціалістичної групи [15, арк. 95]. Автономна соціалістична фракція в Українському сеймовому клубі виникла 23 травня 1923 р. у складі дев'яти осіб: Я. Войтюк, А. Пашук, Х. Приступа, Й. Скрипа, П. Васинчук, М. Чумай, дещо пізніше до неї вступили С. Маківка, В. Мохнюк і А. Братунь [1, с. 74]. Вони здійснювали підготовку до Соціалістичного конгресу Волині, Полісся, Підляшшя й Холмщини, проведення якого заборонила поліція [57, к. 1]. 17 листопада 1923 р. у Луцьку відбулася тільки нарада дев'яти послів соцфракції і 60 делегатів від соціалістичних груп [10, арк. 4, 5]. На засідання прибули делегати Головної управи УСДП А. Чернецький, Б. Кузьма і В. Попель. Нарада прийняла резолюцію про вихід «з дотеперішніх соціалістичних партій» і визнання програми УСДП. На нараді прийнято ухвалу про створення обласної організації УСДП Волині, Холмщини, Полісся й Підляшшя з центром у Луцьку. Учасники наради делегували шість членів до управи УСДП [48, арк. 51].

УСДП поширювала свою діяльність на всю Західну Україну. «Об'єднання усього українського соціалістичного руху на українських землях під Польщею ... в одну партію – УСДП, ... яка заступає й боронить інтереси селянських і робітничих мас, є новою побідою ... на шляху їх соціального й національного визволення», – відзначалось у зверненні соцфракції УПР 5 грудня 1923 р. [10, арк. 19, 52]. На розширеному засіданні Головної управи УСДП у Львові 9 грудня 1923 р. чотири депутати соцфракції (Я. Войтюк, А. Пашук, Х. Приступа та М. Чумай) стали членами управи, а один (С. Маківка) – заступником члена управи. Засідання ухвалило резолюцію, у якій управа «рішила вести і надалі якнайбільш рішучу клясову боротьбу як в краю, так і на парламентарній арені, та поручила це соціалістичній фракції...» [31]. По суті, соцфракція УПР стала парламентським представництвом УСДП. Ширша управа УСДП на засіданні 27 січня 1924 р. постановила «захопити під свій політичний вплив маси, стративши довіру до націоналістичних керуючих центрів» [49, арк. 56].

Перехід УСДП у ліворадикальний табір викликав занепокоєння влади. Широкий наступ розгорнувся на партійну пресу. Так, із 52 номерів газети УСДП «Земля і воля» за 1923 р. лише 11 залишилися без конфіскацій. У ніч із 14 на 15 жовтня 1923 р. поліція провела ревізії в партійному секретаріаті, редакціях пресових органів УСДП у Львові, на квартирах лідерів партії [30]. А. Чернецький, С. Рудик, І. Калятинський і С. Волинець зазнали півмісячного арешту [14, арк. 29]. Під час розширеного засідання Головної управи УСДП 9 грудня 1923 р. за участю чотирьох депутатів сейму поліція вчинила обшук. На протест посла Х. Приступи щодо порушення конституційного права поліцей брутально відповів: «Сховай, пане, собі конституцію до кишені» [17, арк. 40; 31]. Переконавшись, що поодинокі репресії не дають бажаних результатів, а розширення впливу прокомуністичної УСДП може стати небезпечним для держави, Міністерство внутрішніх справ Польщі 19 грудня 1923 р. постановило «ліквідувати УСДП на території всієї держави у зв'язку з виразно комуністичним напрямком діяльності як самої партії, так і організацій і товариств ... під її впливом» [16, арк. 6 а].

Ліквідаційна акція відбулася 30 січня 1924 р. Поліція провела понад 10 тис. обшуків і 2 тис. арештів, заборонила видавництво партійної преси (у Львові – газет «Вперед», «Земля і воля» та журналу «Нова культура», у Луцьку – газети «Селянська доля») [20; 21]. Було арештовано найбільш активних діячів УСДП А. Чернецького, І. Калятинського, С. Рудика й редактора «Селянської долі»

Л. Степанюка [51, арк. 4, 5]. Ліквідуючи УСДП, польська влада завдала удару по українству взагалі. У газеті «Діло» зазначалося, що «поза тюремними ґратами опинилися вже не тільки члени і симпатички УСДП, а й громадські діячі з українського національного табору, що нічого спільного не мають з соціалізмом» [19]. «Труси і арешти серед українського громадянства 30 і 31 січня, – заявив депутат польського сейму С. Маківка, – можна рахувати за найбільші репресії, які практикувалися польським урядом до цього часу» [20]. Під час ліквідації УСДП до кримінальної відповідальності за злочин «державної зради» притягнуто 60 осіб, сотні членів партії отримали різноманітні покарання [33, с. 72, 73].

Незважаючи на заборону, УСДП деякий час продовжувала існувати. Протягом лютого – травня 1924 р. вийшли друком партійні одноднівки «Наша мета», «Наш шлях», «Робітничка думка», «Робітниче слово» й «1-ший Май». Заборона УСДП «зміцнила фанатичні і радикальніші елементи» в УСДП та «прискорила процес злиття її» з компартією [35]. Радикальне крило після розпуску УСДП перейшло до нелегальної КПЗУ. Близько третини з 34 делегатів II з'їзду КПЗУ (жовтень 1925 р.) становили колишні соціал-демократи [52, арк. 1, 3, 6, 8, 14, 16, 21, 23, 26, 27, 28, 32, 33]. Комуніст М. Теслюк зазначав, що до складу КПЗУ вступило понад 600 соціал-демократів [46, с. 155]. Діяльність у КПЗУ продовжили члени Головної управи УСДП І. Калятинський (Гаузнер) і С. Рудик (під редакцією останнього з листопада 1924 р. у Львові виходив комуністичний журнал «Культура») [46, с. 141, 160].

Після підпорядкування УСДП усередині соцфракції загострилась ідейна боротьба. Засідання обласної ради УСДП Волині, Холмщини, Полісся й Підляшшя 26 січня 1924 р. у Луцьку закликала до виходу соцфракції з УПР. Я. Войтюк стверджував, що фракція «стала ідейно на тім ґрунті, на якому стоять комуністи. Але тактично деякі члени ... бажають приєднати трудовиків – це тактика одтяжки, надії марні, з ними треба скінчити» [49, арк. 8 зв.]. Ширша управа УСДП на засіданні 27 січня 1924 р. підтримала рішення обласної партійної ради [7]. Відповідно до ухвали УСДП, 22 лютого 1924 р. п'ять із дев'яти членів фракції (Я. Войтюк, А. Пашук, Х. Приступа, Й. Скрипа й В. Мохнюк) вийшли з УПР і створили окремий клуб УСДП у сеймі. У декларації підкреслювалося, що «соціалістична фракція вважає неможливою дальшу співпрацю з Українським соймовим клубом як нектасовим представником бідного селянства та робітництва» [33, с. 74, 75]. У відозві «Українському робітництву і селянству» в березні 1924 р. депутати клубу УСДП бачили «тільки одного союзника» – «революційний табор робітників і селян без різниці національностей» [47, арк. 16]. Решта членів соцфракції виступили проти директив УСДП, стали ініціаторами створення в листопаді 1924 р. Українського соціалістичного об'єднання – «Селянського союзу» [22, с. 74].

Фракція УСДП обстоювала лінію КПЗУ на парламентській арені, видавала власні пресові органи – газети «Наш шлях», «Наш стяг», «Голос праці» та одноднівку «Праця» в Луцьку. Депутати клубу УСДП скликали масові віча на підтримку ідейної платформи партії. Так, у мітингу 29 червня 1924 р. у Володимирі-Волинському взяло участь 3 тис. осіб, а 12 липня в Межиріччі – понад 1,5 тис. [32]. Діяльність Секретаріату посольської фракції УСДП у Львові, забороненого поліцією наприкінці травня 1924 р., очолив комуніст В. Попель [18, арк. 19]. За рішенням червневого 1924 р. пленуму ЦК КПЗУ 7 листопада 1924 р. чотири члени клубу УСДП (крім В. Мохнюка) об'єдналися з двома польськими комуністами в комуністичну посольську фракцію. Я. Войтюк став заступником голови фракції, а Й. Скрипа – її секретарем [1, с. 75]. У спеціальній декларації клуб УСДП постановив «відтепер неустрашимо боротися разом за перемогу спільної нам комуністичної ідеї...» [34, с. 97].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, спричинена поразкою української революції 1917–1920 рр. ліворадикальна еволюція призвела УСДП до виходу з національно-державницького табору. На VI з'їзді 18 березня 1923 р. УСДП стала на комуністичні позиції, перетворилася в легальну прибудову КПСГ-КПЗУ. У січні 1924 р. поліція заборонила УСДП, яка посилювала свій вплив на маси, під виглядом ліквідації партії завдала удару по українству взагалі. П'ять депутатів соціалістичної фракції УПР визнали програму партії й у лютому 1924 р. заснували окремий клуб УСДП у сеймі, а четверо з них 7 листопада вступили в комуністичну фракцію. Перехід більшості УСДП на політичну платформу КПЗУ, Комінтерну із властивою їй вульгаризацією класового підходу та догматичними тенденціями послабив єдність національно-демократичних сил у боротьбі проти польської окупації Західної України.

Джерела та література

1. Бернацек Т. В. Парламентська діяльність КПЗУ. 1922–1927 / Т. В. Бернацек // Укр. іст. журн. – 1969. – № 1. – С. 70–78.
2. Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною. Документи і матеріали. 1921–1939. – Станіслав, 1957. – 320 с.
3. Васюта І. Перегрупування в західноукраїнському національному русі в перші роки по анексії Східної Галичини (1923–1926) / Іван Васюта // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 341–354.
4. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / за ред. Ю. Ю. Сливки. – К., 1989. – 488 с.
5. Вперед. – Львів, 1924. – 1 січ.
6. Вперед. – 1924. – 6 січ.
7. Вперед. – 1924. – 30 січ.
8. Громадський вістник. – Львів, 1923. – 29 берез.
9. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 2, оп. 1, спр. 143.
10. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 174.
11. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 1, оп. 52, спр. 180.
12. ДАЛО, ф. 1, оп. 56, спр. 196.
13. ДАЛО, ф. 1, оп. 57, спр. 516.
14. ДАЛО, ф. 121, оп. 2, спр. 187.
15. ДАЛО, ф. 256, оп. 1, спр. 40.
16. ДАЛО, ф. 271, оп. 1, спр. 291.
17. ДАЛО, ф. 271, оп. 1, спр. 292.
18. ДАЛО, ф. 271, оп. 1, спр. 304 а.
19. Діло. – Львів, 1924. – 15 лют.
20. Діло. – 1924. – 17 лют.
21. Діло. – 1924. – 27 лют.
22. Зайцев О. Ю. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939 рр.) / О. Ю. Зайцев // Укр. іст. журн. – 1993. – № 1. – С. 72–84.
23. Земля і воля. – Львів, 1923. – 27 трав.
24. Земля і воля. – 1923. – 10 черв.
25. Земля і воля. – 1923. – 1 лип.
26. Земля і воля. – 1923. – 12 серп.
27. Земля і воля. – 1923. – 19 серп.
28. Земля і воля. – 1923. – 26 серп.
29. Земля і воля. – 1923. – 14 жовт.
30. Земля і воля. – 1923. – 24 жовт.
31. Земля і воля. – 1923. – 16 груд.
32. Наш стяг. – 1924. – 20 лип.
33. Наша правда. – Львів, 1924. – Ч. 2–3.
34. Наша правда. – 1924. – Ч. 9–12.
35. Наше життя. – Холм, 1924. – 30 листоп.
36. Нова культура. – Львів, 1923. – Ч. 4.
37. Райківський І. VI з'їзд – рубіжна подія в діяльності УСДП / І. Райківський // Політологічний вісник : матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. «Політична думка в Україні: минуле і сучасність». Київ, 1–4 лютого 1993 р. – Ч. 2. – К., 1993. – С. 164–174.
38. Райківський І. Галицька соціал-демократія в Українській революції 1917–1920 років / І. Райківський // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 1998. – № 2. – С. 42–55.
39. Райківський І. Ліворадикальна еволюція УСДП (1920–1924 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія / І. Райківський. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. II. – С. 112–122.
40. Райківський І. Національна ідея в діяльності української соціал-демократії у Другій Речі Посполитій / І. Райківський // Людина і політика. – К., 2002. – № 5 (верес. – жовт.). – С. 74–83.
41. Райківський І., Жерноклеєв О. Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії / Олег Жерноклеєв, Ігор Райківський. – К., 2004. – 283 с.
42. Райківський І. Я. Українська соціал-демократична партія (1918–1939 рр.). : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Я. Райківський. – Львів, 1996. – 20 с.
43. Соляр І. Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923–1939) / Ігор Соляр. – Львів, 2011. – 356 с.
44. Стахів М. Проти хвиль. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних українських землях / Матвій Стахів. – Львів, 1934. – 136 с.
45. Стахів М. Хто винен? З історії комуністичного руху та його помічників. – Львів, 1936. – 232 с.

46. Теслюк М. У боротьбі за возз'єднання. Сторінки спогадів / Михайло Теслюк. – Львів, 1988. – 244 с.
47. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 6, оп. 1, спр. 10.
48. ЦДАГОУ, ф. 6, оп. 1, спр. 30.
49. ЦДАГОУ, ф. 6, оп. 1, спр. 50.
50. ЦДАГОУ, ф. 6, оп. 1, спр. 76.
51. ЦДАГОУ, ф. 6, оп. 1, спр. 132.
52. ЦДАГОУ, ф. 6, оп. 1, спр. 219.
53. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України), ф. 205, оп. 1, спр. 427.
54. ЦДАЛ України, ф. 205, оп. 1, спр. 539.
55. ЦДАЛ України, ф. 309, оп. 2, спр. 168.
56. Чернецький А. Спомини з мого життя / Антін Чернецький. – Лондон, 1964. – 143 с.
57. Archiwum akt nowych w Warszawie, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych dopływ, sygn. 1062.
58. Kurjer lwowski. – Lwów, 1924. – 30 stycznia.
59. Protokoły IV Konferencji Komunistycznej Partii Polski (1925) // Z pola walki. – 1962. – № 3. – S. 100–150.

Райковский Игорь. Деятельность прокоммунистической УСДП на Западной Украине (1923–1924 гг.). В статье освещается прокоммунистическая деятельность УСДП после перехода партии в леворадикальный лагерь на VI съезде 18 марта 1923 г. во Львове. Среди причин политической эволюции УСДП было поражение украинской революции 1917–1920 гг., что привело к идейной дезориентации в среде социал-демократов, которой успешно воспользовались коммунисты. После съезда УСДП превратилась в легальную пристройку Компартии Западной Украины. В условиях идейного кризиса в национально-государственном лагере (после решения стран Антанты в марте 1923 г. о признании польской аннексии Восточной Галиции) УСДП увеличивала свое влияние в обществе, в том числе за пределами края – на Волыни, Холмщине и др., что привело к запрету партии польскими властями в январе 1924 г. Часть украинских депутатов в польском сейме основала отдельный клуб УСДП, а в ноябре 1924 г. вступила в коммунистическую посольскую фракцию.

Ключевые слова: УСДП, партия, съезд, Главная управа, коммунисты.

Raikivskiy Igor. Activity of the Pro-communist USDP in Western Ukraine (1923–1924). The article highlights pro-communist activity of the Ukrainian Social Democratic Party after its transition to the Radical Left Camp at the VI. Party Congress of 18 March 1923 in Lviv. Among the reasons for the political evolution of the USDP was defeat of the Ukrainian revolution resulting in ideological disorganization among the social democrats, which was successfully used by the communists. After the Congress, the USDP became a legal extension of the Communist Party in Western Ukraine. In times of a deep ideological crisis in the national statehood camp (after the recognition of the Polish occupation of Eastern Galicia at the Conference of Ambassadors of the Entente, March 1923), the USDP became dominant in society, its influence expanding to Volhynia (Volyn region), Kholmshchyna (Kholm region) and some other regions, which led to banning of the party by the Polish authorities in January 1924. Some of the Ukrainian deputies in the Polish Sejm set up a separate club of the USDP, and in November 1924 joined the Polish communist faction.

Key words: USDP, party, congress, General council, communists.

Стаття надійшла до редколегії
02.12.2014 р.

УДК 94 (438): 94 (477. 83/.86) “1941 - 1944”

Мар'яна Мосорко

Діяльність польських комітетів опіки в Галичині періоду Другої світової війни

У статті здійснено аналіз умов матеріально-побутового життя польського населення Галичини в 1941–1944 рр. Прослідковується вплив німецької окупаційної політики на зміни економічного та соціального характеру. Особливу увагу звернено на діяльність Польського комітету опіки, його роботу у сфері охорони здоров'я та соціального забезпечення.

Ключові слова: поляки, Галичина, нацистський окупаційний режим, польські комітети, матеріально-побутове життя.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасній історичній науці зростає зацікавлення антропологічними студіями, зокрема періоду Другої світової війни. Події останнього вже понад півстоліття викликають сталий інтерес у науковців. Однак об'єктом їх дослідження виступали окремі аспекти військового та політичного життя, тоді як соціальна сфера залишалася поза увагою. На сучасному етапі в українській науці відбувається повернення людини в центр історії. Об'єктивне відтворення буття пересічних людей стало одним із провідних напрямів вивчення історичного минулого.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Досліджувана нами тема майже не розкрита в сучасній історіографії. Лише окремі її аспекти відображено на сторінках праць польських істориків Й. Гапися [14], Г. Грицюка [15; 16] Б. Крола [24]. Українські ж дослідники практично не займалися розробкою зазначеної проблематики, чим і обумовлена актуальність нашої роботи.

Мета дослідження полягає в об'єктивному й усебічному аналізі діяльності польських комітетів опіки як елемента повсякдення польського населення Галичини періоду нацистської окупації.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Роль комітетів опіки в суспільному житті та їхній внесок у поліпшення добробуту населення визначалися особливостями тогочасної соціально-економічної ситуації. Тому варто, передусім, зупинитися на аналізі рівня матеріального забезпечення мешканців Галичини. Зі встановленням нацистського окупаційного режиму життя польського населення відразу ж змінилося, причому далеко не в кращу сторону. Політика німецьких окупаційних структур спричинила загострення питання продовольчого забезпечення, особливо після уведення карткової системи. У Галичині до видачі карт приступили в серпні 1941 р. [6, с. 2]. Уже в наступні місяці система видачі товарів за картками почала діяти. Відповідно до неї населення поділялося на кілька категорій, кожна з яких отримувала визначену кількість продуктів харчування, яких, зазвичай, не вистачало. Так, станом на серпень 1941 р. населення щоденно отримувало півлітра молока, 2 кг хліба та 200 г м'яса щотижня, 200 г жиру (масла, смальцю, олії) і 400 г цукру один раз на місяць тощо [6, с. 2]. Ще більше ситуація загострилася наступного року. На карти можна було отримати лише хліб, м'ясо, борошно й цукор. Масло та яйця видавали лише раз на кілька місяців [40, арк. 9]. Харчова цінність отриманих продуктів у 1942 р. не перевищувала 700 ккал (добова норма для дорослої людини складає 2000 – 2500 ккал) (див. табл. 1).

Таблиця 1

Харчові картки. Кількість калорій на добу (1942 р.)

	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень
Дорослі	567	634	529	534	506	514
Діти	522	586	485	489	365	367
Робітники	688	763	633	645	614	625

Складено за: [8, арк. 4].

Ще більше ситуація загострилась у 1943 р. Відповідно до звітів польських комітетів опіки до Головної ради опіки (ГРО) харчова цінність продуктів, які на картки отримували дорослі, коливалась у межах 625–648 ккал. Норма для дітей становила всього 581 ккал.

Значно збіднів раціон харчування, порівняно з міжвоєнним періодом. Оскільки звичним явищем стала нестача продуктів харчування, то про такі ласощі, як, наприклад, шоколад та печиво, не могло бути й мови. Про це знаходимо інформацію в спогадах тогочасних мешканців Галичини. Зокрема, Т. Ольшанський розповідав, що після двох років німецької окупації його родині довелося зіткнутись із низкою проблем повсякденного життя: відсутністю харчів, продовольчими чергами за картками, можливістю дістати тільки кукурудзяний хліб і час від часу – якісь кістки [33, с. 124]. Очевидець подій Б. Рудковська згадує, що вже в серпні 1941 р. їхній раціон складався з картоплі та цибулі, іноді можна було придбати молоко. Більше нічого не було [36].

Особливо важкою виявилася для населення зима 1941–1942 рр., оскільки останнє залишилося без засобів для існування: грошей, опалення, їжі. Катастрофічно не вистачало продуктів харчування. Проблеми з працевлаштуванням спонукали мешканців міст до розпродажу майна. Однак навіть це не врятувало ситуацію, оскільки існував дефіцит товарів на ринку. Він був зумовлений, по-перше, порушенням системи постачання із сіл у зв'язку із сильними морозами [8, арк. 3]. По-друге, у Галичині діяла заборона торгівлі продуктами харчування, які постачали на ринок селяни зі своїх особистих господарств. Такий товар ще в дорозі підлягав конфіскації. Це спричинило дефіцит продуктів харчу-

вання, особливо в перші місяці 1942 р. Жир і м'ясо взагалі не можна було придбати (видавали лише на картки) [3, арк. 16]. Якщо товар і потрапляв на ринок, то ціни на нього були дуже високі (див. табл. 2).

Таблиця 2

Ціни на продукти харчування в 1942–1943 рр. (зл.)

Назва продукту	Жовтень 1942 р.	Листопад 1942 р.	Грудень 1942 р.	Січень 1943 р.	Лютий 1943 р.	Березень 1943 р.
Хліб	18	18	18	22	22	21
Борошно	18,5	18,5	16	22,5	25	24
Молоко	7	7	7,5	7,5	9	10
Масло	140	140	120	170	185	230
Яйця	2,5	2,5	3,5	5	4	2,5
М'ясо	26	26	25	35	60	80
Солонина	180	180	130	180	200	230
Цукор	60	60	46	55	75	80
Картопля	2,25	2,25	1,5	4	3,5	4,5

Складено за: [28, арк. 55; 29, арк. 10].

Аналогічну ситуацію простежено й у наступні місяці. У звітах комітетів оцінки (КО) до ГРО в Кракові за листопад 1942 р. згадувалося про проблеми з постачанням продуктів харчування в міста. За таких умов в особливо важкому становищі перебували представники інтелігенції, які впродовж 1942 р. голодували [39, арк. 2]. Не менш складною була ситуація й у сільській місцевості. У звіті ПКО в Дрогобичі за лютий 1942 р. повідомлялося, що в селах не вистачає продуктів харчування, шириться голод, причому навіть у тих населених пунктах, які в міжвоєнний період належали до досить багатих [27, арк. 12]. Ситуація покращилася лише восени 1942 р. Хоча врожай зернових був незначним, удалося зібрати вдосталь картоплі. Якщо в попередні місяці ціни на останню сягали 12 злотих у містах та 10 злотих у селах, то у вересні знизилися до 3–4 злотих [30, арк. 27].

Протягом 1943 р. значно зросла чисельність осіб, які зверталися до польських комітетів опіки за допомогою. Із лютого 1943 р. загострилася продовольча ситуація. У звітах КО такий стан пояснювали тим, що вичерпалися запаси картоплі, яка була на той час основним продуктом харчування. Картки отримували тільки ті, хто працював у державних установах і підприємствах, а також сім'ї осіб, які виїхали на роботи до Німеччини [30, арк. 72]. Крім того, відчувалася нестача одягу, взуття та білизни [31, арк. 103–128].

У таких умовах поява громадських закладів опіки стала вимогою часу. Як результат, з осені 1941 р. розпочалася робота щодо формування в Галичині структурних підрозділів Головної ради опіки з центром у Кракові. У листопаді 1941 р. розпочав діяльність комітет у Львові. Його очолив Л. Тешнар [26, арк. 7]. Тоді ж створено комітет у Тернополі [21, арк. 14]. 4 листопада подано місцевій владі для затвердження склад комітету опіки в Станиславові [31, арк. 7]. Бюро КО розміщувалося на пл. Шептицького в невеликому двокімнатному приміщенні. Працювало воно щоденно від 9 до 16 год. Загалом, станом на листопад 1941 р. польські комітети опіки діяли також у Бережанах Дрогобичі, Золочеві, Раві-Руській, Самборі та Стрию [17, арк. 37]. На початковому етапі діяльність комітетів спрямувалася на проведення реєстрації осіб, котрим у майбутньому планувалося надавати допомогу. Зокрема, станом на 28 лютого 1942 р. у Станиславові зареєстровано 3038 таких сімей [31, арк. 8–13].

Організаційні роботи щодо формування польських комітетів опіки тривали й у 1942 р. Зокрема, навесні їх підрозділи діяли в таких містах, як Бережани, Чортків, Дрогобич, Кам'янка-Струмилова, Львів, Самбір, Судова Вишня, Станиславів, Стрий, Тернопіль, Золочів, Рава-Руська [37, арк. 10]. 25 квітня 1942 р. створено комітет у Калуші [38, арк. 1]. У травні цього ж року розпочав діяльність комітет Львів–повіт. У липні 1942 р. у зв'язку зі зміною адміністративного устрою ліквідовано комітет у Судовій Вишні [19, арк. 18]. У складі комітетів діяли делегатури (фомувались із трьох осіб), які створювались у всіх міських і сільських гмінах за згодою повітового чи сільського старости [18, арк. 4].

Стосовно організаційної схеми новостворених комітетів опіки, то в їх структурі виділялося кілька відділів, підпорядкованих безпосередньо директору, а саме: адміністративний, фінансовий, організаційно-інспекторський, допомоги населенню, господарський, санітарний, правний [11, арк. 21–22].

Загалом робота комітетів протягом періоду їх існування передбачала такі напрями діяльності, як організація харчування для дітей, молоді й дорослих шляхом формування спеціальних польових кухонь, утримання будинків для сиріт і людей похилого віку, надання населенню матеріальної та медичної допомоги, грошових виплат, надсилання пакетів в'язням, допомоги при працевлаштуванні тощо. Відділ допомоги населенню займався опікою над дітьми, в'язнями, інвалідами, військовими, інтелігенцією, робітниками, біженцями. Опіка комітетів поширювалася на дітей, інвалідів, людей похилого віку, в'язнів, біженців, а також представників польської інтелігенції, матеріальне становище яких у зв'язку з безробіттям було досить важким [43, арк. 7].

Зокрема, велике значення в умовах поширення голоду мало відкриття польових кухонь і харчування дітей у садочках та школах. Місцеві комітети опіки отримували продукти з німецьких складів і купували їх на ринку. Раціон представлений першою й другою стравами, серед яких – капуста, картопляний та овочевий супи, крупнік, гречана каша, мамалига, бігос із картоплею тощо [1, арк. 35]. Суп коштував 30–50 грош. Загалом вартість обіду становила 3,5 зл. (суп і каша). У неділю можна було купити страву з м'ясом, за що доплачувалося ще 1,5 зл. У таких міських польових кухнях харчувалися, як зазвичай, представники інтелігенції (70 % усіх відвідувачів). У передмісті контингент був представлений робітниками та ремісниками. За харчування дітей у садочках і школах батьки платили 10 зл. на місяць (суп, молоко або кава). Стосовно чисельності закладів, які займалися харчуванням, то вона не була сталою й змінювалась у різні періоди окупації (див. табл. 3).

Таблиця 1

Заклади харчування для дітей, 1942 р.

Польські комітети оцінки в містах	I квартал		II квартал		III квартал	
	кількість пунктів харч.	чисельність дітей	кількість пунктів харч.	чисельність дітей	кількість пунктів харч.	чисельність дітей
Дрогобич	-	-	6	232	10	356
Золочів	-	-	1	615	-	-
Калуш	1	-	2	225	3	300
Кам'янка-Струмилова	6	990	8	1350	12	3550
Коломия	-	-	4	400	12	2273
Львів (місто)	54	26947	67	20821	79	14989
Львів (передмістя)	-	-	19	1259	19	1259
Рава-Руська	-	-	7	663	8	680
Самбір	4	199	6	875	6	875
Станиславів	-	-	6	800	6	700
Стрий	-	-	13	4193	13	4193
Судова Вишня	-	-	6	449	6	497
Тернопіль	-	-	3	410	5	410
Чортків	1	237	8	725	9	1041

Складено за: [34, арк. 1–117; 35, арк. 1–95].

Аналогічні заходи щодо допомоги в харчуванні простежено також в інших містах Галичини. Так, станом на січень 1942 р. у звітах до ГРО знаходимо інформацію про функціонування на теренах Станиславова трьох польових кухонь: двох – для дітей та однієї – для дорослих [31, арк. 8–40]. Протягом листопада 1942 р. так звана кухня для дітей № 1 забезпечувала сніданками понад 3 тис. осіб. Раціон харчування був дуже скромним: два рази на тиждень – хліб із варенням і склянка молока, а в усі інші дні – молочна каша. Ціна однієї порції становила 0,13 зл. Кухня № 2 готувала понад 12 тис. обідів, представлених найчастіше борщем, капустяком, картопляним супом тощо. Одна порція коштувала 0,25 зл. Загалом у вказаних кухнях протягом 1942–1943 рр. харчувалося в місяць у середньому 100–130 дітей. 1 листопада 1942 р. розпочала роботу кухня для дорослих (№ 3) на вул. Вірменській. Для її організації витрачено 10 тис. зл. [20, арк. 61]. Вона готувала майже 4 тис. обідів. Меню – супи та каші. Ціна однієї порції становила 0,4 зл. [31, арк. 13]. Існувала також кухня для немовлят, яка розміщувалася по вул. Падеревського. Вона видавала щоденно до 100 порцій

молочної каші для дітей віком до 2,5 років. Розміри харчів визначали таким чином: для немовлят до 3 міс. – $\frac{3}{4}$ л, до одного року – 1 л, до двох років і більше – 1,25 л каші. Щоб отримати таку допомогу, дітей потрібно було зареєструвати [31, арк. 42].

За сприяння польських комітетів опіки (ПКО) створювалися стаціонарні заклади опіки, зокрема сиротинці. Поява останніх зумовлювалася тогочасною ситуацією. У зв'язку з ходом військових дій, примусовими депортаціями на роботи до Німеччини й репресіями зі сторони окупаційних владних структур, з'явилося багато дітей-сиріт. У грудні 1941 р. у Львові для них організовано сирітський будинок на вул. Кадетській, який займався опікою 70 хлопців. У другій половині січня 1942 р. розпочали роботу два будинки для дівчат, а в травні 1942 р. – для дівчат віком від 15 років [8, арк. 9–10]. Із вересня 1943 р. створено будинок для людей похилого віку. Протягом двох наступних років (тобто до кінця окупації) за сприяння комітету опіки у Львові функціонувало загалом вісім закритих закладів опіки.

Щодо закритих закладів опіки в інших населених пунктах Галичини, то їхня діяльність припала на другу половину 1942 – першу половину 1944 рр. Зокрема, станом на 1 червня 1942 р. у повідомленні до ГРО вказувалося, що в Станиславові «...немає ще жодного закладу опіки. Іде підготовка до відкриття дому для перестарілих та дітей» [13, арк. 46]. Проте вже з осені діяв заклад під наглядом сестер Службниць на вул. Вовчинецькій. Опікувались у ньому порівняно незначною кількістю дітей – від трьох по п'яти. Працював також сиротинець при монастирі сестер Альбертинок. Він був найбільшим у місті та займався опікою над 18 дітьми. Для утримання останніх комітет щомісяця виділяв 850 зл. У вересні 1943 р. розширено заклад на вул. Колонтая. У ньому планувалося розмістити 13 дітей [31, арк. 75].

Санітарно-гігієнічні умови в закритих закладах опіки, зокрема будинках для дівчат, були добрі. Трохи гірша ситуація склалася із сирітськими будинками для хлопців, у яких не вистачало одягу та постільної білизни. Досить частими були проблеми з постачанням продуктів харчування. Постійно не вистачало жирів, оскільки їх виділяли по 10 г на дитину. Енергетична цінність денної норми їжі для молодших дітей не перевищувала 1250–1300 ккал., для старших – 1600–1800 ккал. (у той час, як для 12-річного хлопця потрібно було 2600 ккал.). Такого харчування вистачало для підтримання життя, але не для росту та розвитку [2, арк. 1–10].

Особливо актуальною в умовах ходу військових дій була медична опіка польських комітетів. Діючою стала практика безплатного лікарського огляду, надання коштів для придбання медикаментів тощо. При ПКО функціонував санітарний відділ, за сприяння якого організовувалися так звані лікарські поради. Вони розміщувалися у добротних приміщеннях і забезпечувалися кваліфікованим медичним персоналом та інструментарієм. Медикаменти видавалися безкоштовно. Створювалися пункти допомоги для «мама та дитини» [12, арк. 1].

Однак навіть незважаючи на такі заходи, санітарно-гігієнічні умови були незадовільними. Починаючи з першої половини 1942 р. ширилися епідемії. Так, у зв'язку з епідемією тифу на початку 1942 р. у Львові створено польську епідеміологічну станцію та маленьку лікарню на 10 ліжок. У квітні епідемію вдалося ліквідувати. Одним із найпоширеніших стало захворювання на туберкульоз, особливо серед дітей. Обстеження 230 дітей віком від двох до 16 років, які перебували в закритих закладах опіки міста Львова, показало, що майже 30 % мають закриту форму туберкульозу, а 12 – відкриту. У звітах ПКО за травень 1942 р. наголошувалося на необхідності ізолювання цих дітей, щоб не допускати їх подальшого перебування в закритих закладах опіки, школах, садках [2, арк. 8]. Частина хворих на туберкульоз відправляли в санаторії у Брюховичах [8, арк. 14]. Протягом другої половини 1943 р. діти відпочивали в санаторії в Риманові. Зокрема, 21 червня зі Станиславова туди виїхало 20 дівчат, а в серпні – 15 хлопців (терміном на місяць) [31, арк. 97].

Стосовно матеріальної допомоги населенню, то Станиславівському комітету опіки за сприяння К. Лянцкоронської вдалося отримати 16 мішків з одягом, взуттям та білизною, а також пакет медикаментів від ГРО у Кракові [31, арк. 117]. 10 грудня 1942 р. для комітету в Станиславові ГРО надано кредит у розмірі 20 тис. зл. на придбання одягу [20, арк. 62]. Станом на червень 1942 р. допомогу в промтоварах отримало також 383 особи у Львові [10, арк. 13].

Суспільна опіка комітетів передбачала надання грошової допомоги в розмірі від 30 до 50 зл. залежно від кількості членів сім'ї. Так, виплати для одиноких становили 30 зл., для двох – 40 зл., для трьох і більше – 50 зл. [31, арк. 12]. Варто зазначити, що загальні доходи комітетів щорічно вимірювалися сотнями тисяч. Наприклад, за 1941–1942 рр. станиславівський КО отримав 263 тис. зл. Усі ці кошти витрачалися на суспільні потреби [22, арк. 8].

Інформаційні відділи ПКО займалися пошуком осіб, які загинули або пропали безвісти (військові, цивільні, полонені та ін.). Із цією метою вони формували по повітах списки осіб, похованих на місцевих цвинтарях; осіб, котрі перебували в медичних установах, а також списки полонених, депортованих, біженців. Створено спеціальну картотеку осіб, які перебували в розшуку [9, арк. 6].

Окрім вищезазначеної діяльності, польські комітети займались опікою над біженцями з Волині, а також із навколишніх сіл і містечок. Так, від липня 1943 р. до Львова прибуло до 50 тис. біженців. Частина з них направлялася до Перемишля, частина ж залишалась у Львові. Кожного дня через місто курсував залізничний транспорт, який перевозив із Волині до 2 тис. осіб [41, арк. 2]. У Львові на тривалий час замешкало понад 3 тис. сімей. Стараннями ПКО вони отримали одноразову допомогу по 50 зл. на кожного члена сім'ї, а також тимчасове житло в притулках. Однак така мінімальна допомога не могла покрити навіть найнеобхідніших витрат. Населення жило за межею бідності. Ще більш негативно на становищі польських біженців позначилась евакуація у зв'язку з наближенням фронту численних промислових підприємств, оскільки позбавляла хоча б якогось підробітку. Відсутність реєстрації за місцем проживання не дозволяла отримати продукти на картки [25, с. 190].

За даними ГРО, станом на 13 березня 1944 р. у Станиславові перебувало до 12 тис. біженців. Комітет звертався з проханням виділити 20 тис. зл. для надання їм допомоги [42, арк. 2]. Як згадує Т. Краєвський, частина біженців одразу виїздила до Польщі, частина ж ще тривалий час перебувала в Станиславові. Міщани часто приймали їх до своїх будинків [23].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, за умов нацистського окупаційного режиму простежено погіршення матеріального становища польського населення Галичини. Функціонування чорного ринку та запровадження карткової системи спричинилися до вживання дефіциту й голоду. Однак навіть у такій ситуації німецькі владні структури не вдалися до вживання хоча б якихось заходів. Питання матеріального забезпечення стало завданням самих мешканців регіону. Функцію суспільної опіки перейняли новосформовані польські комітети, які протягом усього періоду війни служили опорою для населення.

Джерела та література

1. Акты ревизии столовых за 1942 и 1943 гг. // Державний архів Львівської обл., ф. Р – 40: Польский окружной комитет попечительства во Львове, 1941–1944, оп. 116, спр. 71, 40 арк.
2. Доклады др. Елены Круковской об опеке польского комитета над детьми и о борьбе с туберкулезом у детей // Державний архів Львівської обл., ф. Р – 40: Польский окружной комитет попечительства во Львове, 1941–1944, оп. 1, спр. 162, 10 арк.
3. Месячные отчеты комитета во Львове за период с 1 января по сентябрь 1942 г. // Державний архів Львівської обл., ф. Р – 40: Польский окружной комитет попечительства во Львове, 1941–1944, оп. 1, спр. 97, 157 арк.
4. Месячные отчеты Львовского комитета за 1943 г. // Державний архів Львівської обл., ф. Р – 40: Польский окружной комитет попечительства во Львове, 1941–1944, оп. 1, спр. 105, 59 арк.
5. Мосорко М. Особливості матеріально-побутового життя польського населення Станиславова в роки німецької окупації (1941–1944 рр.) / М. Мосорко // Галичина : всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часоп. – Івано-Франківськ, 2012. – Вип. 20–21. – С. 289–296.
6. Нові розпорядки // Краківські вісті. – 1941. – 21 серп. – № 183. – С. 2.
7. Отчеты Львовского комитета за 1944 г. // Державний архів Львівської обл., ф. Р – 40: Польский окружной комитет попечительства во Львове, 1941–1944, оп. 1, спр. 107, 43 арк.
8. Отчет о деятельности Львовского комитета за июнь 1942 г. // Державний архів Львівської обл., ф. Р – 40: Польский окружной комитет попечительства во Львове, 1941–1944, оп. 1, спр. 96, 17 арк.
9. Переписка комитета с детской туберкулезной клиникой в Брюховичах по поводу выделения продуктов для польских детей, находящихся в клинике // Державний архів Львівської обл., ф. Р – 40: Польский окружной комитет попечительства во Львове, 1941–1944, оп. 1, спр. 59, 14 арк.
10. Списки лиц получивших продукты в польском комитете попечительства // Державний архів Львівської обл., ф. Р – 40: Польский окружной комитет попечительства во Львове, 1941–1944, оп. 1, спр. 200, 16 арк.
11. Станиславів відстає // Українське слово. – 1941. – 29 лип. – № 4. – С. 2.
12. Схема структурного деления Львовского Комитета. Список районных комитетов. Списки сотрудников // Державний архів Львівської обл., ф. Р – 40: Польский окружной комитет попечительства во Львове, 1941–1944, оп. 1, спр. 1, 40 арк.
13. Циркуляры извещения нацистской партии в Галиции о работе названной партии среди молодежи // Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 755: Архивное управление во Львове (Staatsarchiv in Lemberg), 1941–1944, оп. 1, спр. 360, 5 арк.

14. Dane ewidencyjne, zestawienia i korespondencja, dotyczące zakładów opieki zamkniętej w Okręgu Galicja // Archiwum Akt Nouych (AAN) : zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 1699, 89 s.
15. Gapys J. Polskie rzymskokatolickie duchowieństwo diecezjalne w Radzie Głównej Opiekunczej: 1939–1945 / J. Gapys. – Kielce : Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, 2010. – 257 s.
16. Hryciuk G. «Kumityt» – Polski Komitet Opiekunczy Lwów Miasto w latach 1941–1944 / G. Hryciuk. – Toruń : Wydaw. Adam Marszałek, 2000. – 170 s.
17. Hryciuk G. Polacy we Lwowie, 1939 – 1944. Życie codzienne / G. Hryciuk. – Warszawa, 2000. – 432 s.
18. Korespondencja głównie z Delegatami RGO na Okręg Galicja w sprawach organizacyjnych jednostek podległych RGO w Okręgu Galicja // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 323, 239 s.
19. Korespondencja w sprawach organizacyjnych i personalnych Pol. K. O. Drohobycz – Okręg Galicja // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 331, 23 s.
20. Korespondencja w sprawach organizacyjnych i personalnych Pol. K. O. Sądowa Wisznia – Okręg Galicja // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 339, 28 s.
21. Korespondencja w sprawach organizacyjnych Pol. K. O. Stanisławów – Okręg Galicja // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 340, 63 s.
22. Korespondencja w sprawach personalnych i akta personalne pracowników Pol. K. O. Tarnopol (Okręg Galicja), 15 k. // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 550, 15 s.
23. Korespondencja z Pol. K. O. Stanisławów Okręg Galicja w sprawach budżetów i księgowości // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 911, 483 s.
24. Krajewski T. Losy Stanisławowa i jego mieszkańców na tle historii [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://stanislawow.net/wspomnienia/losystanislawowa.htm>.
25. Kroll B. Rada Główna Opiekuncza 1939–1945 / B. Kroll. – Warszawa, 1985. – 509 s.
26. Kulińska L. Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943–1947 / L. Kulińska. – Kraków : Oficyna Wydawnicza ABRYS, 2003. – T. 2 : Dokumenty i materiały zgromadzone przez działaczy i członków KZW. – 1063 s.
27. Materiały dotyczące organizacji Polskich Komitetów Opiekunczych w Okręgu Galicja: wykazy członków i pracowników administracyjnych i ich uposażeń oraz sprawozdanie specjalnego delegata RGO // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 325, 186 k.
28. Miesięczne sprawozdania z działalności i protokoły z posiedzeń Pol. K. O. Drohobycz – Okręg Galicja // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 409, 355 k.
29. Miesięczne sprawozdania z działalności i protokoły z posiedzeń Pol. K. O. Lwów – Miasto (Okręg Galicja) // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 413, 369 k.
30. Miesięczne sprawozdania z działalności i protokoły z posiedzeń Pol. K. O. Lwów – Miasto (Okręg Galicja) // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 414, 340 k.
31. Miesięczne sprawozdania z działalności i protokoły z posiedzeń Pol. K. O. Lwów – Powiat (Okręg Galicja) // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 415, 223 k.
32. Miesięczne sprawozdania z działalności i protokoły z posiedzeń Pol. K. O. Stanisławów – Okręg Galicja // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 419, 198 s.
33. Memoriały do władz niemieckich, korespondencja i notatki w sprawach antypolskiej działalności Ukraińców w Galicji // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 47, 99 s.
34. Olszański T. Kresy kresów – Stanisławów / T. Olszański. – Warszawa : Wydawnictwo «Iskry», 2008. – 175 s.
35. Preliminarze, zestawienia i sprawozdania Pol. K. O. Dotyczące akcji dożywiania dzieci za II kwartał 1942 r. Okręg Galicja // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 1651, 117 s.
36. Preliminarze, zestawienia i sprawozdania Pol. K. O. Dotyczące akcji dożywiania dzieci za III kwartał 1942 r. Okręg Galicja // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 1656, 95 s.
37. Rudkowska-Stańczyk B. Kresowe wspomnienia mojej Mamuni [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://stanislawow.net/wspomnienia/wspom_mam.htm.
38. Sprawozdania, notatki, dyrektywy i ogólna korespondencja w sprawach organizacyjnych w Okręgu Galicja // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 324, 306 k.
39. Sprawozdania Pol. K. O. Kałusz (Okręg Galicja) z lustracji delegatur, inne sprawozdania i korespondencja // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 692, 2 k.
40. Sprawozdania Pol. K. O. Kołomyja (Okręg Galicja) z lustracji delegatur, inne sprawozdania i korespondencja // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 694, 126 k.
41. Sprawozdania Pol. K. O. Stanisławów (Okręg Galicja) z lustracji delegatur, inne sprawozdania i korespondencja // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 70, 44 k.
42. Uchodźcy z Wołynia. Korespondencja w sprawie losu uchodźców // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 48, 8 k.

43. Wnioski rodzin których żywiciele znajdują się na robotach w Niemczech o udzielone zasiłku. Powiat Pol. K. O. Stanisławów. Okręg Galicja // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 626, 27 s.
44. Zjazdy Dystryktów. Korespondencja, programy i potokoły ze zjazdów działaczy i pracowników G.R.O. z Okręgów: Krakowskiego, Lubelskiego, Radomskiego i Warszawskiego // AAN: zesp. 125: Rada Główna Opiekuncza, sygn. 76.

Мосорко Марьяна. Деятельность польских комитетов оценки в Галиции периода Второй мировой войны. В статье осуществлен анализ условий материально-бытовой жизни польского населения Галиции в 1941–1944 гг. Прослеживается влияние немецкой оккупационной политики на изменения экономического и социального характера. Функционирование черного рынка и введение карточной системы привели к нарастанию дефицита и голода. У таких условиях вопросом улучшения материально-бытовой жизни поляков Галиции занялись подразделения Главного совета опеки – польские комитеты. Их работа заключалась в налаживании работы сиротских приютов, открытии полевых кухонь и пунктов питания для детей и младенцев, оказании материальной и медицинской помощи населению и т. п.

Ключевые слова: поляки, Галиция, нацистский оккупационный режим, польские комитеты, материально-бытовая жизнь.

Mosorko Maryana. Polish Social Care of Galicia During the Second World War. The article analyzes the conditions of material and everyday life of the Polish population of Galicia during 1941–1944. The influence of German occupation policy on changes in economic and social life is determined. Black market operations and the introduction of card system contributed to the increase in the deficit and hunger. In such circumstances, the improvement of material and everyday life of the Polish people of Galicia took up the newly created units of the Main Burns – Polish committees. Their work was aimed at establishing of orphanages, open field kitchens and food items for children and infants, providing material and medical care and so on.

Key words: Polish, Galicia, German occupation system, Polish committees, material and everyday life.

Стаття надійшла до редколегії
14.12.2014 р.

УДК 94(477+477.82)«188»(=162.3)

Світлана Шульга

Родина волинських чехів Прокупеків

У статті розглянуто історію родини волинських чехів Прокупеків, яка емігрувала з Чехії на територію Волинської губернії у 80-х роках XIX ст. Для детального вивчення особливостей еміграційного руху чехів до Росії важливі виокремлення людського фактора, показ впливів еміграції на окрему людину та родину. Історію сім'ї Прокупеків розглянуто крізь призму історії чеської імміграції в Російській імперії. Вирізняються три покоління родини й визначається рівень їх соціальної адаптації протягом XIX–XX ст. Проведено паралелі між волинською общиною чехів та чеською діаспорою Києва, визначено їхні характерні риси. Виокремлено проблему асиміляції чеського елемента в середовищі іноетнічного населення.

Ключові слова: еміграція, чехи, волинські чехи, Волинь, національна ідентичність.

Постановка наукової проблеми та її значення. У другій половині XIX ст. склалися економічні та політичні умови до еміграції тисяч чехів у різні регіони Європи та Америки. Значна частина чеського населення емігрувала до Росії, зокрема в Крим і Правобережну Україну (Волинську, Подільську, Київську губернії).

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. склалися сприятливі умови для посилення переселенського руху, особливо німців і чехів. Еміграція чеського населення на Волинь була значно чисельнішою, аніж до інших регіонів імперії, оскільки умови оселення тут були сприятливішими, а пільги – ширшими [12; 25; 1]. Саме період 60–70-х рр. XIX ст. можна вважати часом масового еміграційного руху на терени Волині, яка розмістилася на шляху до центральних регіонів імперії й на теренах якої залишалося багато іноземних переселенців (німців, чехів, голландців та ін.).

Сприятливі умови для придбання землі стали основним чинником переселення чехів на Волинь, адже чехи – землеробський народ. Земля становила для них головну цінність. Скасування кріпацтва, початок проведення реформ у Росії 60–80-х рр. XIX ст. сприяли бурхливому розвитку сільського господарства та промисловості, залізничного транспорту, міст як промислових центрів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. До Росії в середині XIX ст. переселялися здебільшого чехи-землероби. Вони купували землю, облаштовували господарство, зводили будинки та господарські споруди. При цьому землеробська культура чеського народу середини XIX ст. значно випереджала культуру обробітку землі місцевого українського населення: чехи використовували багатопілля, займалися вирощуванням технічних культур, користувалися досконалішими знаряддями праці, широко впроваджували штучні добрива тощо.

Рух чеських колоністів саме на терени Волинської губернії пояснюється також і сприятливою для них політичною та релігійною ситуацією. Дійсний статський радник Олександр Воронін, який за завданням царського ряду вивчав становище іноземних поселенців у Південно-Західному краї (Київська, Подільська й Волинська губернії), зазначав, що 1868 р. на Волинь переселилося 135 чеських сімей, у 1869 р. – 449, 1870 р. – 337 [3]. Уряд, переслідуючи політичні цілі, проводив протекціоністську політику щодо чеських поселенців. 10 червня 1870 р. імператор Олександр II затвердив постанову Комітету міністрів Росії «Про оселення чехів на Волині» [18]. Протягом наступних років з'явилася ще низка постанов про пільги для чеських поселенців (див. Громачевский С. Г. Ограничительные законы по землевладению в западном крае: с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями / С. Г. Громачевский. – СПб., 1904. – 173 с.) [4; 22].

Станом на 1871 р. в губернії проживало 1284 чехи, а всього в Південно-Західному краї – 1899 [3]. За першим загальним переписом Російської імперії 1897 р., у Волинській губернії зареєстровано 27 670 чехів, що складало 55 % від кількості всіх чехів, які оселилися в Російській імперії (50 385 осіб, із них у європейській частині – 30 299) [15, Т. XI]. Більшість чеських емігрантів оселилася в сільській місцевості.

У Київській губернії чехи оселялися в містах і містечках, менше – у селах. Станом на 1897 р. в губернії зафіксовано 3294 осіб, із них сільського населення – 2211 чол. [13, с. 330–336]. Потреба у кваліфікованій робочій силі в Південно-Західному краї Росії зростала швидкими темпами. Реформи 70–80-х рр. та їх упровадження викликали необхідність саме в освічених і високопрофесійних працівниках, зокрема робітниках, техніках тощо. На відміну від еміграції на Волинь чеські іммігранти стали масово оселятися у Києві в останній чверті XIX ст. Значна частина з них – працівники, котрі мали технічні спеціальності (техніки, слюсарі, інженери тощо). Вони оселялися в міських окраїнах, утворюючи цілі чеські анклавні, наприклад у районі Шулявки.

Чеські інженери, механіки, які масово приїжджали до Києва, працювали переважно на підприємствах, власниками яких були чехи або мали в них частку капіталу. Одне із таких підприємств – Київський чавуноливарний і механічний завод, заснований швейцарським підприємцем Якубом Гретером, а в 1889 р. його співвласником став чеський інженер Йозеф Криванек [11, с. 374]. Окрім згаданого заводу, у Києві працювали інші підприємства, що належали чехам. Це – завод сільсько-господарських машин В. Фільверта й Ф. Дедіні, завод із виробництва ковкого чавуну А. Унгермана та Т. Неєдли, фабрика духових інструментів І. Індришека тощо [11, с. 373–397].

Отож, чеські общини Волині та Києва почали формуватись у різні десятиліття XIX ст., мали певні особливості в соціальній структурі, освіті, менталітеті, що впливало на рівень асиміляції в середовищі російськомовного міста та україномовного волинського села.

Волинські чехи, котрі переїжджали на Волинь наприкінці століття, не могли отримати дешевої землі, оскільки вона наприкінці століття стала дорожчати. Темпи аграрної колонізації знижувалися. Окрім того, стосовно іноземних колоністів у краї почалися утиски та обмеження. У 1874 р. відмінено пільгу для іноземців стосовно військової повинності, яка була вагомим фактором переселення. Зазнали невдачі також сподівання царату щодо створення чеської братської церкви в Росії та перетворення її на важіль антикатолицької дії. Так, у 1878 р. в Міністерство внутрішніх справ надійшло повідомлення від Київського генерал-губернатора про припинення активної колонізації Волині. Стосовно чехів він повідомляв, що їх переселення в три з половиною рази зменшилося в 1875–1877 рр.,

порівняно з періодом 1868–1874 рр. [22, арк.144]. Подальшими кроками (ліквідація чеських парафій, чеських волостей) російська влада спричинила припинення аграрної колонізації чехів на терени краю. Тому у 80–90-х рр. розпочинається міграція чеського населення в міста, зокрема до Києва, а також повітових міст (Луцьк, Ровно, Дубно). Але навіть у таких умовах чеська община намагалася налагоджувати та зберігати контакти в «чужому» середовищі: робітники влаштовувалися на роботу до чеських підприємств, орендували житло в чехів, запрошували до шкіл чеських учителів. У Києві й інших містах виникали освітні та культурні товариства (Товариство Яна Амоса Коменського), спортивні організації («Сокіл»), відкривалися часописи («Чехослован», «Русский чех»). Саме за допомогою високого рівня самоорганізації чехам удавалося зберігати чіткі ознаки національної ідентичності та втримувати общину від асиміляційних потоків як у сільських поселеннях, так і в місті.

Типовим прикладом указанного періоду чеської імміграції в Україні була родина Прокупеків. Йозеф Прокупек народився в 1870 р. в Чехії в селі Лестков, що поблизу міста Турнов (Lestkov, Turnov). Батьки Йозефа Прокупека – Йозеф (1841 р. н.) та Анна (1850 р. н.) (Гейдукова) Прокупекі – були селянами (Сповідальна книга Луцької кафедральної римо-католицької церкви й костелів Луцького деканату 1910 р.) [5, арк. 101 зв.]. У 1882 р. сім'я, сподіваючись на придбання землі, емігрує до Росії та оселяється в с. Теремно Луцького повіту Волинської губернії (сучасний район м. Луцька) [6, с. 23741, картка (1941 – 1943 рр.)], де з 70-х рр. жила численна колонія чехів. Чехи, які мешкали в околицях Луцька, мали можливість як вести своє господарство на землі та займатися ремеслом, так і давати освіту та професію своїм дітям у місті. У Теремно під Луцьком працювала початкова чеська школа [27, с. 13–14].

Передбачаємо, що так було і в родині Прокупеків. Син Йозеф здобуває початкову освіту та професію, очевидно слюсарю, на Волині й у середині 90-х рр. відправляється до Києва, де знаходить роботу на одному з чеських підприємств. Такий шлях був звичним для чеської молоді, яка намагалася знайти роботу та отримати освіту. Про це свідчать, зокрема спогади Франтішки Гофманової, батько якої на початку століття також відправився до Києва навчатися й працювати слюсарем, а його брат – ковбасником [20].

У 1899 р. Йозеф Прокупек одружується з Франтішкою Коцековою, про що зроблено запис у Метричній книзі Луцької кафедральної римо-католицької церкви [7, арк. 65 зв.] (див. фото 1). Франтішка Коцекова народилася 8 серпня 1878 р. в с. Теремно [6, с. 23741, картка, 1941–1943 рр.)] у родині селянина Йозефа й Франтішки (Гейдукової) Коцеків. Родини Прокупеків і Коцеків сповідували римо-католицьку віру, хоча більшість чехів на той час уже перейшла в православ'я (див. Е. Крижанівський). Заборона на купівлю землі католикам, яка діяла з 1887 р., не давала можливості розгортати своє господарство молодим родинам. Водночас у 1892 р. така купівля дозволена чехам-православним.

Молода родина Прокупеків переїжджає до Києва й оселяється на Шулявці, де жили чеські робітники й техніки. Йозеф Прокупек влаштовується працювати на одне з підприємств, які належали чеським власникам (передбачаємо, що це був завод Гретера-Крживанека). У 1901 р. в родині народжується донечка Емілія (02.02.1901 р.) [5, арк. 101 зв.; паспортні дані] (див. фото 1).

Робота в Києві дала можливість молодій сім'ї накопичити певну суму грошей і вони в 1903 р. повертаються на Волинь й оселяються в Луцьку. На той час спостерігається активний рух чехів у міста, де вони, залишаючись приписаними до сільського стану, активно займаються ремісничим виробництвом, торгівлею, пивоварінням. Так, наприклад, у 1884 р. у містах Волині нараховувалося 220 чехів, у 1897 р. – 962, а в 1912 р. – уже 3571. [16, с. 46–51; 19, с. 66–67].

Із поверненням Йозеф Прокупек започатковує свою справу – завод та магазин сільськогосподарських машин, про що дізнаємося з публікацій у часописі «Русский чех» за 1906–1907 рр. [24, с. 51] (див. фото 2). У цей період родина Прокупеків зростає. У 1903 р. народжується дочка Здена [5, арк. 101 зв.], а 1904, 1908, 1910 і 1915 рр. – сини Йозеф, Франц, Ярослав і Вацлав [5, арк. 101 зв.; 6, с. 23741, картка, (1941–1943 рр.)] (див. фото 3). Батько будує будинок для великої родини. Він розміщувався в Луцьку на вулиці Київській, 178 (у 1921–1039 рр. – Алея Болеслава Хороброго, у 1939–1941 рр. – вул. 17 вересня, сучасний проспект Волі). Родина проживала там до рееміграції в 1947 р. (див. фото 4).

У 1921–1939 рр. чеське населення проживало компактними групами на території радянської України, зокрема на Волині (32 поселення), Одещині (вісім поселень), Київщині (п'ять поселень) [14, с. 6], а також у межах Волинського воєводства Польщі (за переписами, станом на 1921 р. 25 405 осіб,

у 1931 р. – 30 977) [30; 31]. Найбільш численними чеськими анклавними Волинського воєводства були Дубенський, Рівненський, Луцький повіти (51 колонія), а також найбільші міста Волині: Луцьк, Дубно, Ровно, Здолбунів, Ковель. Другий польський перепис 1931 р. зафіксував зростання кількості чеського населення воєводства до 31,5 тис. осіб [30, tab. XI; 31, tab. XI].

У Луцьку, воєводському місті Польщі, у 1921–1939 рр. вже працювало кілька підприємств, які належали чехам. Йозеф Малінський, голова Чеської Матіци Шкільної, у 1939 р. відзначав, що там проживало 100 чеських родин. Вони володіли трьома підприємствами, дев'ятьма слюсарними майстернями. Також серед чехів Луцька було 15 торговців, сім ремісників, 21 дрібних торговців, шість власників нерухомості, 11 землеробів, один адвокат, один редактор, 18 учителів і службовців, вісім робітничих родин [23, с. 55]. Серед щонайбільших дослідників Ярослав Вацулік називає завод Антоніна Свободи, пивоварню Вацлава Земана та слюсарний завод Йозефа Прокупека [25, с. 121]. На заводі Прокупека в той час працювала вся родина, а також близько 30 найманих працівників.

Йозеф Прокупек був не тільки успішним підприємцем, а й відомим благодійником, долучав до цієї справи і свою родину. Уже згаданий очільник ЧМШ Йозеф Малінський серед активних учасників громадського життя чеської общини та меценатів, які в 1929 р. долучилися до допомоги в будівництві чеської школи в Луцьку, називає голову родини Прокупеків, а також інших її членів: синів Йозефа Прокупека Вацлава та Йозефа, дружину брата Ярослава – Анну Прокупекову [23, с. 60–61].

У вересні 1939 р. за угодою з Німеччиною Радянський Союз увів війська на території Західної України. Із вересня 1939 р. радянська влада почала процес націоналізації. У січні 1940 р. Волинський обласний виконавчий комітет постановою «Про націоналізацію промислових підприємств» приймає рішення про націоналізацію «...механічних майстерень... Прокупека Й. (вул. 17 вересня, 178)... Прокупека Ярослава (брат Йозефа Прокупека – авт.) (вул. Крижова, 6)...» [8, арк. 1] (див. фото 5, 6, 7).

У тому ж січні 1940 р. Луцька міська рада приймає рішення про націоналізацію житлових будинків, зокрема й будинку Ярослава Прокупека (син Йозефа Прокупека – авт.) за адресою: вулиця 17 вересня, будинок 178 у Луцьку. У списку будинків, які підлягали націоналізації, указувалося, що за цією адресою розміщені два одноповерхових будинки загальною вартістю 50 тис. крб, усього 10 кімнат. За спогадами Мирона Ліпяніна (правнук Йозефа Прокупека – авт.), за згаданою адресою дійсно було два будинки. У додаток до інформації про розміри та вартість будинків указувалося, що їхній власник володіє механічною майстернею й використовує найману робочу силу. Вочевидь, саме останній факт і став основою для рішення про націоналізацію власності Прокупеків [9, арк. 12].

В архіві Волинської області у фонді Р-4 містяться справи, де є заяви про перегляд рішень про націоналізацію майна. Їх подали також Йозеф та Ярослав Прокупеки. Їхні заяви 29.08.1940 р. розглянуто Волинським облвиконкомом – і власність повернута, очевидно, оскільки працювали на підприємстві переважно члени родини [8, арк. 1–2].

Під час Другої світової війни підприємство Йозефа Прокупека, за спогадами родини, працювало, випускало сільськогосподарський реманент, здійснювало ремонтні роботи [21].

Після закінчення війни між Чехословаччиною та Радянським Союзом укладено угоду про оптацію [30]. Відповідно до угоди від 10 липня 1946 р. чеські родини, які проживали на території колишньої Волинської губернії, могли реемігрувати до Чехословаччини. Родина Прокупеків почала оформляти документи [10, арк. 33–34, 139–140]. У лютому – березні 1947 р. з території сучасних Волинської й Рівненської областей України виїхало близько 30 тис. волинських чехів [24]. Родина Прокупеків оселилася в Чехії в містечку Грушовани. Йозеф Прокупек прожив у Чехії зі своєю сім'єю в Грушованах до початку 50-х років ХХ ст. (див. фото 8).

Родина старшої дочки Йозефа Прокупека, Емілії, не змогла оформити документи на виїзд, оскільки її дочка була заміжня за росіянином, а отже голова сім'ї не мав чеського походження. Тому ця гілка родини залишилася на Волині. Зараз Ярослава Ліпяніна, правнучка Йозефа Прокупека, є заступником голови громадського товариства волинських чехів «Матіца Волинська». Наймолодший представник родини Антон Ліпянін – студент Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки – планує продовжити навчання на батьківщині своїх предків.

Чеські колоністи на теренах Російської імперії адаптувалися до нових для них економічних та соціальних умов, створюючи громадські товариства й відкриваючи школи, намагалися зберегти

мову, традиції, історичну пам'ять свого народу. Перебуваючи в іноетнічному, хоча й слов'янському, середовищі, чехи не лише зберегли, але й збагатили чеську національну культуру. В умовах русифікації вони змогли плекати непоказні патріотичні почуття, виховувати молодь у традиціях і дусі чеського національного характеру, що сприяло утворенню та збагаченню загальночеського культурного простору. Високий рівень самосвідомості й самоорганізації (культурно-освітні, кооперативні та ін. організації) чеських колоністів, котрі протягом десятиліть трималися досить відособлено, намагаючись захистити та підтримати співвітчизника, спосіб життя яких носив своєрідний, захисний характер, давав ту основу, що захистила чехів від місцевих національних, релігійних, економічних впливів і дала можливість зберегти національну ідентичність.

Фото 1. Йозеф Прокупек із дружиною Франтішкою (Коцекова) та старшою дочкою Емілією. Київ, 1901 р.

Фото 2. Підприємство Йозефа Прокупека. Луцьк, кін. 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст.

Старша дочка Емілія з чоловіком
Антонем Веселаком,
Луцьк, 1925 р.

Дочка Здена Прокупкова
(1903–1988),
Луцьк, орієнтовно 1925 р.

Старший син Йозеф Прокупек
(1904–1975),
Луцьк, 20-ті рр. XX ст.

Син Франц Прокупек
(1908–1962),
Луцьк, кін.30-х рр. XX ст.

Син Ярослав Прокупек
(1910–1946),
Луцьк, 20-ті рр. XX ст.

Син Вацлав Прокупек
(1915–1994),
Луцьк, 20-ті рр. XX ст.

Фото 3. Діти Йозефа Прокупека

Фото 4. Родина Йозефа Прокупека, Луцьк, кін. 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст.

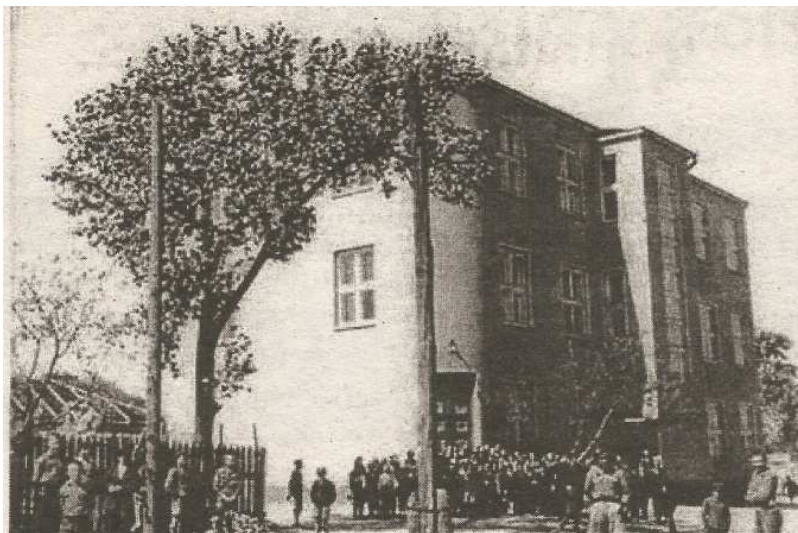

Фото 5. Česká matice školská – Чеська загальноосвітня школа в Луцьку, кінець 30-х рр. ХХ ст.

Фото 6. Святкування Різдва в Чеській Матіце шкільній. Луцьк, 1935 р.

Фото 7. Члени товариства ЧМШ на відпочинку в Йозефіні поблизу Луцька. Орієнтовно 1938 р.

Фото 8. Йозеф Прокупек із родиною. Чехословаччина, с. Грушовани в регіоні міста Літомержіце (Hrušovany na Litoměřicku), орієнтовно 1952 р.

Фото 9. Старша дочка Йозефа Прокупека Емілія Веселакова (Прокупкова) (1901–1991), її дочка Євгенія Лип'яніна (Веселакова) (1928–2012), зять Іван Лип'янін (1922–1991) та онук Мирослав. Луцьк, 1953 р.

Джерела та література

1. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.) / М. Бармак. – Тернопіль, 1999. – 208 с.
2. Ванат І. Волинська акція / І. Ванат. – Пряшів, 2001. – 243 с.
3. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае / А. Воронин. – М., 2001.
4. Громачевский С. Г. Ограничительные законы по землевладению в западном крае: с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями / С. Г. Громачевский. – СПб., 1904. – 173 с.
5. Держархів Волинської області, ф. 22, оп. 1, спр. 297. Сповідальна книга Луцької кафедральної римокатолицької церкви і костелів Луцького деканату 1910 р.
6. Держархів Волинської області, Прописна картотека, ф. Р-174, 23741 картка, 1941–1943 рр.
7. Держархів Волинської області, ф. 35, оп. 9, спр. 391.
8. Держархів Волинської області, ф. Р-6, оп. 1, спр. 2а.
9. Держархів Волинської області, ф. Р-4, оп. 1, спр. 59а.
10. Держархів Волинської області, ф. Р-4, оп. 2, спр. 15а.
11. Історія чехів в Україні. – К. : НАУ, 2013. – 600 с.
12. Крижановський Е. М. Чехи на Волині / Е. Крижановский // Собрание сочинений. – Т. 2. – Киев, 1890.
13. Личков А. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. / А. Личков // Киевская старина. – 1905. – Июль–август. – С. 330–336.
14. Мазур В. М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920–1929): порівняльний аналіз. – Київ ; Вінниця, 1999. – 201 с.
15. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / под ред. Н. А. Троицкого. – Т. II. – СПб., 1905. – 196 с.
16. Памятная книжка Волинской губернии на 1886 год / Житомир, 1885. – 172 с.
17. Памятная книжка Волинской губернии на 1914 год / Житомир, 1913. – 548 с.
18. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. – Т. 45. – Отд. 3-е. : 1870. – СПб, 1874.
19. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи. – Т. VII : Волинская губерния. – СПб, 1904. – 281 с.
20. Спогади Франтішки Гофманової, 1929 р. н.
21. Спогади Мирона Ліпяніна, 1947 р. н.
22. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ЦДА), ф. 442 (Канцелярія Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора), оп. 317, спр. 92, ч. 3.
23. Чеська загальноосвітня школа / упоряд. С. Г. Кратофіл, С. А. Шульга. – Луцьк : ПВД «Гвердиня», 2008. – 112 с. (чеською та українською мовами).

24. Шульга С. Реєміграція волинських чехів на батьківщину (1946–1947 рр.) / С. Шульга // Проблеми гуманітарних наук : наук. зап. Дрогобиц. держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка. Вип. 14 : Історія. – Дрогобиц : Вимір, 2004. – С.81 – 92.
25. Шульга С. Виникнення та діяльність чеських культурно-освітніх та громадських товариств на Волині у міжвоєнний період. Україна в європейських міжнародних відносинах : наук. зб. Ін-ту історії України НАН України. – К., 1998. – С. 460–474.
26. Шульга С. Громадське життя чехів на Волині у чеських часописах (20–30-і роки ХХ століття). Чехи на Волині: історія і сучасність : праці Житомирського наук.-краєзнав. тов-ва дослідників Волині. – Т. 24. – Житомир ; Малин : «Волинь», 2001. – С. 25–30.
27. Česká školská vzdělanost na Voluně v letech 1920–1939. Česká matice školská // Чеська загальноосвітня школа / упоряд. С. А. Шульга та ін. – Луцьк, 2008. – 106 с. – С. 101–106 (чеською та українською мовами).
28. Vaculik Jroslav. Dejny Volynskych Čechů. – Т 1. / Jroslav Vaculik. – Praha, 1997. – 210 с.
29. Vaculik Jroslav. Dejny Volynskych Čechů. – Т 2. / Jroslav Vaculik. – Praha, 1997. – 223 с.
30. Pierwszy powszechny spis RP z dnia 30 wrzesnia 1921 r. – Т 23. – Warszawa : Wojewodstwo Wolynskie, 1926.
31. Drugi Powszechny Shis Ludnosci z dn. 9.12.1931 r. – Warszawa : Wojewodstwo Wolynskie, 1938. – 329 s.

Шульга Светлана. Семья волинских чехов Прокупеков. Рассматривается проблема миграции и социальной адаптации этнической группы чехов в среде украинского, русского и польского этносов, которые преобладали на территории Волынской губернии в XIX в. и Волынского воеводства в 20–30-х гг. XX в. Используя топографический метод исследования, на основе архивных документов прослеживается история семьи Йозефа Прокупека от момента поселения на Волини и до нашего времени. История семьи Прокупков рассматривается сквозь призму истории чешской иммиграции в России. Выделяется три поколения семьи и определяются характерные черты их адаптации в разных экономических, социальных, политических, конфессиональных условиях: в селе XIX в., в губернском городе в начале XX ст., в воеводском городе межвоенного периода. Обуславливается проблема частичной ассимиляции чешского элемента в среде представителей других национальностей на протяжении столетий, определяются причины и факторы сохранения чехами национальных ментальных характеристик, традиций, языка.

Ключевые слова: эмиграция, чехи, волинские чехи, Волинь, национальная идентичность, менталитет.

Shul'ga Svitlana. Monogy Nopaedium of Volhynia Cech of Prokupekiv. History of monogynopaedium of Volhynia Cech of Prokupekiv is considered In the article, which emigrated from Czech on territory of the Volhynia province in 80th of 19th item For the detailed study of features of emigrant motion of Cech to Russia important excretions of human factor, show of influences emigration, on a separate man and monogynopaedium. History the monogynopaedium of Prokupekiv is considered through the prism of history of Czech immigration in the Russian empire, three generations are selected of monogynopaedium are selected and a level is determined them social adaptation during КНІКН–КНКН of item Parallels are conducted between Volhynia community of Cech and Czech diaspora of Kyiv, certainly their personal touches. The problem of assimilation of the Czech element is selected in the environment of inoetnichno population.

Key words: emigration, Cech, Volhynia Cech, Volhynia, national identity.

Стаття надійшла до редколегії
04.12.2014 р.

УДК 355.425.4: 94(477.83/.86) «1943»

Петро Росіцький

УНС як протидіючий фактор німецькій окупаційній владі: Перші бойові сутички (липень–вересень 1943 р.)

У статті подано детальний опис бойових зіткнень Української народної самооборони (УНС) із німецькими окупаційними силами влітку – на початку осені 1943 р. Відзначено їх оборонний характер, відображено елементи тактики українських повстанців.

Ключові слова: УНС, акція, німецькі військові, вишкільний курінь.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема організації протидії Українською народною самообороною в галицькому дистрикті німецькій окупаційній владі – маловідома сторінка в історичній науковій літературі, хоча УНС відіграла важливу роль в українському визвольному русі, адже здійснювала організований, активний опір оборонного характеру німецьким військовим. Дослідження діяльності вказаної військової формації – передумова до вивчення УПА-Захід, основного чинника українського руху Опору під час Другої світової війни.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Досліджувана тематика вже тривалий час перебуває в полі зору науковців, а окремі її аспекти знайшли висвітлення в книзі І. Патриляка «Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939–1960 рр.» та статті В. Мороза «Українська народна самооборона на терені Дрогобицької області (1943 рік)». Праці цих науковців цінні, але вони розглядають тему побічно в загальному контексті, тому великий спектр джерелознавчої інформації підлягає подальшому опрацюванню.

Мета статті – з'ясувати значення УНС в українському визвольному русі під час Другої світової війни, на основі опису перших бойових сутичок показати процес установаження самооборони як громадсько-військової формації, яка, хоч і не несла безпосередньої загрози окупаційному режимові, але водночас викликала з його боку активний опір.

Економічна політика німецької окупаційної влади в дистрикті Галичина призвела до того, що навесні 1943 р. на території дистрикту почали стихійно формуватися партизанські загони для протидії німецьким окупантам. Водночас Організація українських націоналістів під проводом Степана Бандери (ОУН(Б)) будучи домінантним фактором націоналістичного руху в Галичині, намагалася взяти під контроль процес стихійного формування партизанських загонів. У зв'язку з цим Провід ОУН(Б), на початку травня 1943 р. дав доручення низовим структурам Організації створювати загони Української народної самооборони (УНС) під керівництвом військового референта Романа Шухевича (Тура). Отже, ОУН(Б) організовуючи загони самооборони, фактично ліквідувала стихійно створені партизанські відділи, включаючи їх до складу новоутвореної формації. Щодо бойової діяльності УНС, то згідно з наказом Романа Шухевича загонам самооборони заборонялося проводити будь-які збройні операції проти німецьких окупантів, у своїй діяльності вони повинні були дотримуватись оборонної тактики [5, с. 339]. Варто зауважити, що створені підрозділи УНС, проходили вишкільну підготовку, були озброєні, перебували в контакті з місцевою сіткою ОУН(Б), яка іноді просто вимагала від них рішучих дій. У таких випадках керівництво відділами УНС, незважаючи на вказівки вищого командування, на власний ризик і розсуд, здійснивши бойову операцію, намагалася приховати факти її проведення – не згадували про неї у своїх звітах.

Перша значна протинімецька акція такого типу – напад на табір «Служби праці» («Баудінст»), що розміщувався поблизу кар'єру над річкою Орявою в присілку Святослав села Коростів Дрогобицької округи. Її організував і провів підрозділ УНС «Бойки» під командуванням Богдана Вільшанського (базувався в околицях села Либохори під горою Магура) у ніч із 6 на 7 липня 1943 р. о 24.30 год [2]. Безпосередньо керівництво боєм здійснював один із засновників відділу Дмитро Суслинець – «Буйтур», який добре орієнтувався в цих теренах, оскільки був родом із села Рожанка, що межує із Коростовом. Повстанці, маючи достовірні дані про карний табір, завдяки місцевим жителям, знешкодили його охорону без жодних утрат. Її ліквідував Дмитро Щербанович-«Прибишин» закидавши вартове приміщення гранатами, при цьому порізав руку, розбиваючи віконну шибку. Також відзначилися Михайло Ровенський («Відважний») і Степан Канинець («Черешня») – земляк Суслинця теж родом із села Рожанка, які взяли в полон начальника табору. Крім повстанців родом із Рожанки, у цій операції брали участь коростівчани: Олекса Жалівців, Михайло Диркавець, Василь Савчин, Михайло Свистун, Якш Теодор [1, с. 96].

Щодо самого «Баудінсту», то це був карний табір з особливим режимом, який характеризувався наявністю специфічних відносин між робітниками й адміністрацією. Майстри – поляки – фольксдойчі в найбрутальнішій формі застосовували різноманітні знущання над таборовими працівниками. Навіть серед ночі вони не давали їм спокою, змушували присідати, руками братися за вуха й, не розгинаючись стрибати, як жаби. Багато людей із цього «Баудінсту» не повертались, умирали від побоїв або смертельних кульових поранень [6, с. 60]. Оскільки карний табір був на території, що межувала з місцем дислокації підрозділу УНС «Бойки», керівництво повстанців, урахувавши уваги ситуацію в ньому, змушене було вдатися до активних дій – ліквідувати «Баудінст».

Фактично до вересня 1943 р. відділи УНС більше не проводили подібних протинімецьких бойових операцій – вони протягом липня–серпня реорганізовувались у вишкільні курені, проходячи етап відповідної військової підготовки.

Водночас допоміжні структури УНС – боївки Служби безпеки (СБ) і Відділи особливого призначення (ВОПи), завдання яких полягало в забезпеченні вишкільних таборів, із липня 1943 р. активно здійснювали збройні акції на німецькі адміністративні та господарські установи для накопичення матеріальних ресурсів, тісно співпрацюючи між собою. Підтвердження цього – діяльність на Станіславщині «відділу особливого призначення» під командуванням Василя Андрусяка, який першу бойову операцію провів у Городенці в липні 1943 р., де розгромив загін шуцполіції, захопивши вагон цукру й зброю [3, с. 46]. Слід наголосити на тому, що збройні акції допоміжних структур УНС проходили не тільки на території безпосереднього формування УНС, вони спостерігалися по всій території Галичини, навіть у прилеглих околицях центрального міста дистрикту Львова: у Гончарах, Сихові, Давидові, Підбірцях, Гаях. Німецькі органи влади в дистрикті Галичина відзначали, що напади в основному відбувалися на державні сільськогосподарські підприємства, лісопереробні заводи, молочарні, дільничні відділи поліції. Нападники в усіх випадках намагалися заволодіти сільськогосподарською продукцією, технічними засобами, зброєю, боєприпасами [8, с. 259].

Щоб запобігти поширенню українського повстанського руху в Галичині, німецька окупаційна влада перейшла в середині літа 1943 року до рішучих дій наступального характеру. Маючи добре налагоджену донощицьку сітку й отримуючи достовірні дані від інформаторів, німецькі окупаційні сили досить ефективно розправлялися з невеликими відділами УНС, що перейшли на вишкіл у Карпати. Так, 8 липня німецька поліція отримавши інформаційні дані від «гаєвого» (за національністю – поляка) здійснила напад на табір УНС між селами Росохач і Майдан на Турківщині. Неозброєних курсантів самооборони, згідно зі звітом районного провідника Турківщини «Підойми», знешкоджено майже всіх, із 17 осіб 10 загинули, двоє потрапили в полон і тільки п'ятеро втекли [6, с. 65]. У подібній ситуації опинився відділ УНС: до 30 осіб у селі Межигірцях (Станіславщина), де 14 серпня раптово був атакований німецькими військовими. Події розгорталися за таким сценарієм. Відділ прийшов уночі в село й зупинився на відпочинок у стодолі одного господаря. Хтось повідомив про це німців, з'явилася німецька жандармерія, шуцполіція, і навіть українська поліція. Стодолу оточили, обстріляли, закидали ручними гранатами – і вона загорілася. Уенесівці, перебуваючи в замкнутій, палаючій стодолі, чинили опір. Незважаючи на критичну ситуацію, їм усе-таки вдалося вирватися з німецького оточення. Близько 20 повстанців зуміли прорвати вороже кільце. Утрати були болючими: вісім убитих, двоє полонених, німці захопили ще й два уенесівські кулемети. Крім цього, збитків зазнало село, від стодолі вогонь перекинувся на інші сусідні господарства, які вигоріли разом зі звезеним із поля збіжжям [10, с. 91].

Бачачи розгортання українського визвольного руху в Галичині, 4 серпня 1943 р. УЦК як представницький орган українського населення в окупаційній владі звернувся до мешканців дистрикту з відозвою. У ній зазначалося: «На відтинку громадського і державного життя все робиться ворогами (тут мається на увазі ОУН(Б)) для загострення відносин у дистрикті. Бунтується сільське населення проти здачі контингентів, виїзду на працю до Рейху та інших повинностей. Йде намагання провокації виступів селян проти державних маєтків, молодь відмовляють від служби у “Баудінстах”, дивізії СС Галичина, агітуючи до втеч у ліс». Хоча ці зазначені акції бандерівців не були прямим збройним викликом окупаційній владі, але напруження вони підтримували. Узяти хоча б до уваги діяльність ВОПу під командуванням Андрусяка. У першій половині серпня він при співдії з СБ (відділ із 8 чоловік під командуванням «Чорноти») зорганізував напад на Тисменицю, після цього – на лігеншафт у Марківцях [3, с. 47].

Звичайно, такі дії повстанців викликали певний резонанс, змушували німецьку владу до відповідного реагування, але вагомих результатів окупанти в боротьбі з уенесівцями так і не досягали. Незважаючи на те, що в липні – першій половині серпня окупаційні сили без жодних труднощів розправлялися з невеликими загонами УНС, повстанський рух набував усе більших обертів. Із середини серпня німецьким військовим уже доводилося вступати в збройні сутички з повністю укомплектованими уенесівськими сотнями, під час яких вони зазнавали втрат. Наприклад, узяти хоча б оборонний бій сотні Козака з вишкільного куреня «Чорні чорти» (180 осіб) із німецькою частиною, що нараховувала близько 400 вояків у с. Кеданич. Характеристику бою описує його

учасник – тодішній стрілець сотні Василь Паливода: «Сотня в нічній темряві польовими дорогами ішла в напрямку Карпат. Погано озброєні, ще не достатньо вишколені стрільці рухались по запланованому маршруту. Після опівночі почав падати дощ, уенесівці не зупинялися, оскільки потрібно було досягти запланованого постою в одному із підгірських сіл. Рухатись вперед ставало все важче – дощ не припинявся, під ногами розмокала земля, – через це рух уповільнювався. Вже наступав ранок, як у передостанньому селі запланованого постою обірвався зв'язок, на станиці не було зв'язкового. Станичний кинувся його шукати, поки він шукав сотня зупинилась на відпочинок, надворі світало, і рухатись вперед було небезпечно. Станичний зв'язкового так і не знайшов, з цієї причини було багато погроз та нарікань, бо що то за дисципліна в підпільній мережі ОУН (Б), якщо її члени так недбало ставляться до своїх обов'язків. Командування сотні виставивши варту, прийняло рішення розквартирувати повстанців на краю села, недалеко від лісу, і промоклі стрільці порозходилися відпочивати у господарські стодоли. Переодягатися не було в що, тому, уенесівці, роздягнувшись, викручували одяг розвішуючи його на бантинах, щоб трохи підсох. Дехто уже заснув, а деякі стрільці ще приводили себе в порядок, як прибіг вартовий із станичним і крикнули: Алярм!, сюди на машинах їдуть німці. Повстанці в лічені секунди вхопивши зброю, одяг, за наказом старшин почали відступати до лісу. Чота «Благого», що квартирувала на самому краю села, і яку найшвидше повідомили про небезпеку, добігши до лісу замаскувалась за деревами, пнями, купинами. Німці тим часом вже доїжджали до населеного пункту, швидко зорієнтувавшись в ситуації встановили кулемет розпочавши обстріл тих, хто ще не добіг до лісу, чи щойно вибіг із села, оскільки, шлях відступу пролягав через рівну місцевість то становище було далеко не найкраще. Відступаючі залягли, ховаючись за межі та борозни повні води після дощу. Ситуація для них із кожної хвилини ставала критичною. Бачачи це, чотовий «Благий» наказав стрільцям у лісі відкрити вогонь по ворогу, стріляти тільки по цілі, не марнуючи набоїв. Німецькі вояки не сподівалися такого повороту подій, змінивши сектор обстрілу. Цим скористались уенесівці, які перебували в чистому полі перебрившись під захист лісових гущавин. Бій розгорівся, тепер повстанці були на кращих позиціях, замасковані й захищені від німецьких куль, маючи змогу вести прицільний вогонь. У результаті, через безперервний вогонь із повстанських кулеметів німецькі солдати розпочали відступ. Спочатку їхні машини від'їхали на певну відстань, а потім вояки перебіжками почали бігти до них, на ходу стрибаючи в кузов. Окупанти втекли, але уенесівці в село не повернулись, відійшли вглиб лісу, виставили варту, розпалили вогнища просушуючи одяг та взуття, із настанням темряви продовжили рух по зазначеному маршруті. Після двогодинного бою, німці втративши сімох убитих, зуміли захопити обоз із харчовими запасами, важким озброєнням, частину архівів, а також спалили стодолу й стайню неподалік яких розміщувався обоз, але жодних людських утрат уенесівці не зазнали. Як виявилось згодом, поінформував окупантів вїт села Кеданичі, напівполяк, напівнімець – фольксдойч, за що був ліквідований СБ»[7, с. 17–19].

Із початком вересня, збройні зіткнення спостерігаються вже безпосередньо між основними силами УНС, зосередженими у вишкільних таборах, і німецькими військовими дистрикту Галичина.

Зокрема, першого вересня курінь УНС «Чорні чорти» мав сутичку в горах з німецьким каральним загоном, який складався з власівських шуцполіцаїв, і вояків верхмату. Розвідка УНС заделегідь повідомила, що німці готують на курінь велику облаву, яку вони називали «айнзац». У зв'язку з цим, на певній відстані навкруги табору в панівних вершинах розміщено так звані чати (рій із 10–12 стрільців), завдання яких – виявлення ворога на підступах до табору, щоб попередити можливий несподіваний напад. Перед вечором 1 вересня, німці прийшли не з того боку, звідки їх очікували, і підповзли під позиції однієї із чат, їх спочатку не помітили, бо контролювати гірську карпатську місцевість важко. Усе ж таки в останню мить повстанці, побачивши наближення ворога, зуміли приготуватися до оборони. Німці відкрили сильний кулеметний та мінометний вогонь. Розгорівся бій. Чата мала на озброєння лише один кулемет «Дегтярьова», кулеметник на псевдо «Горошок» був досвідченим вояком, оскільки, перебував на фронті ще з перших днів німецько-радянської війни. Маючи практику ведення вогню й ведучи його з укритої вигідної позиції, «Горошок» не давав німцям змоги наблизитися до розташування чати. Протистояння тривало кілька годин, повстанці займали вигідні позиції, але німецькі вояки почали обходити їх, нависла загроза оточення, а за нею – полон. Тому командир чати «Вивірка», сам будучи пораненим, дав наказ відступати до лісу. Убитих стрільців («Дуба», «Іскру», «Чернеця») чата із собою не забрала, бо, крім них, були ще

й поранені. Повстанці поспішали, кільце оточення могло замкнутися. Утрати ворога на період виходу уенесівців із бою були такими: убитий капітан, який здійснював командування операцією, та 34 вояки. Чата «Вівірки» разом із пораненими повернулася в розташування табору куреня.

Командир куреня «Липей» наступного дня відіслав на місце бою чоту «Скуби» з розвідувальною метою. Чота, прибувши вранці до вказаного місця, побачила жахливу картину, убитих стрільців можна було впізнати лише за одежею, обличчя не було – німці стріляли розривними кулями з кулеметів по головах мертвих, а тіла зрешетували багнетами. Командування куренем прийняло рішення поховати побратимів у Поляниці з відповідними почесностями. Сільські майстри зробили три домовини, священник із села Жаб'є відправив заупокійну панахиду, на викопаних трьох могилах найкраща чота куреня, якою командував чотовий «Юрко» віддала вбитим належні похоронні військові почесності, а стрілецький хор під керівництвом диригента на псевдо «Цяпка» відспівав похоронну траурну пісню: «Ви жертвою в бою нерівним лягли». Таким чином поховали трьох стрільців із куреня «Чорні чорти» на околиці Поляниці: Кухаря Василя із села Хотимир псевдонім «Дуб», бунчужного «Іскру» села Олесів, зброяра «Чернеця» із Жаб'є [7, с. 23–26].

Крім боїв оборонного характеру, із вересня 1943 року УНС почала практикувати напади на німецькі й угорські автоколонії та невеликі гарнізони, мета – заволодіння зброєю. Серед здійснених акцій слід виділити атаку на німецьку автоколонію поблизу Чорного лісу (Тлумацький район сучасної Івано-Франківської області), у якій загинуло 35 німців; напад чоти «Скуби» на угорський гарнізон у Татарові, де вбито 15 гонведів; операцію цієї ж чоти в Рушорі, там на дорозі Космач – Коломия, скубівці підбили чотири вантажних автомобілі німецької армії знищивши 70 німецьких вояків, не зазнавши при цьому жодних утрат. Якщо ці дані українське підпілля й перебільшило, то все одно це було дошкульним ударом для німецьких окупантів [8, с. 267].

Звичайно, окупаційна влада не споглядала за такими подіями, німецькі каральні органи доклали максимум зусиль, щоб покінчити з українським рухом Опору.

Наприкінці вересня структури окупаційної влади організували нову військову експедицію, спрямовану проти відділів куреня «Гайдамаки», що базувалися на території Долинщини. Через агентуру німці дізналися, що в горах є база повстанців, але де саме – не з'ясували. 26 вересня 1943 р. стежа сотні «Трембіта» повідомила, що в селі Суходолі на присілку Бездежі, за три кілометри від табору з'явилася німецька розвідка – шість осіб. Поручик «Хміль» – командир куреня – наказав рою вишколених повстанців «Трембіти» хитрістю захопити ворожих розвідників. У цей час у вишкільному таборі «Трембіти» під командуванням «Чорнобривого», перебувала ще сотня новобранців із Тербовлянщини на чолі із сотенним «Горіхом», яка прибула до куреня 24 вересня. За допомогою зв'язкового Степана всю німецьку розвідку зловлено, роззброєно й приведено до «Хмеля». Під час перевірки їхніх документів виявилось, що це не німці, а татари з татарського батальйону, який дислокувався в місті Долина. Полонені під час допиту повідомили: «Діяли за наказом німецького полковника з метою збору інформації про місце перебування вишкільної групи УНС, її боєздатність, чисельність, запас амуніції. Німці стягують військові сили в міста Калуш і Долину, готуючи наступ на табір УНС». Поручик «Хмель» наказав розіслати стежі в чотири різні напрями, а в самому таборі оголосив повну бойову готовність. Із 10 години ранку 26 вересня 1943 р. повстанці очікували німецького нападу. Можливо, окупанти не виявили б місця постою куреня, якби не зрада Івана Фетиша із с. Пшиничники, стрільця сотні «Сіроманці». Він відпросився додому у зв'язку із хворобою, якимось чином потрапив до німців і навів їх на табір УНС. О 24 годині зав'язався нічний бій. Німецького війська нараховувалося близько 800 осіб. Один із німецьких батальйонів вступив у бій із повстанською чотою, ведучи наступ зрубом на гору Стовбу від села Ілемня. Неперервним вогнем уенесівці зупинили наступ батальйону. Із ворожої сторони загинули майор і чотири солдати. До повстанців надійшла підмога – 30 осіб. Уранці 27 вересня німці, отримавши підкріплення – ще один батальйон, удруге розпочали наступ. Уенесівці стійко оборонялися від 6-ї ранку до 12 години дня. Під сильним натиском переважаючого противника, «трембітяни», відірвавшись від нього, відступили до табору «Сіроманців» на полонину «Бистра» під гору Сивулю [9, с. 111–112].

На ділянці іншої чати, де перебував чотовий «Чорноморець», бій розпочався вранці 27 вересня приблизно за 200 м від табору, де закінчувався ліс і починалася полонина. Після першої сутички німецькі вояки відступили, залишивши вбитих і поранених. Чата теж почала відхід, під час якого

зустріла всю чоту «Бродяги», що розстрільною бігла на край лісу. За нею прибули дві інші чоти. Ройовий «Прут» – командир стежі, відзвітував: «Німці зайняли вершок гори де відбувалися наші навчання, прийшли з північної сторони». Де ж сотенний «Чорнобривий», що з ним? – запитав «Бродяга». Хтось з гурту повідомив, що він тут недалеко з доктором Богданом, і в нього якась негрізне захворювання. За статутом, я тепер командир! – відповів «Бродяга» й скомандував: «Перша чота розгортається в розстрілну та очікує ворога із фронту, друга – резервна, охороняє праве крило, третя теж перебуває в резерві, охороняючи ліве крило. Без наказу не стріляти! Конспіруватися! Стріляти у виразну мішень, прямо перед собою! Щадити набої! Кулеметникам стріляти, короткими серіями! Ройовим, обійти свої позиції, уточнити стрільцям сектор вогню!» Після обстрілу позицій повстанців гірською артилерією й різнокаліберними мінометами, розпочався наступ німецької шуцполіції. Спочатку виднілися лише зелені шоломи, здалеку зливаючись із ланом капусти. Потім похилені постаті, що неначе на навчаннях підбігали, падали, і знову бігли далі. Коли вони перебували вже на близькій відстані, уенесівці відкрили вогонь. Німці опинились у дуже не вигідному становищі на полонині, неначе у відкритому полі. У свою чергу, стрільці УНС на краю лісу добре замасковані, до того ж майже не викриті ворогом, бо стріляли рідко – тільки по мішені. Після короткої, інтенсивної перестрілки німецька шуцполіція почала відступати, забравши зі собою вбитих та поранених. Коли вона зникла за горою, «Бродяга» розіслав зв'язкових перевірити ситуацію. До цього часу уенесівці мали лише одного пораненого стрільця, але не від кулі, а від осколка міни, що зачепила верх дерева й розірвалася. Зі свого боку, ворожа сторона – десять убитих і декілька ранених. Чотовий «Бродяга», добре знаючи німецьку тактику, наказав другій і третій чоті: «Розтягнути оборонні позиції узбіччям гори аж до підніжжя». Фронт від полонини, близько 180 метрів далі утримувала перша чота. Менше ніж за півгодини німці знову відкрили вогонь з артилерії, гранатометів і кулеметів. Проте їхній обстріл і далі не був прицільний. Причина – спадистість і нерівність гори Стовби. Навіть їхні кулеметники стріляли високо понад головами уенесівців, оббиваючи гілки дерев. Під прикриттям артилерії й кулеметів шуцполіція розпочала новий наступ, але вже обережний. Спустившись на цю сторону полонини, де перебували стрільці УНС, потрапили під їхній прицільний вогонь. Хтось з уенесівців крикнув: «Бий капустяні головки!» Це всім дуже сподобалось, бо німецькі шоломи дійсно були схожі на капустяні головки. Німці відступили, незважаючи на крики їхніх командирів. Після цього почався артилерійський обстріл, за ним – штурм. Так повторювалося шість або сім разів. «Чорноморець» стверджував, що бій із німцями тривав від п'ятої години ранку аж до другої години пополудні. Стрільцям УНС уже вичерпувалась амуніція, незважаючи на те, що «Бродяга» змінив чоти що вели оборонний бій.

Німецькі окупанти увесь час повторювали фронтову атаку, повстанці назвали її «німецькою коломишкою» – тупцювання на одному місці. Близько пів на третю «Бродяга» скликав нараду чотових. На ній вирішили відступати, основна причина відступу – брак амуніції. Трембітяни передислокувалися на полонину Бистру під гору Сивулю, де розміщувалася сотня «Сіроманці», яка, як і «Трембіта», належала до куреня «Гайдамаки», яким командував, «Хміль» (Фрасуляк). До пізнього вечора здобували німці покинуті повстанські становища й табір.

На світанку другого дня зв'язковий розвідки сотні «Трембіта» повідомив: «Окупанти ще вчора своїх убитих і поранених відвезли автомобілями до міста Долини, а решта батальйону ночує в горах у тому самому місці де закінчуються рейки вузькокорейкового поїзда, а сьогодні о 12 годині поїздом теж поїдуть до Долини». Командування куреня «Гайдамаки» вирішило влаштувати засідку. Місце для неї вибрано під стрімкими скалами, де межують вершини гір Федорів і Магасів, а за річкою Ілемкою стрімко піднімається вверх гора Міколяще. Одночасно досягнуто домовленості з місцевою боївкою ОУН(Б), на яку покладалося завдання – запалити дерев'яний залізничний міст на Ілемці, щоб водій локомотива змушений був сповільнити в цьому місці поїзд. На десятому кілометрі річки Ілемки під горою Мікуляще, де шлях вузькоколійної залізниці проходив під високою стіною скелі з одного боку, а з другого – круто обривався в річку, розмістились українські повстанці. Щоб не насторожити ворога, уенесівці пропустили самохідну платформу, на якій везли єдину жертву облави – важкопораненого стрільця, котрий потрапив у полон. Після цього боївка підпалаила дерев'яний залізничний міст. Коли поїзд із німцями опинився в смузі засідки, партизани відкрили по ньому прицільний вогонь, і закидали гранатами. Німці, перебуваючи на вагонах, стали прекрасною мішенню. Одні стрибали з вагонів у річку, розбиваючись об каміння, інші, поранені та вбиті, – разом із поїздом їхали в бік палаючого мосту. На місці засідки залишилося 80 убитих і 88 поранених

німецьких вояків. Скільки вбитих та поранених було в поїзді, – невідомо. Повстанці не зазнали жодних утрат [4, с. 219–224]. Учасник бою, згодом хорунжий УПА «Вихор» у підпільному журналі «Чорний ліс» подає втрати німців у цій засідці – близько 90 вбитих і 20 поранених. Один із командирів УНС Станіславщини Іван Бутковський – «Гуцул» (уродженець Коломийщини) та учасник цієї ж засідки «Чорноморець» збільшують чисельність утрат німецької шуцполіції до 200 осіб. Таку саму цифру називає й Володимир Косик. Це було одне з найбільших досягнень у бойовій діяльності УНС за липень–вересень 1943 р., яке продемонструвало придатність загонів самооборони до виконання поставлених завдань.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, незважаючи на малочисельність, слабку підготовку, недостатнє озброєння й забезпечення, повстанські вишкільні відділи УНС прогресували в протистоянні з навченими та добре озброєними німецькими поліційними формуваннями. Якщо на початковій стадії бойової діяльності в липні–серпні допущено прикрі помилки, у результаті яких спостерігалися болючі втрати, то вже з вересня уенесівці, використовуючи партизанську тактику ведення бою, завдавали болючих утрат супротивнику, сковаючи його військові сили, водночас розхитуючи адміністративний апарат окупаційного режиму.

Джерела та література

1. Бугрій І. Коростів – село серед гір / І. Бугрій. – Львів : Оксарт, 2005. – 256 с.
2. Бугрій І. Коростів – село серед гір / І. Бугрій. – Львів : Оксарт, 2005. – 256 с*
3. «Зі споминів старшого булавного «Геника» // Літопис УПА. Т 19. – Торонто : [б. в.], 1977. – 360 с.
4. Із спогадів чотового «Чорноморця» // Літопис УПА. – Т. 12. – Торонто : [б. в.], 1989. – 352 с.
5. Літопис. УПА. – Т 9. – Київ ; Торонто : [б. в.], 2007. – 897 с.
6. Мороз В. Українська Народна Самооборона(УНС) на терені Дрогобицької області (1943рік) // Визвольний Шлях. – 2000. – Кн. 6. – 123 с.
7. Паливода В. Спогади українського повстанця і багаторічного в'язня таборів. ГУЛАГУ. – К. : Смолоскип, 2001. – 86 с.
8. Патриляк І. Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939–1960 рр. / І. Патриляк. – Львів, 2012. – 512 с.
9. Хорунжий Вихор «Бій на горі Стівбі». Літопис УПА. Т. 12. – Торонто : [б. в.], 1989. – 352 с.
10. Яшан В. Під брунатним чоботом / В. Яшан. – Торонто : [б. в.], 1989. – 284 с.

Росицкий Петр. УНС как противодействующий фактор оккупационной власти: первые боевые столкновения (июль–сентябрь 1943 г.). На основе архивных материалов, воспоминаний очевидцев дается детальное описание боевых столкновений Украинской народной самообороны с немецкими оккупационными силами дистрикта Галичина летом – в начале осени 1943 г. Константовано прогресс в вооруженном противостоянии со стороны подразделений самообороны, который проявился в столкновениях, проходивших со второй половины августа 1943. Отмечается оборонительный характер деятельности УНС относительно немецкой оккупационной власти. Отражены некоторые элементы партизанской тактики ведения боя уенесовцов.

Заявлено УНС как фактор сопротивления в регионе во время Второй мировой войны.

Ключевые слова: УНС, акция, немецкие военные, учебный курень.

Rosickyi Petro. UNS as a Counteracting Factor the German Okupatsiyini Authorities: The first Battle Fight (July–September 1943). The detailed description of armed conflicts of Ukrainian People's Self-Defense with German occupying forces of the District Galicia from summer to early autumn, 1943 is given on the basis of archive materials and eyewitnesses' reminiscences.

It is shown progress in the armed clashes of Self-Defense units which were taken place in late August 1943. The defensive activity of UNS is noticed in relation to German occupation power. Some elements of guerilla tactics of warfare are represented by Self-Defense units.

UNS is declared as certain factor of resistance movement in the region during the Second World War

Key words: UNS, action, german militare, vyshkilnyj kurin.

Стаття надійшла до редколегії
10.12.2014 р.

Німецько-фашистський окупаційний режим на Волині в роки Другої світової війни

У статті розглянуто питання формування системи окупаційної влади на Волині в роки Другої світової війни, визначено засоби її реалізації, причини появи руху Опору нацистам.

Ключові слова: окупація, рейхскомісаріат «Україна», Волинь, геноцид, податки.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідження історії Другої світової війни викликає посилений інтерес вітчизняних істориків та громадськості. До малодосліджених питань можна віднести проблеми, пов'язані із соціальним й економічним становищем населення на окупованих територіях. Поза увагою науковців залишались аграрна реформа, проведена окупаційною владою, цінова політика, стан матеріального забезпечення громадян. Тому актуальність запропонованої розвідки є очевидною.

Наукова розробка проблеми розпочалася в другій половині 1940-х рр. У перших наукових працях вивчено збитки, нанесені Україні в період німецької окупації, визначено чисельність утрат населення, досліджено плани нацистів щодо слов'янського населення та засоби їх реалізації. Яскравий приклад радянської історіографії стосовно питань економічного пограбування України нацистами – робота М. Загорулько та А. Ющенкова «Крах плану “Ольденбург”», опублікована в Москві в 1980 р. Науковцям удалося довести тезу, що плани економічного грабунку, розроблені вищим керівництвом Німеччини, не були здійснені в повному обсязі. Основна причина цього, як вважають учені, – поява всенародного руху Опору під керівництвом комуністичного підпілля. Надмірна ідеологізація притаманна радянській історіографії, але зібраний науковцями фактичний матеріал, хоча й відрізняється тенденційністю, проте є цінним і достовірним джерелом для вивчення запропонованої проблеми.

Адміністративну систему, механізми реалізації нацистських планів в Україні досліджують сучасні вітчизняні історики, зокрема М. Коваль, С. Кульчицький, В. Романцов. Найбільш ґрунтовно адміністративну систему та органи управління на окупованих територіях вивчав П. Рекотов. Їхні праці відрізняються об'єктивністю у висвітленні проблемних питань й акцентують увагу на політичних аспектах та механізмах реалізації окупаційної політики.

Мета цієї наукової розвідки – доповнення й уточнення знань про період німецької окупації України в контексті соціального та економічного становища населення на прикладі Волині.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів досліджень. Рейхскомісаріат «Україна» утворено 20 серпня 1941 р. Землі Волині потрапили до складу цього адміністративного утворення, яке очолив гауляйтер й оберпрезидент Е. Кох. Його резиденція розміщувалась у м. Рівному. Територія рейхскомісаріату постійно змінювалась у зв'язку з віддаленням чи наближенням фронту. Станом на 1 серпня 1941 р. його площа складала 71 тис. км, 15 листопада того ж року – 235 тис. км, а 1 січня 1943 р. – 392 275 тис. км (із 533,3 тис. км території України напередодні війни) [1, с. 175]. Ці території поділялися на шість генеральних округів (генералбецирків):

1. «Волинь-Поділля» (центр – м. Луцьк). Уключав територію Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) областей, а також південні райони Брестської й Пінської областей Білорусії.
2. «Житомир» (центр – м. Житомир). До нього відійшли Житомирська, північні райони Вінницької з м. Вінниця та південні райони Поліської області Білорусії з Мозирем.
3. «Київ» (центр – м. Київ). До цього округу відійшла Київська й Полтавська області.
4. «Миколаїв» (центр – м. Миколаїв), куди входили Миколаївська (без західних районів) і Кіровоградська області.

5. «Таврія» (центр – м. Мелітополь) – лівобережні південні райони Херсонської, Запорізької областей і Крим.

6. «Дніпропетровськ» (центр – м. Дніпропетровськ): Дніпропетровська й частина Запорізької областей.

Генеральні округи поділялися на 114 округів (крайзгебітів), які включали 431 район. Зі свого боку райони поділялися на села, селища та колонії. Право адміністративних одиниць установлювалося за ними обласною управою. У кожній адміністративній одиниці створено громадську управу. Таким чином, Волинь опинилася в складі нового територіально-адміністративного утворення – рейхскомісаріату «Україна» з адміністративним центром у м. Рівному.

Українцям відводили роль виконавців у системі німецької окупаційної адміністрації. Створені посади директорів округів, керівників районів, міських бургомістрів, сільських старост, шкільних інспекторів. Існували місцеві суди, які розглядали цивільні справи про дрібні правопорушення та кримінальні справи, якщо злочин учинено стосовно українських громадян. Решта були в компетенції слідчих органів гестапо та імперських судів [16, с. 15–20].

Керівника району призначали та звільняли з посади за пропозицією польової комендатури, командуючого оперативного тилового району армії чи груп армій, а в рейхскомісаріаті – коменданта місцевої комендатури чи гебітскомісара. При комплектуванні виконавчого апарату (відділів та управлінь) перевагу надавали працівникам з колишніх службовців чи осіб, які були знайомі з роботою цих органів. Загалом місцеві службовці поділялися на вісім груп [4, с. 52–55]: науковці й технічні службовці із вищою освітою на керівній посаді (оплата – 1200 крб); наукові та технічні службовці з відповідною діяльністю (оплата – 950 крб); наукові та технічні службовці із набутими фаховими здібностями (оплата – 750 крб); службовці із самостійною діяльністю на керівних посадах (оплата – 600 крб); службовці з основними фаховими знаннями службових обов'язків. Начальники канцелярій, бухгалтери, технічні урядовці із закінченою середньою освітою, начальники магазинів і складів (оплата – 480 крб); працівники нижчого службового рівня (оплата – 400 крб); працівники звичайної праці (оплата – 340 крб); робітники переважно механічної праці (оплата – 280 крб).

Кожен працездатний громадянин повинен був зареєструватися та звернутися до уряду праці. Термін подання документів обмежувався до 30 листопада 1942 р. Заведені облікові картки давали змогу влаштуватися на роботу за спеціальністю, а в разі їх відсутності особи спрямовувалися на роботу без урахування їхнього фаху [3, с. 20].

Служба в поліції, незважаючи на небезпеку, була низькооплачуваною для українців. При нарахуванні платні враховувався сімейний стан особи. Якщо рядовий холостяк отримував 240 руб., то одружений – 540 руб.; командир взводу – відповідно, 340 або 640 руб.; одружений командир роти – 690 руб. Оплата здійснювалася в радянських рублях, які були в обігу поряд із карбованцями лише на території рейхскомісаріату [27, с. 11].

Структура міських та районних управ складалася з таких відділів: загального управління, поліційного, шкіл і культурних закладів, охорони здоров'я, ветеринарного, фінансового, будуправління, промислового, постачання й забезпечення робочою силою. Їхні керівники призначалися начальником районної управи за згодою польової чи місцевої комендатури [20, с. 94–95].

Другою за значенням особою органів місцевого самоврядування був бургомістр. Як і керівники районів, бургомістр підлягав перевірці на політичну благонадійність польовою жандармерією, гестапо чи безпосередньо комендатурою. У його обов'язки входило керівництво управою та втілення в життя всіх наказів вищих органів влади. Бургомістр мав власну канцелярію зі штатом (секретар і два перекладачі).

У Луцьку міська управа почала працювати 2 липня 1941 р. Бургомістром призначено М. Єрмолаєва. Його робота не задовольняла окупаційну владу, тому, згідно з розпорядженням гебітскомісара Ліндера від 4 грудня 1941 р., цей пост зайняв Є. Тиравський, а з 21 січня 1943 р. – П. Скоробагатов.

Нижчою ланкою місцевого управління була сільська управа на чолі зі старостою, якого призначав бургомістр. У його підпорядкуванні перебували помічник, бухгалтер і місцевий підрозділ української допомогової поліції. До основних обов'язків цих органів входили реєстрація й облік населення, стягнення податків, надання робочої сили, розшук червоноармійців й партизанів, вилучення в населення зброї, боєприпасів, радіоприймачів, контроль за дотриманням світломаскування, проведення сільськогосподарських робіт тощо.

Основні правові, економічні й територіальні основи окупаційної політики окреслені в генеральному плані «Ост». Загалом його зміст визначав принципи поведінки німців на окупованих територіях, ставив завдання економічного грабунку України, скорочення чисельності місцевого населення, змальовував перспективи німецької колонізації [19, с. 4].

У директиві від 6 вересня 1941 р. Г. Герінг наголошував, що основне завдання окупаційної влади – вивезення сировини із східних територій для забезпечення зростаючих потреб німецької промисловості. Важливе місце відводили й проблемі забезпечення вермахту та німецького населення продовольством. 2 грудня 1941 р. видано закон про доведення норм споживання продовольства населенням рейхскомісаріату до мінімуму. Для працюючих міських жителів – 250 гр. хліба на добу. Довозити продовольство із сіл заборонялося [12, с. 4].

Непрацюючим українським громадянам похилого віку виплачували пенсію в розмірі 75 руб.; до неї додавали продовольчі картки, які давали право купувати 100 г. м'яса, 1000 г. хліба, 2000 г. картоплі на тиждень. Проте зазначена сума була недостатньою (згідно зі звітом керівника охорони служб СС у рейхскомісаріаті) навіть для купівлі шматка мила та унеможлиблювала викуп продовольчого пайка. Більшість пенсіонерів змушені були жебракувати й масово вмирали від голоду на вулицях міст та у власних оселях [25, с. 12–23].

Про ціни на продукти харчування в період окупації можна скласти враження на прикладі м. Дніпропетровська. Згідно зі свідченнями очевидців, на міському ринку стакан муки коштував 15 крб, пшона – 10 крб, 1 л. молока – 30–40 крб, стакан сметани – 15–25 крб, 1 кг сала – 400 крб, 1 кг картоплі – 15–25 крб, мило – 200–300 крб [9, с. 10].

Серед засобів зменшення споживання продуктів місцевими жителями окупаційна влада пропонувала фізичне знищення зайвих їдців та скорочення продовольчих норм для жителів міст. Стосовно сільського населення обмеження повинні були б бути менш жорсткими, адже, виморивши голодом селян, окупаційна влада залишилася б без необхідних робочих рук, здатних виробляти сільськогосподарську продукцію [21, с. 308–309].

Для Волині особливо важливе значення мало запровадження нового «аграрного порядку». Виходячи з постанови нацистського уряду «про новий земельний лад», яка передбачала передачу селянам ділянок у «постійне особисте користування» від 15 лютого 1942 р. та розпорядження А. Розенберга від 27 лютого 1942 р. про розпуск колективних господарств на окупованій території СРСР і створення громадських господарств оприлюднено розпорядження рейхскомісара про початок реформ на селі від 19 червня 1942 р. Ним передбачено збільшення розмірів присадибних ділянок, збереження колективних форм господарювання, утворення спілки землевласників, які до кінця 1942 р. повинні були охопити 10 % господарств. Основне завдання реформи – забезпечення безперебійного постачання продуктів сільськогосподарського виробництва до Німеччини. Ефективність колгоспів і радгоспів доведена радянською практикою, тому їх залишили, перейменувавши, відповідно, на *Gemeinolewirtschaften* (громадське господарство) та *Domanen* (державне господарство) [9, с. 35]. Існування колективних форм господарювання передбачалось і в майбутньому, але у вигляді земельно-роботських кооперативів, заснованих на принципі індивідуального землекористування.

Громадське господарство передбачало створення трудових громад, які об'єднувалися в трудові бригади (20–30 родин). Їм виділяли не менше 200 га землі для обробітки. Кожна бригада обирала собі керівника, якого затверджував комунальний агроном. Оплата праці здійснювалася натурою й нараховувалася залежно від видатків, пов'язаних з обробіткою землі: закупівля посівного зерна, ремонт сільськогосподарського реманенту, споживання кормів для тяглової худоби та ін. Розподіл врожаю проводив комунальний агроном, керівник трудової бригади й сільський староста. Кожен член трудової бригади отримував зароблену частину врожаю відповідно до кількості затраченого робочого часу і якості роботи. Частину виробленої продукції, яка сплачувалася державі, відвозили на склади громадського державного фонду. Посівне насіння, отримане навесні у вигляді позики, поверталось восени з доплатою 25 % [9, с. 19].

Стосовно державних господарств практикувалося дві форми діяльності. Перша – примусове залучення до обробітки ґрунтів усього сільського населення, яке проживало довкола у 20-кілометровій зоні. Друга – передбачала розпаювання земель і передачу їх в оренду родинам. При цьому передавався колишній колгоспний реманент і худоба з розрахунку по 1 корові, 1 свині та 10 овець на сім'ю. Селянин мав щоденно здавати від трьох до шести літрів молока від отриманої великої рогатої

худоби та сплачувати різноманітні поставки (яйця, масло, сир, м'ясо й ін.) [9, с. 19]. Після збору врожаю, згідно з розпорядженням рейхскомісара від 20 травня 1942 р., конфісковувалося все отримане збіжжя, крім продовольчої пайки (із розрахунку на один місяць) у розмірі 10 кг зерна на кожного члена родини [4, с. 46].

3 червня 1943 р. видано декларацію німецького уряду за підписом А. Розенберга про приватну власність селян на землю у рейхскомісаріаті «Україна». Згідно з документом, земля, передана селянам для постійного особистого користування, визнається їхньою приватною власністю. Право на землю визнавалося за кожним, хто її обробляє власною працею. Земельні наділи мали отримати і тимчасово відсутні особи: які виїхали на роботу до Німеччини, перебувають у війську (Червоній армії), військовополонені, заслані радянською владою. Станом на літо 1943 р. лише 10 % сільських родин отримали наділи. Питання повного розподілу землі між селянством серйозно навіть не обговорювалося. Ці кроки окупаційної влади носили пропагандистський характер і розглядалися, як тимчасові заходи до моменту повної передачі землі німецьким колоністам [23, с. 1–15].

Реалії значно відрізнялися від пропагандистських агіток. Відразу із приходом німців встановлено комендантську годину з 18 год вечора до 8 год ранку (в осінньо-весняний період) та з 22 год до 4 год (улітку) [8, с. 35]. Заборонено переміщення населення між населеними пунктами; у зв'язку із цим усі індивідуальні транспортні засоби (у тому числі й велосипеди) потрібно було зареєструвати, встановлено 12 год робочий день, за будь-яку непокору або опір – смертна кара [11, 57]. Упроваджувався принцип колективної відповідальності, що передбачав репресії проти всіх жителів населеного пункту за порушення встановлених правил поведінки, самовільне зберігання зброї чи військової амуніції, не виконання поставлених окупаційною владою завдань господарського або військового значення, антинімецькі прояви тощо.

Важким був і податковий тиск. Згідно з розпорядженням Е. Коха про збір податків, грошових данин на території рейхскомісаріату від 21 жовтня 1941 р. населення зобов'язувалося сплачувати податок за житло (місячна оплата за 1 кв. м коливалася в межах від 1 крб 10 коп за приміщення з каналізацією та водогоном, до 80 коп. за прохідне помешкання без вікон), за особистий транспорт (велосипед – 50 крб, мотоцикл – 200 крб, авто – 500 крб на рік), собак, податок із прибутку із обігу [5, с. 1–3]. У Торчинському районі на Волині кожне село повинне було здавати окупаційній владі щотижнево одну корову, одну свиню, нитки, полотно, мідь. Конфіковано навіть церковні дзвони [22, с. 7]. Крім того, існував податок для одноосібних господарств від 20 до 200 крб залежно від призначення землі [10, с. 1].

Відвертий грабунок, нехтування потребами селян, жорстокий терор спонукали українців до опору. У відповідь нацисти застосовували масові репресії. За зрив поставок сільськогосподарської продукції та підтримку визвольного руху 15 червня 1943 р. в с. Навіз Рожищенського району розстріляно вісім осіб та спалено 25 господарств, знищено с. Красний Сад Сенківичівського району, відбулися масові розстріли в с. Михлин, 19 листопада 1943 р. спалено 60 будинків в с. Котів, здійснено напади та розстріляно з танків села Ботин, Романів, Воротнів Луцького району [7, 60]. Лише за період із 2 квітня по 28 червня 1943 р. в Сенківичівському районі (зараз Горохівський район) було спалено 600 господарств, вбито 550 осіб. Такі акції проводились систематично, викликаючи справедливу ненависть до окупантів [22, с. 7–14].

Поширення визвольного руху в 1942–1943 рр. призвело до зриву запланованих поставок продуктів харчування з України. Напади загонів Т. Боровця та сформованої бандерівською ОУН Української повстанської армії на сільськогосподарські підприємства й заготівельні пункти змусили окупантів вдаватися до надзвичайних заходів. У повідомленні крайового проводу ОУН-б з території Луцької округи, датованого осінню 1943 р., зазначалося, що німці провели підготовку до перевезення й оборони зібраного врожаю. Із цією метою задіяли допомогую поліцію (поляків) та німецькі частини по 50–80 осіб для охорони одного фільварку [22, 6].

Ситуація на Волині настільки загострилася, що забезпечити збір врожаю німецька адміністрація могла лише в тих селах, які розташовувалися неподалік міст під охороною військових та поліційних частин. Для забезпечення швидкого збору врожаю масово залучалося міське населення, яке примусово вивозилося на сільськогосподарські роботи. Невиконання планів заготівлі продуктів харчування частково компенсувалося зменшенням норм споживання міського населення та стимулюванням обробітку землі в межах міст і самозабезпечення місцевого населення продуктами харчування.

Третину виробленого в межах міст продовольства населення повинно було здати окупаційній владі у вигляді натурального податку.

Важливу роль у пограбуванні окупованої України відіграла створена в липні 1941 р., згідно з розпорядження М. Герінга, Центральна торгова організація «Схід». Вона займалася заготівлею й збутом сільськогосподарської продукції, а також постачанням сільського господарства. Першочерговим завданням цієї структури було постачання вермахту та рейху сільськогосподарської продукції й запуск у дію підприємств харчової промисловості. Контроль за її діяльністю здійснював А. Розенберг. Філії організації відкрито у всіх місцевих органах окупаційної адміністрації [13, с. 154–156]. Можливість узяти участь у пограбуванні окупованих радянських територій надана й приватним німецьким підприємцям, які виступали головним чином у ролі німецьких колоністів.

Невід'ємною частиною адміністративного та економічного апарату на окупованій території поряд з офіційними представниками великих монополій були банки, які кредитували та здійснювали банківське обслуговування торговельних і промислових підприємств. На території рейхскомісаріату відкрито 17 галузевих господарських банків, об'єднаних у «Союз господарських банків». На чолі всієї структури стояв Генеральний господарський банк у м. Рівне, що мав філії в Києві та Дніпропетровську. До середини 1942 р. розрахунки між місцевими підприємцями й організаціями проводили через кредитні каси в містах та їхні філіали на селі. З 1 липня 1942 р. в м. Рівне почав діяти Центральний німецький емісійний банк України, а кредитні каси перекваліфіковано в його відділи [13, с. 159–160].

Створена банківська система стала інструментом пограбування українського населення в процесі запровадження грошової реформи на території рейхскомісаріату «Україна». До липня 1942 р. в обігу зберігалися банкноти СРСР номіналом 1 і 3 рублі, а також розмінні монети. 25 липня 1942 р. було поширено наказ рейхскомісара Е. Коха обміняти радянські гроші в купюрах номіналом по 5 руб. і вище на карбованці (1 карбованець прирівнювався до 1 рубля). Процес обміну грошей здійснювався через Центральний німецький емісійний банк. При наявності обмінної суми більшої за 20 руб готівка не видавалася на руки, а зараховувалася на безпроцентний рахунок збереження. Фактично проведено конфіскація радянської валюти в населення, що призвело до загального зубожіння і погіршення рівня життя [13, 160].

Важким було становище й для системи української освіти, культури та релігії. Нацистський підхід був цілком неоднозначним. Як зауважив А. Гітлер під час свого візиту до України в 1942 р., «...українцям буде дано найпримітивніший вид освіти, потрібний лише для спілкування між ними та їхніми німецькими панами» [18, с. 215].

Шкільне навчання дозволялось окупаційною владою з 1 лютого 1942 р. в початкових чотирікласних народних школах для дітей віком до 11 років. Існувала низка обмежень для відкриття шкіл [6, с. 1–2]: наявність необхідного палива після покриття потреб вермахту та цивільних німецьких службових інституцій; відсутність загрози поширення інфекційних хвороб; наявність достатньої кількості учительських сил, політично благонадійних та спеціально підготованих; відсутність потреби використання шкільних будинків для інших необхідних цілей.

На утримання шкіл запроваджувався податок у розмірі 15 д. марок на рік із кожного учня. Згідно з обмінним курсом 1942 р. це становило 300 крб й було досить значною сумою для сільського населення [9, с. 20]. Кількість учителів обмежувалася в кількості (один педагог на 50 учнів). Усі запропоновані органи шкільного контролю й вчителі старших класів середньої школи звільнялися. Для тимчасового заміщення цих посад віддавали перевагу тим особам, які потерпіли від радянського режиму. Учителі, які співпрацювали з комуністичною партією, звільнялися. Крім того, існувала заборона на використання запроваджених за радянської влади навчальних планів, підручників, учнівських і викладацьких бібліотек. Навчання обмежувалося читанням, письмом, рахуванням, фізкультурою, іграми, виробничою й ручною працею. Мовою навчання була українська, яка поряд із німецькою вважалася державною мовою в рейхскомісаріаті «Україна» [22, 5].

Наказом від 21 січня 1942 р. всі навчальні заклади в рейхскомісаріаті «Україна» закривалися. Це розпорядження стосувалось окремих факультетів, робітничих університетів, самостійних інститутів, філій Академії наук, вищих професійних шкіл і всіх подібних установ. Виняток становили медичні, ветеринарні, сільськогосподарські й технічні факультети. Вони вважалися як організаційно, так і професійно, самостійними. Те саме стосувалося вищих професійних шкіл, інститутів, академій та інших установ, які належали до вищезгаданих галузей. Студентам вищих семестрів, які не належали

до названих факультетів, що ліквідовувалися, надавалася можливість закінчити своє навчання пізніше. Право на це вони мали заслужити зразковою поведінкою [17, с. 107]. Персонал навчальних закладів звільнявся з роботи, а нове працевлаштування викладачів було пов'язано з докладною перевіркою їхньої політичної благонадійності. Подальша робота здійснювалася під пильним наглядом.

Забезпечення трудовими ресурсами промисловості та сільського господарства Німеччини за рахунок окупованих східних територій визначалося генеральним планом «Ост» як одне із пріоритетних. Із літа 1941 р. по осінь 1942 р. цей процес супроводжувався агітаційно-пропагандистською кампанією, яка обіцяла українцям пристойні умови проживання, високу заробітну плату. Часто визначальним фактором подачі добровільних заяв на виїзд до Німеччини стала виплачувана матеріальна допомога залишеним родинам. Вона передбачала щомісячну виплату 150 крб, 4 кг хліба та 12 кг круп, що могло значно покращити матеріальне становище родини в умовах голоду [9, с. 33]. Повірівши обіцянкам, кілька тисяч волинян добровільно зголосилися на виїзд, але ситуація докорінно змінилася, коли стало відомо про реальні умови утримання та праці українців у Німеччині. Кількість бажаючих різко скоротилася: заяви подавали одиниці. Водночас потреби промисловості в робочих руках постійно зростали у зв'язку з необхідністю матеріально-технічного забезпечення вермахту. У таких умовах окупаційна влада прийняла рішення про примусову депортацію українців віком від 18 до 45 років для роботи в Німеччині. 24 жовтня 1942 р. рейхскомісар Е. Кох видав наказ про закриття шкіл та інститутів і відправку викладачів й учнів. 26 травня 1943 р. в Луцьку відбувся з'їзд гебітскомісарів генеральної округи Волинь-Поділля, на якому озвучено рішення рейхскомісара про відмову від добровільного принципу подачі українцями заяв на виїзд. Віднині це був обов'язковий закон. Збільшити кількість оstarбайтерів передбачалося за рахунок працівників українських допоміжних установ. Загалом, планувалося вивезти 15 % таких службовців [22, с. 1–2].

Виконання цього рішення втілювалося поліційними структурами, підрозділами СД і СС через проведення облав на міських ринках, у громадських і робочих місцях. У селах старости складали списки згідно з отриманими квотами й конвоєм відправляли молодь на залізничні станції, де були підготовлені спеціальні збірні пункти. Загалом, окупаційній владі вдалося вивезти на примусові роботи до Німеччини понад 50 тис. волинян (мається на увазі лише Волинська та Рівненська області).

У рейхскомісаріаті «Україна» дозволена діяльність двох церков. Функціонувала Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) на чолі з канонічним главою митрополитом Діонісієм і в юрисдикції Московського патріархату Автономна православна церква на чолі з екзархом архієпископом Олексієм (Громадським) [25, с. 23]. На Волині Автономну православну церкву очолювали в Ковелі єпископ Дамаскін, Кременецьку катедру зайняв єпископ Ковельський і Луцький – Іов (Кресович) [22, с. 5]. УАПЦ у регіоні очолював архієпископ Луцький та Ковельський Полікарп (Сікорський), висвячений у Варшаві в 1932 р. Слід зазначити, що обидві церкви перебували в стані конфлікту одна з одною, претендуючи на роль єдиної канонічної конфесії. Їхня діяльність регламентувалася постановою рейхскомісара Е. Коха від 16 червня 1942 р. [9, с. 25–33].

Окупаційна влада стежила за різноманітними релігійними ініціативами, вивчала їх. Період доволі лояльного ставлення тривав до літа 1942 р. А. Розенберг підкреслював, що можна дозволити релігійним громадам існувати, але з умовою, що вони не займатимуться політикою й не стануть небезпечними для окупаційної влади.

Для посилення контролю за Православною церквою Е. Кох спеціальним розпорядженням від 1 березня 1942 р. розмежував функції відповідних служб: матеріальні церковні справи здійснювалися головним відділом міністерства, виконавчі заходи проти церковної інстанції й осіб, котрі належали до церкви – поліцією безпеки. Передбачалося зосередити всю повноту адміністративної влади в церкві у руках генерал-комісарів.

Важливим напрямом роботи УАПЦ стало відродження шкільної освіти на Волині. Із цією метою 17 березня 1942 р. в м. Рівне відбулося засідання церковної ради. Результатом стало колективне прохання до керівництва рейхскомісаріату «Україна» відкрити чотири вчительські семінарії в Острозі, Крем'янці, Луцьку й Ковелі. Ця ініціатива не підтримана окупаційною владою [26, с. 23].

Зустріла опір також ініціатива архієпископа Полікарпа з об'єднання Православних церков. Незважаючи на німецьку заборону, у жовтні 1942 р. в Луцьку проведено нараду єпископів УАПЦ. Серед його рішень – направити архієпископа Никанора та єпископа Мстислава в якості делегатів до митрополита Олексія в Почаїв і переконати його у необхідності об'єднання церков. Переговори

пройшли вдало й 8 жовтня 1942 р. підписано Акт поєднання автономістів та автокефалістів. Однак проти Акту рішуче виступила група єпископів Автономної православної церкви на чолі з єпископом Пантелеймоном (Рудиком). Очевидно, їхню позицію підтримала окупаційна адміністрація, яка вважала існування єдиної Української церкви кроком до суверенізації України. Під тиском єпископів митрополит Олексій відкликав своє рішення. Об'єднання церков не відбулося [15, с. 2].

Убачаючи в діяльності церкви політичну складову, німецька адміністрація поступово підпорядкувала її діяльність власним інституціям. Обмежено права духовенства та релігійних громад. Згідно з розпорядженням рейхскомісара Е. Коха та окружного комісара Волині й Поділля Ліндера від 17 лютого 1942 р. населенню забороняли святкувати релігійні свята, крім Різдва (7, 8 січня), Нового року (14 січня) і Великодня (два дні); усі решта днів визначалися, як робочі [4, с. 57]. Навіть проведення богослужіння перенесено на ранній ранок, щоб не заважати початку робочого дня.

Підтримка церквою українського визвольного руху призвела до поширення репресій окупаційної влади проти священнослужителів. За період від грудня по травень 1943 р. в Луцько-Ковельській єпархії загинуло 18 духовних осіб, які належали до УАПЦ. Частина духовенства вивезено на примусові роботи до Німеччини, зокрема, протоієрея із с. Цегів О. Денисюка та ін. [22, с. 5].

Характерною рисою «нового порядку», який вводився на окупованих територіях, був кривавий терор. У жовтні 1941 р. Україна спізнала свою першу Хатинь – село Обухівку. Пізніше практика спалених сіл стала регулярною. Серед 250 знищених населених пунктів були й села Волині, зокрема Кортеліси на Ратнівщині. Операція дістала назву «Трикутник» і передбачала знищення сіл Бірки, Заболоття, Борисівки, Кортеліси. 23 вересня 1942 р. підрозділ «Нюрнберг» оточив Кортеліси подвійним кільцем. Населення зігнали до церкви, приміщення школи та кількох сусідніх будинків, після чого всіх розстріляли, а село спалили. У вогні та від куль загинуло 2892 кортелісці, серед яких були чоловіки, жінки, старики й діти. Спалено 715 хат. Разом із Кортелісами карателі знищили села Запеківне, Ягідкове, Тепечень, Косиці, Сніжки, Дорошів, Тарасове, Соснівку, Хомут та ін. Поступово гітлерівський терор набув систематичності [14, с. 596].

Реалізація німецької східної політики мала для регіону катастрофічні наслідки. Величезними були людські втрати серед мирного українського населення Волинської області. Згідно з радянських документів убито 165 тис. осіб, понад 30 тис. осіб вивезено на роботи в Німеччину. Лише в Камінь-Каширському районі розстріляно, замучено, повішено, спалено живими 5095 осіб, Колківському – 3949, повністю знищено населення міста Ковеля. Спалено 422 населені пункти, 35 тис. селянських будинків. Населення м. Луцьк скоротилося з 50 тис. на початок війни до 30 тис. на момент визволення Червоною армією [24, с. 6]. Ця інформація, на нашу думку, є неповною, адже в списку виборців Волинської області (станом на 1947 р.) залишилося лише 362 680 повнолітніх осіб, а кількість населення регіону станом на 1939 р. складала 1 млн 128 тис. осіб [2, с. 8]. Тобто можна припустити, що внаслідок війни, репресій, депортаційно-переселенських процесів, хвороб загинуло або не повернулося близько 600 тис. волинян.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Загалом за час окупації населення України скоротилося на 13,6 млн осіб. Жорстокий терор проти мирного населення мав на меті не тільки придушення будь-якого опору нацистам. Він став кривавим інструментом виконання головного завдання «Генерального плану Ост» – обезлюднення східних територій для переселення сюди німецьких колоністів. Такі дії окупаційного режиму викликали опір населення, який переростав у всенародний антифашистський рух.

Джерела та література

1. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. / П. П. Панченко, С. М. Андрушко, О. С. Артёмов [та ін.]. – К. : Книга пам'яті України, 2000. – 944 с.
2. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської області), ф.-п.-1, оп. 1, спр. 1-а, 171 арк.
3. Держархів Волинської області, ф.-р.-1, оп. 1, спр. 15, 37 арк.
4. Держархів Волинської області, ф.-р.-1, оп. 2, спр. 89, 68 арк.
5. Держархів Волинської області, ф.-р.-2, оп. 1, спр. 9, 3 арк.
6. Держархів Волинської області, ф.-р.-2, оп. 1, спр. 109, 2 арк.
7. Держархів Волинської області, ф. 1021, оп. 1, спр. 1, 128 арк.
8. Держархів Волинської області, ф. 1021, оп. 1, спр. 3, 54 арк.
9. Держархів Волинської області, ф. 1021, оп. 1, спр. 4, 67 арк.

10. Держархів Волинської області, ф.-Р.-2, оп. 1, спр. 320, 15 арк.
11. Держархів Волинської області, ф.-Р.-2, оп. 2, спр. 1, 57 арк.
12. Вісник української інформаційної служби. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської області), ф.-р.-30, оп. 1, спр. 20, 54 арк.
13. Загорулько М. Крах плана «Ольденбург» : о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. / М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков. – 3-е издание, доп. – М. : Экономика, 1980. – 375 с.
14. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область / гол. ред. кол. : П. Т. Тронько, М. П. Бажан, М. К. Білогуров [та ін.]. – К. : Головн. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1970. – 745 с.
15. Колодний А. // Історія релігії в Україні. – Перша Українська електронна бібліотека підручників [Електронний ресурс]. – Режим доступу : Pidruchniki.com.ua.
16. Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах : зб. нім. архівних матеріалів (1941–1942) : в 3 т. Т. 3. / В. Косик. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський у-т ім. І. Франка, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М.С. Грушевського, 1999. – 382 с.
17. Косик В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945) / В. Косик. – К. : Альтернативи, 1999. – 407 с.
18. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні 20 століття : зб. док. і матеріалів / Б. Кравченко. – К. : Основи, 1997. – 423 с.
19. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза. Документы и материалы / под ред. и с предисловием П. А. Жилина. – М. : Наука, 1987. – 305 с.
20. Рекотов П. Органи управління на окупованій території України (1941–1944) / П. В. Рекотов // УІЖ. – № 3. – 1997. – С. 90–98.
21. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : в 3 т. – Т. I : Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22.06.1941–18.11.1942). – Киев : Наук. думка, 1985. – 544 с.
22. Центральний державний архів Вищих органів влади і управління України (Центральний держ. архів вищ. органів влади і управління України), ф. 3833, оп. 1, спр. 124, 53 арк.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Центральний держ. архів вищ. органів влади і управління України), ф. 1, оп. 23, спр. 533, 15 арк.
24. Центральний держ. архів вищ. органів влади і управління України, ф. 1, оп. 23, спр. 937, 63 арк.
25. Центральний держ. архів вищ. органів влади і управління України, ф. 1, оп. 23, спр. 534, 41 арк.
26. Центральний держ. архів вищ. органів влади і управління України, ф. 1, оп. 22, спр. 76, 127 арк.
27. Центральний держ. архів вищ. органів влади і управління України, ф. 1, оп. 22, спр. 45, 201 арк.

Ленартович Олег. Немецко-фашистский оккупационный режим на Волыни в годы Великой отечественной войны. Первые научные труды исследовали изучению ущерба, нанесенного Украине в период немецкой оккупации, определяли потери населения, изучению планов нацистов по отношению к славянскому населению способов его реализации. Ярким примером советской историографии посвященной вопросам экономического грабежа населения Украины нацистами, является работа М. Загорулько и А. Ющенко «Крах плана «Ольденбург»» изданная в Москве в 1980 г. Ученым удалось доказать тезис, что планы экономического грабежа, разработаны высшим руководством Германии, не были осуществлены в полном объеме. Основной причиной этого считаем возникновение всенародного Движения сопротивления под руководством коммунистического подполья. Чрезмерная идеологизация характерна советской историографии, но собранный исследователями научный фактический материал хотя и отличается тенденциозностью, но есть достоверным первоисточником для изучения предложенной проблемы.

Административную систему, механизмы реализации нацистских планов в Украине изучают современные отечественные историки, непосредственно М. Коваль, С. Кульчицкий, В. Романцов, Наиболее основательно административную систему и органы управления на оккупированных территориях изучил П. Рекотов. Эти труды отличаются объективностью в освещении проблемных вопросов и акцентируют внимание на политических аспектах и механизмах реализации оккупационной политики.

Ключевые слова: оккупация, рейхскомисариат «Украина», Волынь, геноцид, налоги.

Lenartovich Oleg. German-Nazi occupation Regime in Volyn during the Great Patriotic War. The first scientific papers devoted to the study of the damage inflicted on Ukraine during the German occupation, the numbers involved loss of population, the study plans Nazis against the Slavic population and means of implementation. A striking example of Soviet historiography devoted to issues of economic plunder Ukraine by the Nazis, is working Zagorulko M. and A. Yushchenko's «collapse plan» Oldenburg "published in Moscow in 1980. Authors failed to prove the thesis

that economic plunder plans developed by senior management in Germany, not have been made in full. The main reason authors consider the appearance of the popular Resistance movement under the leadership of the communist underground. Excessive inherent ideological historiography, but scientists gathered facts though different bias is a valuable and reliable source for studying the proposed issue.

Authorities, implementation mechanisms Nazi plans to explore modern Ukraine Ukrainian historians, in particular, M. Smith, S. Kulchytsky, V. Romantsov. The most thorough administrative system and controls the occupied territories explored P. Rekotov. These works differ objectivity in reporting issues and focus on the political aspects and implementation mechanisms occupation policy.

Key words: occupation, reyhskomisariat «Ukraine», Volhynia, genocide, taxes.

Стаття надійшла до редколегії
05.12.2014 р.

УДК 94(477.82)+377.35:2

Олександр Федчук

Луцькі богословсько-пастирські курси в 1945/1946 навчальному році

У статті висвітлено процес підготовки та відкриття в листопаді 1945 р. дворічних богословсько-пастирських курсів у Луцьку. Також проаналізовано діяльність цього навчального закладу в 1945/1946 навчальному році. При цьому увагу зосереджено на ролі єпархіального управління в забезпеченні роботи курсів та на ставленні до них обласного уповноваженого Ради в справах РПЦ.

Ключові слова: богословсько-пастирські курси, єпархіальне управління, уповноважений Ради у справах РПЦ М. Діденко, протоієрей Микола Тучемський, єпископ Микола (Чуфаровський)

Постановка наукової проблеми та її значення. Історія Православної церкви на Волині тісно пов'язана з історією Волинської духовної семінарії (ВДС), яка готувала священицькі кадри для єпархії. Відновлення її діяльності в Луцьку в 1945 р. відображало певну нормалізацію відносин між державою та церквою. Однак, дозволивши церкві займатися духовною освітою, радянська влада поставила такі заклади під жорсткий контроль, що здійснювався через уповноваженого Ради в справах Руської православної церкви. Таким способом держава прагнула впливати як на формування викладацького колективу та слухачів курсів, так і на навчально-виховну роботу.

Напередодні 70-річчя від часу відкриття дворічних Луцьких богословсько-пастирських курсів спроба розглянути той нетривалий період діяльності Волинської духовної семінарії, коли вона ще багато в чому не залежала від патріархії, видається актуальною, адже історія Волинської православної єпархії в радянський період традиційно висвітлюється в контексті її повної залежності від московського духовного центру.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. У сучасній українській історіографії питання духовної освіти в радянський період, а зокрема й Волинської духовної семінарії розкрито недостатньо. Ще менше праць стосуються діяльності Луцьких богословсько-пастирських курсів. Про них у своїх дослідженнях згадують В. Милусь [12], В. Борщевич [1], В. Войналович [2] та О. Суцук [16].

Мета дослідження – розкрити функціонування богословсько-пастирських курсів у Луцьку в 1945/1946 навчальному році. Відповідно поставлено такі **завдання:** вияснити юридичні підстави відкриття курсів, проаналізувати особливості навчально-виховного процесу, охарактеризувати викладачів та учнів, відстежити вплив ідеологічних чинників на навчальний заклад.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Повна легалізація Православної церкви, яка фактично відбулась у Радянському Союзі лише восени 1943 р., дала змогу священноначалю РПЦ клопотати перед владою про вирішення тих питань, які нагромадилися за декілька десятиліть. Серед таких – і питання про духовну освіту, адже після 1917 р.

система православної освіти в країні була знищена й кандидати на священство понад двадцять років не отримували належної фахової підготовки.

Про відкриття в Москві богословського інституту та богословсько-пастирських курсів митрополити Сергій (Страгородський), Алексій (Симанський) і Миколай (Ярушевич) просили в Сталіна під час двогодинної зустрічі в Кремлі 4 вересня 1943 р. При цьому глава держави спитав, чому архієреї ставлять питання тільки про богословські курси, якщо уряд може дозволити відкриття духовної академії та духовних семінарій у всіх єпархіях, де це потрібно. Митрополити відповіли, що для організації таких закладів потрібна підготовка, і досвід роботи з богословськими курсами допоможе вирішити це питання [14, с. 198].

Урочисте відкриття в приміщенні Новодівичого монастиря Православного богословського інституту та богословсько-пастирських курсів відбулося 14 червня 1944 р. за участі патріаршого місцєблєститєля митрополита Алексія. Згідно з навчальними планами слухачі богословсько-пастирських курсів за два роки мали пройти скорочену програму духовних семінарій, за винятком загальноосвітніх дисциплін, а в богословському інституті за три роки навчання планували проходити скорочений курс колишніх духовних академії [13, с. 385].

У березні 1945 р., урахувавши досвід роботи курсів у Москві, Алексій I підняв перед владою питання про відкриття богословсько-пастирських курсів у Ленінграді, Києві, Мінську, Луцьку, Львові, Ставрополі, Одесі та Таллінні [14, с. 42–44]. Згоду на відкриття курсів у Саратові отримано раніше [15, с. 295]. Нарешті, постановою Раднаркому СРСР від 22 березня 1945 р. Московська патріархія отримала дозвіл на організацію богословсько-пастирських курсів із дворічним строком навчання в Ленінграді, Мінську, Києві, Ставрополі, Луцьку, Львові та Одесі [15, с. 391].

Відкриттю курсів у Луцьку протєгував керуючий Волинською єпархією єпископ Миколай (Чуфаровський), котрого призначено на кафедру в травні 1944 р. В умовах нестачі священнослужителів єпископ почав вивчати можливість відкриття пастирської школи. Якщо архієпископ Саратовський і Сталінградський Григорій (Чуков), котрий мав у своїй єпархії всього лиш 15 парафій, скаржився на брак священників для обслуговування діючих храмів, то набагато більше таких підстав мав єпископ Миколай, у єпархії якого діяло понад 500 парафій.

Ще до отримання повідомлення про постанову Раднаркому з дозволом на відкриття курсів владика Миколай (Чуфаровський) звертався до місцевої влади з проханням про виділення приміщення, але Рада в справах РПЦ оцінювала це як своєрідний тактичний хід єпископа: «Він турбується про приміщення, щоб таким чином мати підставу підняти питання перед Радою про дозвіл на відкриття курсів» [3, арк. 21]. Проте незабаром дозвіл прийшов і єпархіальне управління приступило до ремонту напівзруйнованих під час війни й фактично непридатних до використання будівель біля Свято-Троїцького собору, які виділено облвиконкомом для єпархії постановою Луцького міськвиконкому ще 19 вересня 1944 р. (будинки №№ 3 і 5 по вул. Плєханова біля собору). Очевидці згадують, що перший поверх будівлі № 5, де й розмістилася семінарія, був цегляний, а другий – дерев'яний, причому стєля підпиралася кілками для того, щоб не завалилася [10, арк. 13–14].

Вирішувати питання про майбутніх викладачів єпископу, у віданні якого перебували курси, довелося самотужки, бо жодних пропозицій із патріархії не надходило. Однак це не стало особливою проблемою, адже в єпархії були як священники, так і миряни, котрі здобули вищу богословську освіту. Єпископ Миколай (Чуфаровський) не узгоджував вибір викладачів ні з духовною владою в Москві, ні з місцевою. Уповноважений Ради у справах РПЦ у Волинській області Михайло Діденко ще до відкриття курсів став проявляти невдоволення вибором архієрея, але про більш рішучі його дії поки не йшлося. Наприкінці 1940-х рр. впливати на кадрову політику стала й патріархія.

Для роботи на курсах архієрей запросив протоієрея Стефана Грушка, протоієрея Василя Осташевського, протоієрея Олексія Соколовського, ієрея Івана Брука та мирян – Євгена Богуславського, Миколу Самохваленка. Освіта в них усіх була різна: О. Соколовський та В. Осташевський були магістрами богословського факультету Варшавського університету, колишній посол до польського сейму Є. Богуславський – кандидатом богослов'я, І. Брук закінчив Львівський університет. С. Грушко вищої освіти не мав – освіту він здобув тільки в семінарії, але мав величезний пастирський досвід і викладав на пастирських курсах, що діяли під час війни при Свято-Троїцькому соборі. М. Самохваленко не мав богословської освіти, але був запрошений навчати церковного співу.

Кандидатура на ректорство протоієрея Микола Тучемського була безальтернативною, адже він протягом 1925–1939 рр. очолював Віленську духовну семінарію.

Спархіальне управління повністю оплачувало роботу викладацького колективу, а також куховарки й прибиральниці. При цьому викладачі отримували більшу зарплату, ніж працівники світської освіти, на що Діденко теж звертав свою увагу.

М. Діденко без особливого ентузіазму сприйняв запропоновані до викладання кандидатури. Кожен із викладачів перебував на окупованій території, писав він, і практично всі «вороже налаштовані до Радянської влади». Проте уповноважений мусив змиритися, адже «інших навряд чи можна підібрати в умовах Волині, які нічим не заплямовані стосовно Радянської держави».

Особливо негативне враження на М. Діденка справили прот. С. Грушко і Є. Богуславський, яких, як він уважав, узагалі не можна допускати до викладання. Згодом уповноважений зазначив, наприклад, про отця Стефана Грушка, що він допущений «тимчасово, до підшукання прийнятної кандидатури». Богуславський теж «допущений поки що тимчасово», адже він «не один десяток років працював проти Радянської держави, націоналіст, допомагав польським панам боротися з людьми, які симпатизували Радянській державі». Щодо інших осіб, уповноважений вважав, що їхня практична робота в майбутньому все проявиться, адже «усі вони ще глибоко не вивчені». Це стосувалось і Тучемського, поведінка якого й «вирішить питання про його перебування на постійній роботі ректора» [6, арк. 80 зв.].

24 вересня 1945 р. уповноважений Ради у справах РПЦ по УРСР Павло Ходченко писав Діденку: «Надалі обов'язково раз на місяць інформуйте мене про навчання на курсах, а також відзначайте і в кварталних звітах» [7, арк. 9]. Щоправда, голова Ради у справах РПЦ Г. Карпов забороняв уповноваженому втручатися в зміст за програми та навчального плану курсів, проте втриматися від цього йому було важко: «Я вважаю необхідним повідомити Вас, – писав М. Діденко в Москву 15 жовтня 1945 р., – що єпископ збирається відкривати курси 25/10, а заняття 1 листопада, а програми поки не має [...]. В учбовому плані значиться дисципліна “конституція СРСР”, кому єпископ має її доручити?» [6, арк. 79]. У листі до П. Ходченка М. Діденко зазначав: «Хоча для мене й виключено вказівками Ради і Вашими контроль за програмами, навчальним планом [курсів], а отже й навчальним процесом, однак я вважаю, що це питання в умовах Волині без постійного систематичного нагляду абсолютно немислиме. Я би вважав необхідним це питання вирішити негайно, доручивши політично грамотній людині від Вашого імені через Обком наглядати і за цим питанням» [7, арк. 12–13].

Одразу треба зауважити, що курс конституції взявся викладати Ілля Якович Хорунжий, який у 1944 р. був відраджений із Харківщини й очолив Волинський обласний інститут удосконалення учителів [11]. Те, що людина з такою посадою отримала змогу в 1945 р. викладати в духовному навчальному закладі, зайвий раз свідчить про рівень державно-церковних відносин у найперші повоєнні роки.

У своїй діяльності навчальний заклад мав керуватися єпархіальним «Положенням про Богословсько-пастирські курси Волинсько-Рівненської єпархії у м. Луцьку». Цей документ, звісно, майже копіював «Положення» аналогічних курсів, відкритих у Москві, із певними додатками. Так, наприклад, у параграфі 6 луцького «Положення» йшлося про те, що мова викладання на курсах – українська [5, арк. 124]. Уже з наступного навчального року почався поступовий перехід на російську мову викладання й уповноваженому вкрай не подобалося те, що такі викладачі, як М. Тучемський, С. Грушко, Є. Богуславський не бажають цього робити.

Відкриття курсів дещо затягувалося через невідповідність приміщення. До будівлі проведено електроенергію та водогін. Загалом ремонт двоповерхової будівлі обійшовся єпархії у 120 тис. рублів [6, арк. 70].

Ще до вступних екзаменів єпископ Миколай (Чуфаровський) указав вивісити на будівлі табличку з написом «Волинська духовна семінарія», що вкрай не сподобалося Діденку. Він зробив запит у Київ і 5 листопада звідти відповіли, що «Богословсько-пастирські курси можуть бути названі “Духовне училище” чи “Православно-богословські курси”, назвати курси “Волинська духовна семінарія” не дозволяємо» [7, арк. 14].

Оголошення про відкриття курсів, про що через благочинних сповіщено на кожну парафію єпархії, викликало чималий відгук у парафіян: зацікавленість ними виявили 111 осіб, переважно з Волинсько-Рівненської єпархії. Документи надіслали та прибули на екзамени 72 особи, а прийняти планувалося всього 40 [7, арк. 16].

Вступні экзаменаци почалися 29 жовтня 1945 р., коли іспити складала перша група абітурієнтів – 27 осіб. Серед екзаменаторів-викладачів був і уповноважений, котрий залишився вкрай невдоволеним абітурієнтами через їхню «кричущу неписьменність»: «Вступники майже усі без винятку і ті, які будуть прийняті, нашпиговані польсько-українським фашистським сурогатом і не мають хоча б елементарної уяви про дійсну культуру Радянського Союзу» [7, арк. 3-4]. Він також був присутній на вступних іспитах другої та третьої груп абітурієнтів, що відбулися 9 і 23 листопада, і знову залишився невдоволеним ідеологічною підготовкою вступників. Так, один із них заявив, що «українська нація існує з часів князя Володимира, при якому з'явився і тризуб» [7, 15].

Прискіпливістю волинського уповноваженого багато абітурієнтів залишилися невдоволені, а насамперед ті, які не були прийняті. Один із таких, житель Рівненщини, 26 грудня 1945 р. навіть написав місцевому уповноваженому листа, у якому йшлося про те, що волинський уповноважений його та ще деяких інших «зрізав з предмету російської історії». Усі такі «зрізані» після екзаменів звернулися до єпископа Миколая з проханням прийняти їх, однак той відмовив, сказавши, що «коли вас зрізав уповноважений тов. Діденко, то я вас не маю права прийняти і допустити до науки в духовній семінарії у Луцьку». Ображений абітурієнт просив у рівненського уповноваженого поклопотатися перед керуючим Волинсько-Рівненською єпархією, щоб той прийняв хлопця до духовної семінарії, а також «вплинути на волинського уповноваженого тов. Діденка, щоб він надмірно не вимагав на екзамені» [8, арк. 14].

Треба сказати, що це наївне клопотання не залишилося без уваги, хоч на долю прохача воно й не вплинуло. Очевидно, рівненський уповноважений передав його в Київ, а вже звідти лист відправили «на місце» – у Луцьк. У будь-якому випадку в Києві про «екзаменатора» дізналися, бо вже в січні 1946 р. Діденку довелося виправдовуватися перед київським начальством у цій напіванекдотичній ситуації й доказувати, що на вступних екзаменах у пастирсько-богословських курсах у Луцьку він нікого «не різав»: «Призначена єпископом комісія в складі п'яти чи семи чоловік священників-викладачів сама вирішувала, кого прийняти, а кого ні. Я лише був там присутнім для того, щоб познайомитися зі складом вступників і щоб інформувати Вас згідно з Вашою вимогою [...] так як повної інформації я не міг отримати від єпископа, а якби й отримав, то вона була б наскрізь фальшива, як він сам фальшивий» [8, 12]. Через два роки М. Діденко, розповідаючи Г. Карпову про свою присутність на вступних випробовуваннях у 1945 р., наголошував на тому, що він тоді прибув на запрошення єпископа і з його участю оглядав приміщення. У цей час були іспити й уповноважений разом із владикою зайшов у клас. Там він перебував не більше години, поставивши декілька запитань абітурієнтам з історії народів СРСР [9, арк. 162]. Однак, якщо навіть припустити, що це справді було так, то що уповноважений робив в інші два екзаменаційні дні? М. Діденко мусив згодом визнати участь у проведенні іспитів у 1945 р. своєю помилкою [9, арк. 190].

31 жовтня 1945 р. у Хрестовоздвиженському храмі Луцька єпископ Миколай у співслужінні ректора та викладачів у священному сані звершив молебень перед початком занять у присутності осіб, зарахованих на курси [5, арк. 164]. 1 листопада 1945 р. розпочалося навчання [5, арк. 15–16]. Упродовж місяця до нього приступило 40 осіб. Щоправда, протягом першого навчального року семеро із них із тих чи інших причин залишило курси [5, арк. 26].

Майже всі слухачі походили з Волинсько-Рівненської єпархії: 20 – із Волинської області, 19 – із Рівненської та один – із Тернопільської. Серед них менше половини мали семирічну освіту. Деякі слухачі були переселенцями з Польщі.

Уже 26 листопада 12 учнів, визнані педагогічною радою достатньо підготовленими, були зараховані на перший богословський курс. Інші 28 залишилися на духовно-училищному, тобто підготовчому курсі.

У програму духовно-училищного курсу входило дев'ять предметів: коротка історія Старого Завіту, коротка історія Нового Завіту, катехізис, учення про богослужіння, історія християнської церкви, історія Руської церкви, конституція СРСР, церковнослов'янська мова та церковний спів. Богословський курс, програма якого нараховувала 12 предметів, передбачав ґрунтовне вивчення книг Старого й Нового Завітів, догматичного богослов'я, основного богослов'я, гомілетики та практичного керівництва для пастирів.

Через брак приміщень і фінансування адміністрація навчального закладу не змогла забезпечити всіх слухачів гуртожитком та повноцінним харчуванням. Ті, хто орендував приватне житло, самі організовували свій побут, а мешканці гуртожитку – харчування в складчину. Деякі продукти закуповувалися за кошти єпархії [5, арк. 99].

Не вистачало навчальних посібників, бібліотека курсів складалася з кількох сотень випадкових видань, які вдалося знайти на місці [5, арк. 120–123].

Зважаючи на відсутність педагогічного досвіду в більшості викладачів і необхідність посиленої роботи зі слабопідготовленими слухачами, ректор у перші місяці навчання слідкував за тим, щоб його колеги старанно готувалися до лекцій [5, арк. 86]. Спостереження М. Тучемського показали, що всі викладачі ставилися до своїх обов'язків відповідально.

Незабаром після відкриття курсів організовано хор із 30 вихованців, планувалось утворення власного струнного оркестру. Про централізовану закупівлю музінструментів поки що не йшлося, але деякі курсанти мали власні [5, арк. 164]. 1 грудня відкрилася читальня, де вихованці могли ознайомитись із радянською пресою [4, арк. 164].

Адміністрація курсів мусила визнати, що успіхи слухачів за підсумками першого року навчання, загалом, були посередніми, що пояснювалось об'єктивними причинами: низький загальноосвітній рівень молодих людей, які прагнули вчитися; стислі терміни навчання, що розпочалося лише в листопаді; повна відсутність навчальних посібників.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, процес відновлення духовної освіти в Руській православній церкві розпочався восени 1943 р., а дозвіл на відкриття богословсько-пастирських курсів у містах СРСР, у тому числі й у Луцьку, церковне керівництво отримало 22 березня 1945 р. Відкриттю курсів в обласному центрі Волині варто завдячувати єпископу Миколаю (Чуфаровському), котрий акумулював усі можливі єпархіальні ресурси для організації навчального процесу. Московська патріархія не брала жодної участі в організації й забезпеченні навчального процесу, не впливала на підбір викладацьких кадрів та не надавала фінансової підтримки курсам. Уповноважений Ради у справах РПЦ у Волинській області М. Діденко загалом лояльно віднісся до існування навчального закладу, але проявляв невдоволення підбором викладачів і слухачів. Перший рік навчання видався нелегким з огляду на невідготовленість вихованців та важкі побутові умови, але адміністрація й викладацький колектив курсів та єпархіальне управління зробили все, щоб забезпечити підготовку священників у Луцьку.

Джерела та література

1. Борщевич В. Волинське духовенство у ХХ ст.: ідентичність, статус, еволюція / В. Борщевич. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. – 584 с.
2. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – 741 с.
3. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської області), ф. Р-393, оп. 1, спр. 1.
4. Держархів Волинської області, ф. Р-393, оп. 1, спр. 2.
5. Держархів Волинської області, ф. Р-393, оп. 1, спр. 10.
6. Держархів Волинської області, ф. Р-393, оп. 3, спр. 2.
7. Держархів Волинської області, ф. Р-393, оп. 3, спр. 3.
8. Держархів Волинської області, ф. Р-393, оп. 3, спр. 4.
9. Держархів Волинської області, ф. Р-393, оп. 3, спр. 7.
10. Держархів Волинської області, ф. Р-393, оп. 3, спр. 25.
11. Кот Н. Ілля Якович Хорунжий – перший повоєнний директор Волинського обласного інституту удосконалення кваліфікації вчителів / Н. Кот // Літопис Волині. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. – С. 66–70.
12. Милусь В. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х–50-х роках ХХ століття / В. Милусь. – Луцьк : Волинянин, 2008. – 228 с.
13. Патриарх Сергий и его духовное наследство : сборник / предисл. патриарха Алексия. – М. : Изд-во Моск. патриархии, 1947. – 416 с.

14. Письма патриарха Алексия I в совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совет министров СССР. 1945–1970 гг. / под ред. Н. А. Кривовой. – М. : РОССПЭН, 2009. – Т. 1 – 847 с.
15. Русская православная церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : сб. док. / под ред. В. П. Козлова. – М. : Изд-во Крутицкого подворья, 2009. – 779 с.
16. Сушук О. Радянські державно-політичні органи та релігія і церква у Волинській області (1944–1953) // О. Сушук // Наукові записки. Історичні науки. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2008. – Вип. 10. – С. 204–212.

Федчук Александр. Луцкие богословско-пастырские курсы в 1945/1946 учебном году. В статье отражен процесс подготовки и открытия в ноябре 1945 г. двухгодичных богословско-пастырских курсов в Луцке. Также проанализирована деятельность этого учебного заведения в 1945/1946 учебном году. При этом внимание сосредоточено на роли епархиального управления во главе с епископом Николаем (Чуфаровским) в обеспечении работы курсов и на отношении к ним областного уполномоченного Совета по делам РПЦ Михаила Диденко. В материале поданы некоторые подробности вступительных экзаменов на курсы и их функционирования на протяжении 1945/1946 учебного года. Акцентируется внимание и на преподавательском коллективе, в который входили как представители местного духовенства, так и несколько светских специалистов.

Ключевые слова: богословско-пастырские курсы, епархиальное управление, уполномоченный Совета по делам РПЦ М. Диденко, протоиерей Николай Тучемский, епископ Николай (Чуфаровский).

Fedchuk Oleksandr. Lutsk Theological and Pastoral Courses in 1945/1946 Academic Year. The process of preparing and opening two-years theological and pastoral courses in Lutsk in November 1945 is described. Also the activity of the institution in 1945/1946 academic year is analysed. Much attention is paid to the role of the diocesan administration headed by the Bishop Nikolai (Chufarovskiy) to support the courses and the attitude of the regional commissioner of the Council on ROC affairs of Mikhail Didenko. The information consists of some details of entrance exams to the courses and their functioning during the 1945/1946 academic year. Attention is paid to the teaching staff, which included the representatives of the local clergymen as well as some lay experts.

Keywords: theological and pastoral courses, Diocesan Office, Commissioner of the Council on ROC affairs M. Didenko, Archpriest Nikolai Tuchemsky, Bishop Nikolai (Chufarovskiy)

Стаття надійшла до редколегії
17.01.2015 р.

УДК 378.147:342.725

Надія Кіндрачук

Антиукраїнська мовна політика у вищій школі України: 60–70-ті роки ХХ ст.

У статті досліджено мовну політику у вищій школі України протягом 60–70-х рр. ХХ ст., проаналізовано вплив суспільно-політичних факторів на освітню сферу українського народу, виявлено чинники, що звужували застосування української мови та гальмували її розвиток, прискорювали процес денационалізації українців в окреслений період.

Ключові слова: вища школа, мовна політика, денационалізація, русифікація, ідеологія, українська мова, українська нація.

Постановка наукової проблеми та її значення. Національно-мовна політика СРСР протягом 60–70-х рр. ХХ ст. порушувала мовний статус України, що стало одним із вирішальних чинників денационалізації тогочасного суспільно-політичного життя українців. Питання про роль і місце української мови в суспільних процесах УРСР стало одним із найголовніших у протистоянні демократичної громадськості й тоталітарної системи. Особливо гостро відчувалося звуження застосування української мови у вищих навчальних закладах України, де навчалося та виховувалося молоде покоління українців.

Незалежна Україна отримала в спадок складну мовну ситуацію, яка й сьогодні остаточно не розв'язана. Для того, щоб уміло провадити сучасну мовну політику, потрібно враховувати уроки історії, осмислити історичний досвід минулого, адже мова – найважливіша ознака духовного та культурного становлення кожного народу, без неї немає повноцінної самосвідомості, немає нації. Піклування держави про національні традиції освіти, духовне виховання й мову, якою ведеться навчання, має особливе значення та створює основу для повноцінного розвитку українців. З огляду на це, усе актуальнішою стає потреба більш ґрунтовного наукового вивчення питань мовної політики України в системі вищої школи протягом 60–70-х рр. ХХ ст.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Питання становища української мови, національної освіти, культури другої пол. ХХ ст. частково висвітлено в працях таких науковців, як О. Бажан [4], Д. Горбачук та О. Зубарев [7], Т. Куцаєва [14], А. Русначенко [20], О. Сергійчук [21], О. Тєвікова [23] та ін. Однак у науковій літературі досліджувана тема досі залишається недостатньо вивченою. Це уможливило продовження роботи в цьому перспективному напрямі.

Отже, **мета статті** – дослідження мовної політики у вищій школі України протягом 60–70-х рр. ХХ ст., аналіз заходів радянської влади на теренах мовного планування, впливу суспільно-політичних факторів на освітню сферу українського народу, виявлення чинників, що звужували застосування української мови й гальмували її розвиток, прискорювали процес денационалізації українців в окреслений період.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Тоталітаризм і панування офіційної ідеології зумовлювали обмежений розвиток різних сфер життя українців. Особливо болісними для української інтелігенції були репресії в галузі національно-мовної політики, яка свідомо спрямовувалась урядом УРСР на поступове звуження застосування української мови. Русифікацію відображав Закон СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР», прийнятий 25 грудня 1958 р. (відповідний Закон затверджено в УРСР 17 квітня 1959 р.), та нова національна програма, ухвалена ХХІІ з'їздом КПРС (17–31 жовтня 1961 р.). Ці документи проголошували ідею формування нової історичної спільності – «радянського народу», для якого спільною мовою має стати російська, зважаючи на виняткову роль російського народу в радянській історії та соціалістичних зверненнях [10, с. 11]. Особливістю радянського законодавства було те, що воно давало підстави виправдати русифікацію української освіти як засіб її «розвитку», хоча цей термін у ті часи замінено більш слухним – «злиття націй і мов» [15, с. 68]. Тогочасний представник української діаспори, громадський і політичний діяч В. Свистун із цього приводу зазначав: «На Україні немає ніякої Української держави... Усе тільки російською мовою. Українську культуру Москва нищить, а свою «московську» насаджує» [2, арк. 75].

Значних утисків українська мова зазнавала у вищій школі УРСР. Піклування про вищу освіту стало частиною діяльності таких політичних постатей, як П. Шелест і В. Щербицький (перші секретарі ЦК КПУ, 1963–1972 рр. і 1972–1989 рр.). П. Шелест неодноразово виявляв твердість щодо розвитку соціально-культурної сфери України та не знаходив у русифікації ні морального виправдання, ні практичного обґрунтування, проте це й стало однією з причин його усунення з посади [11, с. 410–411]. Саме з його ініціативи та за його підтримки в 1965 р. тодішній міністр вищої й середньої спеціальної освіти УРСР Ю. Даденков почав готувати реформу освіти, у якій акцентовано розширення сфери вживання української мови, особливо в інститутах та університетах. Але після вольового усунення Кремлем П. Шелеста від влади в 1972 р. всі подібні реформи згорнуто. Його наступник В. Щербицький займав антиукраїнські позиції та не протистояв централізованому контролю за ідеологічною ситуацією й русифікацією. Ціленаправлено знищувалося все те, що містило в собі українське, спонукало до вивчення власної національної історії, сприяло вихованню почуття національної гідності та гордості, прививало любов до української мови, традицій, звичаїв і культури, пропагувало національну ідею, ідею української державності та право українців на самовизначення.

Можливість бути студентом залежала від ідеологічних чинників. Відповідні органи проводили з абітурієнтами співбесіди, детально вивчали особові справи, шукаючи інформацію про місцеперебування їх та їхніх родичів під час окупації, про зв'язок із німцями, з українськими націоналістами чи активістами ОУН–УПА, про наявність репресованих серед членів сімей тощо (таку ж перевірку проводили й серед викладачів) [23, с. 158]. Зміст навчання у вищій школі підпорядковувався планам розгорнутого соціалістичного будівництва та ідеологічного виховання, акценти ставилися на формуванні матеріалістичного сві-

тогляду й почутті відданості ідеям комуністичної партії, розкритті реакційності ідеології «українського буржуазного націоналізму».

В Україні відбувався інтенсивний процес русифікації вищої школи, українська мова обмежувалася в навчальному процесі. Починаючи з 1954 р., знання української мови перестало бути обов'язковою вимогою при вступі до ВНЗ УРСР, що створювало певні труднощі для сільської молоді, яка складала іспити з «великим українським акцентом» [23, с. 143]. Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР включало російську мову й літературу до обов'язкових предметів вступних іспитів, а знання з української мови та літератури вимагали лише від тих, хто вступав до українських закладів, «в яких викладання проводилося на національній мові республіки» [21, с. 5]. В усіх ВНЗ абітурієнти української національності, котрі закінчили середню школу й не вивчали в ній українську мову, звільнялися від вступного іспиту з української мови.

Відомий український мовознавець, багатолітній в'язень концтаборів, дисидент С. Караванський, говорячи про вплив русифікації на набір українців до закладів вищої освіти, зазначав: «Люди української національності, чия рідна мова українська, не користувалися при вступі до вузів однаковими правами з тими, чия рідна мова російська. Російська мова та література – обов'язкова частина програми вступних іспитів до вузів, а отже, випускники російських шкіл успішніше складають іспити й одержують вищі оцінки, ніж випускники українських шкіл. До того ж російською мовою проводяться й вступні іспити зі спеціальних предметів, і вступникам українських шкіл також нелегко їх скласти. А отже, україномовні вступники одержують на конкурсних іспитах нижчі оцінки» [13, с. 284].

Згідно зі статистикою, у 1960 р. лише 48,36 % спеціалістів із вищою освітою в УРСР були українцями, із 18 132 викладачів ВНЗ УРСР менше 50 % українців [12, с. 133], із 46 754 наукових працівників УРСР українців нараховувалося 22 253 осіб [5, с. 215]. Кількість аспірантів у цей період по Радянському Союзу становила 36 754 осіб, із них українців – 4081 (11%), а це набагато нижче за питому вагу українців у Радянському Союзі загалом (17,8 %) [5, с. 215].

Вступні іспити російською мовою перешкоджали наповненню ВНЗ УРСР українцями. Так, зокрема, в Одеському політехнічному інституті в 1965 р. українців було лише 43 % [14, с. 36]. Кількість українців у ВНЗ СРСР цього ж року складала 14,47 % [12, с. 110].

Додатковим елементом розчинення української вищої освіти в союзній системі були численні іноземні студенти, які після закінчення російськомовних підготовчих відділень (україномовних не було) вступали у вищі навчальні заклади УРСР [22, с. 160]. На філологічному факультеті могла бути лише спільна кафедра української та російської мов, проте кафедра теорії літератури й літератури народів СРСР і кафедра російської мови для іноземців були окремими [14, с. 36]. У такий спосіб за рахунок української вищої школи СРСР підтримував свій міжнародний імідж і культурні зв'язки. Аналогу фактичного права іноземних студентів вчитись «інтернаціональною» мовою у ВНЗ інших держав не було.

Негативно на національну освіту впливав і той факт, що весь навчальний процес у вищих навчальних закладах України вівся переважно російською мовою, хоча українці становили понад 60 % усіх студентів [16, с. 320]. У низці ВНЗ УРСР лише 5 % лекцій читали українською мовою [20, с. 52]. У педагогічних училищах Києва до 70 % лекцій читали російською мовою [17, с. 458]. В університетах міст Дніпропетровська, Одеси, Харкова, за винятком відділу української мови й літератури, предмети викладали переважно російською мовою, а медичні, політехнічні, промислові, торгівельні, сільськогосподарські та економічні ВНЗ України були цілком зрусифіковані, за винятком окремих закладів західних областей [12, с. 123]. У результаті мовна ситуація в УРСР значно погіршилась.

У вищих навчальних закладах не викладали історію України, «а в книжках з історії України не можна було зрозуміти нічого, що ж насправді відбувалося в Україні, крім кількості випущених тракторів і дат партійних з'їздів. Щороку в УРСР випускалися десятки тисяч випускників з дипломом “Історія”, які не мали найменшого уявлення про історію землі, на якій училися. Історія УРСР була сумішшю самовихвалювання з “білими плямами”, це були не посібники з історії, а посібники з приховування історії» [18]. Відомий український науковець, історик і публіцист Я. Грицак уважає, що протягом 1972–1979 рр. здійснено «погром української історичної науки: припинили існування періодичні наукові збірники, готові монографії не видавалися. Загалом було змінено трактування історії України. Українців фактично позбавлено своєї власної історії» [8, с. 288]. Інтерес закордонних науковців і громадськості до видатних постатей української історії ХХ ст., таких як М. Міхновський,

С. Бандера, Я. Стецько, і таких проблем, як ОУН–УПА, Голодомор 1932–1933 рр. (на який узагалі існувало табу), прирівнювався до антирадянської пропаганди [3, арк. 10].

Витісненню рідної мови з ужитку сприяла книговидавнича політика радянської влади, спрямована на зменшення кількості україномовних підручників, різноманітної літератури й періодичних видань. Використання української мови, українських слів у друкованих виданнях та засобах масової інформації оцінювалося негативно, як таке, що може призвести до відриву української мови від російської [19, с. 187]. Багато видавництв перейшли на випуск виключно російськомовної продукції, навіть «Наукова думка» друкувала свою літературу переважно російською мовою [7, с. 178]. Частка україномовної друкованої продукції становила менше половини всіх видань. Так, наприклад, станом на 1960 р. в Україні із 7889 друкованих одиниць книг і брошур 3844 виходили українською мовою, через п'ять років (у 1965 р.) ситуація значно погіршується, оскільки серед 7251 друкованих одиниць книг і брошур українською видано тільки 2998 [23, с. 286]. Фонди книжкових крамниць, кіосків і бібліотек склалися переважно з російськомовної літератури.

Утисків зазнавала українська наукова література. Так, станом на 1962 р. АН СРСР видала 950 наукових праць, а АН УРСР – лише 142, із яких 87 % – російською мовою [24, с. 190]. Український письменник, перекладач, дослідник проблем розвитку й культури української мови Б. Антоненко-Давидович, звертаючись до учасників республіканської конференції з питань культури української мови, котра відбулася 11–15 лютого 1963 р. в Київському державному університеті, із цього приводу зазначав: «На сьогодні майже не випускається технічна література нашою рідною мовою. А коли який-небудь наполегливий автор усе ж таки зуміє домогтися, щоб його книжка була надрукована нашою мовою, то тираж такої книжки визначають дуже малий, 500–1000 примірників» [4, с. 155].

Подібною була ситуація з підручниками. Згідно з інформацією Книжкової палати УРСР, станом на 1963 р. Техвидав випустив 121 книгу російською мовою й лише 32 – українською (у тому числі підручників для ВНЗ російською мовою – 11, українською – один); Державне видавництво літератури з будівництва й архітектури цього ж року видало 122 книги російською мовою та 11 – українською; Медвидав – 188 і 54, відповідно, а зі 102 республіканських міжвідомчих наукових збірників 86 виходили російською мовою й тільки 16 – українською [9, с. 143].

Наприкінці 60-х рр. ХХ ст. україномовних посібників у вищих навчальних закладах УРСР майже не було [14, с. 38], оскільки видавати наукову та навчальну літературу мали право лише деякі провідні ВНЗ, які перебували під суворим контролем держави. Вони мали складати перспективні плани щодо кількості друкованих аркушів на рік й отримати згоду на це від ВР УРСР. Так, наприклад, у той час як україномовний вісник Львівського державного університету ім. І. Франка фізико-технічної серії в 1967–1968 рр. видали лише в 550 примірниках, то аналогічне видання Московського університету (російською мовою) мало наклад 2,5 тис. [1, арк. 23]. Вилучення видавничої функції у вищій школи значно гальмувало як якісний, так і кількісний її рівень.

Наприкінці 70-х рр. ХХ ст. в Україні розповсюджувалося 27 журналів із питань народної освіти, із яких лише три видавалося українською мовою [7, с. 179]. Низка українських наукових видань, які були обмежені жорсткими рамками радянської цензури, так і не потрапили в перелік літератури для комплектації республіканських й обласних бібліотек УРСР. Отже, український читач позбавлявся можливості хоча б самостійно знайомитися з українським друкованим словом.

Вищі навчальні заклади України виконували функцію пропаганди політики, історії КПРС і комуністичного виховання трудящих. Серед навчальної й наукової літератури, яка друкувалася в Україні та якою забезпечували ВНЗ, найбільший наклад мала історія КПРС і СРСР. Вимагалось у значному обсязі користуватися матеріалами пленумів та з'їздів ЦК КПРС і працями авторів марксизму-ленінізму під час написання дипломних робіт. Це стосувалось усіх дисциплін, оскільки вважалося, що цей доробок – цінне джерело наукового пошуку в будь-якій сфері знань.

Поряд з обов'язковим цитуванням авторів марксистсько-ленінського циклу й керівників КПРС неможливо було посилатися на наукові праці М. Грушевського, Н. Полонської-Василенко, вилучалися твори М. Драгоманова, М. Костомарова, П. Куліша [6, с. 47]. Праці українською мовою залежувалися в редакціях, оскільки не мали дозволу цензора, а багатьох прихильників українського слова звільнено з роботи. Ідейне виховання у ВНЗ УРСР, яке проводилось у руслі комуністичної ідеології, мало суто негативний вплив як на студентів, так і на викладачів.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, виходячи з вищесказаного можна зробити висновки про те, що протягом 60–70-х рр. ХХ ст. в Україні здійснювалась антинаціональна мовна політика, основним завданням якої було послідовне й цілеспрямоване знищення української мови. Інтенсивно відбувався процес русифікації вищої школи в Україні, яка була позбавлена гуманітаризації, національної спрямованості, відсутності впливу ідеології та монополії держави на освіту. Викладання більшості спеціальних і загальноосвітніх дисциплін у вищих навчальних закладах УРСР усе активніше переходило на російську мову. Спроби українців розвивати традиційні елементи національної освіти здебільшого заперечувалися державною централізованою політикою. Можливості до розвитку й накопичення досвіду створено лише там, де з української вищої освіти незаперечно можна було вилучити результати на користь усього СРСР, без урахування особливих потреб республіки. Ті риси української вищої освіти, які проявляли багатство національної мови, культури та традицій нівелювалися під впливом політики русифікації, яка значно звужувала межі й можливості вживання національної мови в навчанні, виданні україномовної навчальної та наукової літератури.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. Р-4621. Міністерство вищої та середньої освіти УРСР, оп. 7. Канцелярія (1955–1965 рр.), спр. 368. Затверджений зведений фінансовий план Госпрозрахункових підприємств МВССОУ на 1965 р. – 29 арк.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1. ЦК КПУ, оп. 6. Протоколи засідань Политбюро ЦК КПУ, спр. 4922. Копія письма в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КПУ, письма, постановлення обкомов КПУ, Главного управления по охране военных и государственных тайн в печати при СМ СССР, СМ УССР и других организаций – по вопросу печати (нач. 23 января 1958 г. – ок. 31 декабря 1959 г.), 295 арк.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1. ЦК КПУ, оп. 25. Загальний відділ, спр. 3141. Інформації, довідки ЦК КПУ. – 97 арк.
4. Бажан О. Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-ті рр. / О. Г. Бажан // Укр. іст. журн. – 2008. – № 5. – С. 147–159.
5. Высшее образование в СССР : стат. сб. – М. : Госстатиздат, 1961. – 255 с.
6. Головка В. Історична наука УРСР в оцінках діаспорної історіографії (кін. 1920-х – 1-ша пол. 1980-х рр.) / В. Головка // Історія та історіографія в Європі. – 2003. – Вип. 1/2. – С. 43–53.
7. Горбачук Д. Русифікаторська мовна політика в Україні у 70–80-х роках ХХ століття / Д. Горбачук, О. Зубарев // Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка. – Серія : Мова. – Донецьк : Укр. культурологічний центр ; Східн. вид. дім, 2007. – Т. 16. – С. 175–188.
8. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. : навч. посіб. для учнів / Я. Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
9. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 336 с.
10. Закон об укреплении связи школы с жизнью и дальнейшем развитии системы народного образования СССР, принятый 24 декабря 1958 года ЦК КПСС и СМ СССР // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1959. – № 1. – С. 10–22.
11. Історія України : документи. Матеріали / [уклад. В. Ю. Король]. – К. : Академія, 2001. – 448 с.
12. Коляска І. В. Освіта в Радянській Україні / І. В. Коляска / [пер. з англ. з доповн. і додатками]. – Торонто : Peter Martin Associates, 1970. – 246 с.
13. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття / Б. Кравченко / [пер. з англ.]. – К. : Основи, 1997. – 423 с.
14. Куцаєва Т. О. Розвиток вищої освіти в УРСР (1965–1985 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Куцаєва Тамара Олександрівна. – К., 2007. – 208 с.
15. Михайлюк М. У Луцькій обласній бібліотеці: очима радянського бібліотекаря – реемігранта з Аргентини / М. Михайлюк // Сучасність. – 1967. – № 4. – С. 65–80.
16. Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів / [упор. М. І. Панчук та ін.]. – К. : Наук. думка, 1994. – 560 с.
17. Новітня історія України (1900–2000) / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожин та ін. – К. : Вища шк., 2000. – 663 с.
18. Палій О. Чому важко пишеться «спільна історія» і легко «вітчизняна» [Електронний ресурс] / О. Палій // Українська правда. – 2011. – 9 лют. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/02/9/5895669/>

19. Пустовіт Т. П. Полтавщина у період відбудови та хрущовської «відлиги» (1946–1964 рр.) / Т. П. Пустовіт // Полтавщина: влада на історичних паралелях / [ред. кол. : Г. П. Білоус, Ю. З. Данилюк, Г. Г. Журавель та ін.]. – Полтава : АСМІ, 2005. – С. 181–219.
20. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: сер. 1950-х – поч.1990-х рр. / А. М. Русначенко. – К. : Вид. ім. О. Теліги, 1998. – 720 с.
21. Сергійчук О. Мовна ситуація у вищих навчальних закладах України (1955–1965) / О. Сергійчук // Етнічна історія народів Європи. – № 6. – 2002. – С. 4–8.
22. Стріха М. Мова і наука: гармонія чи конфлікт? / М. Стріха // Україна. Наука і культура : щорічник. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 158–162.
23. Тєвікова О. В. Повсякденне життя громадян УРСР: соціальні та культурні аспекти (1953–1964 роки) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тєвікова Ольга Валентинівна. – Полтава, 2010. – 304 с.
24. Штепа П. Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглість / П. Штепа. – Дрогобич : Відродження, 2005. – 412 с.

Киндрачук Надежда. Антиукраїнська мовна політика в вищій школі України: 60–70-е гг. ХХ в. В статті досліджується мовна політика в вищій школі України на протязі 60–70-х гг. ХХ в., аналізується вплив суспільно-політичних факторів на освітню сферу українського народу, виявляються причини, які гальмували розвиток української мови і прискорили процес денационалізації українців в означений період. Особливо гостро відчувалося звуження використання української мови в вищих навчальних закладах України, де навчалося і виховувалося молоде покоління. Вища школа в Україні була позбавлена національної спрямованості, відсутності впливу ідеології і монополії держави на освіту. Викладання більшості спеціальних і загальноосвітніх дисциплін в вищих навчальних закладах все активніше переходило на російську мову. Спроби українців розвивати традиційні елементи національної освіти, в основному заперечувалися державною централізованою політикою. Те риси української вищої освіти, які проявляли багатство національної мови, культури, звичаїв і традицій, спонукали до вивчення власної національної історії, пропагандували національну ідею, ідею української державності нівелювалися під впливом політики русифікації, яка значно звужала межі і можливості застосування державної мови в навчанні, видавництві україномовної навчальної і наукової літератури.

Ключові слова: вища школа, мовна політика, денационалізація, русифікація, ідеологія, українська мова, українська нація.

Kindrachuk Nadia. Anti-Ukrainian Language Policy in Higher Education of Ukraine: 60–70 YEARS of the XX Century. The given article studies the language policy in higher education of Ukraine during the 60–70 years of the XX century. The author analyses the influence of social and political factors on the educational sphere of Ukrainians, discovers the factors that hampered the development of Ukrainian language and accelerated the process of denationalization of Ukrainians in the outlined period. The reducing of the use of Ukrainian language was the most acutely felt in higher schools of Ukraine where the younger generation of Ukrainians was trained and brought up. The higher school in Ukraine was deprived of a national focus, the education was influenced by the ideology and the state monopoly. The teaching of the most special and general subjects in institutions of higher education was carried out in Russian language. The attempts of Ukrainians to develop traditional elements of national education were mainly challenged by the centralized state policy. The features of Ukrainian higher education that showed the richness of national language, culture, customs and traditions, encouraged the study of national history, popularized the national idea, the idea of the Ukrainian statehood, were leveled under the influence of the policy of russification, which significantly reduced the limits and possibilities of the use of national language in education, the publishing of Ukrainian-language educational and scientific literature.

Key words: higher education, language policy, denationalization, russification, ideology, Ukrainian language, Ukrainian nation.

Стаття надійшла до редколегії
18.03.2015 р.

Волонтерська допомога у створенні засобів індивідуального захисту та технічного оснащення військовослужбовців у зоні АТО

В умовах АТО виникає необхідність екіпірування та забезпечення технікою ЗСУ. Держава не завжди в змозі задовольнити всі потреби армії й у такому випадку на допомогу приходять волонтери, котрі не тільки збирають кошти, а й постають у якості раціоналізаторів, винахідників і виробників. Їхню роль для ЗСУ розглянуто в публікації.

Ключові слова: волонтери, спорядження, технології, техніка, армія, АТО.

Постановка наукової проблеми та її значення. Із 2014 року на сході України проходить АТО, що вимагає високої напруги сил і значних економічних витрат усю країну. У зв'язку з цим постала гостра необхідність в озброєнні, обмундируванні та забезпеченні технікою української армії. Однак у цей скрутний час державі складно оперативним та в достатньому обсязі вирішити ці питання. До того ж іноді виникають проблеми з якістю закуплених засобів індивідуального захисту бійців. Варто лише згадати історію з фальсифікованими бронежилетами львівських підприємців, що абсолютно не виконували покладені на них функції [13]. Але подібні факти не одиничні: аналогічні випадки простежено в Івано-Франківській [28] та Вінницькій [18] областях. Залишає бажати кращого і якості техніки та озброєння. Так, військовослужбовці батальйону «Донбас» вважають, що багатьох утрат можна було б уникнути, якби в підрозділ надходила справна техніка, а не старі радянські БТРи, що йшли на списання: «Два з трьох навіть до лінії фронту не дійшли – так і стали в Артемівську, один – тиждень повоював, дійшов до Лисичанська і став» [12].

Тому не випадково проблемами Збройних сил почали займатися патріотично налаштовані громадяни – волонтери, заснувавши волонтерські рухи, що активно допомагають військовослужбовцям, збираючи кошти на потреби армії й, зокрема, на екіпірування та озброєння. Хоча рух волонтерів і регламентований на державному рівні Законами України «Про волонтерську діяльність» [23], «Про благодійну діяльність та благодійні організації» [21] та змінами до них [22], утім, його ініціаторами є не країна та будь-які політичні партії, а прості громадяни, чия праця сьогодні отримала заслужену оцінку у суспільстві. Так, уперше за 9-річне існування спецпроекту «Фокус» першу позицію в щорічному рейтингу «100 найвпливовіших жінок України» зайняли «жінки-волонтери» [1, с. 14, 21]. Розповсюджено в Україні практику розробки й виготовлення добровільними армійськими помічниками елементів обмундирування та спорядження й удосконалення технічних засобів для бою.

Але на сьогодні проблематику розвитку волонтерського руху в напрямі допомоги бійцям в АТО розглядається переважно в періодиці, Інтернет-виданнях і мало висвітлюється науковцями. Утім, питання є важливим, оскільки вже неодноразово допомога волонтерів у постачанні обмундирування й техніки сприяла забезпеченню виконання поставлених перед армією бойових завдань.

Мета статті – окреслення та аналіз здобутків волонтерів у галузі виготовлення засобів індивідуального захисту вояків й удосконалення техніки для бойового застосування. Аналіз проведеної волонтерами роботи за цими напрямками сприятиме розвитку теоретичних засад для виявлення недоліків у забезпеченні армії, піднятті рівня обороноздатності країни в цілому, а зокрема розвитку й вдосконаленню технологій виготовлення екіпірування військових, модернізації старої та вироблення нової бойової техніки із застосуванням мінімальних коштів на виробництво. Адже завдяки «майстрам із народу» подекуди вдається створювати досить вдалі зразки, що спроможні захистити бійців у зоні бойових дій.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. 31 січня 2015 р. у Києві відбулася перша масштабна виставка «Волонтерський воєнпром», на якій поряд із продукцією майже 200 українських підприємств представлено досягнення волонтерів України [8]. Організаторами виступили Рада суспільних ініціатив за підтримки Міністерства оборони України та Асоціації народних волонтерів України спільно з «Волонтерською сотнею Доброволя». Більшість представлених зразків виконані не професіоналами у військовій галузі. Однак асортимент експонатів виявився досить широким, а саме: екіпіровка, озброєння, амуніція, засоби відеоспостереження, безпілотники, засоби медичної допомоги, зокрема кровоспинні джугути, спальники й каремати. Для виготовлення всіх цих речей переобладнано цивільні виробничі фірми, підприємства. Наприклад, замість модних жіночих кофтинок, виробники налагодило відшивання уніформи, взуттєві фабрики

перейшли на виготовлення берців для солдат, а фірми, які раніше спеціалізувалися на створенні альпіністського спорядження, почали випускати підсумки, рюкзаки та спальники [6]. У рамках показу транспортних засобів представлено універсальне новітнє каркасне гусеничне багатофункціональне шасі для розробки транспортних, штурмових і спеціальних автомобілів [3]. Розробка цінна тим, що завдяки цьому нововведенню транспорт набуває унікальних характеристик прохідності в найважчих умовах військових дій.

На переконання керівництва Асоціації народних волонтерів України, такий захід не є разовою акцією, – подібні виставки планується проводити й надалі. А швидкість, із якою організовано першу виставку, – два тижні. Асортимент представлених експонатів свідчать, що волонтерський рух набрав в Україні «високих обертів» і має великий потенціал.

Обґрунтованим підтвердженням цього факту є проведення з 7 по 9 квітня 2015 р. виставки «Волонтер Експо» [25, с. 1, 3]. Захід організовано Фондом сприяння розвитку Збройних сил України за дорученням Ради волонтерів під патронатом Міністерства оборони України. Мета виставки – сприяння забезпеченню української армії необхідним сучасним польовим спорядженням, засобами індивідуального захисту, обмундируванням та іншими досягненнями науки й техніки, що необхідні для кращого виконання бойових завдань [5].

Серед учасників «Волонтер Експо» 2015 – такі відомі підприємства й бренди, як «Арсенал Патріота», «Балістика», «Балтська швейна фабрика», «Берци.Уа», благодійна організація «Фронт оборони країни», «Велмет», «Доля і Ко», ДП «Укрспецторг», «Квазар», «Комбат-УА», Компанія «Ібіс», «Ніж-ь», «Студіоак», «Субпайки», «Спецстиль-Україна», «Тексика», «Термоізол», ТМ «GEPARD», ТМ «Захисні засоби Кіборг», ТОВ «Гидрозащита», ТОВ «Пост-01», «Торнадо», «Укртелемед», «Укртехмед», Харківський «Завод засобів індивідуального захисту», «AWS», «Barton», «CombatCnH», «Marson», «Paramedic», «ThermalVisionTechnologies», «UA.RPA» та ін. [4]. У межах виставки проходили круглі столи й тематичні конференції за присутності представників Міністерства оборони України, РНБО України, представників НАТО, силових відомств, ДК «Укроборонпром», волонтерів Інформаційного фронту, іноземних виробників і Творчої сотні.

Виставка «Волонтер Експо» сприяла розробці та затвердженню плану переходу на стандарти НАТО, відкрила можливість безпосереднього спілкування й взаєморозуміння між військовими – споживачами продукції та виробниками, надала можливість зібрати й передати гуманітарну допомогу «в перші руки» представникам АТО, допомогла налагодженню тривалих ділових відносин вітчизняних виробників із зарубіжними, забезпечила безпосередню участь виробників у презентаціях і конференціях, де обговорюватимуться питання озброєння, амуніції, обмундирування, проживання та реабілітації учасників бойових дій.

В умовах дефіциту індивідуальних засобів захисту у вояків ЗСУ в зоні АТО, окремі українські волонтери, їхні спілки та ініціативні групи намагаються власними силами виготовити спорядження для військових. Так, підприємець Андрій Хоманчук, колишній сотник 14-ї сотні Майдану, організував виготовлення легких берців, наколінників і рукавичок для військових. Для кращої координації бажаючих допомогти українській армії волонтери Павло Кашук та Ігор Федірко створили спеціальний сайт <http://army-help.com.ua>, на якому розміщується інформація про потреби вояків у зоні АТО, рекомендації, що саме та де заповувати [14, с.6].

Прикладом також служить налагодження групою волонтерів у грудні 2014 р. виробництва бронешоломів, на зразок натовських кевларових (аналог «Schubert»). У якості матеріалу умільці використовують ударостійкий склопластик та балістичну тканину «Twaron СТ 736». Вага виробу в рамках загальноприйнятої (1,6–1,7 кг), бронестійкість – захист від пістолетної кулі з ПМ, випущеної з відстані 4–5 метрів [11].

На базі лабораторій Білоцерківського механічного заводу українські волонтери створили балістичну захисну маску «Кіборг» [25, с. 3]. Вона здатна погасити вражаючу дію осколків гранат і мін, а також куль із ПМ із відстані до 3 м. Маска виготовлена із захисної, високоміцної, водонепроникної тканини «ТМ Cordura» для інженерно-саперних і звичайних підрозділів сухопутних та аеромобільних військ і спецназу. Маска «Кіборг» пройшла успішні випробування у 74 ОРБ під час бойових дій на передовій у зоні АТО. Нині час волонтери-винахідники працюють над усуненням недоліків, виявлених у ході «бойової обкатки» виробу. До них відносять опір різким поворотам голови й зміщення при перекиданнях і переворотках. За відгуками особового складу, маска успішно виконує

функції захисту обличчя, шиї та голови в цілому, добре відновлює форму, не вимагає спеціальних навичок в експлуатації, забезпечує успішне ведення стрільби, при навантаженнях не пітніє, не збиває дихання. Її вартість становить приблизно 3 тис. грн [20].

Крім екіпіровки, волонтери багато уваги приділяють питанню ремонту та вдосконалення засобів пересування. Наприклад, львівські волонтери закупили, відремонтували та доукомплектували вісім джипів та два буси, яким були присвоєні спецномери «АТО 01», «АТО 02» тощо, для військових на Донбасі. Варто відзначити, що автівки спеціально перефарбували в кольори камуфляжу, щоб не виникло сумнівів щодо їх призначення, а саме перевезення бійців та транспортування поранених [24, с. 8]. До того ж далеко не всі українські підприємства демонструють свою допомогу на виставках. Таким є Миколаївський тепловозоремонтний завод, який, за ініціативою директора-волонтера В'ячеслава Сімченко, із певною грошовою підтримкою волонтерів «Народного проекту» та Чорноморського державного університету, а здебільшого за власний кошт упродовж року відновив і модернізував 37 одиниць різноманітної військової техніки, що надходить із зони АТО [16]. Лишень протикумулятивні екрани підприємство встановило на понад 50 БТРах, КАМАЗах, УРАЛах та іншій техніці. Умільці заводу освоїли й абсолютно новий вид робіт – бронювання «Градів». Завдяки інженерній кмітливості, винахідливості та вмільй організації праці, собівартість ремонту та модернізації одного БТРа коштує на Миколаївському заводі від 30 до 120 тис. грн, тобто у 3–4 рази дешевше, ніж на профільних підприємствах [17].

Заслужують на увагу засоби удосконалення техніки, які вигадали волонтери спеціально для застосування у зоні АТО. Саме «тюнінгом» звичайних автомобілів часто компенсується нестача військової техніки на Донбасі. Такі модернізовані своїми силами для бойового застосування «громадянські» машини, вдосконалені на потребу бойових операцій, називають «гантраками» або «гантраками» (англ. «guntruck» – озброєна вантажівка). Започаткували їх масове використання в армії США ще під час В'єтнамської війни (1965–1975) для супроводу танкових колон [10].

Відтоді жодна війна не обходиться без таких, подекуди смішних і незграбних, ніби фантастичних машин. Наприклад, бронь-Камази батальйону «Миколаїв» нерідко порівнюють з авто у фільмі «MadMax» [9]. Добровольчі батальйони «Донбас» та «Азов» ще з літа 2014 р. активно використовують подібну техніку. Наприклад, у батальйоні «Азов» є захищений бронелістами КАМАЗ-55111, що брав участь у боях за Маріуполь. А в батальйоні «Донбас» з пікапу «Isuzu» створили саморобну «тачанку», приваривши до неї додаткову огорожу та раму, до якої кріпиться станок під кулемет Калашникова, а над дахом розміщений бронеекран [26].

Зі свого боку, на Запоріжжі волонтери форсували двигун на старому УАЗі, установили броньку, а на ньому – поворотну турель для великокаліберного кулемета. У результаті вийшла не просто відремонтована, а справжня броньмашина, що має самостійний вогневий захист та витримує постріли з автомата Калашникова [2]. На такій техніці кулемет переважно встановлюється на турелі, досить високо, його віддача майже не відчувається, завдяки чому забезпечується зручна й прицільна стрільба при круговому секторі – 360°.

До зони АТО вже відправлено кілька модифікованих таким чином автомобілів із популярних УАЗів і польських легкових позашляховиків TARPANів [7]. Під час боїв улітку 2014 р. успішно пройшов випробування саморобний броньовик «Скорпіон», моделі класу MRAP (англ. Mine Resistant Ambush Protected – захищений від підриву та атак із засідок), створений київськими волонтерами на базі авто Nissan для патрулювання місцевості [29].

Утім, цей приклад далеко не перший в історії. Саморобні «тачанки» масово використовувалися талібами в Афганістані, а також різноманітними озброєними формуваннями під час регіональних та громадянських війн у Сомалі, Сирії та Лівії й у багатьох інших військових конфліктах ХХІ ст. Але родоначальниками «тачанок на авто» деякі історики вважають американців, які ще на початку ХХ ст. у часи збройної боротьби з мексиканцями ПанчоВільї, уперше встановили на легкову штабну машину «1914 OverlandRoadster» кулемет М1909. Так, з ініціативи підлеглих генерала Джона Джозефа Першинга створена перша класична «автотачанка» [27].

Отже, у подібній техніці, засобах індивідуального захисту та екіпіровці є як позитивні сторони, так і недоліки, і не усі вдосконалення, проведені волонтерами, є вдалимими. Звісно, що бронювання таких машин не надійне через використання звичайної сталі, хоча здатне захистити від куль та уламків, що з легкістю потрощать звичайний автомобіль, тому, безперечно, це краще, ніж повна відсутність броні. Утім укріплені залізними пластинами автівки втрачають таку позитивну якість, як маневреність, а збільшення ваги погіршує прохідність на важких ділянках місцевості.

Зі свого боку, фірми, що перекваліфікувались із цивільного виробництва на виготовлення військового однострою, не завжди в змозі забезпечити необхідну якість товару через брак досвіду та часу, адже військове вбрання має витримувати великі навантаження й до нього – особливі вимоги, що сильно відрізняються від вимог до цивільного одягу. Але водночас існує багато прикладів позитивних нововведень волонтерів, що дають поштовх для подальшого розвитку військової техніки та екіпіровки. Навіть не зовсім удачі рішення мають свій позитивний бік, бо будь-який винахід має пройти випробування перш ніж перейде в масове застосування. Саме тому волонтерських рух є важливим для України.

Варто зазначити, що він набрав таких обертів, що більшість громадян просто не можуть лишитись осторонь. До акцій долучаються навіть діти. Так, на благодійному ярмарку на підтримку воїнів АТО на Одещині школярі виготовили маскувальні сітки для захисту техніки та озброєння бійців [19, с. 8], а дев'ятикласниця Юлія Сенюта створила проект бронезахисного елемента для різних видів техніки. Її броня складається з двох частин: перша – шари гуми, що перекладені силіконовим наповнювачем, а друга – композитна багат шарова броня. Такий «пиріг» дієвий при гранатометних ударах та суттєво гасить руйнівну енергію підкаліберних снарядів. Також багато пропозицій школярів стосуються керування та застосування безпілотників у зоні бойових дій. У цілому у Всеукраїнському дитячому конкурсі-захисті наукових і дослідницьких робіт Малої академії наук 2015 року узяли участь близько 1300 учнів шкіл та гімназій країни [15, с. 5].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Важливість волонтерського руху в Україні важко переоцінити. Патріотичне налаштування простих громадян допомагає бійцям на сході держави долати труднощі бойових дій та виконувати поставлені перед армією завдання. Деякі здобутки волонтерів сприяють розвитку військової науки, а інші просто рятують життя бійців. У скрутній економічній ситуації, у якій опинилася країна, участь волонтерів у забезпеченні Збройних сил України засобами індивідуального захисту та модернізованої техніки до потреб бойових дій у зоні АТО, є важливою складовою частиною формування обороноздатності держави. Ця стаття сприятиме поверненню уваги до волонтерських рухів, що необхідні Україні на теперішньому етапі її розвитку, та призначена стати науковим підґрунтям для подальших досліджень не тільки волонтерської діяльності, а й нових розробок із вдосконалення обмундирування, спорядження, екіпіровки та військової техніки.

Джерела та література

1. 100 самых влиятельных женщин Украины. Рейтинг // Фокус. – 2014. – №46 (408). – С. 14, 21.
2. В Запорожье сделали броневики для зоны АТО / Автомир / 22.10.2014 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://auto.bigmir.net/autonews/autoworld/1578306-V-Zaporozh-e-sdelali-bronevik-dlja-zony-ATO--video>
3. В Киеве показали гусеничную штурмовую платформу нового поколения / Военные новости / Портал военных новостей / 2.02.2015 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://auto.bigmir.net/autonews/autoworld/1578306-V-Zaporozh-e-sdelali-bronevik-dlja-zony-ATO--video> <http://pogranichnik.org.ua/v-kieve-pokazali-gusenichnuyu-shturmovuyu-plattformu-novogo-pokoleniya/>
4. Волонтер Експо 2015 / АККО Интернешнл / Новости / 7.04.2015 / <http://acco.ua/news/n906.htm> [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://auto.bigmir.net/autonews/autoworld/1578306-V-Zaporozh-e-sdelali-bronevik-dlja-zony-ATO--video>
5. Волонтер Експо. Міжнародна Спеціалізована Виставка та Конференція. Інноваційна амуніція та оснащення для Збройних сил України / 7-9.04.2015 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://auto.bigmir.net/autonews/autoworld/1578306-V-Zaporozh-e-sdelali-bronevik-dlja-zony-ATO--video> <http://volonterexpo.com.ua/>
6. Волонтери TасMed UA відвідали виставку «Волонтерський Воєнпром» / Ужгород Інфо / 4.02.2015 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://auto.bigmir.net/autonews/autoworld/1578306-V-Zaporozh-e-sdelali-bronevik-dlja-zony-ATO--video> http://uzhgorod-ua.com/view_post.php?id=6499
7. Волонтеры поставили в зону АТО бронированные внедорожники / Автомир 20.10.2014 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://auto.bigmir.net/autonews/autoworld/1578306-V-Zaporozh-e-sdelali-bronevik-dlja-zony-ATO--video> <http://auto.bigmir.net/autonews/autoworld/1578269-Volontery-postavili-v-zonu-ATO-bronirovannye-vnedorozhniki--foto>
8. Все для фронта. Фоторепортаж с выставки Волонтерский военпром / Фото - Роман Чернышев / ЛІГА БізнесІнформ / 31.01.2015 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://auto.bigmir.net/autonews/autoworld/1578306-V-Zaporozh-e-sdelali-bronevik-dlja-zony-ATO--video> http://news.liga.net/photo/politics/4944903-vse_dlya_fronta_fotoreportazh_s_vystavki_volonterskiy_voenprom.htm#1

9. Гантраки Донбасса. Подборка самодельных броневиков в зоне АТО (фото) / 25.09. 2014 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://auto.bigmir.net/autonews/autoworld/1578306-V-Zaporozh-e-sdelali-bronevik-dlja-zony-ATO--video-http://auto.bigmir.net/autonews/autoworld/1577731-Gantraki-Donbassa--Podborka-samodelnyh-bronevikov-v-zone-ATO--foto>
10. Ган-трак / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B0%D0%BD-%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BA>
11. Дымщиц Г. Украинские волонтеры изготавливают каски, аналогичные каскам НАТО / Информатор / 21.12.2014 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.informator.su/ukraynskiye-volonteryi-yzhotavlyvayut-kasky-analohychnyie-kaskam-nato-foto/>
12. Как можно минимизировать потери в украинских батальонах / Военная техника / Новости от AUTO-Consulting / 8.11.2014 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.autoconsulting.com.ua/article.php?sid=31306>
13. Карнаухов С. Львовский суд лишь «пожурил» условным наказанием продавцов фальшивых бронешилетов для АТО / ФАКТЫ / Львов / 12.03.2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://fakty.ua/196718-lvovskij-sud-lish-pozhuril-uslovnym-nakazaniem-prodavcov-falshivyh-bronezhiletov-dlya-ato>
14. Корніяка В. Українські волонтери надійні та відважні. Допомога війську / Володимир Корніяка // Народна армія. – 2015. – №3 (5338). – 13 січ. – С.6.
15. Листопад О. Десять винаходів для АТО. Події та коментарі / Олег Листопад // Урядовий кур'єр. 2015. – № 69 (5443). – 16 квіт. – С. 5.
16. Миколаївський тепловозоремонтний завод ремонтує та відновлює військову техніку для Збройних сил України // Міністерство оборони України. Офіційний веб сайт // [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mil.gov.ua/news/2015/01/24/mikolajvskij-teplovozoremontnij-zavod-remontue-ta-vidnovlyue-vijskovu-tehniku-dlya-zbrojnih-sil-ukraini-/>
17. Мірошниченко А. Хто ремонтує БТРИ «киборгів»? / Укрінформ / 30.03.2015 / [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.ukrinform.ua/ukr/news/hto_remontue_bttri_kiborgiv_2037951
18. На одном из предприятий Винницкой области производили бракованные бронешилеты / Последние новости Украины / 24.08.2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.segodnya.ua/ukraine/na-odno-iz-predpriyatij-vinnickoy-oblasti-proizvodili-brakovannye-bronezhiletu-546782.html>
19. Одещина підтримує захисників. Благодійні справи // Народна армія. – 2015. – №5 (5340). – 17 січ. – С. 8.
20. Под Киевом наладили производство баллистических масок «Киборг» / Новостной аналитический портал «Украина промышленная» / 6.03.2015 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ukraineindustrial.info/archives/3531>
21. Про благодійну діяльність та благодійні організації. Закон України № 5073-VI від 5 липня 2012 / Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2013. – № 25. – Ст. 252.
22. Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності. Закон України № 246-VIII від 24 березня 2015 // Урядовий кур'єр. – 2015. – № 53.
23. Про волонтерську діяльність. Закон України № 3236-VI від 19 квітня 2011 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2011. – № 42. – Ст.435.
24. Стечишин В. Джипи та буси на схід для передової. Народна підтримка / Віталій Стечишин // Народна армія. – 2015. – № 8 (5343), 24 січ. – С. 8.
25. Ступак І. Надійний захист для переднього краю. «Волонтер Експо» / Іван Ступак // Народна армія. – 2015. – №39 (5374), 9 квіт. – С. 1, 3.
26. Тачанки к бою. Украинские добровольцы создают военную технику / Автомир. 10.06.2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://auto.bigmir.net/autonews/autoworld/1574712-Tachanki-k-boju--Ukrainskie-dobrovol-cy-sozdajut-voennuju-tehniku--foto>
27. ToyotaWar: тачанки XXI века / «Популярная Механика» / июль 2011 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://worldofsamodelki.ru/toyota-war-tachanki-xxi-veka>
28. Тышкевич О. В Ивано-Франковске делают бракованные бронешилеты. После Львова обнаружили новую партию поддельной амуниции / Вести Львов. 26.06.2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vesti-ukr.com/lvov/58512-v-ivano-frankovske-delajut-brakovannye-bronezhiletu>
29. Умельцы сделали из Ниссана необычный броневик для бойцов АТО / Автомир / 01.09.2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://auto.bigmir.net/autonews/autoworld/1576921-Umel-cy-sdelali-iz-Nissana-neobychnyj-bronevik-dlja-bojcov-ATO--foto>

Юрова Татьяна. Волонтерская помощь в создании средств индивидуальной защиты и технической оснастки военнослужащих в зоне АТО. В условиях проведения АТО на востоке страны актуальной является необходимость экипировки и обеспечения техникой военнослужащих. К сожалению, государство не всегда имеет возможность удовлетворить все нужды армии, и в таком случае на помощь приходят волонтерские организации. Именно их роль для украинской армии рассматривается в статье. Ведь они не только собирают средства на необходимые в бою вещи, но часто и сами выступают в качестве производителей и поставщиков экипировки, амуниции, средств индивидуальной защиты, наблюдения, приспособлений для оснастки средств

передвижения. Это подтверждают уже неоднократно организованные выставки и многочисленные фото, модернизированной волонтерами техники непосредственно из зоны боевых действий. Целью публикации является анализ достижений волонтеров в сфере изготовления средств индивидуальной защиты бойцов и усовершенствований техники для последующего применения в АТО.

Ключевые слова: волонтеры, снаряжение, технологии, техника, армия, АТО.

Yurova Tatiana. Volunteer Assistance in Creating Personal Protective and Technical Equipment for Troops in the Area of ATO. In the context of the ATO in the east of the country it is urgent need to provide equipment and technology to the military. Unfortunately, the state does not always have the opportunity to meet all the needs of the army, and in this case, the army has to come to the aid of volunteer organizations. That is why their role in the Ukrainian army is considered in the article. After all, they not only raise funds for the necessary things for military operations, but often themselves acting as producers and suppliers of equipment, ammunition, personal protective equipment, monitoring tools for transportation vehicles. Organized exhibitions and numerous photos of modernized equipment by volunteers directly from the combat zone is a proof of their work. The purpose of this publication is the analysis of the achievements of volunteers in the manufacture of personal protective equipment for fighters and improvements for future use in ATO.

Key words: volunteers, equipment, technology, engineering, military, ATO.

Стаття надійшла до редколегії
03.01.2015 р.

РОЗДІЛ II

Всесвітня історія

УДК 271.2-36«11»

Сергей Рассадин

К вопросу об истинной исторической роли Евфросинии Полоцкой

В статье анализируются некоторые источники об Евфросинии Полоцкой, а также соответствующая историография. Делается вывод о практическом неучастии Евфросинии Полоцкой в политике. На этом фоне особенно ярка её роль как духовной просветительницы, организатора монастырской церковной жизни.

Ключевые слова: духовность, политизация, святая.

Постановка научной проблемы и её значение. Евфросиния Полоцкая – едва ли не самая популярная святая в современной Беларуси. Но в фундаментальном труде Е. Е. Голубинского она упомянута среди «Киевских святых» [1, с. 211]. Полагают, что в Киево-Печерском монастыре её мощи пребывали, начиная уже с 1187 г., тогда как в Полоцк, где в 30–60-х гг. XII в. и протекала деятельность преподобной, они были перенесены лишь в 1910 г. [2]. Является спорным, что же в её наследии доминирует: значение религиозно-культурное или же политическое?

Анализ исследований и публикаций по данной проблеме. В современной белорусской историографии этой древнерусской святой приписывается политическая роль: «Укрыўшыся за манастырскімі сценамі, асветніца была своеасаблівым сцягам змагання палачан за незалежнасць» [3, с. 66–67]. М. О. Шкелёнком же в своё время подчёркивалась её другая деятельность: «Hetkija kultumyja tyru, jak... Pradsłva-Afrasińnia, ...vielmi redkija i ŭ ahulna-eŭropejskim maštabie» [4, с. 17]. Но Н. И. Ермолович превратил её, походя, в политбеженку (см. ниже).

Задачи исследования. Итак, во-первых, попытаемся установить источник этих ошибочных представлений, и, во-вторых, представить иную – объективную – реконструкцию соответствующих исторических обстоятельств.

Изложение основного материала и обоснование полученных результатов исследования. Полоцкую династию, к которой и принадлежала наша преподобная, постигли две катастрофы, случившиеся, согласно уточнённой хронологии, в 1127/8 и 1129/30 гг. Сперва великий князь киевский Мстислав Владимирович пошёл на них во главе мощной коалиции: «по количеству участвующих войск это был беспрецедентный поход в истории Полоцкой земли домонгольского времени» [5, с. 13]. Его цель – собственно, аннексия всей этой земли [6, с. 109]. Объявленные «Рогволодовичами», – т. е., квази-Рюриковичами, – они были отправлены к Алексею I Комнину: «Того же лѣта поточи Мьстиславь князи Полотцкіе Царюграду, и со женами и съ дѣтми ...пославъ по Кривскіе князи, по Давыда, и по Ростислава, и Святослава, и по Рогволодича два, по Василія и по Ивана, и всаждавъ ихъ въ лодіи поточи ихъ ко Царюграду, за ослушаніе ихъ, и по городомъ ихъ посажа мужи своя» [7, с. 28–29]. Вопреки Воскресенской летописи Н. И. Ермоловичем бездоказательно утверждалось о Василько Святославиче: «ён разам з сястрой Прадславай (Ефрасінінай Полацкай) унік высылкі і быў дзесці блізка, верагодней за ўсё ў Літве» [8, с. 189–190]. Но она в XII в. центром белорусской политэмиграции явно ещё не была. Н. М. Карамзин среди высланных в Византию назвал и этого Василька, а Х. М. Лопарёв – также Предславу-Евфросинию [9, с. 175; 10, с. 434].

Как политический деятель преподобная представлена на страницах гендерной истории: «по мнению В. Л. Янина, Евфросинья и по принятии схимы значительное время сохраняла всю полноту светской власти», так как «при раскопках Полоцка и древнего Кукейноса... были найдены три

личные княжеские женские печати», на одной – якобы, «её погрудное изображение» [11, с. 36]. Но, вопреки Н. Л. Пушкарёвой, у В. Л. Янина говорится об изображении не владелицы печати, а её небесной покровительницы. Место находки им также указано, и это Новгород, а не Полоцк. Наконец, у В. Л. Янина речь идёт не о Евфросинии, «вечной княжне», а об её матери, обладавшей соответствующим статусом: «полоцкая княгиня не сидит в женской половине княжеского дворца и даже в монастыре ей нет покоя, она сноится с отдалёнными землями и правит Полоцком» [12, с. 17, 19; 13, с. 234].

«Полоцкий матриархат» опротестован Л. В. Алексеевым: «подобных случаев – русская история не знает, больше того: южнорусские князья никогда бы этого не допустили! ... Нам остаётся заключить, что занимаясь этой проблемой, В. Л. Янин упустил, что Василько упоминается в летописях как полоцкий князь не только в 1132 г., но и в 1138 г., когда он встречает новгородского изгоя Всеволода, едущего в Псков. В 1139 г., несомненно, он помогает борьбе Мономаховичей с Ольговичами (чего не могло бы быть при «матриархате», а в 1143 г., по возвращении полоцких княжичей (они получали полоцкие столы), он выдаёт свою дочь Васильковну за сына Всеволода Ольговича. ... Где же здесь место для «полоцкого матриархата»?!» [14, с. 58–59].

Позиция его сторонников осложняется и тем, что часть этого «матриархата», датируемого ими 1130–50-ми гг., могла приходиться на Предславино детство, прошедшее, возможно, вне Полоцка и вообще Руси. По В. Л. Войтовичу, она «народилася до 1130 р. чи, може у вигнанні у Візантії і там прийняла чернецтво під іменем Єфросинії» [15]. Исходя из предположения, что малой родиной Евфросинии Полоцкой была именно Византия, можно несколько иначе, чем И. А. Чудинова, объяснить, почему в старости она отправляется в последнее своё путешествие [16, с. 177–178]. Дело не столько в её тяготении «к Византии и Константинополю, мыслимому столицей вселенского православия», а в простой ностальгии по стране далёкого детства?

Сторонники политической роли преподобной исходят из более ранней даты её рождения, что позволяет полагать достижение ею совершеннолетия на момент упомянутой высылки. «Наиболее вероятно, что появление Предславы на свет произошло в период с 1106 по 1109 г.», – утверждает Л. Е. Морозова. Но доверие к её хронологии подрывает другое утверждение: «есть её имя и в Никоновской летописи, под 1071 г. [17, с. 365, 367]. На самом деле там Евфросиния упоминается под 1563 г., в описании полоцкого похода Ивана Грозного [18, с. 347]. По В. Б. Перхавко, «полоцкая летопись не сохранилась, а в других древнерусских летописных сводах нет ни одного упоминания о преподобной...». Им же предполагается Евфросининое участие в княжеских конфликтах [19, с. 31–37]. Но В. Б. Перхавко при этом основывается на публикации Н. С. Серёгиной, обнаружившей и атрибутировавшей древнейший список канона из певческого цикла об этой святой, который датируется концом XII в. «В каноне, – подчёркивает она, – содержится историческая информация: «князем сродником друг на друга держащее подъяти мечъ возбранила еси, яко оружие обоюдоостро словесем божиим устрашающем» [20, с. 52–53]. Но отразил ли этот канон какие-то реальные княжеские междоусобицы? Их прекращение – одна из функций древнерусского святого княжеского рода, например Бориса и Глеба. Её и запечатлели посвящённые им певческие каноны [21, с. 176]. Интерес представляет вывод Е. М. Вороновой о влиянии Борисоглебского цикла. «По-видимому, – считает она, – здесь надо говорить о том, что комплекс Сказания Борису и Глебу и служба им был повторен для комплекса Житие Евфросинии Полоцкой и служба ей» [22, с. 13–14]. Итак, древнерусский евфросиньевский канон в качестве свидетельства прямого участия преподобной в тогдашних междукняжеских «разборках» рассматривать, конечно, нельзя. Морально-этическая позиция игуменьи Евфросинии чётко зафиксирована в её Житии, первая редакция которого была создана примерно тогда же, что и певческий канон [23, с. 633]. А в нём речь идёт не об одних только политических, а о конфликтах вообще, вплоть до бытовых: «так бо бяше дан дар сей блаженной Еуфросинии от Бога, аще кто яе въпрошаше о коей вещи, она ему разрешаше, чему быти, и кто ея послушаше, той добро получаше, не бо хотяше видети кого которающася: ни князя со князем, ни болярина з болярином, ни от простых кого со своим другом, но всех хотяше имети, яко едину душу» [24, с. 177].

Заслуживает рассмотрения ещё один вопрос. Обратим внимание на один эпизод паломничества преподобной Евфросинии, также по её Житию: «И тако пришедшее въ страны, и срѣте ю царь, идыи на Угры, съ великого честію, посла ю в Царьградъ». По Л. В. Алексееву, этот «царь», то есть, Мануил I Комнин, где-то в 1163–1164 гг., поскольку именно так и датируются его походы на венгров, по-

видимому, дал ей тогда воинское сопровождение до самого Константинополя. «Император, – полагал он, – принял полоцкую игуменью, давно знакомую ему заочно, родственницу... со всем радушием» [25, с. 59–60]. Евфросиньным родичем считает его и В. А. Орлов, у которого значится: «яе сваяк візантыйскі кесар Мануіл». У него же выходит, что этот византийский император, якобы, приходился полоцкой игуменье двоюродным племянником по линии своей матери, так как первая доводилась внучкой Всеславу Брячеславичу Полоцкому, а второй являлся родным внуком Алексея I Комнина. «Візантыйскі імператар Аляксеі Комнін... пабраўся шлюбам з Усяслававай дачкою. Свацтва полацкай дынастгі Рагвалодавічаў з домам Комнінаў мела далёкія палітычныя і культурныя вынікі», – пишет В. А. Орлов. Надо полагать, что под последним здесь имеются в виду также и контакты Евфросиньи с Мануилом, ведь, как это хорошо известно, первая доводилась внучкой Всеславу Брячеславичу Полоцкому, а второй – родным внуком Но у Алексея I Комнина никогда не было некой жены, «дзякуючы якой у жылах у візантыйскіх імператараў бегла крывіцкая кроў» [26, с. 19, 36]. Единственная законная жена Алексея I Комнина, мать всех его детей, хорошо известна – это Ирина Дукина. Отнюдь не полоцкое царицыно происхождение засвидетельствовано её собственным зятем Никифором Вриеннием, называющим тещу «благородным плодом» наизнатнейшего византийского рода Дук [27, с. 9–10]. Ложное представление может быть производным от мнения Л. В. Алексева, но у В. А. Орлова Алексей I Комнин, к сожалению, перепутан с одним из его сыновей-царевичей. В оригинале значится: «в 1106 г. дочь Всеслава выдавалась замуж за сына византийского императора. ... Так, нам кажется, следует объяснять прямые контакты Полоцка с Царьградом, которые происходили не только при Всеславе в XI в., но и при его потомках» [28, с. 7–8]. Есть мнение, что загадочная Всеславна обязана своим появлением Н. М. Карамзину [29]. Действительно, в его генеалогических таблицах самый младший из Всеславовых потомков обозначен так: «дочь (за сыномъ Императора Греческ. Алексія). 1104.» [30, Роспись VII]. Ссылок на какие-либо источники нет. Вполне вероятно, что в его таблицах дочь Всеслава спутана с совсем другой княжной, которая действительно была выдана замуж в Византию и чей её брак засвидетельствован Лаврентьевской летописью значится: «Въ лѣто 6612. Ведена дщи Володарева за царевича за Олексиничъ, Царюгороду, мѣсяца іулія въ 20» [31, с. 119]. «Мартовский» 6612 г. от сотворения мира, июль, соответствует 1104-му от Рождества Христова, которым у Н. М. Карамзина обозначен брак, якобы, Всеславны. По-видимому, она ошибочно появилась у него вместо дочери Володаря Ростиславича, княжившего в летописном Перемышле [32, с. 5]. Итак, полоцкие князья династических связей с Византией, вероятно, вообще не имели. Но это повышает значение преподобной, показывает её религиозно-культурный авторитет, достигавший международного уровня, отнюдь не благодаря родственным связям.

Для Евфросиньи Жития отмечалось «обилие многочисленных деталей, нигде не расходящихся с тем, что рассказывается в летописях...» [33, с. 52]. «И посла, – говорится в нём, – слугу своего Михаила въ Царьградъ къ цареви, нарицаемому именемъ Мануилу, и къ патриарху Луцѣ съ дары многоцѣнными, просящее отъ него иконы святыя Богородицы, еже бѣ евангелистѣ Лука написа еще при животѣ святыя Богородицы, и постави едину во Іерусалимѣ, а другую въ Царѣградѣ, а третью въ Ефесѣ; она же с прилежаніемъ прошаше Ефескія иконы святыя Богородицы. Видѣвъ же царь любовь ея, и посла в Ефесь семьсотъ оружниковъ своихъ, и шедшее, принесоша икону святыя Богородицы в Царьградъ. Патриархъ же Лука, собравъ епископы и соборъ весь во святую Софію, и благословивъ, дасть ю слугѣ преподобныя Евфросиніи». Речь, конечно, не об оригинале, написанном, по преданию, евангелистом Лукой. О. Е. Этинггоф считает, что на выбор названия этой иконы повлияло перенесение в столицу в конце царствования Мануила I камня, на котором возлежало после снятия с креста тело Спасителя, именно из Эфеса. Вместе могли отправить и список с Эфесского образа Богоматери [34, с. 20].

Известно, что, сделавшись в 1157 г. вселенским патриархом, Лука Хрисоверг активно вмешивался в дела русской церкви, находившейся под его юрисдикцией. Так, он отказал в его просьбе самому великому князю владимирскому учредить в его стольном городе отдельную митрополицию кафедру, что следует из сохранившейся «Грамоты великого патриарха Луки ко князю Ондру Ростовскому Боголюбскому», датируемой 1160 или 1168 г. По М. В. Бибинову, Византия упорно стремилась усилить свой контроль над русской церковью, и оказывать, через духовную сферу, политическое влияние на русских князей» [35, с. 110–112]. В контексте этой политики следует, по-видимому, рассматривать также акт дарения априорно высокостатусной византийской иконы, отправленной патриархом Лукой в Полоцк. Можно допустить также, что в определённый момент

венгерского похода императору Мануилу I Комнину было доложено о прибытии, в качестве паломницы, высокопоставленной и влиятельной игуменьи из этого отдалённого русского города, ему, тем не менее, уже известной. Аудиенция, данная ей императором, была, по-видимому, актом той же самой византийской политики, а отнюдь не проявлением родственных, или каких-либо других личных Мануиловых чувств.

Заслуживает внимания точка зрения В. Д. Сарабьянова. «Между тем, – пишет он, – представления о преп. Евфросинии как о просветительнице, хотя и общепринятые, обычно опираются исключительно на данные её жития и церковное предание, поскольку никаких материальных свидетельств – сочинений, высказываний, поучений, рукописей, говорящих о её просветительской деятельности, до наших дней не сохранилось. Однако именно такой материал дают нам теперь фрески Спасской церкви, построенной и расписанной при непосредственном участии самой преподобной». Изучение этого фрескового ансамбля дало основание для следующего, несомненно важного в данном случае, вывода: «Можно сказать, что вся жизнь преп. Евфросинии была связана с миром книг, а образ святого, распространяющего книжную премудрость и слово Божие, приобретал для неё особое, личностное отношение» [36, с. 79–80].

Фрески, помимо этой искусствоведческой, подверглись ещё и произвольной интерпретации В. А. Орлова: «Твар з дугападобными бровами і асабліва вочы намаляваныя настолькі пранікнёна, з такой жыццёвай пераканаўчасцю, што міжволі ўзнікае думка: перад намі не святая, а рэальная зямная жанчына. ...Няма нічога дзіўнага ў тым, што некаторыя даследчыкі ўжо даўно называюць гэты фрагмент партрэтам самой Еўфрасінні Полацкай» [37, с. 42–43]. Но в профессиональном комментарии А. А. Селицкого – совсем другие оценки: «в рисунке ощущается некоторая неуверенность. Художник поправляет в линиях сам себя... Ни прямых, ни даже косвенных сведений, что это сама Евфросиния Полоцкая, нигде нет» [38, с. 124]. Оба эти мнения опубликованы, практически, синхронно. А. А. Селицким прокомментирован настоящий фресковый портрет преподобной. «Бесценным открытием, – пишет он, – была ктиторская фреска преподобной Евфросинии с моделью построенного храма. Благодаря хорошо сохранившемуся изображению, удалось реконструировать изначальный внешний вид Спасо-Преображенской церкви с документальной достоверностью» [39, с. 100]. На этой фреске Евфросиния представлена ктиторм, – то есть, основательницей названной церкви, которая и подносится ею Господу Богу. Святая изображена в монашеской одежде (рясе? мантии?), на голове капюшон-куколь. Лик, к сожалению, утрачен, фигура испещрена польскоязычными надписями (рис. 1). Отсутствие нимба указывает на создание данной фрески в середине XII или в начале XIII в., когда почитание Святой Евфросинии Полоцкой только начиналось [40, с. 507–517].

Рис. Ктиторская фреска; Евфросинии Полоцкой

Выводы. Согласно И. А. Чудиновой, «главным свидетельством её святого жития, несомненно, является созидание храмов и основание монастырей, ставших теми зёрнами русской культуры, из которых произросло великое древо русского женского монашества» [41, с. 177]. Таким образом, избавившись от необоснованной политизации Евфросинина наследия, мы приблизимся к пониманию истинной исторической роли преподобной, заключавшейся, по-видимому, в активном продвижении духовных христианских ценностей, «устроении» церковной и монастырской жизни.

Перспективы дальнейших исследований. По нашему мнению, безусловный интерес представляет, в частности, сравнение исторических данных об Евфросинии Полоцкой с таковыми ещё о двух одноименных ей древнерусских женских персонажах, – Евфросиниях Галицкой и Суздальской.

Источники и литература

1. Голубинский Е. Е. История канонизации святых в Русской Церкви. – 2-е изд., испр. и доп. / Е. Е. Голубинский. – М. : Университет. тип., 1903. – 594 с.
2. Евфросиния Полоцкая // Православная энциклопедия / под общ. ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. – М. : Церковно-научный центр Русской православной церкви «Православная энциклопедия», 2008. – Т. XVII. – С. 507–517.
3. Арлоў У. А. Еўфрасіння Полацкая. Евфросиния Полоцкая / У. А. Арлоў. – Минск : Мастацкая літ., 1992. – 220 с.
4. Шкялёнак М. В. Беларусь і суседзі : гістарычныя нарысы / М. В. Шкялёнак. – Беласток : Беларус. гіст. тав-ва / М. В. Шкялёнак, 2003. – 297 с.
5. Алексеев Л. В. Западные земли домонгольской Руси : очерки истории, археологии, культуры : в 2 кн. / Л. В. Алексеев. – М. : Наука, 2006. – Кн. 2. – 167 с.
6. Рукавишников А. В. Почему полоцкие князья были сосланы в Византию: свидетельства источников / А. В. Рукавишников // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2003. – № 2 (12). – С. 99–111.
7. Полное собрание русских летописей, изданных по Высочайшему повелению. – Т. VII : Летопись по Воскресенскому списку. – СПб. : Тип. Э. Праца, 1856. – 345 с.
8. Ермаловіч М. І. Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды / М. І. Ермаловіч. – Минск : Мастацкая літ., 1990. – 364 с.
9. Карамзин Н. М. История государства Российского : в 12-ти т. / Н. М. Карамзин. – СПб. : Тип. Н. И. Греча, 1818. – Т. II. – 584 с.
10. Лопарёв Х. М. Брак Мстиславны (1122 г.) / Х. М. Лопарёв // Византийский временник. – 1902. – Т. IX. – С. 418–445.
11. Пушкарёва Н. Л. Женщины Древней Руси / Н. Л. Пушкарёва. – М. : Мысль, 1989. – 286 с.
12. Янин В. Л. Полоцкий матриархат / В. Л. Янин // Знание – сила. – 1970. – № 12. – С. 17–19.
13. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – Т. I : Печати X– начала XIII вв. / В. Л. Янин. – М. : Наука, 1970. – 328 с.
14. Алексеев Л. В. Западные земли домонгольской Руси : очерки истории, археологии, культуры : в 2 кн. / Л. В. Алексеев. – М. : Наука, 2006. – Кн. 2. – 167 с.
15. Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль : іст.-генеалогіч. дослідж. / Л. В. Войтович. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, 2000. – 649 с.
16. Чудинова И. А. Преподобная Евфросиния Полоцкая и традиции византийского женского монашества / И. А. Чудинова // Общество. Среда. Развитие. – 2012. – № 4 (25). – С. 177–181.
17. Морозова Л. Е. Великие и неизвестные женщины Древней Руси / Л. Е. Морозова. – М. : АСТ: Астрель, Харвест, 2009. – 560 с.
18. Полное собрание русских летописей, издаваемое по Высочайшему повелению Археографической Комиссией. – Т. XIII. – 2-я половина. I : Дополнения к Никоновской летописи; II : Так называемая царственная книга. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1906. – С. 303–532.
19. Перхавко В. Б. Преподобная Евфросиния Полоцкая / В. Б. Перхавко // Московский журн. – 2001. – № 7. – С. 31–37.
20. Серёгина Н. С. Певческий цикл о Евфросинии Полоцкой / Н. С. Серёгина // К 1125-летию Полоцка. Конференция «История и археология Полоцка и Полоцкой земли». – Полоцк, 1987. – С. 52–53.
21. История России с древнейших времен до конца XVII века / Н. Л. Вдовина, Н. В. Козлова, Б. Н. Флоря ; под ред. Л. В. Милова. – М. : Эксмо, 2010. – 768 с.
22. Воронова Е. М. Житийная повесть о Евфросинии Полоцкой как литературно-исторический памятник XII века : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. филол. наук по спец. 01.01.01 : Русская литература / Е. М. Воронова. – Л. : Рос. ордена Трудового Красного Знамени гос. пед. ун-т им. А. И. Герцена, 1991. – 15 с.

23. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях : междисциплинарные очерки культурных, торсовых, политических связей IX–XII вв / А. В. Назаренко. – М. : Языки рус. культуры, 2001. – 784 с.
24. Повесть жития и преставления святой и блаженной и преподобной Евфросинии, Игуменнии монастыря Святого Спаса и Пречистой Его Матери, что во граде Полотске // Памятники старинной русской литературы, изд. графом Г. А. Кушелевым-Безбородко. Повести религиозного содержания, древние поучения и послания, извлечённые из рукописей Н. И. Костомаровым. – 1862. – Вып. IV. – С.172–179.
25. Алексеев Л. В. Западные земли домонгольской Руси: очерки истории, археологии, культуры : в 2 кн. / Л. В. Алексеев. – М. : Наука, 2006. – Кн. 2. – 167 с.
26. Арлоў У. А. Дзесяць вякоў беларускай гісторыі (862–1918): Падзеі. Даты. Ілюстрацыі / У. А. Арлоў, Г. М. Сагановіч. – Вільня : Наша Будучыня, 2002. – 170 с.
27. Византийские историки, переведенные с греческого при С. Петербургской Духовной Академии. Исторические записки Никифора Вриенния. 976–1087. – СПб. : Тип. Г. Трусова, 1858. – 156 с.
28. Алексеев Л. В. Западные земли домонгольской Руси: очерки истории, археологии, культуры : в 2 кн. / Л. В. Алексеев. – М. : Наука, 2006. – Кн. 2. – 167 с.
29. Всеслав Брячиславич [Электронный ресурс] – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
30. Карамзин Н. М. История государства Российского : в 12-ти т. / Н. М. Карамзин. – СПб. : Тип. Н. И. Греча, 1819. – Т. II. – 359 с.
31. Полное собрание русских летописей, издаваемое по высочайшему повелению Археографической Комиссией. – СПб. : Тип. Э. Праца, 1846. Т. I.–I. II : Лаврентьевская и Троицкая летописи. – 267 с.
32. Войтович В. Л. Перша галицька династія / В. Л. Войтович // Генеалогічні записки. – 2009. – Вип. 7 (нової серії 1). – С. 1–25.
33. Алексеев Л. В. Западные земли домонгольской Руси : очерки истории, археологии, культуры : в 2 кн. / Л. В. Алексеев. – М. : Наука, 2006. Кн. 2. – 167 с.
34. Этингоф О. Е. Византийские иконы VI – первой половины XIII века в России : автореф. дис. на соискание учёной степени д-ра искусствоведения по спец. 17.00.04 – Изобразительное и декоративно-прикладное искусство и архитектура / О. Е. Этингоф. – М. : МГУ им. М. В. Ломоносова, 2006. – 47 с.
35. Бибииков М. В. BYZANTINOROSSICA: Свод византийских свидетельств о Руси / М. В. Бибииков. – М. : Языки славян. культуры, 2004. – 736 с.
36. Сарабьянов В. Д. Мир книжности во фресках Спасской церкви Евфросиньева монастыря. К вопросу о просветительской деятельности преподобной Евфросинии Полоцкой / В. Д. Сарабьянов // История и археология Полоцка и Полоцкой земли : материалы VI междунар. науч. конф. (1–3 ноября 2012 г.). – Ч. II : Спасо-Преображенская церковь в Полоцке. История. Архитектура. Живопись. – Полоцк : Полоцкое книж. изд-во, 2013. – С. 79–103.
37. Арлоў У. А. Еўфрасіння Полацкая. Евфросиния Полоцкая / У. А. Арлоў. – Мінск : Мастацкая літ. – 1992. – 220 с.
38. Селицкий А. А. Живопись Полоцкой земли XI–XII вв. / А. А. Селицкий. – Минск : Навука і тэхніка, 1992. – 173 с.
39. Селицкий А. А. Фрески часовни Спасо-Преображенской церкви в Полоцке середины XII века / А. А. Селицкий // Княжа доба: історія і культура. – 2012. – Вип. 6. – С. 99–117.
40. Евфросиния Полоцкая // Православная энциклопедия / под общ. ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. – М.: Церковно-научный центр Русской православной церкви «Православная энциклопедия», 2008. – Т. XVII. – С. 507–517.
41. Чудинова И. А. Преподобная Евфросиния Полоцкая и традиции византийского женского монашества / И. А. Чудинова // Общество. Среда. Развитие. – 2012. – № 4 (25). – С. 177–181.

Россадін Сергій. До питання про історичну роль Єфросинії Полоцької. Проаналізовано історіографію та основні джерела, які містять відомості про життя й діяльність Єфросинії Полоцької. Зроблено висновок про неучасть Єфросинії Полоцької в політичному житті. Простежено роль святої Єфросинії в духовному житті краю, а також показано її як організатора монастирського життя.

Ключові слова: духовність, політизація, свята Єфросинія Полоцька.

Rassadin Sergey. To the Question of the True Historical role of Euphrosyne of Polatsk. In this article some of the sources about this saint, as well as relevant historiography are analyzed. It is concluded that Euphrosyne practically did not participate in politics. On this background, her role as a spiritual enlightener, organizer of the monastic life of the Church is especially bright.

Key words: spirituality, politicization, saint.

Стаття надійшла до редколегії
10.12.2014 р.

Смоленск 1812 года – «ворота Москвы»

Рассмотрена роль Смоленска – «ворот Москвы» в 1812 г. Показаны факторы, которые не позволили Смоленску стать базой для наполеоновской армии, в результате чего был провален план двухлетней кампании, разработанный перед началом войны штабами в Париже и Варшаве. Он предусматривал приостановку наступления на границах бывшей Речи Посполитой и в Смоленске – «воротах Москвы». Раскрыты причины, почему Смоленск не был подготовлен к принятию возвращающихся из-под Москвы наполеоновских войск и не мог быть использован Наполеоном для зимовки Великой армии в ноябре 1812 г.

Ключевые слова: Смоленск, тыл наполеоновской армии, главная битва, отступление, провал, план двухлетней войны

Постановка научной проблемы и её значение. Наполеон, начиная войну 1812 года с Александром I, был уверен, что российская армия будет защищать всю территорию Российской империи. Убедило его в этом то, что западная и южно-западная части империи – это бывшие земли Речи Посполитой, где жила значительная часть польской шляхты, которую Александр I мог считать потенциальным союзником Наполеона. Он был уверен, что император России не оставит западных земель Российской империи, потому что они могли стать тылом, с которого Великая армия французов сможет черпать материальные и людские ресурсы.

Наполеон также был уверен, что россияне не оставят без боя богатой столицы Литвы — Вильнюс. Однако виленский маневр закончился неудачей, поскольку Александр I оставил ему без боя и Вильнюс, и всю губернию. Поступить так царя убедил военный министр, главнокомандующий генерал-лейтенант Михаил Богданович Барклай-де-Толли, который считал, что российская армия не готова к главной битве с Великой армией.

Россияне перед отступлением с Литвы быстрыми темпами уничтожали все, что могла использовать наполеоновская армия. Реквизиции, насилие, вывоз ценных металлов и документов, спешное соби́рание налогов – все это россияне осуществляли при помощи полиции, жестко блокируя границу с Варшавским царством [102, p. 42–44; 115, s. 262, 279; 86, s. 131–132; 82, s. 260–261; 78, s. 150–151; 79, s. 66–67; 6, s. 238–239; 80; 5].

Изложение основного материала и обоснование полученных результатов исследования. Наполеон решил наступать на Восток. Перевесил мираж до этого непобедимой Великой армии, которая насчитывала сотни тысяч солдат со всей Европы. Однако ему не удалось добиться «гармоничного слияния сил», не удалось использовать потенциал Великой армии в ходе маневра против российских войск: 2-й западной армии генерала Петра Ивановича Багратиона и 1-й западной армии генерала Барклая-де-Толли. В то же время 2-й западной армии генерала Багратиона удалось вырваться из окружения и беспрепятственно соединиться с главными силами генерала Барклая-де-Толли. Маневр против армии генерала Барклая-де-Толли на укрепленный с большими усилиями лагерь над Дриссой начался слишком поздно, а половина сил Великой армии оставалась бездейственной на протяжении июля, ожидая распоряжений Наполеона [46, s. 36; 84, s. 211; 85, s. 409, 434–435; 77, s. 32; 5].

Наполеон также решительно отбросил концепцию разделения войны на двухгодичную кампанию 1812–1813 гг. Этот план с огромным усердием был подготовлен в штабах наполеоновской и польской армий, доработан в тесном сотрудничестве с разведкой. Он предполагал приостановить наступление на границе бывшей Речи Посполитой, в Смоленске – «воротах Москвы», усилить наполеоновские войска в Белоруссии, на Волыни, Подолье, в Украине и продолжить войну в следующем году. Наполеон одним движением уничтожил длительный труд над этим планом ведения военных действий, реализация которого могла бы привести к катастрофе и Александра I, и всей России. Он недооценивал значения Украины и поэтому решительно отбросил два предложения князя Юзефа Понятовского: начать поход на Украину двумя линейными корпусами Великой армии (I-го, самого многочисленного, маршала Луи Николая Даву и V-го, «польского», князя Понятовского) или же силами только V-го корпуса князя Понятовского атаковать юг Волыни, Подолье и Украину, используя подготовленную с огромными усилиями и средствами в течении нескольких лет базу для антироссийского

восстания, чтобы повторить великопольский и калишский сценарий 1806 года [104, s. 79; 51, s. 124; 35, s. 47; 60, s. 229; 120, s. 256; 99, s. 364–365; 71, s. 76; 86, s. 131–132; 82, s. 260–261, 311–312; 14, s. 235; 108, s. 221; 109, s. 256; 101, s. 423; 77, s. 22, 30, 49; 6, c. 238–239; 80; 5].

Отказ Наполеона поделить войну на двухлетнюю кампанию перечеркнул многомесячные труды штабов Великой армии и армии Варшавского царства. Хотя концепция дальнейшего похода на Москву с использованием всех сил была ошибочной со стратегической точки зрения и перечеркивала наполеоновскую систему ведения войны, французский император признал ее единственно правильной. Наполеон решил продолжить с главной армией поход на Москву, отбрасывая советы помощников, задержаться у ворот Смоленска и укрепить силы перед следующим этапом войны [85, s. 409, 434–435; 86, s. 131–132; 82, s. 260–261, 311–312; 84, s. 211; 14, s. 235; 108, s. 221; 37, s. 60–61; 46, s. 36, 330; 45, p. 192; 72, s. 67, 70, 85, 93; 101, s. 423; 77, s. 50–52; 79, s. 67; 6, c. 239–240; 5; 80].

Великая армия, захватывая огромную территорию Российской империи, в том числе земли бывшей Речи Посполитой, вынуждена была оставлять значительные силы для их защиты. Кроме того, потери, особенно походные, были огромными: составляли от 25 до 40 %. Великая армия, которая в июне насчитывала более 500 тыс. солдат, у ворот Смоленска – главной стратегической позиции для дальнейшего похода на Москву – насчитывала уже только 195 тыс.

Казалось, что против Наполеона восстала природа: снижение температуры, ливневые дожди, драматическая ситуация на дорогах – всё это стало причиной огромных потерь. Масштаб распада Великой армии достиг невиданных размеров, а сотни дезертиров пополнили банды, терроризирующие жителей захваченных территорий. Если на атмосферные условия Наполеон не имел влияния, то ситуация, в которой оказалась Великая армия у ворот Смоленска, была следствием решений самого Наполеона и проведенных им военных операций [12, k. nlb; 13, k. 26–27; 62, s. 1819–1821; 61, s. 1475; 49, nr 7537, p. 542; 117, s. 430, 477–479; 91, p. 185–188; 58, p. 224–225; 84, s. 218–219; 83, s. 96–97; 85, s. 365; 86, s. 129; 74, s. 195; 52, s. 307; 31, s. 307, 313; 100, p. 350; 88, p. 265–266; 77, s. 93; 80; 5].

После неудач в Литве Наполеон решил провести главную битву с россиянами у ворот России за Смоленск. Наполеон не верил, что россияне оставят «ворота России» без борьбы. Все время он был убежден, что и так все решится в одной большой битве, поэтому жаждал быстрее преследования отступающей армии генерала Барклая-де-Толли с максимальной концентрацией собственных сил, не обращал внимания на действия россиян на флангах Великой армии. Не внял он и предостережениям военного министра Варшавского царства князя Юзефа Понятовского, который побаивался, что Великую армию может постигнуть такая же катастрофа, как и армию шведского короля Карла XII в 1709 г. Наполеон ошибочно считал, что отступающие россияне применяют тактику выжженной земли, состоящую в уничтожении всего, что могло быть использовано его войском, и делали это только из-за неприязни к полякам — потенциальным союзникам наполеоновского дела [104, s. 79; 51, s. 124; 35, s. 47; 60, s. 229; 120, s. 256; 99, s. 364–365; 71, s. 76; 86, s. 131–132; 82, s. 260–261, 311–312; 84, s. 211–212, 217; 14, s. 235; 108, s. 221; 101, s. 423; 77, s. 30, 49; 3, c. 118–119; 7, c. 86; 5].

После взятия Смоленска – «ворот России» – Наполеон уделил крепости особое внимание. В Смоленске он планировал создать логистический центр, веря, что победа над россиянами спрятана в одной большой битве. Наполеон был глубоко убежден, что россияне будут защищать Москву, поэтому позволил втянуть себя в глубину России, направляя главные силы Великой армии на Москву. Император предполагал, что россияне направят на Москву не только силы отступающей армии Барклая-де-Толли, но и с флангов силы армии генерал-лейтенанта Петра Христиановича Витгенштейна и южной, «волынкой», генерала кавалерии Александра Петровича Торماسова, а может даже «молдавской» адмирала Павла Васильевича Чичагова.

Наполеон надеялся, что между Смоленском и Москвой проведет битву, которая позволит ему победить россиян и закончить войну; верил, что будет диктовать свои условия мира царю Александру I и тот будет вынужден их принять, и как победитель он вернется на запад, концентрируясь на последнем очаге, который компрометировал его авторитет в континентальной Европе, то есть на Испании. Поэтому он был решительно против ослабления своих главных сил, идущих на Москву, и отбросил также предложение князя Юзефа Понятовского, предлагающее рейд на Украину двух линейных корпусов – I-го маршала Луи Еиколя Даву и V-го «польского» князя Понятовского [117, s. 477–479; 118, s. 153; 86, s. 36, 131–132; 82, s. 260–261, 311–312; 14, s. 235; 108, s. 221; 109, s. 221; 101, s. 423; 3, c. 118–119; 7, c. 86; 77, s. 30, 49; 6, c. 238–239; 79, s. 67; 80; 5].

После выхода на Москву ответственность за строительство логистического центра в Смоленске Наполеон возложил на губернаторов Смоленска. Сначала им стал поляк генерал Михал Игнацы Каменский, потом – генерал Луи Грандо д'Абекю, генерал Анри Шарпенье и генерал барон Генрих Жомини.

Губернатором Смоленской губернии стал дивизионный генерал Луи Барагэ д'Илье. Губернаторы смоленской крепости получили очень трудное задание. Инженерные работы в Смоленске велись с большими трудностями. Город насчитывал около 1500 кирпичных домов, в результате артиллерийского обстрела был серьезно разрушен. Большинство жителей (12 тыс.) Смоленска оставили город и не желали возвращаться. Тяжело было достать материалы для восстановления крепости, еще труднее оказалось наполнить склады провизией [61, s. 1495; 76, s. 267; 86, s. 127; 98, s. 434; 77, s. 185, 212; 79, s. 68; 80].

Губернатор Смоленской губернии дивизионный генерал Луи Барагэ д'Илье получил также очень непростое для выполнения задание, как и губернаторы Смоленска. Он должен был не только очистить уже занятые территории от российской конницы и казаков, которые приходили на территорию смоленской провинции с юго-востока, с Бобруйска и с-под Мозыря, где расположились российские силы. Это были войска под командованием генерал-майора Гавриила Александровича Игнатьева и генерал-лейтенанта Федора Федоровича Гертеля. Российские командиры имели всего около 27 тыс. солдат и 10 тыс. человек черниговского ополчения. Они дестабилизировали ситуацию не только на территории Смоленской губернии, но и Минской.

Губернатор также должен был гарантировать безопасность на дорогах, соединяющих гарнизоны в тылу с главными силами Великой армии, идущей дальше на Москву. Ему были подчинены даже отдаленные от смоленской крепости гарнизоны, находящиеся на главной линии, соединяющей Смоленск с Можайском вдоль старого смоленского тракта – в Вязьме, Гжатске и Дорогобуже. Предполагалось, что ему удастся контролировать близлежащие земли, чтобы собирать провизию и фураж для пополнения обустроенных в Смоленске, Минске, Витебске, Вильне складов. Это задание, данное губернатору Наполеоном, было нереальным. Ему даже не удалось уничтожить банды французских дезертиров, к которым присоединились местные уголовные элементы, российские дезертиры, крестьяне. В этой ситуации создание административных структур на захваченной территории оказалось для губернатора очень трудным. Обширность Смоленской губернии и ограниченность сил, которыми он располагал, сделали эти задания неосуществимыми. Барагэ д'Илье командовал 1-й резервной дивизией пехоты в составе двух бригад: генерала барона Клода Девилье и Жана-Пьера Ожеро; в конце августа она была переименована на 29-ю дивизию пехоты, номинально подчиненная командиру IX-го корпуса Великой армии маршалу Виктору (Клоду-Виктору Перрену, герцогу Беллюно) [55; 86, s. 127, 250; 77, s. 86; 79, s. 71; 80].

В Смоленской губернии и в Смоленске ситуацию усложняли постоянные перемещение войск и отрядов, которые входили в состав смоленского гарнизона. Прибытие в Смоленск IX-го корпуса маршала Виктора не повлияло на ситуацию. Солдаты вели себя так, как будто находились в уже захваченной стране. Постоянно меняющиеся военные губернаторы Смоленска не в состоянии были выполнить распоряжения Наполеона. Им не удалось восстановить смоленскую крепость, как и организовать логистический центр. Не хватало строителей, докторов в военных госпиталях. Учитывая трудности организации снабжения, склады не были обеспечены запасами продуктов, одеждой, обувью для солдат и военным оборудованием.

В это время россияне не бездействовали. Назначение Наполеоном командиром генерал-лейтенанта Карла Эйзен-фон-Шварценберга, австрийца, благосклонного к россиянам, привело к тому, что инициатива на южном фланге оказалась в руках у россиян. Французы не воспользовались ситуацией, когда территории от рек Пины и Припяти были оставлены россиянами. Там было организовано администрации, которая могла бы стать важным элементом антироссийского восстания в Украине. В перспективе это привело к потере Украины и Белоруссии, вместе с наибольшим складом провизии в Минске, который заняли пришедшие с Молдавии войска (армия адмирала Павла Васильевича Чичагова после подписания мира с турками в Бухаресте 26 мая 1812 г.).

Ошибкой было доверить недоброжелательному к полякам Дирку фон Гогендорпу должность генерал-губернатора Литвы и председателя временной комиссии правительства Великого княжества Литовского. Его некомпетентность, игнорирование интересов и неприязнь к полякам привели к

тому, что в Литве не удалось организовать значительных сил, поддерживающих Наполеона. Даже министр иностранных дел Франции Гуго-Бернар Маре герцог де Бассано не в состоянии был убедить Наполеона, что могильщиком победы над Россией, которая была не в Москве, а около Польши — в Украине, Белоруссии и Литве, был фон Гогендорп. С другой стороны, пассивность маршала Виктора привела к потере Полоцка и Витебска. Эти города заняли войска генерал-лейтенанта Витгенштейна, маневрирующие в бассейне Двины. План создания в Смоленске базы и тыла для Великой армии был провален самим Наполеоном [12, к. nlb; 16, к.9; 73, р. 1; 64, р. 895; 64, р. 1006; 117, s. 477–479; 70, s. 179–181; 118, s.153; 86, s. 36, 40, 126, 267, 274; 84, s. 213; 56, р. 367–369; 33, р. 385; 77, s. 97; 79, s. 69; 6, с. 238–239; 80; 5].

Когда 9 ноября Наполеон дошел до Смоленска, крепость не могла стать базой и тылом для Великой армии. Здесь, на землях бывшей Речи Посполитой, нужно было сконцентрировать свои силы, перезимовать и подготовиться к войне с Россией в 1813 г. План Наполеона, в который французский император верил от битвы под Малоярославцем, оказался невыполнимым. Смоленск не был восстановлен, а склады не были наполнены до такой степени, чтобы могли обеспечить Великую армию.

План Наполеона, который предусматривал зимовку Великой армии в районе Смоленска, опираясь на материальную поддержку населения Белоруссии и Литвы, и удержание линии Орша-Витебск с возможностью маневрирования на севере армейским корпусом с Витебска против сил генерала Витгенштейна, стал неисполнимым [15, к. 1; 68, р. 81, 85; 62, s. 1830; 63, s.1591; 17, к.466,468; 75, s. 156; 81, s. 88; 44, s. 132; 1, с. 92–93; 112, р. 193; 113, р. 74–75; 103, р. 162; 47, р. 151; 87, р. 322–326; 91, р. 254–257; 97, р. 94–95; 110, р. 277–278; 41, s. 277, 280–281, 285–286; 95, р. 194; 38, р. 239–240; 40, р. 379–380; 66, р. 248; 36, р. 317; 90, р. 195; 116, р. 195; 53, р. 234; 96, р. 247; 86, s. 349; 77, s. 224–225; 79, s. 71–72; 80]. В итоге Наполеон решил сразу покинуть Смоленск, реорганизовать силы и отходить на запад.

Очень отрицательно на решение о возвращении повлиял тот факт, что бригада генерала Жана-Пьера Ожеро с 29-й дивизии генерала Барагэ д'Илье, смоленского губернатора, была уничтожена. Россияне обошли смоленскую крепость по южному тракту и через Ельню захватили дорогу, по которой направлялся Наполеон на юг, то есть через Рославль, Мстиславль и Могилев [1, с. 92–93; 41, s. 277; 90, р. 195; 116, р. 195; 53, р. 234; 86, s. 224, 356, 359; 77, s. 234; 79, s. 71; 80].

Поэтому Наполеон решил как можно быстрее возвращаться в Литву, в Вильну, через Оршу, Березину. Действовал он очень быстро, знал, что в эти дни в Смоленске решаются судьбы всей Великой армии, Франции и его – Наполеона Бонапарта, императора Франции. Наполеону перед отходом со Смоленска удалось реорганизовать Великую армию. Изменения коснулись большинства корпусов и императорской гвардии.

Это позволило продолжить отход Великой армии на запад. Увеличилось количество войск в Литве, где планировал задержать россиян. Подтянуты созданные в Германии, Франции и Италии военные соединения, входящие в состав IX-го корпуса маршала Пьера-Франсуа-Шарля Ожеро герцога Кастильоне (34-я дивизия генерала Луи Анри Луазона, 33-я дивизия генерала Франсуа Детре, неаполитанская конница Николя Ля Рока). Также создана в Смоленске новая 35-я дивизия генерала графа Поля Гренье. Наполеон собрал все части, стоящие недалеко Смоленска. Приказ двигаться на Литву получили также французские войска, квартирующие на территории Германии [9, к. 42; 10, к. 202; 11, к. 69, 149; 19, к. 792; 117, s. 651; 31, s. 441; 105, р. 350; 86, s. 352, 357; 84, s. 356; 107, s. 109; 106, s. 123; 71, s. 78; 88, р. 253–254; 41, s. 277–278, 285; 40, р. 379; 93, s. 183; 77, s. 222–231; 78, s. 111; 80].

Разработанный Наполеоном план отступления с города предполагал отход пятью колоннами. Раньше всех, 12 ноября утром, первыми вышли отряды VIII-го и V-го корпусов дивизионных генералов Жана Андоша Жюно герцога Абранте и Юзефа Зайончека, а 14 ноября утром Смоленск покинул сам Наполеон с императорской гвардией.

Другие линейные корпуса (IV-й вице-короля Евгения Богарне, I-й Луи Николя Даву, III-й Мишеля Нея) должны были выйти с города в следующие дни. Наполеон сосредоточился также на приготовлении пути от Смоленска до Орши, куда и направил отделы генералов Жана-Батиста Эбле и Франсуа Шасселу-Люба [18, к. 48; 43, р. 387, 389; 117, s. 646; 111, р. 130–132; 2, с. 93–93; 34, р.193–195; 1, с. 97–101; 103, р. 166; 67, р. 119–120, 127, 130; 94, р. 83–85; 114, р. 127; 41, s. 279; 32, р. 98; 38, р. 242; 40, р. 374–375, 379; 89, р. 150; 54, р.359–360, 363–371; 87, р.248–249, 324–334, 336–340; 86, s. 351, 353; 29, р. 22; 30, р. 31; 77, s. 219; 79, s. 80–83; 80]. III-й корпус маршала Нея вошел в

Смоленск только 15 ноября и был укреплен гарнизоном Смоленска, поэтому его корпус достиг численности 6 тыс. солдат. Ему поручили уничтожить крепостные стены Смоленска. Маршал Ней покинул крепость только 17 ноября утром. Смоленские укрепления не были полностью уничтожены. Подорвано только десять башен, в том числе со стороны Мстиславского предместья – Молоховские ворота. Со Смоленска с маршалом Неем ушло около 20 тыс. человек, в том числе 6 тыс. гражданских лиц (мужчин и женщин), которые до последней минуты оставались в Смоленске, нападая на солдат и местных жителей, грабя собранную для Великой армии провизию [117, s. 662; 103, p. 175; 58, p. 230; 112, p. 209; 95, p. 196; 48, p. 161; 32, p. 100; 69, p. 117; 59, p. 102; 1, s. 135; 111, p. 137; 8, s. 186; 2, s. 120–121; 34, p. 234–235; 50, p. 222; 4, s. 132–134; 119, p. 276–279; 38, p. 249–250; 57, p. 110–111; 39, p. 380; 40, p. 383–384; 92, p. 277; 54, p. 384–386; 42, p. 528–529; 6, s. 242; 79, s. 82–83; 80].

Выводы и перспективы дальнейших исследований. Смоленские события 1812 г. подходили к концу. Смоленск 1812 г. – «ворота Москвы» – не был использован из-за ошибок Наполеона, не стал базой для Великой армии. Был погублен план войны, который предусматривал укрепление потенциала армии, опираясь на поддержку поляков, живших на землях бывшей Речи Посполитой. Украина осталась в руках Москвы, а Наполеон с позором вынужден был бежать из-под Москвы. Победителями оказались россияне, а народы, оставшиеся в составе Российской империи, – украинцы, поляки, белорусы, литовцы, латыши, эстонцы – должны были ждать следующего шанса на свободу больше 100 лет.

Источники и литература

1. Богданович М. И. История Отечественной войны 1812 года, по достоверным источникам / М. И. Богданович. – СПб. : Тип. ТД С. Струговщикова, Г. Похитонова, Н. Водова и Ко, 1860. – Т. 3. – 563 с.
2. Бутурлин, Д. П. История нашествия императора Наполеона на Россию в 1812 году: с официальных документов и других достоверных бумаг российского и французского генеральных штабов / Д. П. Бутурлин. – СПб. : Военная тип., 1838. – Т. 2. – VIII. – 458, IV с.
3. Дюма А. Бонапарт : [повесть для старшего школьного возраста] / Александр Дюма ; [пер. с фр. И. Е. и Н. Г. Поздняковых]. – СПб. : Азбука-классика, 2008. – 269 с.
4. [Ермолов А. П.] Записки генерала Ермолова в Отечественную войну 1812 года / А. П. Ермолов // Русская старина. – 1912. – № 9. – С. 132–134.
5. Ковальчик Р. Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году? / Рафал Виктор Ковальчик // Эпоха 1812 года в судьбах России и Европы : материалы Междунар. науч. конф. (Москва, 8–11 окт. 2012 г.) / отв. ред А. Н. Артизов, А. К. Левыкин, Ю. А. Петров. – М. : Ин-т рос. истории РАН, 2013. – С. 43–54.
6. Ковальчик Р. Украина в противостоянии Франции и России за облик Европы – конфронтация Востока и Запада в войне 1812 года / Р. Ковальчик // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин : ст. та матеріали IV-ї міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті професора Г. Л. Бондаревського (1920–2003 рр.). – Луганськ, 2013. – С. 238–243.
7. Нечаев С. Ю. Барклай-де-Толли / С. Ю. Нечаев. – М. : Молодая гвардия, 2011. – 331 с.
8. Щербатов А. П. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность [по неизд. источникам сост. Ген. штаба ген.-майор кн. Щербатов] / А. П. Щербатов. – СПб.: Тип. Р. Голике, 1888. – Т. 1 : 1782–1826 гг. – 550 с.
9. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, sygn. 50.
10. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, sygn. 111.
11. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, sygn. 187.
12. Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Chłopickiego, sygn. 9.
13. Archiwum Państwowe w Krakowie, Zespół Zygmunta Gloggera, sygn. 809.
14. Askenazy S. Książę Józef Poniatowski 1763–1813 / S. Askenazy. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974. – 384 s.
15. Biblioteka PAN i PAU w Krakowie, Wyciągi i odpisy z Souvenirs d un officier polonais General Charles Turno/1811–1814, rkps. 8 778.
16. Biblioteka Polska w Paryżu, Archiwum ks. Konstantego, t. 2, rkps. 340.
17. Biblioteka Polska w Paryżu, Dąbrowski J. H. Memoire concernant les opérations de la 17. division sous les ordres du gén. J. H. Dąbrowski, 23. VIII – 28. XI. 1812, rkps. 335.
18. Biblioteka Polska w Paryżu, Papiery emigrantów. Litera K: Karol Otto Kniaziewicz gen., rkps. 481–1.
19. Biblioteka Polska w Paryżu, Papiery emigrantów. Litera S: Julian Sierawski gen., rkps. 532–2.
20. Beaucour F. É. Le franchissement de la Bérézina. Les batailles de couverture, sur la rive gauche, a Stoudienka, et sur la rive droite, a Bolchon Stakhov / Fernand Émile Beaucour // Napoléon à la Bérézina, 26–

- 29 novembre 1812, la bataille, les ponts, la traversée, le monument du Centre d'Etudes napoléoniennes, [actes du colloque international, Minsk, Université d'État du Bélarus, novembre 2002] / [organisé par le Centre d'études napoléoniennes] ; sous la dir. de Fernand Émile Beaucour,... ; avant-propos d'Oleg Ianovsky,... et de Stéphane Chmelewsky,... ; préf. d'Hervé Coutau-Bégarie,... – Levallois-Perret : Centre d'Etudes napoléoniennes, 2004. – 399, [2] p.
21. Beaucour F. La Bérézina : une victoire militaire / Fernand Beaucour, Jean Tabeur, Lidia Ivchenko ; préface de Jean Tulard. – Paris : Économica, 2006. – 147 p.
22. Bielecki R. Wielka Armia / R. Bielecki. – Warszawa : Wyd. Bellona, 1995. – 563 s.
23. Bismark F. W. Jacquemont. Mémoires et carnet sur le cam paigne de Russie / Porphyre Jacquemont, capitaine, et Fridrich Wilhelm comte de Bismark, lieutenant-général. – Paris : Librairie Historique F. Teissèdre, 1998. – 155 p.
24. Blond le Y. Gouvion Saint-Cyr. Maréchal de l'Empire. Pour que vive la République / Y. le Blond. – Nantes : Normant, 2008. – 618 p.
25. Boutourlin D. P. Histoire militaire de la campagne de Russie en 1812 / D. P. Boutourlin. – Paris : Anselin et Pochard ; Petersbourg : Saint-Florent, 1824. – T. 2. – 414 p.
26. Brandt H. Pamiętniki oficera polskiego (1808–1812) : w 3 cz. / Henryk. Brandt ; [przekład z niemieckiego]. – Warszawa, 1904. – Część II. – 1904. – 158 s.
27. Camon (Colonel). La guerre napoléonienne. Précis des campagnes / Hubert Camon. – Paris : Librairie Historique F. Teissèdre, 1999. – 500 p.
28. Camon, generał. Napoleoński system wojny. Z 47 szkicami w tekście / Hubert Camon ; Z francuskiego przetłumaczył F. Lipiński ; przedmowa M. Kukiela. – Warszawa : Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1926. – IX, 120 s.
29. Castelot A. La campagne de Russie 1812 / A. Castelot. – Paris : Librairie Académique Perrin, 2000. – 339 p.
30. Cate C. 1812. Le duel des deux empereurs / Curtis Cate ; Traduit de l'anglais par Claude Yelnik et Jean d'Hendecourt. – Paris : R. Laffont , 1987. – 493 p.
31. Cate C. La campagne de Russie : 1812, le duel des deux empereurs / Curtis Cate. – Paris : Tallandier, 2006. – 483 p.
32. Caulaincourt A., Wspomnienia z wyprawy na Moskwę 1812 r./ Armand-Augustin-Louis Caulaincourt. – Gdańsk : Oficyna Wydawnicza FINNA, 2006. – 441 s.
33. Charrier P. Le Maréchal Davout / Pierre Charrier. – Paris : Nouveau Monde, 2005. – 831 p.
34. Chénier L.-J.-G. de. Historie de la vie militaire, politique et administrative du maréchal Davout, duc d'Auerstaedt, prince d'Eckmuhl (d'après les documents officiels) / Louis-Joseph-Gabriel de Chénier. – Paris : Cosse Marchal et C-ie, 1866. – 808 p.
35. Chłapowski D. Pamiętniki 1806–1813 / D. Chłapowski. – Poznań : nakł. Synów, 1899. – Cz. 1: Wojny napoleońskie 1806–1813. – 132 s.
36. Clausewitz C. von. Campaign of 1812 / Carl von Clausewitz. – London : Greenhill, 1992. – 260 p.
37. Clausewitz K. von. O wojnie. Ks. 1–5 / Karol von Clausewitz ; tł. z niemiec.. – Warszawa : Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1928. – 510 s.
38. Coignet J.-R. Aux Vieux de la vieille ! Souvenirs de Jean-Roch Coignet, soldat de la 96-e demi-brigade. – Auxerre : Perriquet, 1851. – V. 1. – 177 p.
39. Combe J. Mémoires du colonel Combe 1793–1832 / Julien Combre ; par Michael Legat. – Paris : Giovanangeli, 2006. – 319 p.
40. Correspondance inédite de Napoléon I conservée aux Archives de la Guerre / publ. p. E. Picard et L. Tuety. – Paris : Lavanzelle et Co., 1911–1914. – T. 5 : 1812. – 645 p.
41. Damamme J. C. Les soldats de la Grade Armée / Damamme Jean-Claude. – [Paris] : Perrin, 1998. – 438 p.
42. Dembiński H. Pamiętnik Henryka Dembińskiego, jenerała wojsk polskich. – Poznań : nakładem i czcionkami Ludwika Merzbacha, 1860. – 224 s.
43. Dempsey G. C. U boku Napoleona. Jednostki cudzoziemskie w armii francuskiej w czasach Konsulatu i Cesarstwa 1799–1814 / G. C. Dempsey. – Warszawa : Wyd. Książka i Wiedza, 2005. – 430 s.
44. Dodge T. A. Napoleon's invasion of Russia / Dodge Theodore Ayrault; Foreword by George F. Nafziger. – London : Frontline Books, 2008. – 286 p.
45. Dufour G. J-B. Guerre de Russie, 1812 / baron Dufour ; pres. par Jacques Perot ; preface de S. A. I. la princesse Napoleon. – Biarritz : Atlantica ; Seguiet, 2007. – 393 p.
46. Dziennik Departamentowy Łomżyński. – Łomża, 1812. – Nr. 42.
47. Ernouf A. Maret duc de Bassano / Alfred-Auguste Ernouf ; présentation de Thierry. – Lentz., 2008. – 607 p.
48. Fezensac R. E. P. J., duc de. Journal de la Campagne de Russie en 1812. – Paris : Galliot, 1850. – 560 p.
49. Fezensac R., duc de. Souvenirs militaires de 1804 a 1814 / Raymond de Montesquiou-Fezensac ; présentation et annotations par Alain Fillion. – Paris : Napoleon 1er, 2008. – 387 p.
50. Fillion A. La Bérézina racontée par ceux qui l'ont vécue : 26, 27, 28 et 29 novembre 1812 / Alain Fillion. – Paris : France-Empire, 2005. – 322 p.

51. Gajewski F. Pamiętnik Franciszka z Błociszewa Gajewskiego, pułkownika wojsk polskich (1802–1831). W 2 t. / F. Gajewski. – Poznań : Z. Rzepecki i Ska, 1913. – T. 1. – 407 s.
52. Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego. – Warszawa, 1812. – Nr 92.
53. Gazeta Warszawska. – Warszawa, 1812. – Nr 97.
54. Gazeta Warszawska. – Warszawa, 1812. – Nr 99.
55. Gazette de France. – Mercredi 12 août 1812. – No 226.
56. Gazette de France. – Mercredi 8 septembre 1812. – No 252.
57. Gervais C. À la conquête de l'Europe. Souvenirs d'un soldat de l'Empire / C. Gervais. – Paris : B. Giovannangeli, 2009. – 318 p.
58. [Griois C.-P.-L.]. Mémoires du général Griois 1792-1822 / Charles-Pierre-Lubin Griois ; publiés par son petit-neveu, avec introduction et notes par Arthur Chuquet. – Paris : Plon-Nourrit, 1909. – V. 2. – 327 p.
59. Hochberg W., Graf von. La campagne de 1812. Mémoires du Margrave de Bade / Wilhelm Graf von Hochberg (=Wilhelm von Bade) ; Traduction, introduction et notes Arthur Chuquet. – Paris : Fontemoing et Cie, 1912. – 268 p.
60. Hourtoulle F.-G. Ney. Le brave des braves / François-Guy Hourtoulle. – Paris : Charles-Lavauzelle, 1981. – 237 p.
61. Instrukcje i depeze rezydentów francuskich w Warszawie 1907–1813 / Wydał Marcełi Handelsman. – Kraków : Akademia Umiejętności : Towarzystwo Popierania Wydawnictw Akademii Umiejętności, 1914. – T. 2. – 705 s.
62. Jezierski E. Bóg wojny: Napoleon Bonaparte: życiorys / E. Jezierski. – Warszawa : M. Ostaszewska, 1921. – 90 s.
63. Jomini H. Zarys sztuki wojennej / H. Jomini. – Warszawa : Wyd. MON, 1966.
64. Journal de l'Empire. – Mercredi 12 août 1812.
65. Kirkor S. Legia Nadwiślańska 1808–1814 / Stanisław Kirkor. – Londyn : Oficyna Poetów i Malarzy, 1981. – 621 s.
66. Kołaczkowski K. Wspomnienia jenerała Klemensa Kołaczkowskiego. – Kraków : Spółka Wydawnicza Polska, 1898. – T.1 : od roku 1793 do 1813. – 168 s.
67. Korespondencja księcia Józefa Poniatowskiego z Francją / Wydał Adam Mieczysław Skałkowski. – Poznań : Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1929. – T. 4 (1812). – 326 s.
68. Kowalczyk R. Katastrofa Wielkiej Armii Napoleona w Rosji w 1812 roku / R. Kowalczyk. – Łódź : Wydaw. Uniw. Łódzkiego, 2007. – 495 s.
69. Kowalczyk R. Znani i nieznani oficerowie i generałowie wojny roku 1812 w Rosji / R. Kowalczyk. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2013 – 328 s.
70. Kowalczyk R. Smoleńsk w okowach lodu. Rzecz o reorganizacji Wielkiej Armii Napoleona w listopadowe dni 1812 roku / R. Kowalczyk // Prace Historyczne. Zeszyty Naukowy Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Kraków, 2013. – Z. 1 (140). – S. 65–74.
71. Kowalczyk R. Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812 / R. Kowalczyk. – Warszawa : Wyd. Trio, 2014 – (w druku).
72. Kozłowski K. Historia 1-go potem 9-go pułku Wielkiego Księstwa Warszawskiego / K. Kozłowski. – Poznań ; Kraków : J. K. Żupański, 1887. – 178 s.
73. Kukiel M. Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795–1815 / Marian Kukiel. – Poznań : Zdzisław Rzepecki i Ska, 1912. – 470 s.
74. Kukiel M. Manewr smoleński, Ze studiów nad strategicznym manewrem zaczepnym / M. Kukiel. – Warszawa : Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1927. – 98 s.
75. Kukiel M. Wojny napoleońskie / Marian Kukiel. – Warszawa : Kurpisz, 1927. – 312 s.
76. Kukiel M. Wojna 1812 roku / M. Kukiel. – Kraków ; Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1937. – T. 1. – 420 s.
77. Kukiel M. Wojna 1812 roku / Marian Kukiel. – Kraków : Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1937. – T. 2. – 515 s.
78. Labaume E. Relation complète de la campagne de Russie en 1812 / Eugene Labaume. – Paris : Roy et Gravier ; Londres : Berthoud Wheatley, 1816. – 446 p.
79. Lachouque H. The Anatomy of glory. Napoleon and his guard / Henri Lachouque; translated by A. S. K. Brown. – London : Brown University Press, 1962. – 564 p.
80. Laugier C., de. Épopées centennaires: la Grande Armée. Récits de César de Laugier, officier de la garde du prince Eugène / César de Bellecour de Laugier ; traduits pour la première fois de l'italien par M. Henry Lyonnet. – Paris : A. Fayard, 1910. – 189 p.
81. Le Coustumier J. Le maréchal Victor: Claude Victor Perrin (1764–1841) / Jacques Le Coustumier ; Préface de Thierry Lentz. – Paris : Nouveau Monde, 2004. – 425 p.
82. Lejeune L.-F. Mémoires du général Lejeune / Louis-François Lejeune ; publiés par Germain Bapst. – Paris : Firmin-Didot, 1896. – V. 2. – 380 p.

83. Lieven D. La tragedia di Napoleone in Russia 1807–1814 : la fine del sogno imperiale / Dominic Lieven. – Milano : Mondadori, 2009. – 658 p.
84. Macdonell A. G. Napoleon i jego marszałkowie / Archibald Gordon Macdonell. – Londyn : Arkadiusz Wingert, Przedsiębiorstwo Galicja, 1992. – 252 s.
85. Mailly(-Nesle) A. Mon journal pendant la campagne de Russie, écrit de mémoire après mon retour à Paris / Adrien-Augustin-Amalric Mailly. – Paris : J.-B. Gros, 1841. – 160 p.
86. Marbot (général Baron de). Quelle époque ! Quels hommes ! Tome 2 : De Lisbonne à Waterloo ; présenté et commenté par Pierre-Michel Giral. – Paris : Grand Caractère, 2001. – 425 p.
87. Muhlstein A. Napoléon à Moscou / Anka Muhlstein. – Paris : Odile Jacob, 2007. – 318 p.
88. Muralt A. de, Legler T. Bérésina. Souvenirs de la campagne de Russie de 1812 / d'Albert de Muralt et de Thomas Legler ; Traduit de l'Allemand par Claude van Muyden ; Préface par P. de Vallière. – Neuchâtel ; Paris : Delachaux et Niestlé, 1942. – 182 p.
89. Nadzieja J. Generał Józef Zajączek 1752–1826 / J. Nadzieja. – Warszawa : Ministerstwa Obrony Narodowej, 1975. – 724 s.
90. Niemcewicz J. U. Pamiętniki Juliana Ursyna Niemcewicza: 1809–1820. – Poznań, 1874. – T. 1 : 1809–1813. – 436 s.
91. Oman C. Napoleon's viceroy – Eugène de Beauharnais / C. Oman. – London : Hodder & Stoughton, 1966. – 528 p.
92. Pachoński J. Generał Jan Henryk Dąbrowski 1755–1818 / J. Pachoński. – Warszawa : Wydawn. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1981. – 634 s.
93. Pradt de M. Histoire de L'Ambassade dans Le Grand Duché de Varsovie en 1812 / M. de Pradt (Dominique Georges Frédéric de Pradt). – Paris : Chez Pillet, 1815. – 239 p.
94. Roos H. 1812. Souvenirs d'un médecin de la Grande Armée. Traduits de l'allemand, d'après l'édition originale de 1832, par Mme Lamotte, Avec une Préface de T. de Wyzewa / H. Roos. – Paris : Perrin et Cie, 1913. – 258 p.
95. [Sanguszko E.]. Książca Eustachego Sanguszki Pamiętnik 1786–1815. – Kraków : Wyd. Józef Szujski, 1876. – 176 s.
96. Six G. Dictionnaire biographique des généraux et amiraux de la Révolution et de l'Empire (1792–1814) / George Six. – Paris : G. Saffroy, 1934. – V. 1 : A–J. – 614 p.
97. Skałkowski A. M. Rok 1812. Opowiadania z dziejów wielkiej wojny / Adam Mieczysław Skałkowski. – Lwów : Nakł. Macierzy Polskiej, 1912. – 161 s.
98. Skarbek F. Dzieje Księstwa Warszawskiego Fryderyka hr. Skarbka z przedmową Piotra Chmielowskiego. – Warszawa : Drukarnia Artystyczna Saturnina Sikorskiego, 1898. – T. 3. – 148 s.
99. Skowronek J. Książę Józef Poniatowski / Jerzy Skowronek. – [Wyd. 2]. – Wrocław [i in.] : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986. – 286 s.
100. Skowronek J. Aleksander Sapięha : z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu / Jerzy Skowronek. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992. – 342 s.
101. Sołtyk R. Napoléon en 1812. Mémoires historiques et militaires sur la campagne de Russie / Roman Sołtyk. – Paris : LCV Services, 2006. – 328 p.
102. Stcherbatow A. Le feld-maréchal prince Paskévitch; sa vie politique et militaire d'après des documents inédits, par le général prince Stcherbatow ; pradiut par une Russe. – St-Petersbourg : Trenké et Fusnot. 1888. – T. 1 : 1782–1826. – 280 p.
103. 1812. Cent ans après. Rostopchin et Kutusof. Documents authentiques relatifs à l'Histoire de la campagne de la Moskwa jusqu'au retour de Napoléon à Paris 7 Publisher : André Bouvery. – Paris : A. Challamel, 1912. – VI, 246 p.
104. 1812. La guerre de Russie. Notes et documents / Publisher : Arthur Chuquet. – Paris : Fontemoing et Cie, 1912. – V. 1. – 352 p.
105. Tabeur J. Le général Drouot : fils de boulanger ! Aide de camp de l'Empereur / Jean Tabeur ; préf. Jean Tulard. – Paris : Ed. historiques Teissedre, 2004. – 323 p.
106. Tarle E. Napoleon / Evgenij Viktorovič Tarle. – Kraków : Małopolska Oficyna Wydawnicza, 1991. – 442 s.
107. Tarin J. P. Le maréchal Victor. Loyal sous Napoléon, fidèle sous la Restauration / Jean-Pierre Tarin ; préf. d'Alain Pigéard. – Paris : Cosmopole, 2006. – 423 p.
108. Thiers A. Historia Konsulatu i Cesarstwa / napisał po francuzku A. Thiers, tł. Leon Rogalski. – Warszawa : Nakład i druk S. Orgelbranda, 1858. – T. 7 – 724 s.
109. Willaume J. Obrona Księstwa Warszawskiego w 1812 r. / J. Willaume // [Odbitka z Przeglądu Historyczno-Wojskowego]. – Warszawa : [s. n.], 1930. – T. 3. – Z. 2. – S. 145–180.
110. Wilson R. T. Narrative of events during the Invasion of Russia by Napoleon Bonaparte, and the Retreat of the French Army, 1812 / Robert Thomas Wilson (sir) ; ed. by H. Randolph ; second edition. – London : J. Morray, A. Street, 1860. – 454 p.
111. Załuski J. B. Wspomnienia o pułku lekkokonnym polskim gwardyi Napoleona I, przez cały czas od zawiązania pułku w r. 1807, aż do roku 1814 / Józef Bonawentura Załuski. – Kraków : Nakładem drukarni «Czasu», 1862. – 363 s.

Ковальчик Рафал Віктор. Смоленськ 1812 року – «ворота Москви». Розглянуто роль Смоленська як своєрідних воріт на шляху до Москви. Проаналізовано чинники, через які Смоленськ не став базою для наполеонівської армії, унаслідок чого провалено план дворічної кампанії, розроблений до початку війни штабами в Парижі та Варшаві. Він передбачав призупинення наступу на кордонах колишньої Речі Посполитої й у Смоленську – «воротах Москви». Розкрито причини, через які Смоленськ не був підготовлений до прийняття наполеонівських військ, що поверталися з-під Москви, і не міг бути використаний Наполеоном для зимування Великої армії в листопаді 1812 року.

Ключові слова: Смоленськ, тил наполеонівської армії, головна битва, відступ, провал, план довічної війни.

Kovalchik Rafal Victor. Smolensk in the year 1812 – the Gate to Moscow. The article says about the role of Smolensk – the Gate to Moscow in the year 1812. It shows factors that caused Smolensk not to be a base for Napoleon's army and why the plans of two years campaign made in Paris and Warsaw that should stop the offensive on Polish border in Smolensk – the Gate to Moscow – wasn't accomplished. It says why Smolensk wasn't prepared for receiving Napoleon's army returning from Moscow and couldn't be used by Napoleon as a winter base in November of 1812. I want to show Napoleon's mistakes that led to fail of building the biggest logistic center for the Great Army in Smolensk. This was caused by leading the whole army to the East – to Moscow. Unsufficient forces remained near Smolensk. As a result governors of Smolensk attacked by Russians weren't able to build logistic center. Napoleon didn't secure the situation in Ukraine and Lithuania as well. He gave command of army protecting Ukraine to Karl von Schwarzenberg – an Austrian general favourable to Russians. He also made reluctant to Poland ignoramus Dutchman Dirk van Hogendorp general governor of Lithuania. In November 1812 when Napoleon reached Smolensk, the keep could't be converted into the Great Army's base and become its infrastructure for war against Russia in 1813.

Key words: Smolensk, rear of the Napoleon's army, main battle, retreat, failure, plan of lifelong war.

Стаття надійшла до редколегії
15.12.2014 р.

УДК 94 (437) «1918/1938»

Олена Ворон

Формування громадських організацій Чехословаччини: особливості інституалізації

У статті проаналізовано процес утворення та динаміку розвитку громадських організацій першої Чехословацької Республіки, які були важливим інструментом впливу на суспільно-політичне життя країни. Акцентовано увагу, зокрема, на тих організаціях, що перебували під безпосереднім чи опосередкованим впливом окремих політичних партій.

Ключові слова: перша Чехословацька Республіка, громадські організації, інституалізація, профспілка.

Постановка наукової проблеми та її значення. Значну роль як у процесі виникнення та становлення Чехословацької Республіки, так і в зміцненні підвалин її державності відіграла громадська активність населення країни, що проявлялася, зокрема, у створенні та активній діяльності різноманітних об'єднань – спілок, товариств, організацій. Власне вони становили невід'ємну й органічну складову всього суспільно-політичного організму країни.

Утворення та активна діяльність таких інституцій виявились одним із важливих інструментів формування політичної свідомості населення, сприяла розбудові громадянського суспільства, зокрема зростанню політичної культури чехословацького соціуму. Тому аналіз процесу формування громадських організацій Чехословаччини впродовж 1918–1938 рр. – це те, що нині потребує докладного дослідження, зокрема, із метою врахування цього досвіду в процесі становлення громадянського суспільства в Україні.

Мета статті – аналіз процесу утворення громадських організацій Чехословаччини 1918–1938 рр., а **завдання** – дослідження витоків формування громадських організацій і динаміки їхнього розвитку в Чехословаччині в період першої республіки.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Досліджуючи проблему формування громадських організацій ЧСР, варто відзначити, що визначена нами тема активно студіювалася, передусім, у чеській історіографії. Зокрема, цікавими в цьому контексті є праці М. Догналової «Антропологія громадянського суспільства» [7], Я. Янака «Моравія у народному і політичному русі XIX ст.» [9]. У вказаних працях на основі значного фактичного матеріалу науковці наголошують, зокрема, на винятковій ролі громадської активності в процесі становлення самостійної Чехословацької держави.

Безперечний науковий інтерес викликає колективна праця чеських учених М. Лаштьовки, Б. Лаштьовкової, Т. Ратая, Й. Ратайової та Й. Тршікача «Празькі спілки. Енциклопедія спілок на території Праги з XVIII–XX ст.» [15], на думку яких саме в період першої Чехословацької Республіки відбувається поляризація та політизація всього громадянського сектору. Цю проблему розкривали у своїх працях також Г. Долежел [8], З. Карнік [11–13], С. Кноткова [14], А. Луг, Д. Ондрушек [18] і М. Трапл [19].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Визначальною особливістю чехословацького суспільства в 1920–1930-ті рр. був високий кількісний показник різноорієнтованих як у культурно-національному, так і в політико-державному руслі громадських об'єднань, значна кількість котрих своїм корінням сягала другої половини XIX ст.

Процес формування громадських організацій ЧСР зумовлений як специфікою досвіду політичного життя на чеських землях у складі Австро-Угорщини, так і комплексом ліберальних законодавчих актів, ухвалених упродовж 1920-х років. Позначився на ньому й багатонаціональний склад населення країни.

Власне, зростання громадської активності відбулося після видання Закону «Про право на об'єднання» 1867 р., котрий завдяки своєму лібералізму, порівняно з попередніми законами, уможливив легалізацію низки чеських організацій, які складали на той час понад 40 % об'єднань Австро-Угорської імперії [7, с. 54].

Перші політичні об'єднання з'явилися упродовж 1867–1869 рр., значна кількість яких була зосереджена власне в межах чеських земель. Зокрема, у 1867 р. там зосередилося 54 % політичних об'єднань, 1868 р. – майже 55 %, а 1869 р. – 56 %. У період 1880–1890 рр. зросла кількість фізкультурних організацій (із 260 – до 760). Наступну групу об'єднань, кількість яких суттєво зросла, складали політичні об'єднання (зі 149 у 1880 р. до 289 в 1890 р., тобто на 94 %). Добровичні спілки з 528 зросли до 881, тобто на 67 %. В інших організаціях приріст складав уже менше 50 %, наприклад кількість наукових спілок зросла зі 126 до 156, тобто лише на 24 % [9, с. 145–146].

Упродовж 1891 р. виникло ще 192 нові спілки в Моравії, 56 – у Сілезії та 701 – у Чехії, що загалом складало для чеських земель 949 спілок, серед яких 56 фізкультурних організацій (у тому числі 24 нових організації «Сокола»). До освітніх об'єднань належали німецький «Schulverein» зі своїми філіалами (у Чехії – 258, у Моравії – 126), Центральна матица шкільна, (176 філіальних спілок у Чехії та 46 у Моравії), Народні товариства (пошумавське зі 162 філіалами в 1884 р., північно-чеське з 110 у 1885 р., східноморавське асоціювало 79 філіалів і південно-західноморавське – 56 у 1888 р.). Функціонували в чеських землях також німецькі організації, зокрема в Чехії діяв «Deutscher Böhmerwaldbund», що мав 130 філіалів, у Моравії – «Verein der Deutschen Nordmährens» із 56 філіалами [9, с. 147].

Популярними були наукові організації, зокрема в Празі функціонували Спілка чеських учителів (1874 р.), Центральна спілка учительських товариств Чехії (1879 р.), Історична спілка (1866 р.), Історичний клуб (1872 р.) [8, с. 100].

Окрему групу складали фізкультурні організації, з-поміж яких, зокрема, – сокольські організації (Центральночеська організація (1884 р.), Празька сокольська організація (1889 р.), Чеська сокольська організація (1888 р.)), німецькі об'єднання («Deutscher Turnverein» у Празі (1861 р.), «Brünnner Turnverein» (1861 р.)).

Чільне місце займали профспілки, що за своєю сутністю були гетерогенними організаціями за інтересами. При цьому приналежність деяких організацій до цієї групи була дуже умовною. Ідеться про туристичні спілки (Клуб чеських туристів (1888 р.), Спілка південночеських туристів у Чеському Будейовіце (1891 р.), Німецький туристичний клуб) [9, с. 153].

Велика кількість політичних спілок, які відповідно до Закону «Про об'єднання» 1867 р., склали самостійну групу, свідчила про диференціацію політичного життя в чеських землях наприкінці 1880-х – початку 1890-х рр. До перших за часом виникнення політичних спілок належали Католицьке політичне товариство Королівства Чеського (1871 р.), Чеський клуб (1871 р.), Клуб Вільнодумної народної партії в Празі (1872 р.). Варто зауважити, що місцеві організації політичних партій, відповідно до чинного Закону «Про об'єднання», не зараховані до об'єднань як таких [9, с. 154].

Подальше створення політичних спілок датується аж 1880 р., саме тоді були утворені Товариство празьких виборців (1884 р.), Політичний клуб робітників Чехії (1884 р.), Земське сільське товариство Королівства Чеського (1889 р.), Празький клуб (1890 р.). У Брно зареєстровано сім політичних об'єднань, зокрема Католицьке політичне товариство (1870 р.), Чеська політична спілка (1872 р.), політична спілка «Згуртованість» (1882 р.), німецькі організації «Deutscher Verein» (1881 р.) «Politischer Verein Vorwärts» (1890 р.) та «Deutsche-nationaler Verein» (1890 р.).

Численними були робітничі об'єднання, до яких початково зараховували лише ті утворення, що у своїй назві мали слово «робітник» або з їхньої назви зрозуміло, що члени об'єднання походять із робітничого класу. Так, у 1870 р. на чеських землях зафіксовано 1299 таких об'єднань, зокрема в Чехії – 979, у Моравії – 248, а в Сілезії – 72, що в цілому складало 58 % [9, с. 155].

Кінець XIX ст. позначився подальшою активізацією процесу творення різноманітних організацій. Збільшився кількісний показник власне словацьких організацій. Поряд із тим відбувається диференціація політичних партій. Варто зазначити, що саме такий розвиток суспільного-політичного життя був середньоевропейською специфікою, власне чеською специфікою [7, с. 54].

На початку 1920-х рр. виникає низка благодійних та добродійних організацій, мета яких – передусім, подолання наслідків Першої світової війни. Такими організаціями стали, зокрема, товариство «Чеське серце», Чехословацький Червоний хрест і Дружина чехословацьких інвалідів війни.

Пік громадської активності припав на двадцятиліття першої Чехословацької Республіки. Із виникненням самостійної Чехословацької держави відбулася поляризація та політизація всього громадянського сектору. Своє місце закріпили політичні партії, утворилися товариства за інтересами, студентські об'єднання, спортивні клуби, організації національних меншин. Це зумовлено як специфікою політичного життя на чеських землях у складі Австро-Угорщини, так і ліберальною законодавчою базою Чехословацької Республіки.

Після 1922 р. процес виникнення нових організацій дещо призупинився, передусім унаслідок задоволення попиту, викликаного повоєнними роками. Однак уже впродовж 1925–1931 рр. їх кількість знову почала зростати. Так, 1926 р. лише в Словаччині зафіксовано 8000 об'єднань, із яких 85 % були власне словацькими. Досить поширеними в Чехословацькій Республіці були єврейські організації, що концентрувалися, передусім, у великих містах, зокрема Празі, Брно, Моравській Остраві та Опаві [7, с. 55].

Радикалізація зовнішньополітичного життя каталізувала виникнення військових організацій, наприклад Народного стрілецького товариства. Простежується кількісна динаміка й у «Соколі», котрий наприкінці 1924 р. асоціював уже 2649 організацій і 486 філіалів. Союз робітничих фізкультурних товариств у той же період об'єднував 970 товариств, чехословацький «Орел» – 1199 організацій, Федерація робітничого фізкультурного товариства – понад 1000 організацій [17, с. 211–212].

Функціонувала й низка громадських утворень, котрі перебували у сфері впливу окремих політичних партій, через що останні у своїй партійній практиці часто могли розраховувати на підтримку таких інституцій, навіть тоді, коли ті не були їхньою партійною організацією. Варто зазначити, що вплив таких організацій у певних напрямках суспільно-політичного життя першої Чехословацької Республіки навіть переважав [12, с. 335].

Наприклад, однією з таких організацій була Чехословацька легіонерська організація (ЧСЛО), що виникла 1921 р. за допомогою злиття трьох організацій чехословацьких легіонерів – Союзу, Дружини й Товариства. Ідеологічно вона була близькою ЧНСП та «Граду», асоціюючи в 1934 р. 728 організацій із 47 000 членами. Однак уважати її відгалуженою організацією народно-соціалістичної партії тільки через те, що в ній переважали народні соціалісти (разом із соціал-демократами) є несправедливим, як і недоцільно ідентифікувати ЧСЛО як винятково військову організацію, оскільки її цілі були політичними [12, с. 336].

Під патронатом Чехословацької легіонерської організації в 1936 р. створена Організація друзів легіонерів, мета якої – поширення впливу ЧСЛО. Окрім того, легіонери входили до Цивільної протиповітряної оборони.

У соціал-демократичній партії був свій комплекс організацій, причому доволі впливових. Згадати хоча б Профспілкове чехословацьке товариство, котре в 1938 р. диспонувало 737 122 члени [6, с. 348–349]. Virізнялось у спектрі тогочасних об'єднань і Робітниче фізкультурне чехословацьке товариство. Республіканці та народні соціалісти подібних організацій не мали.

Свої організації мали й екстремістські політичні партії. Ідеться, передусім, про нацистські профспілки, які були доволі значимими, про що свідчить їх заборона в 1930-х рр.

Водночас для ЧСР характерна деструкція організацій. Так, соціал-демократична партія диспонувала лише 13 % усіх профспілкових організацій, а спільно з Чехословацькою народно-соціалістичною партією – 47 % [1, с. 87].

Комуністичній партії належали Червоні профспілки (офіційно перейменовані 1936 р. на Центр промислових союзів профспілок), які, хоч і уникли заборони, однак були в стані занепаду. Цьому особливо сприяла розроблена система дій, спрямована на стримування діяльності партії й розпуск тимчасових організацій чи інституцій, котрі безпосередньо відповідали за ту чи іншу акцію, що було значно дієвіше, аніж заборона конкретних акцій [14, с. 93].

Згодом КПЧ зуміла створити так звані «одноразові» комітети. Серед них – Комітет допомоги північно-чеським шахтарям, Комітет допомоги голодуючим. У 1936 р. дозволена діяльність організації «Взаємодопомога», що змінила Міжнародну робітничу допомогу.

Вагоме місце серед організацій КПЧ займали секції Комуністичного інтернаціоналу молоді, діяльність яких у контексті демократичного розвитку І ЧСР часто балансувала між легальністю та заборонаю. Варто зазначити, що кількісний показник їхнього членства ніколи не перевищував 10–12 000 членів.

Комсомолу підпорядковувалася й керівництво дитячої комуністичної організації «Червоні піонери», яка 1931 р. трансформувалась у Союз допомоги дітям пролетарів. Процес дифузії та політизації був притаманний і скаутському руху. Обидві вищезгадані організації (як і Федерація пролетарської фізичної культури) функціонували аж до 1938 р.

Історія Союзу друзів СРСР була набагато коротшою, однак не менш строкатою. Союз створено на основі постанови V з'їзду КПЧ та Міжнародної конференції друзів СРСР у травні 1930 р., а в листопаді того ж року – уже заборонено. Відновити діяльність організації вдалося 29 квітня 1931 р., утім 10 жовтня 1932 р. функціонування Союзу знову призупинено до 1934 р. [12, с. 122].

Початок квітня 1934 р. відзначився створенням низки партій та об'єднань, котрі отримали назву Народний фронт (НФ). Власне сам перелік організацій, що входили до НФ, був доволі імпозантним. Це, зокрема, Народна фашистська організація, Народна партія ремісництва та торгівлі ЧСР, Радикальна народна демократія, Асоціація католицьких селян, Селянський союз, Консервативна партія, Союз селян та робітників, Дружина добровольців закордонного війська. Невдовзі після створення Народного фронту відбулось об'єднання профспілкових організацій Народного об'єднання та Загальнопрофспілкової народної унії.

Спектр земських організацій аграрної й народної партій у період першої республіки був доволі широким. Важливим складникам аграрної партії були так звані вербувальні організації. Найбільша серед них – Центр малоземельних селян «Domovina», що наприкінці 1920-х рр. у 5000 організацій асоціювала більше 100 000 членів [1, с. 73]. «Domovina» вибудувана на кшталт політичної партії, мала свої земські, районні та місцеві організації й центри.

Помітне місце в спектрі громадських утворень займало Державне товариство республіканської молоді, що вирізнялося передусім своєю активною політичною агітацією. Власне з цим аспектом його діяльності значимою мірою й пов'язані успіхи аграрної партії.

Доречним буде зауважити те, що кількісний показник членства Державного товариства республіканської молоді постійно зростав, навіть швидше, аніж лави партії. Так, у 1925 р. товариство нараховувало 51 770 членів, 1929 р. їх число зросло до 75 307, 1937 р. їх уже зареєстровано 133 285 [1, с. 94]. Отже, наведені статистичні дані свідчать про те, що в багатьох населених пунктах ЧСР члени вказаної вище організації творили не стільки резерв, як основну частину аграрного руху. У 1931 р. незалежне

членство в Державному товаристві республіканської молоді взагалі відмінено – вимагалось обов'язкове членство в аграрній партії.

В орбіті впливу Чехословацької народної партії перебував Союз чехословацьких католицьких жінок та дівчат, пропагандистська діяльність якого значимою мірою сприяла тому, що ЧНП змогла посісти одне з провідних місць у політичному житті міжвоєнної Чехословаччини [19, с. 118]. Земські організації окремих політичних партій функціонували й у Словаччині, виконуючи водночас роль партійних організацій.

Важливу позицію займали й профспілкові організації аграрної партії, у яких, на відміну, наприклад, від соціалістичних профспілок, панував жорсткий централізм – членство в партії було обов'язковим. Найвизначнішим серед таких організацій було Центральне товариство службовців, учителів та кур'єрів, яке вже своєю назвою вказувало, на кого партія орієнтувалась.

Вирізнялася також спілка «Сільська кавалерія», яка співпрацювала із «Соколом» (у 1930-х рр. для членів «Сільських кавалерій» уведено обов'язкове членство в «Соколі») та Міністерством національної оборони. У 1927–1933 рр. членство «Сільських кавалерій» зросло з 12 240 до понад 20 000 [12, с. 295].

Доволі значимим був кількісний показник молодіжних організацій. Так, Об'єднання католицької молоді (організація народної партії) 1929 р. мало 407 осередків, організація «Молодь» (із 1929 р. відома під назвою Об'єднання чехословацької католицької молоді) 1913 р. уже нараховувала в Моравії понад 500 осередків. Популярними були Клуб академіків-народовців та організація «Орел», яка 1914 р. асоціювала 249 товариств [9, с. 158].

Надзвичайно важливе місце займав Центральний союз академіків-аграріїв. Свідченням значущості вищезазначеної інституції була заява керівництва аграрної партії про те, що вона (партія) є втраченою без своєї інтелігенції. Паралельно функціонувало Товариство словацьких академіків-аграріїв у Братиславі та Об'єднання карпаторусинських академіків-аграріїв у Підкарпатській Русі. Значимою була роль Чеського аграрного товариства, із лав якого вийшло багато визначних представників партії, серед яких – Я. Воженілек, Й. Черна й Ф. Махні.

Заслугою республіканської партії періоду I ЧСР була трансформація кооперативів у впливову економічну, соціальну, а в результаті – і політичну силу. Правда, у Словаччині та, передусім, Підкарпатській Русі кооперативи не були настільки організаційно розгалужені, як у Чехії.

Фінансово сильними були кооперативні організації аграрної партії. Так, Центральне товариство економічних кооперативів у Празі 1928 р. асоціювало 3069, а в 1937 р. – 4103 кооперативи із 600 000 членами. Другим найбільшим кооперативним утворенням аграрної партії був Моравський центральний союз чеських економічних спітовариств у Брно, котрий 1931 р. асоціював 1110 кооперативів. У Сілезії функціонувала Спільнота чеських економічних спітовариств Опави, а в Словаччині діяв Центральний кооператив. 1925 р. на Підкарпатській Русі створено Крайовий кооперативний союз, який 1927 р. асоціював 318 кооперативів. Центральне товариство чеських економічних спітовариств у Моравії перебувало під впливом народної партії й нараховувало 1936 р. 802 спітовариства [6, с. 158].

Варто зазначити, що кількість кооперативів у чеських землях на кінець існування першої республіки в цілому збільшилась утричі. Їхньою визначальною рисою тоді була тенденція до звільнення з-під впливу партій, однак від політичної підтримки жоден із кооперативних союзів усе ж не відмовився.

Свого піднесення суспільно-політичне життя Чехословаччини досягло в 1938 р., коли діяло 9115 об'єднань, кількість яких, порівняно з 1919 р., була удвічі більшою [7, с. 55]. У 1938 р., тобто після підписання Мюнхенської угоди, відбувається поступове обмеження громадського життя, а відповідно – гальмування процесу інституалізації.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, у цілому для першої Чехословацької Республіки характерне перманентне виникнення, зближення, об'єднання, але водночас і деструкція громадських утворень. Зі свого боку, високий кількісний показник різноманітних об'єднань, навіть попри їхнє опосередковане входження до сфер впливу окремих політичних партій, указує на плюралістичний характер чехословацької демократії.

Джерела та література

1. Československá statistika. – Praha : Statní úřad statistický, 1934. – Sv. 98. – 100 s.
2. Dokumenty k ústavnímu vývoji Československa. Díl I. (1918–1945) / [uspořád J. Grónský]. – Praha, 1997. – 400 s.

3. Dokumenty k úloze Sokola v období boje o charakter republiky v letech 1918–1920 / [uspořád. A. Marek, L. Roubal]. – Praha, 1956. – 179 s.
4. Vznik Samostatného Československého státu v roce 1918 : Svědectví a dokumenty / [uspořád. Vaněk A.]. – Praha : Melantrich, 1988. – 581 s.
5. Kalendář česko-židovský. Ročenka 1927–1928. – Praha, 1927. – 236 s.
6. Statistická příručka Republiky Československé. Státní úřad statistický. – Praha : Bursík & Kohout, 1925. – Díl. II. – 578 s.
7. Dohnalová M. Antropologie občanské společnosti / M. Dohnalová. – Brno : Scientia, 2004. – 165 s.
8. Doležel H. Historický spolek – Historický klub / H. Doležel // Vereinswesen und Geschichtspflege in den böhmischen Ländern. – München, 1986. – S. 97–108.
9. Janák J. Morava v národním a politickém ruchu 19. století / J. Janák. – Brno : Matice morávská, 2007. – 523 s.
10. Janák J. Vznik prvních politických organizací moravské buržoazie počátkem 70. Let 19. století / J. Janák // Sborník Matice moravské. – 1961. – № 80. – S. 204–226.
11. Kárník Z. České země v éře První republiky (1918–1938). Díl první: Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929) / Z. Kárník. – Praha : Nakladatelství Libri, 2000. – 571 s.
12. Kárník Z. České země v éře První republiky (1918–1938). Díl druhý: Československo a České země v krizi a v ohrožení (1930–1935) / Z. Kárník. – Praha : Nakladatelství Libri, 2002. – 577 s.
13. Kárník Z. Ustavení ČSR jako parlamentní demokracie v podmínkách národněpolitické a sociálněpolitické krize střední Evropy (jaro-léto 1920) (Události, jejich důsledky a širší souvislosti) / Z. Kárník // Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě. – Praha, 1999. – Díl. I. – S. 90–110.
14. Knotková S. Deutscher Schulverein v letech 1880–1918 / S. Knotková. – Opava : Sleská univerzita v Opavě filosoficko-přírodovědecká fakulta, 2002. – 82 s.
15. Lašt'ovka M. Pražské spolky. Encyklopedie spolků na území Prahy z 18–20. století / M. Lašt'ovka, B. Lašt'ovková, T. Rataj, J. Ratajová, J. Třikač. – Praha: Striptorium, 1998. – 840 s.
16. Luh A. Geschichtsbild und Geschichtsbewusstsein im Deutschen Turnverband in seiner Entwicklung von Turnvereinsbetrieb zur volkspolitischen Bewegung / A. Luh // Vereinswesen und Geschichtspflege in den böhmischen Ländern. – München, 1986. – S. 281–305.
17. Očenášek A. Sokolstvo roku 1924 / A. Očenášek // Ročenka Československé republiky. – 1926. – № 5. – S. 211–214.
18. Ondrušek D. Čítanka pře pokročilé neziskové organizácie / D. Ondrušek, M. Želenáková. – Bratislava : Centrum prevencie a riešenia konfliktov, 2000. – 203 s.
19. Trapl M. Politický katolicismus a Československá strana lidová v Československu v letech 1918–1938 / M. Trapl. – Praha, 1990. – 204 s.

Voron Olena. Forming of Czechoslovakian Public Organizations: the Peculiarities of Institutionalization. The article analyzes the process of forming and dynamics of development of the first Czechoslovakian public organizations, which were very important instrument of influence upon social and political life of the country is analyzed in this article. It is clear that the most important peculiarity of Czechoslovakian society in 1920–1930 years was high quantitative index of many-sided public unions, both in cultural and national, and in political and state directions, the considerable quantity of which by their roots dated from the second half of the XIX century. The main attention is paid to those organizations, which were upon immediate or mediated influence of some political parties.

Key words: the first Czechoslovakian Republic, public organizations, institutionalization, trade union.

Ворон Елена. Формирования общественных организаций Чехословакии: особенности институализации. В статье проанализирован процесс формирования и динамика развития общественных организаций первой Чехословацкой Республики, которые были веским инструментом влияния на общественно-политическую жизнь страны. Указано, что определяющей особенностью чехословацкого общества в 1920–1930-е гг. был высокий количественный показатель разноориентированных как в культурно-национальном, так и в политико-государственном отношении общественных объединений, значительное количество которых своими корнями уходит во вторую половину XIX в. В частности, акцентировано внимание на тех организациях, которые были под непосредственным или опосредствованным влиянием отдельных политических партий.

Ключевые слова: первая Чехословацкая Республика, общественные организации, институализация, профсоюз.

Стаття надійшла до редколегії
18.12.2014 р.

Індонезія: шлях до прогресивного розвитку та демократії

У статті здійснено спробу показати шлях становлення індонезійської нації. Розглянуто основні віхи до прогресивного розвитку та становлення в країні ісламістської демократії, що зумовлено історичними чинниками й процесами. Досліджено міжнародне партнерство з провідними країнами світу, зокрема США, і перспективи подальшого прогресу Індонезії як у внутрішній політиці, так і на міжнародній арені.

Ключові слова: геополітика, зовнішня політика, Південно-Східна Азія, регіональне партнерство, США.

Постановка наукової проблеми та її значення. Індонезія – найбільш густонаселена мусульманська країна в Південно-Східній Азії, має величезну територію, успішно долає перешкоди, що виникають на шляху до розвитку та є геополітичним центром АСЕАН, який вважається ключовим гравцем у динаміці розвитку Азійсько-Тихоокеанського регіону.

Завдяки раціональній політиці Індонезію відносять до успішних індустриальних країн, де вона відіграє важливу роль. За останнє десятиліття країна досягла неабияких успіхів у врегулюванні внутрішньої політики, міжнародному партнерстві, розвитку економіки, поширенні мусульманської демократії. Індонезія – найбільш успішна й прогресивна мусульманська держава у світі, що й робить її цікавою для детального дослідження та вивчення.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Окреслена проблематика досі не знайшла повного висвітлення в історичній науці. Окремі її аспекти відображено в наукових публікаціях Г. Бандиленко, Є. Гневушена, Д. Деопіка, В. Циганова [1], О. Другова [2], Є Черенева, Г. Шабаліна [3], Л. Єфімової [6] та ін.

У пропонованій статті ставимо за мету проаналізувати значення для США й Індонезії регіонального партнерства на сучасному етапі їх розвитку. Із-поміж основних дослідницьких завдань виокремлено такі: висвітлити економічну, військову та торговельну співпрацю між двома країнами; зосередити увагу на основних аспектах вирішення питань оборони в АТР, боротьбу з тероризмом і піратством; виокремити стратегію розвитку двосторонніх відносин та подальші перспективи регіонального партнерства між США й Індонезією.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Сучасна Індонезія була сформована на основі динамічних зовнішніх етнокультурних зв'язків. На її формування впливали голландське колоніальне панування та різноманітність націоналістичних рухів за незалежність.

У 1799 р. розпочалася голландська колоніальна політика на території теперішньої Індонезії, а вже після Другої світової війни в країні розпочались антиголландські повстання, які призвели до отримання незалежності Індонезією в 1949 р. Зі здобуттям незалежності настав період парламентської демократії, яка в 1959 р. змінена президентством Сукарно. Остерігаючись комуністичного перевороту в Індонезії, США направили групи тасмних військ до віддалених провінцій країни, результатом чого стала консолідація всіх військових сил Індонезії та держави загалом на чолі із Сукарно. Такий порядок існував до 1997 р. [1].

У 1998 р. розпочався новий період державницьких реформ і зміни керівної влади. Після смерті Сукарно до влади в 1998 р. прийшов В. І. Хабібі, у 1999 р. – Абдурахман Вахід. Із 2001–2004 рр. державними справами керувала донька колишнього президента Сукарно Мегаваті Сукарнопуті, а з 2004 р. і до сьогодні – Сусіло Бамбанг Юдхойоно. Із розвитком демократії в Індонезії відбувалися законодавчі процеси, що надало великих повноважень у регіональному управлінні.

Для забезпечення безпеки країни важливу роль відіграє армія. В Індонезії на армію покладаються великі надії, адже вона захищає зовнішні кордони, які постійно перебували й перебувають у полі зору інших держав. Щодо законодавчої системи, то в Індонезії вона складається з трьох окремих органів: перший – Дім представників, до якого входять 550 членів, які обираються за партійними списками; другий – місцева рада або, як ще її називають, Управління районів, третій – Народний консультативний конгрес, до складу якого входили члени перших двох органів. Третій дім відповідає за внесення поправок до конституції та за президентський імпичмент [1].

Наприкінці ХХ ст., після правління президента Сукарно, у політичній та економічній системах Індонезії відбулися значні зміни. Проведено успішні президентські вибори у 2009 р., за якими слідкував майже весь світ і які визнані справедливими всенародно. Ці вибори проводилися двічі, перемогу на них отримала комуністична партія, що мала значний вплив на населення. Основою програми комуністичної партії було зниження цін на продовольчі товари й покращення життя збіднілих верств населення, надаючи фінансову допомогу готівкою. Такий напрям забезпечував перемогу не лише партії, але і Юдхойоно як її керівника та саме через це вважають, що індонезійський парламент найбільш корумпований [2].

Та не лише комуністична партія отримала перевагу на президентських виборах, мали шанс на перемогу ісламістська партія, партія Національного мандату, партія Національного пробудження, які програли не лише через нестачу кількості голосів і місць, а й через те, що існували суперечності в ідеологічному напрямі. Після парламентських виборів Демократична партія отримала достатню кількість голосів і місць, що дало можливість висунути на президентські вибори свого кандидата. Проте за індонезійським законом про вибори потрібно мати 20 % місць у Палаті народних представників, чого не було й що не дало змоги брати участь у президентських виборах. Крім того, і досі в країні існує політична нестабільність, яку спричиняють сепаратистські рухи.

Індонезія нараховує 86 % автохтонних мусульман, діяльність яких не враховує інші конфесії, що призводить до внутрішніх чвар, соціальних негараздів, утворення терористичних угруповань й інших внутрішньосоціальних та політично-економічних негараздів. Та, незважаючи на це, Індонезія – найбільш демократична мусульманська країна в Південно-Східній Азії, яка тримає курс на тісну співпрацю з США [3].

Велике значення в індонезійському суспільстві має яванська культура, яка домінує в державі. Крім того, значний вплив на культуру Індонезії ісламських уявлень та західноєвропейських впливів, а саме католицького віросповідання. Християнська конфесія переважала здебільшого в столиці Індонезії Джакарті, де 60 % населення сповідували католицизм. Лише Західне Папуа, Ачех і Східний Тимор протистояло процесові окатоличення. Відповідно, оскільки Східний Тимор протистояв окатоличенню, то його вважають найбільш незалежним регіоном. Окрім голландського панування, у ХVІІ ст. суспільство терпіло соціально-економічний і релігійний гніт від португальських експансіоністів. Проте з 1975 р. регіон розпочав боротьбу за власні інтереси та національні вподобання, але за невимушеними обставинами потрапив під нові зовнішньополітичні впливи, здебільшого з боку США, які продовжували демократизацію Індонезії й боролися з комуністичними впливами Радянського Союзу. Та, незважаючи на протистояння, Португалія не збиралася відмовлятися від такого економічного багатства, як Східний Тимор 1975 р. в різних регіонах здійснено терористичні акти, під час яких знищено всіх повсталих. Проте вже у 2002 р. Східний Тимор отримав незалежність, разом із цим – звання держави-героя як територія, що довгий час була пригноблена. Із 2006 р. між Індонезією й Східним Тимором встановлено дипломатичні відносини, які зосереджені на підтримці біженців, хворих і безпритульних [3].

За прикладом Тимору розвивається й Ачех, який розміщений у північно-західній частині Індонезійського архіпелагу та є представником мусульманського віросповідання. Ачех із 1520 р. бореться проти португальських загарбників, згодом – кровопролитна війна з Голландією (1873–1913 рр.), що закінчилася лише у 2004 р. Результат цієї війни – загибель близько 130 тис. осіб. Під час цунамі загинуло стільки ж. Після війни укладено угоду, де зазначено про автономію Ачех від Голландії, хоча 70 % нафти й газу віддавалося Голландії [2].

Щодо Західного Папуа, то воно також відчуло на собі політику геноциду. Цей регіон є найбільш особливим. Тут і досі збереглися первіснообщинні устами, які не схожі на всі інші. Саме такий лад сприйнято як сепаратистський рух і непокору. У 2010 р. 50 членів Національного конгресу США написали листа до Б. Обама, у якому розкривали політику геноциду щодо місцевого населення, висловлювали надію на допомогу США, адже їхній уряд не звертає уваги на населення, ще й здійснює утиски, незважаючи на те, що більшість населення хворіє на СНІД та існує висока дитяча смертність. Крім того, для США цей регіон важливий, оскільки тут переважають гірничу промисловість, лісозаготівля, офшорне буріння природного газу, мідні родовища й рибальство. Після тривалого перебування під контролем Голландії з 1828 р. Західне Папуа передане керівництву регіоном ООН (у 1962 р.), а в 1963 р. країна перейшла під керування Індонезії. Важливим етапом у розвитку

цієї провінції, що мала власні права, став 1969 р., коли проведено референдум «Акт вільного вибору». Та навіть після нього довгоочікувану незалежність так і не отримано, оскільки більшістю голосів (1025) ухвалено злиття з Індонезією. Ця ситуація пояснювалася тим, що після багаторічної колоніальної голландської політики ніхто не хотів брати відповідальності за нове державотворення, окрім США [1].

Після довготривалого державотворчого процесу Індонезія й досі залишається нестабільною державою, хоча й притримується помірною ісламу. Така ситуація пояснюється тим, що в країні поширюються радикальні кола, мета яких – утворення повноцінної ісламської держави. Більшість населення не підтримує насильницьке «омусульманення», але екстремісти надто жорстко виступають проти християнської меншості. Прикладом такої ситуації є те, що на початку ХХ ст. створено Ісламістський фронт захисників, які пропагували віру в Аллаха. Крім того, у 2004 р. зачинено понад 100 християнських церков, а також встановлено заборону на дискотеки, нічні клуби, установи азартно-грального спрямування. Мусульмани вимагали встановити закони шариату, особливості це стосувалося областей і регіонів країни, які прийнято у 2006 р. (для 56 регіонів). Наступний крок у реформуванні країни стосувався суду над тими, хто принижував Індонезію та мусульман. Результат довго чекати не змусив: увагу привертає переслідування головного редактора «Playboy», який порушив пристойні закони Індонезії. Останній компонент ісламістських вимог стосувався освіти. Стверджувалося про недостатність фундаменталістських учень у школах й університетах, хоча президент Індонезії Абдуррахман Вахід у 2007 р. заявив, що заклади освіти вже далеко відійшли від світської науки, її повністю витісняють мусульманські постулати [2].

Слід зазначити, що різні течії мусульманства сприяють розколу суспільства Індонезії. Найбільш впливовим є Ахмадійський іслам, який у 1925 р. до Індонезії прийшов з Індії. Його засновником був Мірза Гулам Ахмад, котрий створив конфесію в Пенджабі в 1889 р. В основі цього вірування лежить сповідання Мухамеда як останнього пророка й божого посланця на землі, що, відповідно, суперечить основам Корану, який сповідувався більшістю населення Індонезії.

Такі суперечки між державою та суспільством не могли залишитися непомітними. У державі відбувалися радикальні зміни, які мали не лише позитивні сторони. У 2010 р. розкрито секретну розмову ісламістів щодо спроби вбивства президента Юдхойоно, що виявилася невдалою, оскільки 17 серпня, у День незалежності Індонезії, вибух гранати біля Президентського дому провалився. У зв'язку з цими подіями створено Національне агентство для боротьби з тероризмом, до повноважень якого належали контроль революційних настроїв населення та підтримка загальнонаціональної безпеки.

Останнім часом Індонезія робить значні успіхи в усіх галузях, у тому числі й економіці. До 2010 р. країна переживала економічний занепад, що пояснювалося зниженням ВВП до 6 % у 2008 р. Індонезії вдалося врегулювати цю проблему завдяки досить високим надходженням іноземних інвестицій, що склали 8 млрд дол., а також піднявся рівень підприємницьких компаній на 36 %. Це спричинено здебільшого природними ресурсами та мінеральною залежністю від зовнішнього ринку. Окрім того, активному розвитку сприяє й соціальна сфера, а саме розбудова інфраструктури 2007 р. Світовий банк констатував, що вже більшість індонезійців досягла достатнього рівня забезпечення [4].

Щодо екологічних проблем, то Індонезія – це країна, яка може та намагається покращити природний стан, це стосується й району АСЕАН. Відповідно до заяв президента Юдхойоно Індонезія, має скоротити викид вуглецю в атмосферу на 26 %, а також країна домовилася про спільні дії з Норвегією в збереженні лісів і природних джерел торфу. У травні 2009 р. відбулася конференція, на якій затверджено раціональні напрями роботи промислових підприємств Індонезії, мета яких – збереження місцевої природи, що перебуває в критичному стані. Підтримали це рішення й екологи зі США, які піднімали питання про браконьєрство та очищення земель для пальмових насаджень. З огляду на це у 2010 р. США виділило 100 тис. дол. на покращення стану флори й фауни в Індонезії [5].

Країна є уніфікованою та активною учасницею на міжнародній арені, навіть незважаючи на те, що були сепаратистські рухи в регіонах Ачех, на Молуккських островах і Західному Папуа. Відповідно до обраного напрямку з Індонезією США сприяє розвитку тісної співпраці та партнерства в різних галузях, а особливо в боротьбі з тероризмом і протидії насильницьким ісламським бойовикам. Важливого значення надають співпраці в поширенні демократії в Азійському регіоні, верховенству права та розвитку торгових відносин зі США.

Ураховуючи зазначене вище, можна констатувати, що внутрішній стан Індонезії має великий вплив на формування міжнародної політики. Активним союзником Індонезії на шляху до прогресивних дій і досягнення демократії є США. Це підтверджується тим, що останні десять років були успішними для обох країн, результат чого – підписання та домовленості між країнами в різних сферах співпраці. Уперше відносини між Індонезією й США стали набувати позитивного характеру у 2005 р., коли Дж. Буш започаткував програму військової освіти, що включала професійну військову підготовку для країн АСЕАН, сприяючи широкому фінансуванню в цій сфері. Цей крок прийнято як нормалізацію міжнародної мілітаристичної ситуації в регіоні. Окрім цього, обидві країни схиляються до того, що потрібно більше уваги приділяти саме питанню всенародної безпеки. Серед перших таких серйозних кроків – установа радару в протоці Макасар, аби контролювати терористичну й піратську активність у регіоні. Крім того, індонезійському урядові надано спеціальний літак C-130 Herculesa [6].

За часів холодної війни США були стурбовані комуністичним впливом на індонезійський уряд, особливо після того, як порушено права людини індонезійською національною армією, коли вбито двох американців у 2006 р., але за останні роки значно збільшилася кількість візитів й обмінів між посадовими особами, парламентаріями, бізнесу з боку обох країн. У листопаді 2006 р. президент Буш відвідав Індонезію й провів бесіду з президентом країни Юдхойоно. На зустрічі оголошено курс про більш тісну співпрацю обох країн, що створило міцну основу для розвитку економічного та комерційного партнерства США й Індонезії [7].

США мають економічні, комерційні та безпекові інтереси стосовно Індонезії. Оскільки Азія основне джерело зростання економічної могутності США, то велике значення мали саме торговельні й інвестиційні домовленості, тому основною метою було збільшення відсотка американського експорту до Індонезії, щоб таким чином перевищити китайський.

Сполучені Штати та Індонезія ставлять спільну мету забезпечення миру, безпеки й стабільності в Тихоокеанському регіоні та участь у діалозі про загрозу регіональній безпеці. Після теракту в Нью-Йорку у 2001 р. інтерес до країн, що сповідують іслам, значно зріс і спрямований на політику, яка характеризувалася посиленням зосередженості обох країн на спільних зусиллях із боротьби з міжнародним тероризмом та іншими транснаціональними загрозами. Із 2002 р. співпраця з питань боротьби з тероризмом між країнами невпинно зростає, а саме з початком терористичних актів на Балі, Джакарті, Ачех й ін. регіонах Індонезії, які засвідчили наявність терористичних угруповань у країні та необхідність допомоги в боротьбі з ними. Важливим моментом у відносинах країн є те, що США підтримали Індонезію що питань регіональної безпеки, що відіграє велику роль у становленні демократії в Камбоджі й улагодженні територіальних суперечок у Південно-Китайському морі. Найголовніший крок до співпраці в галузі оборони між країнами – створення двостороннього діалогу з питань безпеки для періодичного обміну думками й планами розвитку оборони між представниками кожної з країн [7]. Такі діалоги проводяться щорічно з 2002 р. В офіційних заявах обговорюється військова організація й управління кожної з держав, методи та план боротьби з тероризмом, ситуація на Близькому Сході. Неодноразово піднімалося питання про нерозповсюдження зброї масового знищення й укладання відповідно до цього двостороннього Договору «Про нерозповсюдження», проведення військової реформи та планування військового бюджету. Із 2004 р. відновлено двосторонній діалог оборони між Тихоокеанським командуванням США, індонезійськими військовими й іншими посадовими особами. Наступні діалоги з питання безпеки зосереджували увагу на військовій ролі у випадку стихійних лих, морській безпеці, а саме боротьбі з піратством, та міжнародній військовій освіті й підготовці. Обговорювалися питання про військові програми фінансування та іноземний військовий продаж зброї й зміцнення потенціалу індонезійського війська у виконанні місій ООН, що сприяло початку миротворчої допомоги в рамках Глобальної ініціативи миротворчих операцій [8].

Завдяки візитам посадових осіб в обидві країни регулярно обговорюються такі питання, як надання гуманітарної допомоги та ліквідації наслідків катастроф, зміни клімату й поширення інфекційних захворювань. США, як і раніше, продовжують консультиватися з Індонезією задля підтримки та зміцнення трьох стовпів: Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, мирного використання атомної енергії й роззброєння. Ці дві країни в партнерстві з іншими беруть участь у врегулюванні

невирішених питань, які не давали змоги підписати протокол із країнами Південно-Східної Азії про ядерну збройну зону в Тихоокеанському регіоні, що успішно завершено в листопаді 2011 р. [5].

Покращенню відносин сприяло підписання США та Індонезією двохстороннього Меморандуму 8 серпня 2012 р. про взаєморозуміння, у якому висвітлено підтримку двостороннього співробітництва експорту, імпорту та інфраструктурних проєктів. Так, 9 вересня цього ж року підписано між США та лідерами Тихоокеанського регіону, у тому числі й Індонезією, угоду про співробітництво на основі постачання та забезпечення регіону екологічними товарами, перелік яких затверджено у 2011 р., та зниження їхніх тарифів на 5 % і більше до 2015 р. Така угода сприяє підвищенню експорту й збільшенню робочих місць як у США, так і в Індонезії, в усіх країнах Тихоокеанського регіону, що забезпечує зростання політичного співробітництва між країнами.

Невід'ємна частина співробітництва країн – допомога в покращенні доступності та якості основних послуг охорони здоров'я в Індонезії. Політика у сфері здоров'я характеризується активною підтримкою урядом США здешевлення матеріалів для новонароджених дітей, а також профілактики й контролю інфекційних хвороб. Для поліпшення стану здоров'я і якості життя у 2010 р. введено інтегровану програму, яка зміцнює потенціал органів місцевого самоврядування та партнерів із метою покращення доступності та якості медичних послуг, профілактичних заходів у державному й приватному секторах країни. Згідно із зазначеною програмою уживають заходів, що сприяють зменшенню смертності новонароджених і матерів. Можна констатувати, що США підтримує збільшення потужності Індонезії для проведення досліджень і збору документів, що використовуються задля інформування політики в галузі охорони здоров'я про використання інноваційних технологій у покращенні діагностики та лікування. Зовнішня політика двох країн ґрунтується на основі незалежної та активної зовнішньої політики й присвячена національним інтересам як США, так і Індонезії, особливо для підтримки національного розвитку в усіх сферах життя, а також задля становлення світового порядку, заснованого на принципах свободи, міцного миру й соціальної справедливості. Ці відносини сприяють зросту ролі Індонезії та США в розвитку й становленні нового економічного, соціального та культурного порядку в Тихоокеанському регіоні [5].

Та, незважаючи на велику дружбу між Індонезією й США, перша залишається відкритою й для інших країн світу. Наприклад, у 1991 р. підписано угоду між Індонезією та Австралією про обмін ресурсами, що містяться на морському дні між Австралією й Східним Тимором. Наступний договір із питань безпеки укладено в 1995 р., хоча до 1999 р. він був розірваний, оскільки Австралія підтримувала Східний Тимор у сепаратистській боротьбі. Проте у 2006 р. договір знову підписано, він набув чинності лише у 2008 р. [7].

Цікаві відносини Індонезії з Китаєм. Незважаючи на те, що відносини між обома країнами мали напружений характер із 1990 р., що було результатом провалу індонезійської комуністичної партії в 1965 р., у 2005 р. підписано стратегічну угоду під час офіційного візиту Юджойно до Пекіну.

Напружені відносини спостерігаються також між Індонезією та Малайзією. Це пояснюється сутичкою у 2009 р. (пізніше переросла у військове протистояння) за території між горами Калімантан і Сабаном, де розміщені багаті на нафту родовища. Не менш важливо й те, що прогресивний рух у країні відбувається саме через міжнародні компроміси.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Індонезія – економічно сильна країна, але через низку історичних умов вона не могла відразу добитися швидкого розвитку, який має зараз. Проте це не завадило цій державі стати вигідним партнером провідних країн світу в політичних інноваціях.

Джерела та література

1. Бандиленко Г. Г. История Индонезии / Г. Г. Бандиленко, Е. И. Гневушена, Д. В. Деопик, В. А. Циганов : учеб. для вузов по спец. «История» : в 2 ч. – М. : [б. и.], 1992.
2. Другов А. Ю. Трудные дороги независимой Индонезии / А. Ю. Другов // Восток. – 2010. – № 4. – С. 74–85.
3. Черенева Е. А. Индонезия: проблема национального единства и территориальной целостности / Е. А. Черенева, Г. С. Шабалина // Восток. – 1999. – № 5.
4. Левтонова Ю. О. Юго-Восточная Азия: актуальные проблемы развития / Ю. О. Левтонова, Г. С. Шабалина // Восток. – 2007. – № 6. – С. 148–156.
5. Bruce Vaugh. Indonesia: Domestic Politics, Strategic Dynamics, and U.S. Interests : January. – 31. – 2011.

6. Ефимова Л. М. Внешнеполитический процесс в Индонезии / Л. М. Ефимова // Внешнеполитический процесс в странах Востока : науч. изд. / под ред. Д. В. Стрельцова. – М. : Аспект Пресс, 2011. – 336 с.
7. John B. Haseman, Eduardo Lachica. The U.S. / В. John // Indonesia Security Relationship : The Next Step. Published by the United States–Indonesia Society. – January, 2009.
8. Crouch, Harold. The Army and politics in Indonesia / Harold Crouch. – London, 2007.
9. Другов А. Ю. Общество и власть в современной Индонезии / А. Ю. Другов // Восток. – 2004. – № 1.
10. Другов А. Ю. Массовое насилие в Индонезии: социальные, культурные и политические корни / А. Ю. Другов // Восток. – 2010. – № 4.
11. Сучков Г. В. Армия и общество в постсухарновской Индонезии / Г. В. Сучков // Восток. – 2009. – № 4.
12. Hugh R. Mcaslan, Maj, Rnzir. Master of military art and science strategy / R. Hugh. – Fort Leavenworth, Kansas, 2004.

Подберезных Инна. Индонезия: путь к прогрессивному развитию и демократии. В данной статье освещаются особенности международного партнерства Индонезии с США на современном этапе их регионального развития. Проанализированы основные исторические процессы, которые повлияли на становление и развитие Индонезии как стабильной демократической страны в Юго-Восточной Азии. Дается характеристика Индонезии как страны, в которой преобладает мусульманское население и которая имеет демократическое направление развития как внутри государства, так и на международной арене. Определяются главные причины регионального сотрудничества Индонезии и США, их взаимовыгодное сотрудничество, как сегодня, так и с перспективой на будущее развитие, что имеет признаки демократизма и углубления тесной взаимопомощи в социальной и политической сферах. Исследованы основные аспекты официальных визитов государственных представителей и президентов обеих стран, целью которых являются распространение демократических принципов, закона и защита прав человека. Описывается видение Индонезии как наиболее прогрессивной экономически и политически стабильной страны в Юго-Восточной Азии, которая в дальнейшем будет иметь еще более широкий круг влияния на политику других стран Азии.

Ключевые слова: геополитика, региональное партнерство, внешняя политика, США, Юго-Восточная Азия.

Pidberezhnyh Inna. Indonesia: the Path to Progressive Development and Democracy. The purpose of this paper is to highlight the main stages of Indonesia's foreign policy with the United States and countries of Asia, which affects the internal political situation in the country. Also important is providing analysis of key factors influencing the domestic and foreign policy of Indonesia and its geopolitical position of the country in the Asia-Pacific region.

The article describes the features of an international partnership of Indonesia to the United States at the present stage of development. Also covers major historical processes that influenced the formation and development of Indonesia as a stable, democratic country in Southeast Asia. It reveals the complex phase of internecine conflicts within the country and colonial processes that also affected the international relations of Indonesia in the region. Available characteristic of Indonesia as the country where predominant Muslim population and a democratic direction of both within the state and internationally.

In this paper briefly given characteristic relations of Indonesia with other countries in Asia, especially China is Japan and some countries in Southeast Asia. It reveals what exactly is success successful international confrontation Indonesia and in the middle of the state and the international political arena.

Key words: Asia Pacific, geopolitics, regional partnership, foreign policy, the USA.

Стаття надійшла до редколегії
15.12.2014 р.

РОЗДІЛ III

Пам'яткознавство. Етнографія.

Архівознавство. Історіографія

УДК 94(477. 8) «1945/1972»: 2–283

Сергій Мочкін

Сакральні пам'ятки західних областей УРСР в умовах антирелігійної кампанії 1958–1964 років

У статті на численних прикладах висвітлено непросту долю нерухомих та рухомих об'єктів сакральної (культової) спадщини західних областей радянської України під час здійснення в 1958–1964 роках на території республіки антирелігійної кампанії. Наведено окремі факти порятунку культових пам'яток історії й культури парафіянами, небайдужими до святинь шанувальниками старовини.

Ключові слова: антирелігійна кампанія, сакральні (культові) пам'ятки, церква, костел, монастир, релігійна громада.

Постановка наукової проблеми та її значення. Історія західних областей України радянської доби містить чимало складних, а то й трагічних сторінок, які важко відбилися як на долі їхніх мешканців, так і на долі створених руками представників багатьох поколінь об'єктів культурної спадщини. Однією з них був період так званої «хрущовської» антирелігійної кампанії (1958–1964 рр.). Остання спричинила брутальне закриття багатьох культових споруд різних конфесій і навіть фізичне знищення частини з них і належного їм майна. Звернення до означеної теми дає змогу на прикладі західних областей УРСР ще раз простежити зміст, форми й методи діяльності радянської тоталітарної держави, спрямовані на поборення на межі 1950–1960-х рр. релігії та церкви. Воно є важливим і з огляду на оцінку матеріальних та духовних утрат, що їх зазнали культурна спадщина, психологія населення регіону внаслідок цієї політики. Актуальність теми зумовлена й тим, що в науковій літературі практично відсутнє змальовання тогочасних зусиль парафіян, окремих працівників культурно-освітніх установ щодо порятунку та збереження вцілілого рухомого культового майна.

Аналіз досліджень цієї проблеми. У радянській історіографії тема, висвітлена в статті, подавалась однобоко, заідеологізовано. Наголошено на показі негативного впливу релігії та її інституцій, зокрема давніх сакральних нерухомих і рухомих об'єктів як «опіуму для народу». Тільки в період розвалу СРСР, здобуття Україною незалежності, її розбудови відкрилися можливості об'єктивного трактування національної історії, у тому числі вивчення трагізму долі сакральних пам'яток в Україні, її західних областях, на Волині, за повоєнної радянської доби. Частково висвітлено проблему в монографіях В. Пащенко [11; 12], В. Барана [3], В. Рожка [14], історико-краєзнавчому довіднику Я. Антонока [1] та ін. Фрагментарно розкрито тему статті в окремих працях представників зарубіжної історіографії. Деякі її аспекти оприлюднено на наукових конференціях різних рівнів. Однак у цих та інших дослідженнях увагу акцентовано передусім на втратах, що їх зазнали нерухомі сакральні пам'ятки.

Мета статті – на підставі залучення певного кола джерел із фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України [14–17], Державного архіву Волинської області [5–8], наукової літератури висвітлити трагізм долі сакральних пам'яток західних областей Української РСР, спричинений антирелігійною кампанією 1958–1964 рр. У загальному контексті розкриття теми увагу звернено на долю рухомих пам'яток сакральної спадщини регіону, роль у їх порятунку та збереженні парафіян, окремих працівників культурно-освітніх установ.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Зміцнення політичних позицій М. Хрущова в 1957 р. як лідера КПРС та СРСР започаткувало новий виток наступу на релігію й церкву, що закінчився разом з усуненням М. Хрущова від влади в жовтні 1964 р. Визначальною обставиною, яка зумовила розгортання чергової антирелігійної кампанії, стала тогочасна панівна ідеологічна парадигма про «повну й остаточну перемогу соціалізму в СРСР» та побудову в недалекому майбутньому комуністичного суспільства. У ньому не мало бути місця для релігійних вірувань, релігійних організацій і віруючих.

Сформульовані XXI та XXII з'їздами КПРС рішення про комунізм як «світле майбутнє людства» обумовили зміст і перебіг означеної антирелігійної кампанії, яка стала останньою спробою радянського політичного керівництва радикально розв'язати релігійне питання в країні. Вона характеризувалася значним використанням владою жорстких адміністративно-силових методів для нищення в країні релігійного життя, яке помітно пожвавилася на середину 1950-х років і мало позитивну динаміку розвитку. Кампанія 1958–1964 рр. була позначена інтенсивним продукуванням партійними та радянськими органами різних гілок і рівнів великої кількості постанов, законів, підзаконних актів, відомчих інструкцій та вказівок, що мали надавати вигляду законності новим формам і методам наступу на релігію й церкву в СРСР [2, с. 295].

Безпосередня атака розпочалася прийняттям секретної постанови ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р. про недоліки атеїстичної пропаганди. Цією постановою всі компартійно-державні структури й громадські організації зобов'язувалися розгорнути наступ на «релігійні пережитки» радянських людей. 16 жовтня за безпосередньою вказівкою М. Хрущова Рада міністрів СРСР ухвалила перші антицерковні постанови, які мали за мету підірвати економічну базу Руської (Російської) православної церкви (РПЦ). Зокрема, знову запроваджувалися скасовані в 1945 р. податок із будівель і земельна рента, монастирям заборонялося користуватися найманою працею. Рада у справах РПЦ (РСРПЦ) при Раді міністрів СРСР затвердила план закриття в 1959–1960 рр. майже половини з 57 наявних у країні монастирів. В Українській РСР із 40 діючих тут монастирів планувалося закрити п'ять (а також вісім скитів) [3, с. 207–208].

Новий етап у гоніннях на релігію – і не тільки в питаннях ліквідації монастирів, храмів і молитовних будинків, закриття духовних семінарій, продовження насильницької переорієнтації греко-католиків на православ'я – відкрив 1960 р. Він ознаменував початок тотального наступу на всі офіційно зареєстровані в СРСР конфесії. 13 січня 1960 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу». Аналогічну постанову 19 березня 1960 р. ухвалив ЦК Компартії України. Ці документи стали тим черговим підґрунтям, на підставі якого почала стрімко зростати кількість закритих культових споруд. Якщо в 1959 р. їх було 260, то в 1960 р. – уже 747, у 1961 р. – 997, у 1962 р. – 1144. На теренах Західного регіону УРСР найбільше сакральних споруд закрито у Львівській, Івано-Франківській (до 1962 р. – Станіславській), Тернопільській областях [12, с. 73]. У 1963 р. кількість закритих культових споруд у республіці зменшилася: вона склала 526 об'єктів, у тому числі у Львівській області – 142, в Івано-Франківській – 110 [12, с. 64].

Той період містить тисячі трагічних фактів зняття з державної реєстрації, тобто фактично закриття сакральних споруд. Ось кілька прикладів із Волинської області.

Різдво-Богородична церква села Топільне Рожищенського району, побудована 1880 р. коштом парафіян, перебудована в 1924 р. У 1959 р. тут припинено богослужіння. Рішенням облвиконкому від 1960 р. церкву зняли з держреєстрації. Приміщення використовували як зерносховище колгоспу ім. Ватутіна. Його розібрано 24 лютого 1983 р. [1, с. 245].

Покровська церква села Рудники Маневицького району, побудована в 1908 р. коштом парафіян. У 1959 р. припинено богослужіння через відсутність священика. Рішенням облвиконкому від 4 жовтня 1962 р. церкву зняли з держреєстрації. Приміщення використовували як склад колгоспу «Маяк». 20 травня 1988 р. споруду повернули православним віруючим [7].

Покровська церква села Бобли Турійського району збудована 1876 р. коштом парафіян і священика М. Сайковича. 1960 р. припинено богослужіння, 1962 р. церкву знято з держреєстрації. Приміщення використовувалося як зерносховище колгоспу ім. Кірова, згодом – спортзал середньої школи. 1989 р. школу повернули парафіянам [5].

Преображенська церква села Вічині Рожищенського району, XVII століття, перебудована коштом парафіян у 1928 р. Виведена з культового використання рішенням облвиконкому 1962 р., церкву зняли з держреєстрації. Приміщення використовувалося як колгоспний склад, планувалося розібрати для будівництва клубу. Повернута віруючим у 1988 р. [8].

Преображенська церква села Нова Вижва Старовижівського району збудована коштом парафіян 1838 р. У 1962 р. приміщення знято з державного обліку й використовувалося як склад. Розібрано 15 листопада 1984 р. із залученням військових [6].

Для закриття культових будівель влада використовувала різні форми та методи. Одним із них стала проведена владою в 1961–1962 рр. перереєстрація виконавчих органів релігійних громад. Унаслідок «кропіткої» роботи значно скоротилася кількість таких об'єднань, відповідно, існувала підстава для припинення функціонування їхніх культових будівель. Так, в Івано-Франківській області з 597 храмів продовжили функціонувати 337. Решта громад об'єдналися з іншими парафіями, а 40 узагалі припинили існування. Аналогічні приклади були характерними для всієї України [12, с. 51].

Не було порятунку від руйнації й знищення навіть тим церквам, костелам, синагогам, іншим культовим спорудам, які перебували під охороною держави як пам'ятки архітектури. У 1961 р. відділи пропаганди й агітації та будівництва ЦК КП України скерували до президії ЦК доповідну записку «Про деякі факти марнотратства і надання допомоги церковникам у відбудові та реставруванні діючих церков як пам'ятників архітектури». Реакція президії ЦК була блискавичною. 9 травня 1961 р. прийняли відповідну постанову, а 14 червня того ж року Рада міністрів УРСР виключила зі списку пам'ятників архітектури масу церковних приміщень, які начебто не мали визначної цінності [12, с.33].

Після прийняття червневої постанови Ради міністрів УРСР із державного реєстру пам'яток архітектури вилучили 364 нерухомі архітектурні пам'ятки. Через півроку з обліку знято 137 сакральних будівель, протягом 1962–1963 рр. – ще 241. На Львівщині постановою Ради міністрів УРСР від 23 березня 1956 р. пам'ятниками архітектури визнали 175 православних (у тому числі колишніх греко-католицьких) церков, 73 костьоли і 14 синагог. Зі згаданих 73 костелів у новому реєстрі 1961 р. залишилося 54 храми [17].

Слухняними виконавцями волі союзного й республіканського керівництва в проведенні антирелігійної кампанії 1958–1964 рр. на території західних областей УРСР виступали компартійно-державні структури. Особливу роль відводили обласним комітетам компартії України, які проводили наради, розробляли заходи щодо обмеження діяльності церкви. У наведеному в науковій літературі звіті Станіславського обкому повідомляється, що в області провели нараду секретарів і завідувачів відділів пропаганди та агітації. На ній наголошувалося, що секретарям партійних комітетів потрібно посилити контроль за роботою райвиконкомів із застосування законодавства про культу з метою припинення всяких намагань його порушувати з боку священників. Ставилися завдання поліпшити атеїстичну пропаганду, досягти скорочення церковної мережі, зниження релігійної активності, прибутків громад. Відповідну нараду провели також і з головами та секретарями райвиконкомів.

У документі зазначено, що міськрайвиконкоми ведуть роботу з перереєстрації й скорочення кількості релігійних громад. Переглядаючи списки церковних двадцятки, представники влади рекомендують замінити деяких осіб або об'єднатися двом-трьом громадам в одну. Така робота активно ведеться в Тисьменицькому, Гвоздецькому, Болахівському, Галицькому, Городенківському, Отинянському та інших районах області. Найближчим часом планується перереєструвати 12 громад і вирішити питання про 12 церковних будівель. Звіт констатував, що для зниження активної діяльності церкви в Станіславській області відбулося значне переміщення священників та заміна реєстраційних довідок. Унаслідок цього у 212 храмах із 627 богослужіння припиняється. Фінансові органи посилити контроль за фінансовою діяльністю громад. Сільські й районні виконавчі комітети переглядали плани користування земельними ділянками та парафіяльними будинками. У результаті цих дій у церкви відібрали 57 приміщень. Говорилося, що під час антирелігійної кампанії знесли 1755 хрестів, 132 каплиці, розібрали три церкви, а 17 зняли з реєстрації [12, с. 32–33].

Не забувала влада й про заходи щодо обмеження діяльності наявних у регіоні монастирів та ліквідації частини з них. Про це, зокрема, ішлося в довідці уповноваженого РСРПЦ по Українській РСР Г. Пінчука на адресу ЦК компартії України. Характеризуючи Миколаївський жіночий монастир (м. Мукачеве Закарпатської області), уповноважений повідомляв, що тут перебуває 142 насельниці. Виконком обласної Ради депутатів трудящих звертався до Ради міністрів УРСР із проханням дати

санкцію на його ліквідацію й використання приміщень для школи-інтернату. Заходів щодо зменшення кількості насельниць облвиконкомом не представлено. Колектив монастиря тісно зв'язаний із патріархією. У Воскресенському Троїцькому монастирі (м. Корець Рівненської області) – 176 насельниць. Ігуменя веде себе зухвало. Місцеві органи влади відібрали сад і порушили питання про повернення монастирем будинку колишньої школи фабрично-заводського навчання. Облвиконком та уповноважений Ради вживають заходи щодо послаблення впливу монастиря на населення міста та його ліквідацію в найближчі роки [14].

На початку 1962 р. в Україні функціонувало 13 монастирів. Протягом року закрито чотири обителі, хоча планувалося шість. Серед тих, які продовжували діяти в Західному регіоні УРСР, владу чи не найбільше непокоїла Почаївська Успенська лавра, що в Тернопільській області. Тому компартійно-державні структури останньої особливо старанно виконували постанови щодо порушень законодавства про релігійні культу, значно обмежуючи активну діяльність обителі. Закрито та вилучено з користування Лаври готель на 390 місць. Відібрано близько 7 га фруктового саду, урожай із якого Лавра збувала за спекулятивними цінами. За приховування дійсних прибутків від свічкової майстерні в 1961 р. Лавра доплатила державі понад 118 тис. крб. Крім того, Почаївська лавра «добровільно» здала водокачку, дві автомашини, 83 вулики з бджолами, шість токарних верстатів по дереву, 2,5 тонни воску і 8 тонн парафіну та деякі господарські будівлі. Однак спроби влади остаточно припинити функціонування Лаври зазнали невдачі [12, с. 44].

Брутальна боротьба з «опіумом народу» викликали численні протести, масові скарги віруючих, у тому числі й із західних областей Української РСР. Так, протягом 1962 р. лише уповноваженому РСРПЦ в УРСР надійшло 273 заяви з проханнями про відновлення знятих із реєстрації релігійних громад і священників, 29 – про повернення переобладнаних у клубні приміщення колишніх храмів, вилучених у віруючих, 23 – про реєстрацію духовенства [16].

Нерідко парафіяни вдавалися до самочинного відновлення роботи закритих храмів. Такий випадок трапився в Кельменецькому районі Чернівецької області. У листі секретаря обкому компартії на ім'я першого секретаря ЦК КП України М. Підгорного повідомлялося, що 5 травня 1963 р. в селі Розшани група віруючих, підбурена «злочинними елементами» (це так іменувалися рядові селяни – С. М.), самовільно відкрила недіючу церкву. Спроби відкрити недіючі церкви простежено у квітні-травні 1963 р. і в селах Бурдюч та Вітрянка цього ж району. На думку партійного функціонера, це свідчило про серйозні недоліки в організації атеїстичної роботи в Кельменецькому районі. Зазвичай, бюро Чернівецького обкому партії наклало стягнення на «стрілочників» [15].

Під час здійснення антирелігійної кампанії (і навіть після її завершення) іншою серйозною проблемою для влади виявилися закриті культові споруди, а також наявне в них майно. У червні 1962 р. група працівників Ради міністрів УРСР надіслала доповідну записку тодішньому голові уряду республіки В. Щербицькому. Тут зазначено, що в республіці протягом останніх років закрито й знято з реєстрації понад 3,5 тис. культових споруд. Значну їх кількість переобладнано та пристосовано під клуби, кінотеатри, бібліотеки, музеї тощо. Проте частина без усякого переобладнання використовується під різні склади й сховища, а понад 1,5 тис. перебуває в безгосподарському стані. Щодо західних областей, то найбільше їх у Львівській області – 244, Тернопільській – 150, Станіславській – 111, Волинській – 102, Рівненській – 96 [11, с. 34].

Не маючи змоги відстояти культові споруди, віруючі намагалися хоча б порятувати наявне тут і належне їм майно, насамперед рухоме церковне начиння. Із цього приводу між ними та представниками влади також виникали конфлікти, які нерідко супроводжувалися фізичним протиборством. Типовою виявилась історія, пов'язана з майном Михайлівської церкви села Павлівка (колишнього містечка Порицьк) тодішнього Нововолинського (сьогодні Іваничівського – С. М.) району Волинської області. Храм споруджено в 1808 р. коштом відомого громадського й освітнього діяча, засновника Кременецького ліцею Т. Чацького. 20 травня 1960 р. будівля зазнала значних ушкоджень унаслідок урагану й не була відремонтована. У зв'язку з цим у червні 1960 р. тут припинено богослужіння; незабаром церкву зняли з державної реєстрації. Незважаючи на те, що тут залишалось чимало культового майна, із червня 1961 р. приміщення храму почало використовуватися як зерносклад Павлівського пивзаводу [1, с. 85].

У березні 1962 р. Нововолинський райвиконком спільно з міськкомом компартії України міста Нововолинська запланували провести заходи щодо звільнення знятих із реєстрації церковних

приміщень від культового майна та вирішення питання про їх подальше використання. Але, прийнявши таке рішення, ні райвиконком ні міськком не провели ніякої підготовчої роботи серед віруючих. Більше того, ці владні структури фактично стали на шлях злочинних дій. Як свідчать факти, група районного партійно-державного активу на чолі із секретарем райвиконкому Спиридоновим та лектором міськкому Печинським на двох автомобілях прибули в село Павлівка, щоб вивезти з місцевої Михайлівської церкви культове майно. Це було 28 березня о 2-й годині ночі. Але оскільки група не мала ключів від храму, то довелося зламати замки. При цьому активісти зруйнували іконостас і навіть не замаскували слідів варварської акції. Указана подія викликала сильне обурення жителів сіл Павлівка та Клопочин. Як писав уповноважений РСРПЦ по Волинській області О. Федулов, група від 150 до 200 осіб, зібравшись у храмі, побачила наругу над святинєю. Із плачем парафіяни викрикували антирадянські націоналістичні гасла, погрожували партійно-радянському активу [13, с. 250].

Віруючі організували цілодобове чергування, щоб не допустити подальше використання церкви під зернохосвище пивзаводу. Вони принесли в храм дві ікони, перед якими молилися вдень і вночі, запалювали свічки, а також сховали вхідні двері. На місце події виїхав уповноважений Ради О. Федулов. Він намагався заспокоїти обурену масу людей, переконував у непотрібності церкви, мотивуючи це тим, що на відстані одного кілометра є діюча громада. Проте це не допомагало. Справа вирішилася таким чином. Бюро Волинського обкому компартії України 9 квітня дало політичну оцінку діям чиновників, винісши їм партійні стягнення. 10 квітня в село прибула група керівників з обласного центру. Унаслідок ужитих ними заходів віруючих активістів витіснили з храму, зачинивши його на замок. Населення села змушене було змиритися з неправдою й силою влади [12, с. 38–39]. Залишки майна вдалося врятувати: його розібрали для переховування місцеві жителі. Храм повернено вірянам у 1989 р. [1, с. 86].

Не допустили вивозу церковного майна парафіяни сіл Воютин, Боратин, Ворончин тодішнього Торчинського району, селі Ставки Володимир-Волинського району Волинської області; у селах Ржищів та Брани Горохівського району, селі Гірка Полонка Луцького району тієї ж області парафіяни переховували ключі від церков [1, с. 15].

Проте віруючим західних областей Української РСР не завжди вдавалося зберегти майно знятих із реєстрації й закритих культових споруд. У більшості випадків воно ставало здобиччю компартійно-державних, у тому числі й силових структур які вважали за найкраще якнайшвидше позбутися його через знищення. Такі факти вже знайшли оприлюднення в низці розвідок, насамперед історико-краєзнавчого характеру. Зокрема, відомий на Волині краєзнавець О. Остапюк у публікаціях з історії церков Любомльського району розповів про трагічну долю майна Святогеоргіївського храму та церкви Різдва Пречистої Богородиці в місті Любомлі [9; 10]. Науковець підкреслює: радянська влада вважала, що дві церкви для міста – це забагато, а тому шукала привід для закриття однієї з них. Така нагода трапилась у 1961 р. Хтось доніс у контролюючі органи, що в тайнику під підлогою церкви Різдва Пречистої Богородиці зберігається багато антирадянської літератури. Там її дійсно знайшли й через це церкву в 1961 р. закрили. Декілька ікон і частину начиння з неї передали в Георгіївську церкву – унікальну пам'ятку сакральної архітектури кінця XIII ст. І тоді влада скоїла акт вандалізму. Весь архів і бібліотека церкви Різдва Пресвятої Богородиці, до яких були додані частина архіву Георгіївської церкви і костелу, які зберігалися в останній (уключаючи королівські та гетьманські грамоти), за допомогою пожежників на двох вантажних автомобілях вивезли за місто й спалили [10, с.119–120; 9, с.21]. Так нищилися під час антирелігійної кампанії 1958–1964 рр. унікальні речі, які уособлювали українську історію та культуру.

Непоправні втрати рухомих пам'яток сакральної спадщини в західних областях УРСР були б масштабнішими, якби не самовідданість, патріотизм, жертвовність окремих працівників культурно-освітніх закладів. Одним із них був Борис Григорович Возницький (1926–2012) – довголітній директор Львівської національної галереї мистецтв, Герой України. Він згадував, що відразу після свого приходу на роботу в 1960 р. до Львівського музею українського мистецтва розпочато проведення експедицій, які відшукували й рятували культові пам'ятки. «З Рогатинщини було приведено нижню частину ідола (ноги), із Волині – Загорівський іконостас та інші твори Кондзелевича. Із Дубно з костелу, у якому зробили спортивний зал, скульптуру, що колись була в Бернардинах, раму 17 ст. (метал) з іконою Ченстоховської Богоматері (пізніше була передана у галерею)... Перше, що

було привезене з експедиції у 1962 році (з села Горовиця) – це роботи Пінзеля: “Авраам, що приносить в жертву Ісаака” та “Самсон, що роздирає пащу лева”» [4, с. 8]. Підсумовуючи зроблене, Б. Возницький зазначив: «Чим для мене були експедиції? Перше – порятунок національної спадщини... В експедиційній роботі був сенс мого життя. Крім порятунку спадщини, що було основним, було щось, що давало великі результати» [4, с. 12].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Упродовж 1958–1964 рр. радянська тоталітарна держава здійснила стосовно релігії та церкви радикальну й брутальну наступальну політику, що поширювалася й на західні області Української РСР. Процес морального та фізичного знущання над віруючими, який набув масового характеру, приніс непоправні втрати й сакральній культурній спадщині регіону. Усе це зумовило одні з найнеприємніших переживань його населення часу повоєнного перебування під радянською владою, знизило рівень моральності, негативно позначилося на долі підростаючих поколінь. Незважаючи на те, що означена тема знайшла певне розкриття в українській історіографії, вона й надалі зберігає актуальність. Потребують висвітлення такі її аспекти, як роль уповноважених РСРПЦ у трагічній долі культових пам’яток, внесок окремих представників громадськості в порятунок останніх. Такі дослідження сприятимуть не тільки ґрунтовнішому розкриттю теми; вони стануть черговим виявом пошанування тогочасного гронавіруючих, науковців, усіх небайдужих до культурної спадщини осіб, їхніх зусиль щодо збереження сакральних пам’яток.

Джерела та література

1. Антонюк Я. М. Трагедія руйнації храмів. Волинська область. XX століття : іст.-краєзнав. довід. / Ярослав Миколайович Антонюк. – Луцьк : Надстир’я, 2014. – 280 с.
2. Байдич В. Антирелігійна кампанія радянської влади у 1958–1964 рр. і римо-католицька церква в Україні / В. Байдич // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Вип. 2 (52). – К., 2011 – С. 295–309.
3. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / Володимир Кіндратович Баран. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип’якевича НАН України, 2003. – 670 с.
4. Возницький Б. Музей – моє життя / Б. Возницький // Борис Возницький, яким ми його пам’ятаємо / упорядник Наталя Філевич. – Львів : «Центр Європи», 2013. – С.5–12.
5. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. 35, оп. 5, спр. 250, арк.46.
6. Держархів Волинської обл., ф. 35, оп. 5, спр. 250, арк.184.
7. Держархів Волинської обл., ф. 35, оп. 5, спр. 385, арк. 324.
8. Держархів Волинської обл., ф. 35, оп. 5, спр. 385, арк. 1004.
9. Остапюк О. Древня святиня Волинської землі: церква святого Георгія у Любомлі / Олександр Остапюк. – Нововолинськ : «Мінотавр», 2007. – 24 с.
10. Остапюк О. З історії церкви Різдва Пречистої Богородиці в місті Любомль / Олександр Остапюк // Пам’ятки сакрального мистецтва Волині : наук. зб. Вип. 8 : матеріали XIII міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 13–14 груд. 2001 р. – Луцьк: Надстир’я, 2001. – С. 115–121.
11. Пашенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років XX століття до наших днів / Володимир Пашенко. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2002. – 615 с.
12. Пашенко В. Православ’я в новітній історії України. Частина друга / Володимир Пашенко. – Полтава: «Полтава», 2001. – 736 с.
13. Рожко В.Є. Відродження Української Православної церкви на Волині 1917–2006 рр. : іст.-краєзнавч. нарис / Володимир Свтухович Рожко. – Луцьк : Волин. кн., 2007. – 348 с.
14. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп. 24, спр. 5488, арк.157–159.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5663, арк.10–11.
16. ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 5663, арк. 48.
17. ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр.2475, арк. 159, 162, 163, 169.

Мочкин Сергей. Сакральные памятники западных областей УССР в условиях антирелигиозной кампании 1958–1964 годов. На основании архивных документов и опубликованных материалов освещена непростая судьба сакральных (культовых) недвижимых и движимых памятников западных областей советской Украины во время антирелигиозной кампании 1958–1964 гг. Акцентируется внимание на действиях компартийно-советских органов власти, направленных на закрытие культовых сооружений, многие из которых были уникальными памятниками архитектуры, уничтожение находящейся там сакральной утвари. Отмечается, что в результате масштабного наступления на религию и церковь с целью искоренения так называемого «духовного

опиума» и закрепления монопольного положения коммунистического мировоззрения сакральное культурное наследие региона понесло невосполнимые потери. Приведены отдельные факты спасения культовых памятников, сакральной утвари неравнодушными к святыням прихожанами, поклонниками старины.

Ключевые слова: антирелигиозная кампания, сакральные (культовые) памятники, церковь, костел, монастырь, религиозное объединение.

Mochkin Sergiy. The Sacred Monuments of Western Regions of URSR in Circumstances of Antireligious Companies from 1958 to 1964. A difficult fate of sacred (religious) movable and immovable monuments of western regions of Ukraine during the Soviet antireligious campaign 1958–1964 period was covered on the basis of archival documents and published materials. The attention is focused on the actions of the Communist Party and the Soviet government. They were aimed at closing the religious buildings. Many of them are unique architectural monuments, the destruction of sacred utensils situated therein. It was noted that as a result of a large-scale offensive against the religion and the church in order to eliminate the so-called «spiritual opium» and secure a monopoly position communist world sacred cultural heritage of the region has suffered irreparable losses. There are individual facts of salvation of the religious monuments, sacred utensils by indifferent to the shrines of antiquity fans, parishioners.

Key words: anti-religious campaign, sacred (religious) monuments, church, Roman Catholic church, monastery, religious association

Стаття надійшла до редколегії
06.12.2014 р.

УДК 398.3:52(477.82)

Чибирак Світлана

Оптичні атмосферні явища у світогляді мешканців Західного Полісся

У статті охарактеризовано знання та вірування поліщуків про оптичні атмосферні явища. Проаналізовано думки мешканців Західного Полісся про їх виникнення, а також до яких наслідків приведе їх поява. Указано на поступову втрату цих знань поліщуками.

Ключові слова: Західне Полісся, світогляд, астрономія, оптичні атмосферні явища, веселка, гало, міраж.

Постановка наукової проблеми та її знання. Астрономічні знання та космогонічні уявлення українців тісно переплетені між собою. Адже не всі явища селянин міг пояснити раціонально, тому він по-своєму трактував те, що бачив довкола себе. Пильно спостерігаючи за небесними світилами, селянин визначав їх положення на небі, їх рух і по них досить точно встановлював час доби, сторони світу, річні цикли сільськогосподарських робіт. Велике значення у світоглядних уявленнях та віруваннях українців займали оптичні атмосферні явища, із котрими найчастіше стикалися селяни.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Дослідження проблем астрономічних та космогонічних уявлень і народних знань українців розпочались у XIX ст. і залишаються актуальними й досі. Зокрема, видатний етнограф П. Чубинський у першому томі «Трудов...» подав інформацію про сонце, місяць, зорі, виокремив відомості щодо оптичних явищ атмосфери – райдуги, стовпів і кіл довкола сонця й місяця та ін. в системі світоглядних вірувань та уявлень мешканців окремих повітів Волинської губернії [37].

У контексті народних знань поліщуків питання астрономії, зокрема й атмосферних оптичних явищ, розглядала відомий український етнограф – З. Болтарович. Однією з перших дослідниць зауважила, що раціональні знання поліщуків губляться в численних повір'ях про небесні світила і їх важко, а то й неможливо виокремити [1, с. 185].

Низку праць стосовно української народної астрономії опублікувала українська дослідниця Н. Федорович. Основний акцент вона робить на літописи, твори давньої української літератури, опубліковані фольклорно-етнографічні збірки дослідників XIX ст. (О. Афанасьєва, М. Максимовича, З. Доленги-Ходаковського, В. Гнатюка та ін.), музейні колекції, при цьому менше уваги зосереджує на сучасних астрономічних народних віруваннях українців [38].

Мета статті – на основі польових матеріалів проаналізувати оптичні атмосферні явища у світоглядних уявленнях мешканців Західного Полісся.

Завдання статті – проаналізувати пояснення поліщуками появи різних атмосферних оптичних явищ та вказати на специфіку їх трактування.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Видимий прояв складних фізико-хімічних процесів, що відбуваються в повітряній оболонці Землі, називають атмосферними явищами. Їх окрему велику групу складають оптичні явища. Вони виникають унаслідок заломлення або дифракції сонячного чи місячного світла в земній атмосфері, а також зумовлені розсіюванням світла, заломленням і відбиванням сонячного променя в краплинах води чи льодяних кристаликах [36]. До атмосферних оптичних явищ належать веселка, гало, коло навколо Місяця, вінець навколо Сонця, вінець навколо Місяця, міраж, сонячний стовп, заграва, Глорія [36].

Найбільш відомим поліщукам оптичним явищем атмосфери була веселка. У різних частинах Західного Полісся зафіксовано більше десятка понять, які поліщуки використовують для позначення цього явища, а саме: «веселка» [31], «веселуха» [2], «весьолуха» [27], «радуга» [30], «радовіца» [32], «райдуга» [26], «грайдуга» [25], «градуха» [6], «радюга» [22], «смик» [23], «світляка» [11], «дяга» [15], «цмок» [13].

Сучасна наука дає чітке пояснення причини появи веселки – «спостерігач, що стоїть спиною до джерела світла, бачить різнобарвне світіння, що виходить із простору по концентричному колу (дузі)» [36]. Безперечно, що такою інформацією не володіли мешканці поліських сіл. Тому цікаві пояснення цього атмосферного оптичного явища мешканцями Західного Полісся. Нами зафіксовано кілька версій щодо причин появи веселки на небі. На думку поліщуків, веселка є мостом, по якому ходить Божа Матір, або ж по ній «бочки воду везуть» [19]. Подекуди її вважають «соединенієм Бога з землею» [21].

П. Чубинському не вдалося отримати пояснення виникнення веселки («Від чого походить райдуга – невідомо»), проте він наводить пояснення мешканців Луцького повіту Волинської губернії щодо її функцій – «кажуть, що райдуга інколи втягує тварин, риб і навіть людей, які знаходяться на воді чи біля неї. Втягнуті предмети після того падають на землю разом з дощем» [37, с. 27]. Подібні думки й сьогодні побутують серед поліщуків. Мешканка с. Нуйно Камінь-Каширського району Волинської обл. цю заборону пояснювала так: «колись наш дід потакував..., що та грайдуга, що чоловік ... воли поїв кала-кала возера там чи де..., і грайдуга туди попала, і забрало й воли, й того чоловіка, все, і ніхто-ніхто ни знає, де й поділося. Грайдуга забрала» [25].

У першому томі «Трудов...» П. Чубинського наведено й інше трактування веселки: «Райдуга, перегинаючись дугою по небу і обома кінцями занурюючись у воду, втягує її в себе і в відразу передає хмарам, а звідти вода падає на землю, подрібнюючись на маленькі каплі» [37, с. 27]. Такі самі уявлення в поліщуків щодо наповнення хмар водою за допомогою веселки існують й тепер. Наприклад, у с. Озерськ Дубровицького р-ну Рівненської обл. вважається, що «радюга у криниці воду п'є», а тому поки що «біш дощу не буде» [22]. Проте існувала й протилежна точка зору, що «... райдуга... дощ зливає ... у ріку» [14].

Польові дослідження дали змогу зафіксувати й фантастичне пояснення появи веселки, що зумовлено неможливістю поліщуками раціонально пояснити це фізичне явище. Так, Глакатюк Ольга розповідала, що «оце як есть дощ іде, да після дощу вже така дяга вийде, ... радуга, то це ми, відьма масло б'є, то ми кажем» [15].

До появи веселки поліщуки ставляться по-різному. У с. Озерце Володимирецького району Рівненської обл. розповідали: «То вже як радуга, всі вже аж радуються. То-то радуга, вона приносить добрий взгляд, добрий» [7]. Тоді як у с. Нуйно Камінь-Каширського району Волинської обл. застерігали: «Не дай Бог, людині під неї попасть» [25].

Поліщуки вірили, що можна знищити зображення веселки на небі, перебивши її. Для цього стукали одним вказівним пальцем по іншому, «палцем перебити так, от то райдугу можна перебити» [8]. При цьому пальці повинні утворити хрест.

Використовували поліщуки веселку для прогнозування погоди. Здебільшого її поява вішувала дощ: «Радуга воду набирає, буде дощ іти» [29]; «Веселка воду набирає, то буде дощ» [31]; «Радуга воду набирає, кажут» [30]; «Ой, красива така райдуга буде десь дощ, буде вже ондо на днях» [28]; «радуга набирає воду, то буде йти дощ» [5]; «Весьолуха вже воду набирає, може де дощик буде, от-

таке» [33]; «радуга воду набірає – на третій день ждуть дощу й буде» [4]; як радуга, «то буде, але теплий, гарний дощ» [7]. Проте існувала й інша думка, що веселка з'являється тоді, коли дощу вже не буде: «О, вже, кажуть, вже як радоніца, то вже дощу не буде» [32], «вже радуга, дак дощ вже може перестать» [3]; «... райдуга дощ престане падать» [14]; «Це радуга, в нас часто радуга отако-во, а доща даже і немає, побризкає трошки, а радуга така кинеться всяка цвітна-цвітна, до кажуть: “А, вже дощу не буде, бо радуга вже ... напустила края у воду десь”, і туди воно спустилось, вже радуга» [20].

Поліщуки виокремлюють два типи веселки, коли: 1) домінують теплі кольори; 2) переважає холодна гамма кольорів. Так, Параска Дячок із Дубровицького району Рівненської обл. розповідала, що «як вона така жовта, то вона на гарну погоду, а як вона така якбі голубувата, з голубуватим, то радуга на негоду, на дощ» [34].

До інших оптичних атмосферних явищ відносять гало, яке виникає при підвищеній вологості або лютотому морозі. Воно являє собою сяюче кільце навколо об'єкта – джерела світла [36]. Поліщуки звернули увагу на гало навколо Сонця та Місяця. У ХІХ ст. селяни зауважували, що «кола навколо місяця означають: взимку – заметіль, а влітку – дощову погоду; кола довкола сонця і стовпи навколо нього і місяця віщують вітер в будь-яку пору року» (Луцький повіт) [37, с. 19]. «Кола і стовпи довкола сонця і місяця віщують: влітку – вітер, взимку – мороз» (Житомирський повіт) [37, с. 19].

І сьогодні поява кіл навколо цих небесних світил указувала на зміну погоди – «вже місяць огорожений – вже буде негода» [16]; «Буває таке, як місяць, то кругом місяця такий круг здоровенний і менший, то кажуть, то на вітер» [9].

Інше оптичне атмосферне явище – заграву (відсвічування, відблиск яскравого світла на небі) поліщуки теж використовували для прогнозування погоди. Так, заграву у Володимирецькому районі Рівненської обл. називали «боща» [10]. Поліщуки зазначали, що «Вже сонце зайшло, боща така чирвона, біла на... Як зимою, то кажуть, буде мороз, а як літом, тоже кажуть, на холод» [10]. У с. Річиця Ратнівського району Волинської обл. зауважували, що коли «сонце сміється» – буде дощ [24].

Нам удалося зафіксувати розповіді про таке оптичне явище, що виникає в атмосфері, як міраж. Це «аномальна рефракція світла в атмосфері, при якому, крім предметів у їхньому дійсному положенні, з'являються також їх уявні зображення, які є результатом повного внутрішнього відбиття в атмосфері» [36]. Про подібне зображення на небі розповідала мешканка с. Неділище Смільчинського р-ну Житомирської обл.: «Ну, знаки є на небі часто. Ось ж не дуже давно, то тоже було таке, як хрест на небі тут в нас, дивлюся, всі його бачать» [18]. Про незвичний знак на небі говорила й респондент із с. Смородськ Дубровицького р-ну Рівненської обл.: «Я на Паску, як ше святілі паску в чотири часа, то гетого року в чотири часа ночі посвятілі паску, йшла до хати і з місяця зробилося два хрести, полностью хрести, от такіє величиною, як батюшка дає целовать хреста, один на один, от такіє-во, то я стояла покі розсоєдніліса опять на місяц, плакала» [33]. Появу на небі хрестів, поліщуки найчастіше пояснюють, як попередження їх Богом про майбутню біду. Так, перед Другою світовою війною респонденти пригадують, що бачили або ж їм розповідали про появу хрестів на небі. Мешканка с. Мульчиці Володимирецького р-ну Рівненської обл. зазначала: «Бачили. Навіть і в нас от бачили такий, каже, хрест червоний. І казали, буде кровопролітє. Перед войною був, був. Я не хочу казати, я його не бачила, а люди бачили і казали. То тепер вже молодьож не вірить. Не вірать. А був, казали, такий каже, на небі такий червоний хрест. І тоді вже побрали і кілько тої крові пролилося. Показуває, воно все показував» [12].

Поява на нічному небі незвичних зображень найчастіше віщувало наближення біди. «Шо буде война, шось на небі показулоса. ...до я чула дехто тако казав, шо вже война буде, бо шось, мабуть, чи хмара не така» [11].

Проте іншу думку щодо побаченого міражу, висловила мешканка с. Селець Дубровицького району Рівненської обл.: «Я так собі после двенадцаті, вже гімн програв, я чогось не спала і так ярко ..., і такий місяць красний-красний такий, здоровий красний місяць, я так вже лягаю, тай да так думаю, якось так глянула, ... бачу, то місяць зверху, а під місяцем такі із палочками дядкі такі з бородами з одної сторони, і з другої, і будь-то стол стоїт, і на столі хліб, і так бачу, взаді овечечка така велика, здорова, одна велика, а трошки так дальший така малесенька, і я так стала, хотіла збудить свою ето ... дочку ... і ви знаєте, я може хвилин дві дивлюся-дивлюся, дивлюся тако на то, і так вони ето й стоять, і такі хмари-хмари, так як будь-то десь у снігу такі, ліс такий ..., такі гори, таке красиве, таке будь-то там таке сніжне таке, і там такий покрит, і потом я бачу іще зають такі тії, шо-то булі

тако знізу, потом бачу іще зають нема-нема, і такі два чоловічки тутакі на колішках, сілі на коліна, і так стоять, тако на колінах, і так будь-то одін до одного тако з кійочками тако, вже не стало ні стола, нічого, як я, ви знаєте так довго, то десь може минут вони десять проходило покамісь його не-не стало. Я вже на трохи пройшло кажу: "...батюшка, ... ви знаєте чи ні, розкажіте мені, шо таке", а вон каже: "Ето вам привіденє, ето, – каже, – ви, – каже, – як-як сказать, ну, з Богом маєте, – каже, – таке, таку ету, шо, – каже, – вам треба було просіть, падать на коліна, – каже, – так колісь моя маті пасла корові да юй, – каже, – на лузі тоже так, – кажет, – таке привіденє було, то вона, – каже, – падала на коліна, да просіла, ну, шо вона хтіла". Таке ото привіденє мені ето було...» [35].

Очевидці нетипових для Західного Полісся оптичних атмосферних явищ здебільшого розповідають про них із подивом та не можуть пояснити їх походження. Так, респондент із с. Серби Ємільчинського р-ну Житомирської обл. повідомила таке: «Я вийшла на двір, було тепло, ни було вже снігу тоді, теї зими, того дня було дуже тепло, я і знаю, шо я вийшла мі на двір, от ни помню, чи-чи була гроза якась, чи-чи сяло, я ни помню, тіка я вихожу у двір, стою і дивлюся, там на порозі тако, і дивлюся вже так одна радуга, це ж зима, це ж Новий вже год пройшов по новом стілю, а це старий Новий год, і ца така радуга одна, коло її радуга друга, просто так, як є, у центрі, думаю, чи хто бачить, чи ни хто ни бачить, шо це є радуги такі, чога це вони, шо я раньше такого ни бачила, і так те сонце, як я от це сижу, ... але тоді я ни знаю, де вже те сонце було, там сонця, значить, воно ни було, ни должно було быть, чи воно вже сюди було дальше, чи воно ше було тут, зимою обікновенно вони нижче йде, тако десь було, а це сонце прамо, і ції радуги – одна й другая, так воно ни полностью сходяться до зимлі, одна – то майже десь ісходиться один бок, а друга – меньше, я думаю, ну, такої прикмети, такого я ни бачила, і це сонце, таке хмарно, воно так хмара, а воно як сонце, просто, ну, геть здається, шо там воно сонце токо замутне, як туманом, це сонце світить, і на дим так як радужка, так як невеличка знов радужка, от це таке я бачила» [17].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Як бачимо, астрономічні знання поліщуків, зокрема й про оптичні атмосферні явища, тісно переплетені із системою світоглядних уявлень та вірувань. Оскільки люди не завжди могли пояснити ті чи інші незрозумілі й загадкові фізичні явища, то їм приписували фантастичне походження та наслідки. Сучасне ж інформаційне суспільство не має потреби в народних астрономічних знаннях, що зумовлює їх поступову втрату. На часі є ґрунтовне дослідження цієї частини народних знань українців, котрі чи не найкраще збереглися на Західному Поліссі.

Джерела та література

1. Болтарович З. Е. Народные знания / З. Е. Болтарович, Л. И. Минько, Я. А. Мороз, О. Р. Федорив // Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья / под ред. В. К. Бондарчика. – Минск : Наука и техника, 1987. – С. 184–211.
2. Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі – ДНЦЗКСТК), ф. Володарка–2012, од. зб. Чибирак–D1S1, Ясинська Броніслава Адамівна, 1917 р. н., переселенка із с. Рудня-Грезляньска Поліського р-ну, в 1986 р. переїхала в смт Володарка Київської обл., 16.11.2012 р.
3. ДНЦЗКСТК, ф. Володарка–2012, од. зб. Чибирак–D2S1, Дерев'яненко Василь Петрович, 1930 р. н., народився в с. Черевач Чорнобильського р-ну, у 1986 р. переїхав у с. Зрайки, Володарський р-н, Київська обл., 17.11.2012 р.
4. ДНЦЗКСТК, ф. Володарка–2012, од. зб. Чибирак–D2S3, Таравська Ольга Феодосіївна, 1929 р. н., народилася в с. Рудня-Вересня Чорнобильського р-ну, у 1986 р. переїхала в с. Лобачів Володарського р-ну, 17.11.2012 р.
5. ДНЦЗКСТК, ф. Володарка–2012, од. зб. Чибирак–D3S3, Мельниченко Варвара Степанівна, 1931 р. н., народилася в с. Вільшанка Поліського району р-ну, в 1986 р. переселена в с. Велика Бугаївка Васильківського р-ну Київської обл., 18.11.2012 р.
6. ДНЦЗКСТК, ф. Володимирець–2009, од. зб. Чибирак–D11S2, Дяковець Ганна Артемонівна, 1923 р. н., с. Мульчиці, Володимирецький р-н, Рівненська обл., 03.08.2009 р.
7. ДНЦЗКСТК, ф. Володимирець–2009, од. зб. Чибирак–D1S2, Бурма Олександра Григорівна, 1938 р. н., народилася в с. Кукшин Ніженського р-ну Чернігівської обл., с. Озерце, Володимирецький р-н, Рівненська обл., 24.07.2009 р.
8. ДНЦЗКСТК, ф. Володимирець–2009, од. зб. Чибирак–D8S1, Бондарчук Ганна Володимирівна, 1937 р. н., с. Полиці, Володимирецький р-н, Рівненська обл., 31.07.2009 р.

9. ДНЦЗКСТК, ф. Володимирець–2009, од. зб. Чибирак–D4S2, Росошик Ганна Степанівна, 1935 р. н., с. Великі Цепцевичі, Володимирецький р-н, Рівненська обл., 27.08.2009 р.
10. ДНЦЗКСТК, ф. Володимирець–2009, од. зб. Чибирак–D3S1, Климович Васирина Трохимівна, 1936 р. н., с. Ромейки, Володимирецький р-н, Рівненська обл., 26.07.2009 р.
11. ДНЦЗКСТК, ф. Володимирець–2009, од. зб. Чибирак–D10S2, Довгун Марія Павлівна, бл. 1925 р. н., с. Осова, Дубровицький р-н, Рівненська обл., 02.08.2009 р.
12. ДНЦЗКСТК, ф. Володимирець–2009, од. зб. Чибирак–D11S1, Куліковець Анастасія Василівна, 1926 р. н., с. Мульчиці, Володимирецький р-н, Рівненська обл., 03.08.2009 р.
13. ДНЦЗКСТК, ф. Володимирець–2009, од. зб. Чибирак–D13S6, Мельник Надія Григорівна, 1931 р. н., с. Бишляк, Володимирецький р-н, Рівненської обл., 05.08.2009 р.
14. ДНЦЗКСТК, ф. Володимирець–2009, од. зб. Чибирак–D4S1, Рибачок Галина Панасівна, 1938 р. н., Гребінь Степан Миколайович, 1928 р. н., Брик Любов Федорівна, 1939 р. н., с. Великі Цепцевичі, Володимирецький р-н, Рівненська обл., 27.08.2009 р.
15. ДНЦЗКСТК, ф. Володимирець–2009, од. зб. Чибирак–D8S3, Глакатиюк Ольга Федорівна, 1936 р. н., народилася у с. Малий Желуцьк, із 1956 р. живе в с. Полиці Володимирецького р-ну Рівненської обл., 31.07.2009 р.
16. ДНЦЗКСТК, ф. Ємільчине–2011, од. зб. Чибирак–D2S1, Шевчук Катерина Дмитрівна, 1937 р. н., с. Серби, Ємільчинський р-н, Житомирська обл., 27.07.2011 р.
17. ДНЦЗКСТК, ф. Ємільчине–2011, од. зб. Чибирак–D2S2, Пилипчук Ганна Іванівна, 1927 р. н., с. Серби, Ємільчинський р-н, Житомирська обл., 27.07.2011 р.
18. ДНЦЗКСТК, ф. Ємільчине–2011, од. зб. Чибирак–D8S1, Кузьвинчук Ніна Іванівна, 1942 р. н., с. Неділище, Ємільчинський р-н, Житомирська обл., 02.08.2011 р.
19. ДНЦЗКСТК, ф. Ємільчине–2011, од. зб. Чибирак–D9S2, Журавська Ніна Адольфівна, 1942 р. н., с. Малий Кривотин, Ємільчинський р-н, Житомирська область, 03.08.2011 р.
20. ДНЦЗКСТК, ф. Ємільчине–2011, од. зб. Чибирак–D9S4, Журавська Розалія Йосипівна, 1927 р. н., до 1952 р. жила в Херсоні, с. Малий Кривотин, Ємільчинський р-н, Житомирська область, 03.08.2011 р.
21. ДНЦЗКСТК, ф. Зарічне–2010, од. зб. Чибирак–D6S1, Харковець Софія Василівна, 1938 р. н., народилася в с. Пішки Корсунь-Шевченківського району Київської обл., із 1940 р. проживає в с. Радове Зарічненського р-ну Рівненської обл., 29.07.2010 р.
22. ДНЦЗКСТК, ф. Зарічне–2010, од. зб. Чибирак–D8S1, Ляшко Лідія Федорівна, 1929 р. н., с. Озерськ, Дубровицький р-н, Рівненська обл., 31.07.2010 р.
23. ДНЦЗКСТК, ф. Зарічне–2010, од. зб. Чибирак–D9S2, Мандричук Віра Василівна, 1926 р. н., с. Борова, Зарічненський р-н, Рівненська обл., 01.08.2010 р.
24. ДНЦЗКСТК, ф. Камінь-Каширськ–2012, од. зб. Чибирак–D13S5, Гордун Ярина Онисіміївна, 1932 р. н., с. Річиця, Ратнівський р-н, Волинська обл., 07.08.2012 р.
25. ДНЦЗКСТК, ф. Камінь-Каширськ–2012, од. зб. Чибирак–D1S1, Антонюк Олена Степанівна, 1926 р. н., с. Нуйно, Камінь-Каширський р-н, Волинська обл., 26.07.2012 р.
26. ДНЦЗКСТК, ф. Камінь-Каширськ–2012, од. зб. Чибирак–D3S1, Дроздік Ганна Захарівна, 1940 р. н., с. Волиця, Камінь-Каширський р-н, Волинська обл., 28.07.2012 р.
27. ДНЦЗКСТК, ф. Камінь-Каширськ–2012, од. зб. Чибирак–D7S3, Лящук Єлизавета Іванівна, 1932 р. н., народилася в с. Рудка Червінська, із 1954 р. переїхала в с. Оленине Камінь-Каширського р-ну Волинської обл., 01.08.2012 р.
28. ДНЦЗКСТК, ф. Лугини–2005, од. зб. Чибирак–2, Таргонська Галина Охрімівна, 1935 р. н., с. Осни, Лугинський р-н, Житомирська обл., 13.11.2005 р.
29. ДНЦЗКСТК, ф. Лугини–2005, од. зб. Чибирак–6, Муравйова Валентина Вікторівна, 1950 р. н., с. Запілля, Лугинський р-н, Житомирської обл., 16.11.2005 р.
30. ДНЦЗКСТК, ф. Лугини–2005, од. зб. Чибирак–7, Лепська Олена Миколаївна, 1928 р. н., с. Рудня-Жеревці, Лугинський р-н, Житомирської обл., 23.11.2005 р.
31. ДНЦЗКСТК, ф. Лугини–2005, од. зб. Чибирак–7, Мурга Ганна Захарівна, 1922 р. н., с. Рудня-Жеревці, Лугинський р-н, Житомирська обл., 16.11.2005 р.
32. ДНЦЗКСТК, ф. Лугини–2005, од. зб. Чибирак–7, Тищенко Марія Микитівна, 1947 р. н., с. Рудня-Жеревці, Лугинський р-н, Житомирська обл., 23.11.2005 р.
33. ДНЦЗКСТК, ф. Сарни–2008, од. зб. Чибирак–D2S4, Ярославич Тодосія Тифонівна 1915 р. н., народилася в с. Городище, із 1941 р. – с. Смородськ Дубровицького р-ну Рівненської обл., 04.08.2008 р.
34. ДНЦЗКСТК, ф. Сарни–2008, од. зб. Чибирак–D2S6, Дячок Параска Кирилівна, 1934 р. н., народилася в с. Городище, із 1941 р. живе у с. Смородськ Дубровицького р-ну Рівненської обл., 04.08.2008 р.

35. ДНЦЗКСТК, ф. Сарни–2008, од. зб. Чибирак–D3S1, Сидоришина Надія Григорівна, 1956 р. н., народилася в с. Колки Маневицького р-ну Волинської обл., переїхала в 1973 р. в с. Селець Дубровицького р-ну Рівненської обл., 05.08.2008 р.
36. Оптичне явище [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Оптичне_явище. – Назва з екрану.
37. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом: Юго-Западный отдел : материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т. 1. – 467 с.
38. Федорович Н. Українська народна астрономія : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія» / Н. Федорович. – К., 2009. – 19 с.

Чибирак Светлана. **Оптические атмосферные явления в мировоззрении жителей Западного Полесья.** В статье дается характеристика астрономических знаний и верований полешуков. Особое внимание обращается на оптические атмосферные явления, с которыми чаще всего встречались крестьяне. Проанализированы причины их возникновения у представлений жителей Западного Полесья. А также освещены объяснения последствий явления отдельных оптических явлений, которые имеют рациональное и иррациональное основание. Указывается на постепенную потерю астрономических знаний полешуками, которая обусловлена экологическими изменениями, урбанизационными процессами и формированием информационного общества.

Ключевые слова: Западное Полесье, мировоззрение, астрономия, оптические атмосферные явления, радуга, гало, мираж.

Chybyrak Svitlana. **Optical Atmospheric Phenomenon of Zakhidne (Western) Polissya Inhabitants' Outlook.** Astronomic knowledges and beliefs are analysed in the article. Special attention is paid on optical atmospheric phenomenon having occurred in peasants' life. Reasons for their origin according to beliefs of Zakhidne (Western) Polissya inhabitants are analysed. The author also describes consequences of origins of some astronomic phenomenon that have some rational and irrational grounds. The researcher explains gradual loss of astronomic knowledges by polishchuki that was caused by ecological changes, urbanisation processes and formation of informational society.

Key words: Zakhidne (Western) Polissya, outlook, astronomy, optical atmospheric phenomenon, rainbow, halo, mirage.

Стаття надійшла до редколегії
16.03.2014 р.

УДК 930.253:061.231(477-25):351.853

Леся Качковська

Архівні документи як джерело з вивчення діяльності Київського товариства охорони пам'яток старовини й мистецтва

У статті розглянуто зміст архівних документів, насамперед із фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, які стосуються діяльності Київського товариства охорони пам'яток старовини й мистецтва. Головну увагу звернено на діловодну документацію Товариства, пов'язану з виявленням і збереженням культурної спадщини Правобережної України.

Ключові слова: Київське товариство охорони пам'яток старовини й мистецтва, культурна спадщина, архівні документи, пам'ятка.

Постановка наукової проблеми та її значення. Вагоме місце у вітчизняній пам'яткознавчій діяльності означеного періоду початку ХХ ст. належить першій загальноукраїнській громадській пам'яткоохоронній структурі – Київському товариству охорони пам'яток старовини й мистецтва (КТОПСІМ) (1910–1920). Вивчення діяльності Товариства розпочалося на початку ХХ ст., здійснювалось у 1920-ті рр., децю активізувалось впродовж другої половини 1950–початку 1970-х рр., триває нині. Останні півтора десятиліття засвідчили стрімке зростання інтересу представників різних наукових галузей до історії його появи, теоретичних і практичних засад функціонування, пам'ятко-

охоронних здобутків, які не втратили своєї актуальності. Достатньо згадати таких науковців, як С. Гаврилюк [2], Л. Федорова [8; 9], Н. Ковпаненко [6].

Мета статті – проаналізувати архівні джерела з вивчення діяльності Київського товариства охорони пам'яток старовини й мистецтва, зокрема протоколи та постанови засідань, доповідні записки членів Товариства про проведені роботи, листування з іншими науково-громадськими товариствами щодо вирішення питань, пов'язаних зі збереженням культурних цінностей.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Історіографічне узагальнення процесу становлення та діяльності КТОПСІМ було й залишається неможливим без залучення одного з поки що найпоширеніших типів джерел – письмових. Основним сховищем багатомікового розмаїття письмових джерел (законодавчих актів, діловодної документації, джерел особистого походження, періодики, наукових праць і т. ін.), що стосуються КТОПСІМ, виступає Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). У складі його збірок є фонд 725 – Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва. Він містить кілька тисяч документів, публікації в місцевій періодиці, а також інших матеріалів, що відзначаються вагомих джерелознавчим значенням.

Визначальний масив документів фонду складає діловодна документація Товариства: протоколи засідань, річні звіти його виконавчих органів, розпорядження, звернення, листи, анкети, інші матеріали рукописного та друкованого характеру. У них наводиться інформація про причини заснування Товариства, його організаційну будову, кадровий склад, обставини діяльності. Серед цих матеріалів – основний документ КТОПСІМ – Статут. Тут чітко розписано склад Товариства, територію поширення повноважень, мету та завдання роботи. У Статуті також зазначено його структурні підрозділи та їхні функції.

Не менш важливим джерелом для вивчення діяльності Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва виступають журнали загальних зборів, засідань ради Товариства, звіти про роботу протягом 1910–1912 рр. Тут подано матеріал, який висвітлює організаційні засади функціонування КТОПСІМ, шляхи вироблення власних методів здійснення пам'яткознавчої й пам'яткоохоронної роботи [12]. Уявлення про організаційну роботу всередині КТОПСІМ можна почерпнути як із протоколів засідань, так і з повідомлень його членів. Наприклад, з одного з протоколів засідань розпорядчого комітету виокремлено звіт секретаря Товариства Б. Стеллецького про завдання та функції комітету [11].

Оскільки КТОПСІМ утримувалося з різних джерел фінансування, то непростими для нього залишалися фінансові питання. Як засвідчують джерела, основна матеріальна допомога надавалася через сплату членських благодійних внесків. Допомагали й меценати; також непоодинокую була матеріальна підтримка з боку київського, подільського та волинського генерал-губернатора, органів місцевого самоврядування. Тому фінансові питання потрібно було тримати під постійним контролем. Це здійснювалося через комітет (контрольний комітет) із пошуку фінансових засобів для потреб Товариства. Документальне підтвердження цього – відомості, зафіксовані в протоколі зборів розпорядчого комітету КТОПСІМ [17, арк. 16].

Фінансову діяльність Товариства можна простежити також за допомогою звітних документів у вигляді довідок про грошові витрати та надходження. Один із них виступає супровідним листом до протоколу засідання розпорядчого комітету, яке відбулося в кінці грудня 1914 р. [12, арк. 260]. Тут же міститься й витяг із протоколу про стан каси на 1 січня 1915 р. [12, арк. 251]. Великий обсяг інформації щодо фінансової діяльності Товариства можна почерпнути з його інвентарних книг, інших документів про проведену роботу. Специфіка останніх полягає в тому, що, крім власне звітів про діяльність КТОПСІМЮ, до окремих справ додаються його фінансові звіти [13].

Документи 725 фонду відбивають також процес творення з ініціативи Товариства Київської вченої архівної комісії. Вона спочатку стала його невід'ємним структурним підрозділом як Комісія з охорони писемних пам'яток; згодом вона почала функціонувати як самостійна одиниця.

Для покращення ефективності роботи на території, указаній у Статуті, КТОПСІМ вважало за необхідне організувати в якості своєї структурної одиниці Уманське відділення. Основні завдання цього відділення, його повноваження й структура вміщені у витягу з протоколу його засідання 20 листопада 1914 р. [11, арк. 12–14]. Річний звіт, який подав цей структурний підрозділ у 1916 р.,

виступає доказом розпочатої пам'яткоохоронної роботи в Умані [16]. Несприятливий перебіг подальших історичних подій завадив розгортанню повноцінної діяльності цього структурного підрозділу.

Ефективність діяльності Товариства значною мірою залежала також від його кадрового складу. Дослідження цієї сторони функціонування КТОПСІМ можливе шляхом опрацювання списків осіб, яким попередньо розсилалися запрошення вступити до його членів. Відомо, що ініціатором створення Товариства виступило Історичне товариство Нестора-літописця. Тому цінними є списки й членів Історичного товариства Нестора-літописця, які стали фундаторами КТОПСІМ. Важливим для дослідження кадрового складу є також остаточні списки заяв осіб, які бажали вступити до Київського товариства охорони пам'яток старовини й мистецтва [11].

Наявні у фонді документи відбивають також різнобічну діяльність Товариства, спрямовану на вивчення та збереження пам'яток. Насамперед ідеться про археологічні, археографічні, архітектурні, мистецтвознавчі обстеження членами Товариства території Правобережної України з метою віднайдення, вивчення й охорони рухомих і нерухомих об'єктів культурної спадщини. Із їх змісту можна почерпнути інформацію про бачення Київським товариством охорони пам'яток старовини та мистецтва основних напрямів, форм і методів здійснення пам'яткознавчих та пам'яткоохоронних заходів. Ці документи корисні і як джерело вивчення справи й висвітлення КТОПСІМ за допомогою пам'яток тих чи інших аспектів історії Правобережної України. Зокрема, важливими за своєю інформативністю є документи, які містять оголошення про організацію екскурсій історичними місцями Київської губернії, відомості про грошові витрати на розкопки в Чорнобилі, план археологічних досліджень Київського відділу Російського воєнно-історичного товариства на 1914 р. [16].

Важливий джерельний масив для вивчення пам'яткознавчих і пам'яткоохоронних аспектів діяльності Товариства на Правобережній Україні становлять також його клопотання, подяки, звернення. Одним із таких документів є звернення розпорядчого комітету КТОПСІМ у червні 1910 р. до громадськості із закликом допомоги йому в охороні та збереженні історичних пам'яток [15, арк. 5–6].

Матеріали фонду відбивають реагування населення, органів влади на звернення Товариства щодо пошуку й збереження пам'яток. Зокрема, цінним джерелом є лист від 23 жовтня 1914 р. від київського поліцмейстера про залишки фундаменту великокняжого палацу, виявлені під час проведення земельних робіт на Великій Володимирській вулиці [12]. Сюди ж можна віднести й циркуляр київського губернатора, змістом якого було повідомлення про пам'ятки францусько-російської війни 1812 р. в Київській губернії [12]. Відбувалося також листування між членами Товариства, де йшлося, зазвичай, про збір відомостей щодо давніх пам'яток старовини [14]. Відзначається своєю інформативністю і лист члена КТОПСІМ І. Каманіна, датований ще 1901 р. Тут міститься опис пам'яток так званого Південно-Західного краю (так іменувало Україну в XIX ст. – на початку XX ст. російське самодержавство – Л. К.), складений за матеріальної підтримки Московського археологічного товариства [12].

Як зазначалося вище, основою пам'яткоохоронних заходів, проведених Товариством, були, зокрема, архітектурні обстеження Правобережної України, у тому числі Київщини. Свідчення цього – акти, уключені до звіту за 1912 р., членів КТОПСІМ щодо заповідання руйнівної шкоди лаврським архітектурним спорудам [17]. Їх наявність уважається доказом швидкого реагування на болючі для Товариства питання нищення архітектурних шедеврів. Подібним документом є акт огляду печі в церкві Св. Петра й Павла в Межигір'ї та соборної церкви Межигірського монастиря. Авторами звіту були археолог, член КТОПСІМ О. Ертел й архітектор П. Голандський [18].

Перш ніж розпочати археологічні дослідження, КТОПСІМ у своїх річних звітах указувало на те, які з них передбачено провести в наступні роки. Прикладом є повідомлення про організацію та майбутнє здійснення археологічних розкопок печер на Звіринці (1912–1913 рр.) [1], а згодом – на території Софіївського собору у 1914 р. [11]. Результати такого виду досліджень, зокрема, на Софіївській площі, зафіксовано в протоколі та звіті [11].

Насиченими фактами характеризуються доповідні записки членів Товариства. Важливу інформацію подає одна з них, що належить хранителю музею КТОПСІМ О. Ертелю й з'явилася 31 березня 1912 р. Ідеться про відкриття невідомого та незареєстрованого могильника на хуторі Проневщина поблизу села Жилиани [12]. Інша доповідна записка інформувала про віднайдення старовинної церковної споруди XI ст. Імовірно, це була церква Св. Георгія. Знахідку виявили в 1910 р. під час будівництва в садибі митрополичого дому на розі Стрілецької вулиці та Георгіївського провулку [12].

Накопичення Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва археологічних знахідок на теренах Звіринецьких печер потребувало їх упорядкування, систематизації, аналізу, ознайомлення з ними як науковців, так і широкого загалу шанувальників старовини. Тому закономірно поставало питання про необхідність організації музейного закладу й бібліотеки. Ця проблема висвітлена в протоколах засідань [12]. Болючим при обговоренні справи організації музею був пошук необхідного просторого приміщення з відповідними умовами зберігання. Один із таких документів від 3 березня 1914 р. містить відомості про перенесення музею КТОПСІМ в інше приміщення та надання йому офіційної назви «Музей КТОПСІМ» [12, арк. 184–185]. Оскільки надбання пам'яток старовини й мистецтва вимагало відповідного зберігання, то інформація про розміщення музейних колекцій і бібліотеки в приміщенні Художньо-промислового та наукового музею й інших місцях подана в журналі загальних зборів [16, арк. 23, 31–33].

Дбаючи про поповнення експозицій музею та бібліотеки, Товариство вело листування з регіональними установами й організаціями. Документом, який підтверджує означений факт, виступає витяг із протоколу засідань ради КТОПСІМ, датований травнем 1913 р. Ідеться про отримання для бібліотеки каталогів і перелік описів музеїв та архівів Києва, Кам'янця-Подільського, Житомира, Володимира-Волинського [16, арк. 22].

Збірки 725-го фонду ЦДІАК України містять відомості про зв'язки КТОПСІМ із державними установами, науково-громадськими осередками, окремими особами щодо різних аспектів пам'яткознавчої й пам'яткоохоронної діяльності. Їх також можна простежити за допомогою чи не найголовніших документів Товариства, якими виступають постанови його керівних органів. Так, у постанові ради від 21 грудня 1910 р. зазначається, що 3 грудня 1910 р. на засіданні Товариства заслухано клопотання ради Братства імені князів Острозьких із м. Острога. У ньому голова Братства І. Окойомов проінформував про незадовільний стан веж і самого замку князів Острозьких в Острозі. На адресу КТОПСІМ висловлювалося прохання посприяти у віднайденні необхідних коштів для надання цим спорудам належного вигляду й реставрації другого поверху замку з метою перетворення його в міський музей. Відкриття останнього передбачалося здійснити під час відзначення 300-ліття від дня смерті князя Костянтина Острозького. Музей планувалось організувати як відділення Волинського музею історичних старожитностей. Як запевняв І. Окойомов, підґрунтя для музею вже створено, потрібно лише забезпечити музей власним приміщенням [12].

Значною мірою результативна робота Товариства залежала від плідної співпраці з Археологічною комісією – провідною офіційною установою Російської імперії, якій належало виняткове право надавати дозвіл на здійснення різних наукових розвідок і пам'яткоохоронних заходів. Діловодні документи КТОПСІМ наповнені непоодинокими фактами про контакти з цією загальноросійською організацією щодо нагляду за проведенням будівельних робіт та збереження віднайдених при цьому пам'яток. Так, в одному з протоколів засідань розпорядчого комітету від 9 червня 1914 р. вміщено інформацію про постановку Археологічною комісією питання про встановлення спостереження за спорудженням залізничної сітки Цвітково-Жашків [16, арк. 30–30 зв.].

Крім листів загального характеру, відносини між обома науковими осередками підтримувалися за допомогою письмових клопотань (останні збереглися в папках звітних матеріалів КТОПСІМ). Іншим документом, який слугував підтримці контактів, став надісланий у травні 1912 р. відкритий лист Київському товариству охорони пам'яток старовини й мистецтва від Археологічної комісії про право проведення розкопок у Києві [19]. Оскільки згідно з розпорядженням імператора від 11 березня 1889 р. Археологічній комісії надали виняткове право на проведення та надання дозволів на археологічні розкопки різним установам і громадським організаціям в імперії [9, с. 163], то співпраця Товариства та Археологічної комісії ґрунтувалася й на обміні інформацією пам'яткознавчого змісту. Одним із таких документів став додаток до листа у формі плану археологічних і військово-історичних пошуків Київського відділення Російського воєнно-історичного товариства на 1914 р. [19].

Однією з організацій, із якою Київське товариство охорони пам'яток старовини й мистецтва мало тісні контакти, було Товариство відродження художньої Русі [12, арк. 256]. Із нагоди його офіційного заснування в 1916 р. КТОПСІМ надіслало лист-привітання [16].

Наявні в матеріалах фонду річні звіти про проведену роботу, виклад в окремих протоколах засідань концепцій, ідей, бачення шляхів покращення ситуації в пам'яткоохоронній сфері дали змогу з'ясувати теоретико-методологічні та практичні засади здійснення Товариством поставлених перед

ним завдань. Загалом вони засвідчують, що воно звертало увагу й на теоретичне обґрунтування питань пам'яткознавчої роботи, діяльність створених комісій, участь в археологічних з'їздах тощо. Усе це знайшло своє відображення в зазначених вище архівних джерелах.

Суттєво доповнюють інформацію фонду 725 матеріали, що містяться в низці інших фондів ЦДІАК України. Ними, зокрема, є документи фонду 442 – Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, 1073 – особистий фонд голови розпорядчого комітету КТОПСІМ та активного дослідника пам'яток Волині Мердера Олексія Івановича, 1196 – Київське відділення Російського військово-історичного товариства, 1686 – особистий фонд визначного українського пам'яткознавця, історика, белетриста професора Леонтовича Володимира Григоровича й ін.

До складу архівних збірок означених фондів входять матеріали діловодства офіційних російських державних установ, громадських осередків світського та церковного характеру, наукових товариств, окремих особистостей, причетних до пам'яткознавчого вивчення Правобережної України, збереження її культурної спадщини. Матеріали складаються з рапортів, розпоряджень, протоколів різноманітних засідань, звітів, звернень, листів, анкет й інших документів. Тут наявна інформація про археологічні та археографічні обстеження Правобережної України членами науково-громадських товариств історико-пам'яткознавчого профілю, у тому числі О. Левицьким та О. Мердером. Містяться також документи, які дають змогу прослідкувати зв'язки вчених-істориків із державними установами, громадськими осередками й окремими особами щодо різних аспектів пам'яткознавчої діяльності, внесок члена КТОПСІМ, волинського єпархіального архітектора В. Леонтовича в збереження архітектурних пам'яток Волині за допомогою здійснення реставраційних робіт.

Із документів фонду 442 використано звіт про діяльність Луцького Хрестовоздвиженського православного церковного братства початку ХХ ст. Його зміст засвідчує підтримку Київським товариством охорони пам'яток старовини й мистецтва функціонування та пам'яткознавчої діяльності цієї установи [10]. Документація Київського відділу Російського військово-історичного товариства дає змогу простежити участь відомого дослідника пам'яток воєнної історії, діяча пам'яткоохоронного руху в Україні Б. Стеллецького, який одночасно був членом КТОПСІМ, в описі та вивченні давніх оборонних укріплень м. Дубно [20].

Матеріали з особистих фондів О. Мердера та В. Леонтовича розкривають їх взаємини з тогочасними діячами пам'яткоохоронного руху, зусилля щодо збереження архітектурних пам'яток Луцька й Острога.

Певний масив фактологічного матеріалу про зв'язки КТОПСІМ і громадських діячів, наукових товариств Волинського краю подають документи Державного архіву Волинської області [3; 4], Волинського краєзнавчого музею [1] та Луцького державного історико-архітектурного заповідника «Старе місто» [7]. Особливо слід виокремити матеріали з теми, які зберігаються в Державному архіві Волинської області. Їх специфікою є те, що вони містяться в справах, які виходять за хронологічні межі дослідження. Тут ідеться про заходи стосовно збереження укріплень Луцького замку; вони датуються 1910–1911 рр. і пов'язані з ім'ям місцевого архітектора К. Іваницького – члена КТОПСІМ.

Щодо опублікованих джерел, які містяться у фондах ЦДІАК України, інших архівних установ, музеїв, заповідників й ін., то вони висвітлюють основні напрями пам'яткоохоронної роботи КТОПСІМ та низки інших науково-громадських організацій, відображають організаційні форми й методи цієї праці. Тут подається зміст доповідей і повідомлень, що зачитувалися на засіданнях різних товариств, бачення тогочасних політичних та культурно-духовних процесів очима їх безпосередніх учасників.

Зокрема, важливе значення для відтворення пам'яткознавчої діяльності КТОПСІМ упродовж 1910–1914 рр. мають публікації у «Военно-историческом вестнике» – друкованому органі Київського відділу Російського військово-історичного товариства. Їх зміст складають доповіді та праці членів обох товариств із різних проблем пам'яткоохоронної роботи. Така особливість зумовлювалася тим, що Київський відділ Російського військово-історичного товариства та КТОПСІМ нерідко проводили спільні пошуки й дослідження об'єктів культурної спадщини Правобережної України. Окрім того, чимало провідних київських науковців, деякі члени місцевих громадських краєзнавчих осередків перебували одночасно в складі обох товариств. Тому закономірно, що у вищезгаданому часописі з'являлися публікації стосовно як підсумків спільних пам'яткознавчих пошуків Київського відділу Російського військово-історичного товариства й Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, так і окремих напрацювань членів останнього.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, охарактеризована сукупність архівних документів є досить репрезентативною для вивчення діяльності Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Ще раз варто підкреслити, що основним зосередженням архівної інформації про пам'яткознавчу й пам'яткоохоронну діяльність КТОПСІМ є документи, зібрані в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ. Зміст та результати роботи Товариства відбиті в протоколах засідань, журналах і постановах загальних зборів ради та розпорядчого комітету, письмових клопотаннях перед державними органами влади, різних зверненнях до місцевого населення, анкетах, які готувалися з метою виявлення й реставрації пам'яток старовини та мистецтва, інших джерельних матеріалах.

За їх допомогою в подальшому можна з'ясувати низку аспектів функціонування Товариства, які ще недостатньо вивчені. До них належать питання нерівномірного поширення пам'яткоохоронних заходів КТОПСІМ на губернії Правобережної України, участі в його роботі членів із Волині та Поділля, особливостей відносин і співпраці із загальноросійськими пам'яткознавчими структурами. Уточнення потребують такі аспекти, як чітке визначення видів та типів пам'яток, вивченням і збереженням яких займалося Товариство. Ґрунтовнішого аналізу вимагає матеріал, який стосується участі КТОПСІМ в обговоренні загальноросійських законодавчих актів з охорони пам'яток, теоретико-методологічних засад його діяльності, використання пам'яткознавчого й музеєзнавчого інструментарію в роботі Товариства.

Розв'язанню поставлених завдань під час вивчення діяльності Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва слугуватиме залучення відомостей, що містяться в публікаціях документів і матеріалів, працях учасників пам'яткознавчої й пам'яткоохоронної діяльності – членів КТОПСІМ, тогочасній періодиці, спогадах. І, звичайно. Неодмінною умовою продовження роботи над проблематикою функціонування Товариства залишається подальший пошук ще не виявлених джерел в архівних збірках України та за її межами.

Джерела та література

1. Волинський краєзнавчий музей, Архів братства імені Князей Острожських 1913 и 1914 гг., по м. февраль. – Часть IV // Колекція документальних фондів, № 561, арк. 1–143.
2. Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.) : монографія. / Світлана Віталіївна Гаврилюк. – Вид. 2-ге, доповн. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 536 с.
3. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. 3, оп. 1, спр. 1599, 33 арк.
4. Держархів Волинської обл., ф. 158, оп. 1, спр. 49, 239 арк.
5. Качковська Л. Збереження архівної спадщини й архітектурних реліквій Правобережної України Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва / Леся Качковська // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки : Історичні науки. – 2014. – Вип. 7. – С. 147–152.
6. Ковпаненко Н. Г. Архітектурно-мистецька спадщина Наддніпрянської України у вітчизняних історичних дослідженнях (кінець XIX – початок XX ст.) / Наталя Ковпаненко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – 309 с.
7. Луцький державний історико-архітектурний заповідник «Старе місто», Пам'ятка архітектури Луцький замок. В. Малевська, № 135, 1982, арк. 1–12.
8. Федорова Л. Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 18701910-і рр. / Л. Д. Федорова. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – 373 с.
9. Федорова Л. Д. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України / Л. Д. Федорова. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 296 с.
10. Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 667, спр. 5, 9 арк.
11. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 2, 109 арк.
12. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 3, 294 арк.
13. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 6, 159 арк.
14. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 8, 54 арк.
15. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 10, 66 арк.
16. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 23, 57 арк.
17. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 25, 27 арк.

18. ЦДАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 32, 6 арк.
19. ЦДАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 43, 5 арк.
20. ЦДАК України, ф. 1196, оп. 1, спр. 66, 29 арк.

Качковская Леся **Архивные документы как источник к изучению деятельности Киевского общества по охране памятников старины и искусства.** В статье рассмотрено содержание архивных документов, в первую очередь из фондов Центрального государственного исторического архива Украины, г. Киев, которые касаются деятельности Киевского общества охраны памятников старины и искусства. Главное внимание обращено на делопроизводственную документацию Общества, связанную с выявлением и сохранением культурного наследия Правобережной Украины. Теоретические наработки КООПСИИ дополнялись наличием таких практических принципов работы, как получение широких материальных полномочий для проведения памятникоохранительных мероприятий, возможность и желание популяризировать их ради отыскания и сохранения движимых и недвижимых достопримечательностей, др.

Ключевые слова: Киевское общество охраны памятников старины и искусства, культурное наследие, архивные документы, памятник старины.

Kachkovska Lesya. The Archived Documents as Source of the Study of Kyiv Society for the Protection of the Artifacts of Antiquities and Arts. The the article deals with archival documents taken from the Central State Historical Archive of Ukraine in Kiyv that describe the activity of Kyiv Society for the Protection of the Artifacts of Antiquities. the researcher focuses attention on the paper work activity of the society that deals with the presentation and preservation of the cultural heriyage on of the Pravoberezhna Ukrayina.

Key words: Kyiv Society for the Protection of the Artifacts of Antiquities, cultural heritage, archival documents.

Стаття надійшла до редколегії
22.09.2014 р.

УДК 930.1(47+57)

Пауліна Леснича

Поняття «повсякденність» у пострадянській історіографії

Проаналізовано різні підходи до проблеми дефініції поняття «повсякденність» у пострадянській історіографії. Зроблено спробу виокремити основні риси щодо його змістового наповнення в теоретико-методологічному доробку українських, російських та білоруських учених.

Ключові слова: поняття «повсякденність», історія повсякденності, методологія дослідження, пострадянська історіографія.

Постановка наукової проблеми та її значення. До кола наукових зацікавлень учених у другій половині ХХ століття увійшла низка нових тем, серед яких і щоденне життя пересічної людини у всіх його вимірах. Цей напрям наукової рефлексії отримав назву «історія повсякденності». Він активно розвивається не лише в західній, а й у пострадянській історіографії.

Незважаючи на наявність великої кількості праць, автори яких досліджують зазначену проблематику в різні історичні періоди, актуальним залишається визначення самого поняття «повсякденність». Здавалося б, його зміст не потребує особливого роз'яснення, оскільки є абсолютно зрозумілим для кожного: повсякденність – це життя загалом, усе те, що складає буття кожного з нас. Проте саме тут виникає основна методологічна проблема. Вона постає перед кожним дослідником історії повсякденності: що є предметом дослідження. Це знову повертає нас до необхідності пошуку прийнятної дефініції цього поняття.

На сьогодні не існує чіткого визначення повсякденності. Є поліфонія в підходах до її трактування, що яскраво відобразилося в появі значної кількості теоретико-методологічних та історико-дослідницьких праць із зазначеної тематики.

Варто вказати, що розробкою проблеми змісту поняття «повсякденність» займаються не лише фахові історики, а й філософи, соціологи, культурологи, але й серед них немає усталеного підходу до

визначення змісту повсякденності. Усі ці напрацювання дали вагомий поштовх до розуміння історії повсякденності як окремого напрямку наукових досліджень.

Мета статті – аналіз ґрунтовних визначень поняття «повсякденність» та спроба узагальнити підходи до осмислення цього терміна сучасними українськими, російськими й білоруськими істориками.

Аналіз дослідження цієї проблеми. За останні роки з'явилася низка історіографічних праць, автори яких ставлять собі за мету узагальнити теоретичний доробок попередників і знайти певний консенсус у визначенні поняття «повсякденність». Суттєва фактологічна робота проведена українським істориком Ольгою Колястрок у процесі підготовки теоретичної частини колективної монографії «Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)». Дослідниця проаналізувала не лише власне історичні трактування зазначеної дефініції, а й здійснила комплексний аналіз підходів до визначення повсякдення в сучасних термінологічних і тлумачних словниках, а також соціологами й культурологами [10, с. 8–17].

Серед останніх ґрунтовних праць щодо зазначеної тематики, хоч і в локальному вимірі, слід відзначити статтю Володимира Алькова «Повсякдення: проблема дефініції та предмету на локальному рівні». Автор наголошує на необхідності чіткого уявлення про предмет дослідження історії повсякденності чи, принаймні, чіткої дефініції, «чого якраз і бракує» [2, с. 98].

До цього ж висновку прийшла й відома російська дослідниця Наталія Пушкарьова, яка зазначає, що, незважаючи на активні дискусії навколо історії повсякдення, «дослідники не дійшли до єдиної думки, що розуміти під цим терміном. Тим не менш [...] сучасні вчені Росії продовжують використовувати “повсякденність” як поняття зі стійким та всім зрозумілим змістом» [15]. У низці наукових статей вона не лише робить спробу систематизувати вже наявні підходи до розв'язання цієї проблеми, а й аналізує питання співвідношення історичної повсякденності та побуту як основної категорії етнології [14; 16].

У сучасній білоруській історіографії, за словами Олени Смирнової, тривалий час повсякденне життя не належало до пріоритетних тем, а історія побуту й матеріальна культура (житло, їжа, одяг тощо) були вотчиною етнографії. Але вже сьогодні, як наголошує дослідниця, повсякдення стало галуззю наукових досліджень «спеціалістів майже всього кола історичних, соціальних та гуманітарних дисциплін» [18, с. 253].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Важливим етапом у процесі утвердження тематики повсякдення в колі наукових зацікавлень українських істориків стало започаткування Інститутом історії України у 2010 р. серії монографічних видань за назвою «3 історії повсякденного життя в Україні». Першою працею цієї серії стала колективна монографія «Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)». Два розділи цього дослідження стосуються теоретико-методологічної та історіографічної проблем вивчення повсякденного життя. У вступі читаємо, що «без вивчення механізмів щоденного буття людини неможливе адекватне розуміння не тільки її приватної сфери, а й суспільного життя в цілому. Суспільство – це не просто сукупність індивідів, груп чи верств, це система загальноприйнятих ними стосунків, вироблення яких, хоч і відбувається на індивідуальному рівні, передбачає суспільну адаптацію з урахуванням державної політики й ідеології, національно-культурних традицій, а також щоденних життєвих практик» [12, с. 7].

О. Колястрок, автор розділу «Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя», зауважує, що повсякденність «поєднує в одне ціле різні прояви життєдіяльності людини: приватне життя з публічним, утилітарно-прагматичні дії з ідейними та морально-етичними виборами, побутові аспекти життя з трудовою діяльністю, групові й вікові інтереси із загальносуспільними, локальні дії вписує в загальнодержавні, буденні настрої трансформує в ментальні характеристики тощо» [10, с. 7]. Як висновок, дослідниця наголошує, що повсякдення є продуктом тривалого історичного розвитку, воно складається природним шляхом відбору найбільш прийнятних норм, правил, звичок, традицій та предметно-речового забезпечення. Навіть за найрадикальніших суспільно-політичних (революція, війна) чи природних катаклізмів (повінь, землетрус) повсякдення не може кардинально змінитися за короткий час. Повсякденність має виражений інерційний характер, найменше вона підвладна корекції згори, розпорядчим директивам і наказам. Усталена, нормативна повсякденність у переломні чи кризові часи набуває ознак екстраординарності й екстремальності. Характер повсякденності залежить від історично опанованого людиною простору, рівня її потреб і можливостей; він

визначається культурними обмеженнями певної соціальної верстви, культурними практиками тієї чи іншої епохи [10, с. 15].

Окремо варто виділити теоретичні напрацювання Олександра Удода. Дослідник наголошує, що «історія повсякденності – це людинознавча історія» [20], актуальність якої зумовлена кількома групами факторів (методологічна, світоглядна та політична актуальність). Щодо власне дефініції поняття «повсякденність», то вчений зазначає, що «це не тільки житлово-побутові умови, це психологізація побуту, дослідження ставлення людини до держави, суспільства, пануючої системи цінностей через призму щоденного сприйняття свого існування» [21, с. 386].

Оксана Прохоренко, розглядаючи зазначену проблему в процесі підготовки дисертаційного дослідження, зауважує, що «повсякденність – це щоденне життя людини, як індивідуума, ставлення її до побутових проблем, влади, держави та суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя» [13, с. 187–188].

У дослідженнях Олександра Лисенка до предмету історії повсякденності віднесено морально-психологічний стан, переживання й уявлення людей, емоційні реакції, еволюцію виняткового у «винятково нормативне», а потім – у розповсюджене. Вивчається не лише побутова, а й виробнича сфера та простежуються мотиваційні чинники праці, умови й обставини, що супроводжують трудову діяльність, відносини між працюючими (у тому числі конфліктні). Він зауважив, що важливим сегментом є гендерна сфера, стосунки в сім'ї, проблеми відносин між представниками різних вікових груп («конфлікт поколінь»), а також девіантна поведінка окремих членів суспільства, мотивація вчинків маргінальних осіб, стосунки в кримінальному середовищі, яке живе за власними установками та правилами [11, с. 15 – 16].

Російські вчені також займаються теоретичною розробкою зазначеної проблеми. Так, Ірина Свінцова наголошує, що вивчення повсякденного життя це – «спроба знайти інший вхід в історію [...]» [17], а власне повсякденність настільки різноманітна у своїх проявах, що в одному визначенні їх виразити складно; це саме життя індивіда, «вплив його на суспільний устрій держави» [17].

За словами Н. Пушкарьової, історія повсякденності – це нова галузь знань, «предметом якої є сфера людської щоденності в численних історико-культурних, політико-подієвих, етнічних та конфесійних контекстах» [14, с. 21]. Дослідниця зазначає, що в центрі уваги історика повсякденності – завжди не лише та не просто побут, а життєві проблеми та їх осмислення тими, хто живе поряд чи жив до нас. Протиріччя й сумніви, способи їх вирішення, намагання сказати своє слово чи заявити про свою несхожість, опосередковані тривіальністю життя (від ландшафту до розпорядку дня, від моделі відносин із родичами до уявлень про звичне чи виключне в сексуальній сфері) – усе це, як зауважує Н. Пушкарьова, і визначає коло інтересів саме дослідника щоденного життя [14, с. 28]. Вона наголошує, що в методологічній основі історії повсякденності лежить «комплексне дослідження повторювального, «нормального» та звичного», того, що «конструює стиль та спосіб життя в представників різних соціальних верств, включно з емоційними реакціями на життєві події та мотивами поведінки» [14, с. 21–22]. В іншій статті дослідниця додає, що поняття «повсякденність» досить широке, та «включає в себе і побут, і подієвість, і приватне життя людей, у тому числі їх емоційне ставлення до подій і явищ» [16, с. 360].

Дещо схожий підхід до розв'язання зазначеної проблеми має й білоруський історик Ольга Бригадіна. Вона, аналізуючи теоретичні напрацювання попередників, уважає, що предметом повсякдення є реконструкція історичного досвіду та способу життя людей, що передбачає «аналіз «базових потреб людини» в історико-культурних, політико-подієвих, етнічних, конфесійних й інших контекстах; шляхів пристосування («стратегій виживання та просування») до подій навколишнього світу; поведінки й відносин у процесі трудової діяльності» [5, с. 213].

На думку ще однієї російської дослідниці Марії Жулевої, повсякденність охоплює все те, із чого складається життя людини: її становище, потреби та можливості їх задоволення. До предмету вивчення науковець відносить також відносини, вчинки, ідеали, звичаї й традиції, ціннісні орієнтири, які регулюють поведінку людей, індивідуальну та колективну практику, форми спілкування. Вона ж зазначає, що поняття та явище повсякденності стосується також «ментальних стереотипів», тобто думок, переживань, ідеалів, норм, звичок тощо [8, с. 5].

Окремої уваги заслуговує колективне дослідження Наталії Вамбольдт та Марії Шубіної. Автори роблять висновки, що «повсякдення – це світ усіх людей, у якому досліджено не лише матеріальну культуру, харчування, житло, одяг, а й повсякденну поведінку, мислення та переживання» [6, с. 97].

Децо інше трактування цього поняття подає Альфія Татаркіна. Вона, за традицією соціологів, стверджує, що «повсякденність – це насамперед рутинний, неусвідомлений світ, який протиставляється дозвіллю та святу (повсякдення – будні), миттєвостям гострої психологічної напруги (повсякдення – звичайне життя)» [19, с. 72].

Кардинально протилежний погляд на розв'язання проблеми визначення основних характеристик предмету дослідження історії повсякденності має український історик Тетяна Заболотна. Вона наголошує, що основна мета дослідника – «з'ясувати вплив різноманітних неочікуваних подій на зміни в приватному, побутовому житті та відтворити багатоманіття індивідуальних реакцій на перебіг політичних подій; центром аналізу стає мінливе життя людини з її щоденними турботами» [9, с. 39].

Відсутність предметного обмеження поняття «повсякденність» в історіографії породила спроби класифікувати основні його феномени за певними узагальнюючими аспектами. Наприклад, Олеся Гончарова виділяє два основних аспекти в його дефініції: об'єктивний бік поняття охоплює різні явища, процеси, події економічного, соціального, культурного життя людини, які щоденно повторюються: умови життя, робота, відпочинок, спілкування, розваги, матеріальні та духовні потреби, – а також їх задоволення, традиції, звичаї тощо; суб'єктивний (психологічний) бік повсякденності включає емоційну реакцію на цей повтор і його оцінку [7, с. 13].

Олена Баннікова указує, що обставини, які визначають повсякденне існування, можна поділити на природні (середовище проживання звичайної людини, речі «навколо» та «для» неї, культура харчування, способи підтримки здоров'я); соціальні (професійна діяльність, суспільні (у тому числі, сімейні) комунікації, девіантна поведінка); ментальні (загальна культура, ціннісні уявлення, гендерні й вікові установки). Вона також вважає, що до повсякденності належать соціальні явища та індивідуальні стани, що «не належать до явищ одиничних, незвичних чи харизматичних» [3].

Варто також указати, що проблема відсутності загального визначення поняття «повсякденність» привела до спроб виділити окремі напрями дослідження, які обмежують об'єкт на локальному рівні. Так, у розумінні Діани Аверіної-Лугової, «міська повсякденність – це взаємодія між предметно-просторовим оточенням і міським населенням, спрямована на задоволення матеріальних та духовних людських потреб» [1, с. 62].

На думку В. Алькова, «найбільш адекватною дефініцією для повсякдення на локальному рівні є повторювана взаємодія між предметно-просторовим оточенням і місцевим населенням, спрямована на задоволення матеріальних та духовних потреб, реальність в інтерпретації безпосередніх учасників» [2, с. 100].

Також слід зауважити, що входження до методологічного поля історичної науки історії повсякденності сприяло виокремленню категорії «повсякдення», як власне історичного поняття зі сфери соціології. Наприклад, Михайло Бойченко, автор тлумачної статті «Повсякденність історична», у спеціальному термінологічно-понятійному довіднику «Історична наука» подає таке її визначення: «Це соціально-філософський термін, що означає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, у процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане (через предмети культури) спілкування людей. Повсякденність – царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний, комунікативний світ, а сама повсякденність постає як специфічна форма соціалізації людини» [4, с. 291–292].

Висновки й перспективи подальших досліджень. На сьогодні не існує єдиного підходу до визначення змісту поняття «повсякденність», та саме це відкриває можливість для творчого пошуку досліднику щоденного життя та дає змогу збагати не лише світову, а й вітчизняну історіографію комплексом якісно нових робіт як із методології історії, так і з власне історичних досліджень.

Загальноприйнятого трактування поняття «повсякденність» як предмету історичного дослідження наразі немає. Учені, аналізуючи його змістове наповнення, намагаються узагальнити весь комплекс питань, які б якнайповніше відображали суть щоденного життя пересічної людини. Спільним для більшості теоретичних напрацювань є звернення до побуту як основи повсякденності.

Усі дефініції можна умовно поділити на три групи: повсякденність розглядається як антитеза святковості (А. Татаркіна); повсякденність як поєднання побутових і ментальних характеристик щоденного життя (О. Удод, Н. Пушкарьова); визначення повсякденності через психоментальні характеристики індивіда та суспільства (О. Лисенко). Також наявні спроби класифікувати предмет дослідження за певними узагальнюючими аспектами (О. Баннікова).

Історія повсякденності як напрям історичної науки вже міцно утвердилася в колі наукових зацікавлень сучасних учених, а теоретико-методологічною розробкою зазначеної проблеми займається значна кількість провідних науковців і в Україні.

Джерела та література

1. Аверіна-Лугова Д. Міждисциплінарні зв'язки історії міської повсякденності / Д. Аверіна-Лугова // Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф. (Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.). – Переяслав-Хмельницький : [б. в], 2010. – С. 62–64.
2. Альков В. А. Повсякдення: проблема дефініції та предмету на локальному рівні / В. А. Альков // Гуржійські історичні читання : зб. наук. пр. / ред. кол. В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. – Вип. 7. – С. 98–101.
3. Банникова Е. В. Повседневность как объект исторического исследования / Е. В. Банникова // Современные исследования социальных проблем, 2011. – № 3 [Электронный ресурс] – Режим доступа : URL : <http://sisp.nkras.ru/issues/2011/3/bannikova.pdf>
4. Бойченко М. Повсякденність історична / М. Бойченко // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : [навч. посіб.] / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. – К. : Вища шк., 2002. – 430 с. – С. 291–292.
5. Бригадина О. В. Парадигма повседневности в ранней советской истории (1917 – начало 1920-х гг.): проблемное поле исследований / О. В. Бригадина // Российские и славянские исследование : науч. сб. – Вып. 6 / редкол. : А. П. Сальков, О. А. Яновский (отв. ред.) и [др.] – Минск : БГУ, 2011. – С. 212–222.
6. Вамбольдт Н. Повседневность в истории / Н. Вамбольдт, М. Шубина // Гуманитарные исследования : ежегодник. – Вып. 11 : Межвузовский сб. науч. тр. – Омск : Изд-во ОмГТУ, 2006. – С. 92–99.
7. Гончарова О. Повседневная жизнь провинциального российского города на рубеже XIX – XX вв. (на материалах Нижнего Поволжья) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / О. Гончарова. – Астрахань, 2007. – 21 с.
8. Жулева М. С. История повседневности жителей г. Кургана в 1929–1941 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук / М. С. Жулева. – Курган, 2004. – 24 с.
9. Заболотна Т. Історія повсякденності – «панацея від усіх хвороб» чи пастка для історика? / Т. Заболотна // Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф. (Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.). – Переяслав-Хмельницький : [б. в], 2010. – С. 38–43.
10. Коляструк О. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя / О. Коляструк // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : кол. моногр. / відп. ред. С. В. Кульчицький : у 2 ч. – Ч. 1. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – 445 с. – С. 5–46.
11. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) / О. Лисенко // Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф. (Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.). – Переяслав-Хмельницький : [б. в], 2010. –
12. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : кол. моногр. / відп. ред. С. В. Кульчицький : у 2 ч. – Ч. 1. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – 445 с.; Ч. 2. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – 382 с.
13. Прохоренко О. Характерні риси та особливості повсякденного життя науково-педагогічної інтелігенції 40-х–50-х рр. XX ст. / О. Прохоренко // Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф. (Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.). – Переяслав-Хмельницький : [б. в], 2010. – С. 187–189.
14. Пушкарева Н. Л. «История повседневности» и этнографическое исследование быта: расхождения и пересечения / Н. Л. Пушкарева // Glasnik Etnografskoga instituta SAN. – Beograd, 2005. – № NLIII. – З. 21–34.
15. Пушкарева Н. Л. «История повседневности» как направление исторических исследований / Н. Л. Пушкарева // Сетевое издание Центра исследований и аналитики Фонда исторической перспективы «Перспективы» [Электронный ресурс] – Режим доступа : URL : http://www.perspektivy.info/history/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskijh_issledovanij_2010-03-16.htm
16. Пушкарева Н. Л. Повседневная жизнь в России: междисциплинарный подход. 13–15 мая 2010 г., Блумингтон (Штат Индиана), США / Н. Л. Пушкарева // Социальная история : ежегодник. 2010. / отв. ред. Н. Л. Пушкарева. – СПб. : Алетей, 2011. – 408 с. – С. 359–368.
17. Свинцова И. Городская повседневность в оценках российских исследователей / И. Свинцова // Вестник КарГУ, 2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL : <http://articlekz.com/article/4994>
18. Смирнова Е. Д. Методы и подходы к исследованию повседневной жизни Средневековья / Е. Д. Смирнова // XXI век: актуальные проблемы исторической науки : материалы междунар. науч. конф., посвящ. 70-летию ист. фак. БГУ. Минск, 15–16 апр. 2004 г. / ред. кол. : В. Н. Сидоровцов (отв. ред.) и др. – Минск : БГУ, 2004. – С. 252–253.

19. Татаркина А. Р. Теоретические основы изучения проблемы повседневности (региональный аспект) / А. Р. Татаркина // Мир культуры, науки, образования, 2007. – Вып. 1. – С. 72–75.
20. Удод О. А. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) / О. А. Удод [Електронний ресурс] – Режим доступу : URL : <http://www.novadoba.org.ua/ukr/node/58>
21. Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії / О. Удод // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – 2006. – Вип. 15. – С. 384–391.

Лесничая Паулина. Понятие «повседневность» в постсоветской историографии. Исследование посвящено проблеме анализа разных подходов к дефиниции понятия «повседневность», а также вопросу смыслового наполнения предмета истории повседневности – относительно нового направления современной исторической науки. Проанализированы основные теоретико-методологические работы по указанной тематике украинских, российских и белорусских ученых. Сделана попытка обобщить подходы к определению повседневности как предмета исследовательских изысканий историка. Большинство исследований рассматривает быт как основу повседневности. Выделены основные группы дефиниций, которые структурированы в зависимости от акцентирования внимания на бытовых и/или психоментальных характеристиках ежедневности. Также выделены работы, в которых предметом исследования истории повседневности являются основные аспекты жизни общества.

Ключевые слова: понятие «повседневность», история повседневности, методология исследования, постсоветская историография.

Lesnychyha Paulina. The Concept «the Everyday Life» in Postsoviet Historiography. The research is devoted to the problem of analysis different approaches to the concept «the everyday life» and to the issue of the subject of study of the everyday life history, a new area of historical scholarship. The article gives an analysis of basic theoretical and methodological researches of Ukrainian, Russian and Belarusian scientists. It was attempted to summarize these approaches to the subject of study of the concept «the everyday life». The basic concept of all these research is the way of life. The main groups were determined by author given the degree of emphasis on household or / and on mental and emotional state of person and society in the daily life.

Key words: the concept «the everyday life», the everyday life history, the research methodology, postsoviet historiography.

Стаття надійшла до редколегії
22.12.2014 р.

УДК 930(470+571)

Катерина Яремко

Політична поліція Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в сучасній російській історіографії

Проаналізовано вивчення в сучасній російській історіографії політичної поліції Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. (створення, структуру, основні напрями та методи роботи). Розкрито передумови виникнення нового етапу в російській історіографії, його основні особливості. Висвітлено результати досліджень органів політичного розшуку в локальному вимірі, їхні основні риси.

Ключові слова: Російська імперія, політична поліція, сучасна російська історіографія, Охоронне відділення, Департамент поліції.

Постановка наукової проблеми та її значення. Вивчення досвіду боротьби держави за збереження політичного ладу та створення умов для посилення влади окремих осіб було актуальним, мабуть, у всі часи. Гостра необхідність у дослідженні цієї тематики виникла зараз – в умовах складної політичної ситуації в країнах пострадянського простору. Закономірно виникає питання: чи не успадкували методи своєї роботи сучасні органи державного примусу у своїх попередників, як саме їхня діяльність впливає на ситуацію в країнах та життя мирних громадян. Дати відповідь на це

складне питання може лише дослідження органів влади, на які покладено функції політичної поліції в минулому. Саме тому ця тема не могла залишитися поза увагою як вітчизняних, так і зарубіжних істориків.

Мета статті – показати, які проблеми з історії політичної поліції Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. є предметом вивчення російської історіографії на нинішньому етапі її розвитку.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Сучасна російська історіографія – короткий, але дуже цікавий період вивчення політичної поліції. Є низка рис, які кардинально відрізняють його від попередніх. Серед них можна вказати на зміну історичних умов, розширення доступу до архівних документів, появу дослідників, котрі змінили сам погляд на органи політичної поліції.

У зв'язку із закритістю теми й фактичною відсутністю праць з історії політичної поліції тривалий час як дослідники, так і працівники органів правопорядку Радянського Союзу не могли розібратись у складній історії створення та діяльності органів політичної поліції Російської імперії. Можливо, це було пов'язано також із тим, що фактично всі органи політичного розшуку тоді називали одним словом «охранка». Тема стосувалося переліку «заборонених», тому обговорення та захист кандидатських робіт, присвячених їй, відбувалися на закритих дисертаційних радах в Академії Міністерства внутрішніх справ, а також Комітету державної безпеки СРСР [13, с. 43].

Наприкінці 1980-х рр. у російській історіографії не лише з'явилися праці, якими започатковано нове бачення органів примусу Російської імперії, а й зроблено цю тему доступною для вивчення.

Дослідження історії політичної поліції самодержавства в нових суспільно-політичних умовах ініціював Микола Єрошкін, котрий запропонував розробляти цю тему в дисертаційних роботах своїх аспірантів. Із часом виникла ціла історична школа, представники якої ще й сьогодні активно продовжують працювати над проблемами, запропонованими їхнім науковим керівником, розширюючи територіальні та хронологічні межі своїх досліджень. Першими з цієї школи «пробивати» доступ до вивчення історії політичного розшуку царської Росії почали Леонід Тютюнник [27], Зінаїда Перегудова [19] й Олександр Миролюбов [17]. Саме завдяки роботам цих науковців тема почала вважатися «нормальною» – стало зрозуміло, що без її розробки неможливо говорити ні про революційний, ні про студентський, ліберальний чи робітничий рухи в XIX – на початку XX ст. в імперській Росії [12, с. 45].

Чи не найважливіший внесок у розробку історії політичної поліції Російської імперії зробила саме Зінаїда Перегудова, яка розкрила проблему в ґрунтовній монографії [20], а також була автором декількох розділів колективної роботи за загальною редакцією Владлена Измозіка [8, с. 278–333, 394–408, 456–474]. Вона досліджувала історію Департаменту поліції та його Особливого відділу, починаючи з реорганізації політичної поліції, проведеної Михайлом Лоріс-Меліковим у серпні 1880 р., коли ліквідували Третє відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії та створили Департамент поліції, і закінчуючи їх ліквідацією в березні 1917 р. У своїх роботах З. Перегудова використала фонди Департаменту поліції й штабу Окремого корпусу жандармів, матеріали, які зберігаються в Державному архіві Російської Федерації, та документи, опубліковані в різний час у вітчизняних і закордонних виданнях. Науковець розкрила тему в «чистому вигляді», тобто майже повністю абстрагуючись від суспільно-політичного контексту, у якому органам політичного розшуку доводилося діяти [20, с. 4]. Дослідниця висвітлила структуру, функції органів політичного розшуку, зміни, яких вони зазнавали, а також основні напрями їхньої діяльності. Вона прослідкувала еволюцію Департаменту поліції, його складових частин і підрозділів; розглянула в логічній послідовності етапи становлення центральних та місцевих органів політичного розшуку, визначила функції кожного з них на зазначеному часовому відрізку з урахуванням змін у керівному складі Департаменту поліції.

Історик висловила думку про соціальну обумовленість існування політичної поліції. Вона пояснила необхідність реорганізації органів політичного розшуку в другій половині XIX ст. їхньою неможливістю впоратися зі складними соціально-політичними умовами, що виникли внаслідок появи організації «Народна воля» та різкого збільшення кількості терористичних актів, спрямованих на особу імператора [8, с. 279]. Після детальної перевірки Третього відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії комісією на чолі із сенатором, членом Верховної розпорядчої комісії Іваном Шамшином і виявлення численних зловживань та порушень 6 серпня 1880 р. Олек-

сандр II підписав указ про припинення діяльності Третього відділення. Цим же указом усі його функції передавалися новоутвореному в Міністерстві внутрішніх справ Департаменту державної поліції, який після численних реформ отримав назву Департаменту поліції. Такі радикальні зміни дослідниця розглядає як закономірні й, до певної міри, прогнозовані.

Історію спецслужб Російської імперії продовжив вивчати Володимир Жухрай, який погодився з думкою З. Перегудової щодо соціальної обумовленості створення органів політичної поліції [9]. Автор, побудувавши свою працю за історичним та хронологічним принципами, використав для її написання матеріали архівів охоронного відділення. Він зосередився на проблемах підбору кадрів для політичної поліції, їх підготовці, основних методах роботи. Історик звернув увагу на політичні злочини, які розслідувалися спецслужбами, а також учинялися її співробітниками. Багато уваги він приділив провокаторству й прийшов до висновку, що якби спецслужби Російської імперії заарештували всіх своїх агентів, які були провокаторами в рядах революціонерів, революцію робити було б просто нікому.

Одним із перших у сучасній російській історіографії Фелікс Лур'є зробив спробу вивчити історію політичної поліції, починаючи від часу появи цього інституту на російських землях [14; 15]. На відміну від В. Жухрая, Ф. Лур'є не вважав методи роботи представників органів політичної поліції статичними та незмінними, проте він підтримав думку колеги про провокаторство як найдієвіший із них. На думку дослідника, місце й склад політичного розшуку в кримінальному процесі змінювались із плином часу: вони залежали від форм та масовості революційного руху. На відміну від загального кримінального розшуку політичний уключав заходи щодо попередження протиурядових виступів. Система політичного розшуку не тільки переслідувала за невчинені злочини, але й створювала їх штучно, щоб показати необхідність свого існування та високий рівень власної компетентності. Для цього й існував, на думку історика, інститут поліцейської політичної провокації, підтримуваний верховною владою імперії, яка з її допомогою намагалася попередити революцію. Проте співробітники політичного розшуку перетворили провокацію на засіб досягнення особистих корисливих цілей, у вигідне комерційне підприємство. Не займаючись сповна боротьбою з революційним рухом, вони істотно сприяли його посиленню та тим самим прискорили наближення падіння імператорської влади [14, с. 11].

Роль окремих представників органів державного примусу розкрита в дослідженні Чарльза Чууда та Сергія Степанова [25]. Для своєї праці автори використали широку джерельну базу: фонди Департаменту поліції, Московського охоронного відділення, Надзвичайної слідчої комісії Тимчасового уряду, Державного архіву Російської Федерації, а також документи Гуверівського інституту в Стенфорді (США), Нью-Йоркської публічної бібліотеки та Єльського університету. Історики акцентували увагу на вивченні професійних та особистих стосунків працівників політичного розшуку, що дало змогу зрозуміти внутрішню будову цього інституту влади. Вони висловили думку, що залежно від керівника того чи іншого органу державного примусу політичний розшук набував певних, властивих лише цьому періоду рис. Дослідники прийшли до висновку, що серед численних методів діяльності перевагу надавали використанню мережі секретних агентів, за допомогою яких виявляли та знешкоджували ворогів державного ладу [25, с. 5].

Активно розробляти напрями діяльності політичного розшуку продовжив Петро Кошель, який зробив огляд історії органів російської політичної поліції, починаючи від Приказу таємних справ за царювання Олексія Михайловича й завершуючи діяльністю Комітету державної безпеки [10]. На думку автора, методи кримінального розшуку були схожими в усі часи, натомість методи політичного розшуку мали широкий діапазон, саме тому їх потрібно досліджувати детальніше [10, с. 6]. Дослідник зосередився на аналізі таких напрямів діяльності органів політичного розшуку, як де-конспірація революційних організацій, присікання підготовлених ними виступів (убивств, експропріацій, антиурядових агітацій). Він акцентував увагу на підрозділах політичної поліції, які працювали за кордоном, оскільки без них було би неможливим переслідування злочинців, котрі рятувалися втечею з держави. Історик вважає, що на початку ХХ ст. революційна еміграція нараховувала близько п'яти тисяч осіб [10, с. 5].

Із появою в кінці 80-х рр. ХХ ст. праць з історії політичного розшуку в наукових колах виникла ідея створити комплексне дослідження, яке б охопило всі напрями діяльності органів політичної поліції в Росії від часу їх створення й до 1917 р. Упорядником цієї праці та автором декількох її

розділів став Владлен Измозік [8]. Дослідження вирізняється структурою: воно складається з низки історичних нарисів і портретів, а також містить джерела з теми. Автори розкрили історію політичного розшуку, діяльність її керівників та покладені на них функції на матеріалах конкретних політичних справ. Такий формат викладу матеріалу дав змогу побачити розслідування злочинів із практичного боку, що дає можливість читачу самостійно зробити висновки про методи та способи діяльності органів політичного розшуку.

Дослідники акцентують увагу на ролі, яку відігравала політична поліція в тогочасному суспільстві, її значенні для держави. Так, на думку В. Измозіка, влада для досягнення власних цілей прагнула зробити з органів політичної поліції, зокрема, з Окремого корпусу жандармів, елітний орган. До служби допускалися лише особи, котрі відповідали всім вимогам не тільки за зовнішністю, моральними рисами, складом характеру, а й за віком, поведінкою, відсутністю боргів. Однак чи не найважливішою була політична благонадійність [8, с. 251]. Історик прийшов до висновку, що хоча служба в органах політичної поліції вважалася в суспільстві «негідною», але співпраця з політичним розшуком тривала постійно, адже вона була вигідною для обох сторін. Органи політичного примусу отримували постійні донесення, завдяки чому детально знали ситуацію в державі й суспільні настрої, а особи, які надавали їм цю інформацію, отримували платню або заступництво з боку органів державного примусу та сприяння у вирішенні справ, у яких вони були особисто зацікавлені.

Продовжив вивчення історії, структури й діяльності політичного розшуку Юрій Реєнт [23]. Він побудував свою працю на порівнянні загальної та політичної поліції за декількома найважливішими критеріями: справи, які розслідувалися, органи, на які покладено виконання функцій, методи роботи, а також повноваження, надані співробітникам цих органів. Дослідник наголосив на особливій ролі політичної поліції в суспільстві – важливого важеля впливу та засобу регулювання суспільних настроїв. За його спостереженнями, методи й засоби роботи органів політичної поліції кардинально відрізнялися від методів роботи загальної поліції через специфіку справ, якими вони займалися. Однак, на думку автора, складна та часто небезпечна діяльність співробітників політичного розшуку ніколи гідно не оцінювалася в суспільстві, а радше, навпаки – її зневажали [23, с. 3].

Історія політичної поліції дореволюційної Росії є темою низки кандидатських дисертацій, підготовлених молодими науковцями за останні роки. Наприклад, у роботі Михайла Макаричева проаналізовано становлення та розвиток загальнокримінального й політичного розшуку, його місця та ролі в правоохоронній системі Російської держави в кінці XIX – на початку XX ст., вивчено досвід організації, правового регулювання форм і методів оперативно-розшукової діяльності, а також зроблено спробу виділити позитивні й негативні риси її розвитку [16]. Дослідник акцентував увагу на тому, що становлення розшукових органів – складова частина загального процесу еволюції всієї системи правоохоронних органів держави. Він зробив висновок, що характерна особливість політичної поліції – проведення оперативно-розшукової роботи разом із дізнанням [16, с. 23].

У багатьох дослідженнях розкрито діяльність політичного розшуку в окремих адміністративно-територіальних одиницях Російської губернії. Так, Валерій Дорохов дослідив систему політичного розшуку в Тамбовській губернії в 1881–1917 рр. [6]. У своїй роботі він визначив функції та завдання роботи Тамбовського губернського жандармського управління й Охоронного відділення, розкрив їх організаційно-структурну діяльність. Автор охарактеризував роботу внутрішньої та зовнішньої агентур, сконцентрував увагу на важливості негласного спостереження у сфері попередження опозиційних виступів та відносинах органів політичного розшуку й поліції. Він прийшов до висновку, що ці стосунки були доволі складними. Основна проблема, на думку дослідника, полягала в тому, що при реформуванні політичного розшуку на початку XX ст. зламано ієрархію службових відносин усередині правоохоронних органів. Функції та завдання Тамбовської жандармерії та Охоронного відділення пересікалились, що об'єктивно вело до неможливості чіткого визначення структури органів політичного розшуку. Якщо Губернське жандармське управління, на думку дослідника, завдяки давній роботі з представниками загальної поліції спрацювалось із ними, то Охоронне відділення, через незнання місцевої специфіки й великий обсяг повноважень вступило в конфлікт із поліцією [6, с. 13].

Продовжила вивчення історії політичного розшуку Тамбовської губернії Аліна Белова, яка розширила хронологічні межі дослідження, охопивши період із 1867 до 1917 р. [1]. Однак автор розглянула лише історію Тамбовського губернського жандармського відділення, не враховувавши діяльність охоронного. Дослідниця вважала, що наявність у політичної поліції Російської імперії на межі XIX–

XX ст. численних обов'язків за відсутності єдиної інструкції й політичної пасивності більшої частини суспільства створювала передумови для зловживань службовими повноваженнями. У зв'язку з цим особливого значення набував чинник «моральної відповідальності» жандармського офіцера, який накладав свій відбиток на повноту застосування наданих йому інституціями прав [1, с. 7].

Історію місцевих органів політичного розшуку Російської імперії на прикладі Саратовської губернії вивчала Олена Гладишева [4]. Вона дослідила процес становлення структурних підрозділів Департаменту поліції на місцевому рівні, розглянула механізми координації дій органів політичного розшуку й виявила специфіку їхньої роботи на місцевому рівні. Також охарактеризовано механізм керівництва з боку центру місцевими органами політичного розшуку, проведено оцінку кадрового складу місцевих органів політичного розшуку за параметрами: вік, досвід роботи в «охранці», рівень освіти, професіоналізм. Історик зробила висновок, що особливий вплив на еволюцію органів політичної поліції мали її місцеві керівники: Андрій Мартинов та Михайло Комісаров [4, с. 20].

На сучасному етапі вивчення політичної поліції географія досліджень охопила більшість губерній Російської імперії. У дисертаційних роботах жандармсько-поліцейський апарат (губернські жандармські відділення, охоронні відділення, районні охоронні відділення, жандармські управління залізниць) у них розглядається як єдиний механізм у системі державних правоохоронних органів. Дослідники також звертають увагу на професійну підготовку та соціальну захищеність чинів поліції [1; 7]. Незважаючи на те, що, зазвичай, дисертаційні роботи обмежуються територією однієї або декількох губерній, їх поява дає нам можливість вивчити функціонування політичної поліції на теренах усієї Російської імперії, а не лише в її центрі чи столиці.

Одним із популярних напрямів сучасної історичної науки є вивчення витоків російського політичного тероризму та відповідних заходів боротьби з ним. З'явилася низка праць, у яких вивчається ця проблема.

Так, Олексій Суворов показав протистояння терористів і правоохоронних органів Росії як інтеракцію, яка призводила, зі свого боку, до нового рівня суперництва [26]. Дослідник робить висновок, що тероризм як риса суспільного життя Росії з'явився в другій половині XIX ст. Досягнувши розмаху в 70–на початку 80-х рр, уже в першому десятилітті XX ст. тероризм в Росії набув масового характеру. Він загострив політичну ситуацію, наніс серйозних збитків державній службі й сприяв утягненню країни в революцію 1905–1907 рр. Найнебезпечнішим, на думку автора, був політичний тероризм, за допомогою якого опозиційні сили прагнули дестабілізувати внутрішньополітичне життя країни, революційно налаштувати суспільство, щоб змінити існуючий лад, добитися поступок від уряду [26, с. 19].

Разом із появою праць з історії політичного розшуку почали публікуватися джерела з теми (відомчі циркуляри, законодавчі акти, інструкції, мемуари тощо). Одним із таких видань є збірник документів за загальною редакцією Катерини Щербакової [21]. Тут представлено джерела з історії політичної поліції за 1881–1915 рр. Вони дають змогу прослідкувати характер і напрями реформ, проведених керівниками органів політичного розшуку В'ячеславом Плеве та Володимиром Джунковським. При відборі матеріалів основну увагу приділено тим документам, які пов'язані зі змінами в структурі та методиці роботи політичного розшуку. У книзі здійснено спробу вибудувати репрезентативний документальний ряд, який би відображав основні напрями діяльності органів політичного розшуку, і ті перетворення, яких вони зазнали протягом 80-х рр. XIX ст. – перших десятиліть XX ст. Поява цих видань свідчить про зростаючий інтерес до історії політичного розшуку, доступність її дослідження, а також актуальність в умовах складної суспільно-політичної ситуації в Російській Федерації.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, сучасна російська наукова література, у якій розглянуто питання органів політичного розшуку дореволюційної Росії, охоплює різнобічну діяльність політичної поліції: її структуру, напрями та методи діяльності, кадрову політику тощо. Дослідники виходять із того, що зміна державного ладу в Російській імперії була неминучою. Сучасний етап історіографії відзначений новими концептуальними підходами до політичної системи дореволюційного суспільства, що утворюють методологічну основу вивчення проблеми функціонування й розвитку жандармських органів. До вивчення теми почали підходити комплексно, усе частіше під час дослідження застосовується міждисциплінарний підхід. Однак до сьогодні зберігається традиція полярних оцінок дій царської політичної поліції кінця XIX – початку XX ст.

Незважаючи на досить широке коло питань, які охопила сучасна російська історіографія, багато аспектів функціонування політичної поліції Російської імперії досі залишаються маловивченими. Зокрема, не розкрито діяльність регіональних охоронних відділень й особливо районних охоронних відділень, не досліджено відносини між різними родами поліції (загальної, кримінальної, річкової, повітової). Вивчення системи органів політичного розшуку вимагає уведення в обіг раніше не використаних архівних джерел. Саме тому тема залишається не лише актуальною, а й дуже цікавою для вивчення.

Джерела та література

1. Белова А. В. Тамбовское губернское жандармское управление: структура, деятельность, кадры (1867–1917) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / А. В. Белова. – Тамбов : ИрА, 2008. – 28 с.
2. Будницкий О. В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая пол. XIX – нач. XX вв.) / О. В. Будницкий. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2000. – 399 с.
3. Всесоюзное общество политкаторжан и ссыльнопоселенцев: образование, развитие, ликвидация: 1921–1935: бывшие члены об-ва во время Большого террора : материалы междунар. науч. конф. (26–28 октября 2001 г.) / сост.: Я. Леонтьев и М. Юнге. – М. : Звенья, 2004. – 398 с.
4. Гладышева Е. Е. Политический сыск в России в начале XX века: 1902–1917 года (на материалах Саратовской губернии) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Е. Е. Гладышева. – Саратов : Торп, 2006. – 32 с.
5. Гусев К. В. Рыцари террора: отеррористической деятельности партии эсеров / К. В. Гусев. – М. : Луч, 1992. – 143 с.
6. Дорохов В. Г. Политический сыск в Томской губернии: 1881–1917 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. Г. Дорохов. – Кемерово : Кемдрук, 2005. – 35 с.
7. Ершов Ю. А. Полиция России в пореформенный период: комплектование, профессиональная подготовка и социальная защищенность, историко-правовой аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ю. А. Ершов. – СПб., 1998. – 27 с.
8. Жандармы России / сост. В. С. Измозик. – СПб. : Издат. дом «Нева», 2002. – 638 с.
9. Жухрай В. М. Тайны царской охранки: авантюристы и провокаторы / В. М. Жухрай. – М. : Политиздат, 1991. – 336 с.
10. История сыска в России : в 2-х т. / авт.-сост. П. А. Кошель. – М. : Полииздат, 1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/koshel/index.php
11. Каптелов Б. Был ли Сталин агентом Охранки? / Б. Каптелов, З. Перегудова // Родина. – 1989. – № 5. – С. 66–69.
12. Кильдюшов О. Диалог Олега Кильдюшова и Зинаиды Перегудовой / Олег Кильдюшов, Зинаида Перегудова // Социологическое обозрение. – Т. 2, № 2. – 2013. – С. 43–54.
13. Лурье Ф. М. Царская охранка и провокация / Ф. Лурье, З. Перегудова // Из глубины времен. – Вып. 1. – СПб., 1992. – С. 73–77.
14. Лурье Ф. Политический сыск в истории России, 1649–1917 гг. / Ф. Лурье. – М. : Центрполиграф, 2006. – 389 с.
15. Лурье Ф. Полицейские и провокаторы: политический сыск в России 1649–1917 / Ф. Лурье. – СПб. : ИнКА, 1992. – 417 с.
16. Макаричев М. В. Политический и уголовный сыск в России в конце XIX – нач. XX века: по материалам Нижегородской губернии : автореф. дис. ... канд. ист. наук / М. В. Макаричев. – Саранск, 2003. – 31 с.
17. Миролобов А. А. Политический сыск России в 1914–1917 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук / А. А. Миролобов. – М. : Центрполиграф, 1988.
18. Перегудова З. И. Был ли Сталин агентом Охранки? / З. Перегудова // Общая газета. – 9–15 октября 1997. – № 40 (219). – С. 15.
19. Перегудова З. И. Департамент полиции в борьбе с революционным движением (годы реакции и нового революционного подъема) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / З. И. Перегудова. – М., 1988.
20. Перегудова З. И. Политический сыск России: 1880–1917 / З. И. Перегудова. – М. : Рос. полит. энцикл., 2000. – 430 с.
21. Политическая полиция Российской империи между реформами. От В. К. Плеве до В. Ф. Джунковского : сб. док. / вступ. ст., сост. и комментарии Е. И. Щербакова. – М. : АИРО-XXI ; СПб. : Алетей, 2014. – 352 с.
22. Прайсман Л. Г. Террористы и революционеры, охранники и провокаторы / Л. Г. Прайсман. – М. : Росспэн, 2001. – 429 с.
23. Реент Ю. А. Общая и политическая полиция России (1900–1917 гг.) / Ю. А. Реент. – Рязань : Узорочье, 2001. – 284 с.
24. Российская полиция в мундире : учеб. пособие / С. О. Гонюхов, В. И. Горобцов. – М. : Рейтар, 2000. – 112 с.

25. Рууд Ч. Фонтанка, 16: полицейский сыск при царях / Ч. Рууд, С. Степанов. – М. : Мысль, 1993. – 430 с.
26. Суворов А. И. Антитеррористическая деятельность в дореволюционной России / А. И. Суворов // Социс. – 2000. – № 12. – С. 19–24.
27. Тютюнник Л. И. Департамент полиции в борьбе с революционным движением в России на рубеже XIX–XX веков (1880–1904 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Л. И. Тютюнник. – М., 1986.

Яремко Катерина. Политическая полиция Российской империи второй половины XIX – начала XX века в современной российской историографии. Исследование раскрывает анализ современной российской историографии по истории органов политической полиции Российской империи второй половины XIX – начала XX в., их учреждения, структуру, кадровое обеспечение, основные направления и методы работы. Раскрыты предпосылки формирования нового этапа в российской историографии, его основные особенности и черты. Сделана попытка систематизировать научные исследования по нескольким основным критериям: по времени их появления, географии, хронологическим рамкам, а также основным акцентам, которые были сделаны исследователями при освещении истории разных органов политической полиции имперского периода. Рассмотрены основные направления изучения отдельных аспектов темы, таких как терроризм, роль выдающихся личностей в истории политического сыска, которые дают возможность посмотреть на политическую полицию с иной стороны. Проанализированы также исследования органов политического сыска в локальном измерении, их основные черты и тенденции разработки вопроса в будущем.

Ключевые слова: Российская империя, политическая полиция, современная российская историография, охранное отделение, департамент полиции.

Yaremko Catherine. The Political police of the Russian Empire in the Second half of XIX – early XX Century in Modern Russian Historiography. Research is devoted to the analysis of modern Russian historiography on the history of the political police of the Russian Empire in the second half of XIX – early XX century., its establishment, structure, staffing, the main directions and methods of the work. The author has been disclosed prerequisites for the formation of a new stage in Russian historiography, its main characteristics and features. An attempt was made to systematize the research on several criteria: the time of their occurrence, geography, chronological framework, as well as the main focus, have been made by researchers in covering stories of various organs of the political police of the imperial period. The main directions of the study of individual aspects of the topic, such as terrorism, the role of prominent personalities in the history of the political investigation, which give the opportunity to look at the political police from the different side. The author has analyzed studies of political investigation in the local dimension, its main features and trends in the development of the issue in the future.

Key words: Russian Empire, the political police, the modern Russian historiography, the Police Department, the Guards Department.

Стаття надійшла до редколегії
03.01.2015 р.

УДК 069:7(477.82–25):930.2

Дмитро Зінько

Історіографія діяльності Художнього музею м. Луцька

У статті схарактеризовано наукові та науково-популярні публікації про діяльність Художнього музею м. Луцька. Звернено увагу на висвітлення питань його виникнення, етапів становлення, історії формування мистецьких колекцій, ролі музею в культурно-мистецькому просторі Волині, України. Підкреслено, що вагоме місце серед наявних публікацій належить роботам музейних працівників Волині.

Ключові слова: історіографія, публікації, Художній музей м. Луцька, мистецтво, експозиція.

Постановка наукової проблеми та її значення. Непрості трансформаційні процеси в сучасній Україні активізують потребу збереження національної мистецької спадщини, її гідного представлення для українського соціуму з метою його суспільно-культурного, естетичного, патріотичного виховання. У цій діяльності гідне місце належало й належить Художньому музею м. Луцька –

закладу, що постав 1973 р. як картинна галерея (художній відділ) Волинського краєзнавчого музею (ВКМ), а з 1998 р. – власне як Художній музей м. Луцька. Музей володіє багатою колекцією творів малярства, авторської й друкованої графіки, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва. Велика кількість із них є унікальними експонатами, які можуть бути гордістю не однієї колекції провідних музеїв України та зарубіжжя. Працівники музею постійно проводять ґрунтовну пошукову, дослідницьку, охоронну, культурно-масову й інші види роботи щодо виявлення, вивчення, збереження, популяризації творів мистецтва. Останні не лише демонструють художні пошуки та здобутки майстрів минулого, а й суттєво впливають на інтелектуальний і духовний рівні сучасників, ініціюють формування нових колекцій, появу в художньому середовищі нових імен, їх гідне представлення на мистецькій арені Волині, України, Європи.

Діяльність Художнього музею м. Луцька від часу його появи й до сьогодні була та залишається предметом зацікавлення дослідників різних напрямів гуманітарних наук. Нині існує значний масив публікацій з означеної теми. Водночас спостерігається відсутність спеціальних історіографічних праць чи бодай історіографічних оглядів щодо неї. А без цього непросто з'ясувати результати майже півстолітньої роботи музею, окреслити завдання, перспективи її подальшого наукового вивчення.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Побіжно окремі публікації про музей згадано в працях бібліографічного характеру, що належать відомому волинському науковцеві й краєзнавцеві Г. Бондаренку [2, с. 45–108; 1]. Певний матеріал у контексті формування збірок сакрального мистецтва ВКМ, що до початку 1990-х рр. були частиною художнього відділу цього закладу, подано в монографії Є. Ковальчук [10, с. 9–19]. Своєрідний характер, близький до історіографічного, властивий матеріалові статті Л. Серховець та Т. Трофімук про відновлення діяльності ВКМ у перше повоєнне десятиріччя [36].

Мета й завдання статті. Ураховуючи теоретичне та практичне значення проблеми, спираючись на віднайдені й опрацьовані наукові та науково-популярні публікації, намагатимемося з'ясувати рівень дослідження діяльності Художнього музею м. Луцька. Для досягнення мети визначено **завдання** щодо поділу літератури на певні тематичні блоки, огляду робіт згідно з хронологією їх появи на світ, характеристики найсуттєвіших із досліджень, з'ясування кола питань теми, які потребують вивчення.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Історіографія діяльності художнього музею м. Луцька пов'язана з історією Волинського краєзнавчого музею, який засновано 1929 р., процесом формування його мистецьких колекцій, що згодом стали основою художнього відділу ВКМ та Художнього музею. На сьогодні можна говорити про існування значного масиву робіт із цього питання, представлених науковими статтями, фрагментами підрозділів монографій, брошурами, науково-популярними публікаціями (переважно на сторінках періодики).

Для зручності характеристики цих робіт їх розділено на такі тематичні блоки: студії узагальнюючого змісту, у яких висвітлено історію створення, діяльність ВКМ, зокрема, формування його фондів, складання мистецьких колекцій; публікації про початки роботи й розбудову художнього відділу ВКМ, згодом – Художнього музею в 1973–2014 рр.; дослідження щодо внеску окремих працівників музею в його діяльність, охорону мистецьких збірок тощо. Згідно із засадами національної історичної школи спочатку аналізуються праці українських дослідників, згодом – представників зарубіжної історіографії (здебільшого польської).

Щодо робіт про історію та діяльність ВКМ, написаних українськими авторами, то однією з перших можна вважати статтю працівника музею А. Дублянського, опубліковану ще 1935 р. [4]. Наприкінці 1920–1930-х рр. з'являються статті польських авторів – К. Пшемиського [54; 53], Л. Савицького [55], Я. Гоффмана [51], Ю. Дуткевича [49], Я. Фітцке [50].

Відомості про історію ВКМ, долю його збірок, у тому числі мистецьких, під час нацистської окупації подав В. Засядчук – перший повоєнний директор музею [6]. Матеріал представлено на тлі розповіді про особливості діяльності освітніх і наукових установ того часу у сфері вивчення, збереження й поповнення пам'яток історії та культури. В. Засядчук констатує картину музейних утрат, окреслює першочергові заходи щодо відновлення збитків. Автор публікації наголосив на важливій ролі жителів Волині в збереженні та поверненні цінних експонатів до фондів музею.

Упродовж другої половини 1940–1980-х рр. матеріали про Волинський краєзнавчий музей, утворення й діяльність художнього відділу подавалися переважно на сторінках періодики, путівників та енциклопедичних видань. Щодо публікацій у пресі, то вони частково охарактеризовані в уже

згаданій роботі Л. Серховець і Т. Трофімук [36]. У її основу покладено аналіз статей та повідомлень, опублікованих упродовж 1944–1955 рр. на сторінках «Радянської Волині». У статті згадуються й експонати сучасного Художнього музею. Зокрема, дослідниці відзначають, що в одній із публікацій за 1955 р. розповідалося про поповнення художнього відділу творами місцевих художників і зразками народної творчості [36, с. 204]. Відомості про музей, його мистецькі збірки публікувалися на сторінках газети й у 1970-ті рр. [23; 24].

У матеріалі про Волинський краєзнавчий музей «Української радянської енциклопедії» акцентовано увагу на історії його створення, комплектуванні фондів [40, с. 370]. Тут подано перелік цінних експонатів, із якими можна ознайомитися, відвідавши заклад, а також коротку інформацію про діяльність художнього відділу музею.

Розгорнуту характеристику краєзнавчого музею в Луцьку вміщено путівнику «Волинський краєзнавчий музей» [3]. Окремий його пункт – опис колекції творів зарубіжного та вітчизняного малярства, графіки, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва. Зазначається, що з 1973 р. вони експонуються в Шляхетському будинку (збудованому у XVIII ст.) на території Верхнього замку м. Луцька. Зауважено, що експозиція художніх творів має розділи західноєвропейського, російського та українського дожовтневого й радянського живопису, графіки та скульптури. Детально представлено перелік колекції західноєвропейського живопису (названо авторів і їхні полотна). Зазначено, що твори дореволюційного й українського живопису представляють полотна І. Айвазовського, А. Лазарчука, Р. Судковського, радянського періоду – картини М. Глушенка, А. Коцьки, В. Касіяна, О. Кульчицької, інших митців. Серед пам'яток українського мистецтва в окрему групу виокремлено праці представників волинської школи іконопису.

Чи не найбільше публікацій про минуле й сьогодення Волинського краєзнавчого музею з'явилося після 1991 р. Серед таких досліджень потрібно відзначити книгу С. Кота та О. Ошуркевича із серії «Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї» [12]. Автори описують фактичні втрати ВКМ у період нацистської окупації; при цьому акцентовано увагу на полотнах відомих художників.

Інформацію про історію ВКМ, експонати його мистецької колекції містять публікації А. Кравчук [13], О. Ошуркевича [31; 30], А. Силюка [37; 38]. Предметом уваги А. Кравчук стала історія музею з моменту його створення до 1933 р. Дослідження цінне залученням документів Державного архіву Волинської області. Вони ілюструють пріоритетні напрями функціонування закладу та проблемні завдання, що стояли перед ним під час комплектування фондів у перші п'ять років діяльності. О. Ошуркевич репрезентує ВКМ як інституцію зі збереження й примноження кращих культурних традицій Волинського краю, аналізує маловивчені сторінки історії закладу. Ці ж акценти властиві науковим статтям А. Силюка – нинішнього директора ВКМ.

Помітний внесок у висвітлення історії Волинського краєзнавчого музею, з'ясування питань щодо оформлення його мистецьких колекцій належить Є. Ковальчук. У брошурі, написаній з нагоди 80-річчя заснування закладу, стисло подано історію створення колекції, експозиції [8]. Описано форми роботи музею та його відділів – Музею ікони, Художнього музею м. Луцька, Затурцівського меморіального музею імені В. Липинського та Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки. Про формування фонду сакрального мистецтва, який упродовж 1970-х – початку 1990-х рр. входив до складу художнього відділу ВКМ, ідеться в уже згаданій монографії Є. Ковальчук [10, с. 57–126].

Важливе напрацювання дослідниці щодо висвітлення довоєнного періоду історії ВКМ. Так, у статті, опублікованій у збірці праць Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК [9], Є. Ковальчук, з'ясовує тодішні напрями діяльності музею, відзначає внесок окремих його співробітників у збереження та примноження багатогранної культурної спадщини Волині. Увагу звернено на діяльність музею з 1935 р., коли створено нову експозицію. Зазначено, що вона складалася з чотирьох розділів: природничого (завідувач – С. Мацько), археологічного (З. Леський), етнографічного (О. Яворчак) та історико-мистецького (А. Дублянський) [9, с. 110]. Констатовано, що оригінальні пам'ятки матеріальної й духовної культури Волині змогли чітко окреслити роль та місце автохтонного населення краю в історії Східної Європи, показати його непересічну значущість на тлі минувшини Речі Посполитої, гідно представити сторінки історії Волині. Є. Ковальчук підкреслює, що Волинський музей відіграв важливу роль у розв'язанні завдань охорони пам'яток впродовж різних

історичних періодів, у тому числі 1920–1930-х рр., коли Західна Волинь перебувала під владою Другої Речі Посполитої [9, с. 120].

Питання формування фондів ВКМ, історії деяких експонатів Є. Ковальчук розглянула в іншій науковій розвідці [7]. Акцентуючи увагу на роботі музею з обстеження та обліку історико-культурних пам'яток у довоєнний період, науковець розповіла про поповнення його фондів за рахунок різноманітних мистецьких колекцій, зокрема надходження в 1940 р. творів живопису зі збірки князів Радзивілів в Олицькому замку [7, с. 252]. Стаття цінна аналізом науково-дослідницької, експозиційної, виставкової, збиральницької, реставраційної, масово-освітньої та методичної роботи закладу останніх років [7, с. 255].

До 85-річчя ВКМ статті про історію закладу опублікували його співробітники Н. Пушкар та І. Нестерук. Вони присвячені різним подіям минулого музею – від його заснування до початку Другої світової війни [33], про діяльність у часи «перших совєтів» (1939–1941 рр.) [34], про функціонування закладу в післявоєнні роки [32]. На основі опрацювання низки джерел (постанов Раднаркому УРСР, інвентарних книг, епістолярію А. Дублянського, радянської періодики тощо) у публікаціях проаналізовано ключові епізоди формування музейних фондів, зафіксовано масштаби втрат під час нацистської окупації. Тут подано інформацію і про окремі експонати сучасного Художнього музею. Автори звернули увагу на деяку недостовірність даних про втрати музею в роки війни. Зазначається, наприклад, що до «Списка експонатів из отдела искусств при Луцком историко-краеведческом музее, вывезенных, уничтоженных или поврежденных немецко-фашистскими захватчиками. Составлен по инвентарной книге поступлений за 1940 год» внесено дві картини видатного польського художника Я. Матейка. Це полотна «Стефан Баторій під Псковом» і «Рейтан» (вартість кожного з творів оцінювалося у 25 млн тодішніх радянських рублів). Н. Пушкар та І. Нестерук зазначають, що цих картин ніколи у фондах Волинського музею не було: вони експонувалися в Королівському замку у Варшаві [32, с. 6].

Щодо досліджень про ВКМ представників зарубіжної історіографії, то тут практично єдиною на нинішній час залишається стаття польського науковця, працівника музею Замойських у Замості П. Кондрацюка [52]. У матеріалі під назвою «Волинський музей: вчора і сьогодні» представлено історію краєзнавчого музею в Луцьку, охарактеризовано його мистецькі збірки, звернуто увагу на проблеми й перспективи функціонування закладу.

Стосовно наукових та науково-популярних праць, які безпосередньо характеризують діяльність Художнього музею м. Луцька як окремої структурної ланки ВКМ, то їх кількість дещо менша, ніж у попередньому тематичному блоці. Від 1973 р. матеріал про нього вміщено в публікаціях періодики [22; 41; 48], путівниках [11], енциклопедичних виданнях [25, с. 372].

Однак основу цієї групи робіт на сьогодні складають дослідження кількох музейних працівників, чия доля тісно поєдналася з Художнім музеєм м. Луцька. Ідеться насамперед про Т. Левицьку – автора низки наукових і науково-популярних публікацій, початки яких сягають 1970-х [20]. Найгрунтовнішими її дослідженнями з означеної проблеми є брошура [21] та статті про створення й діяльність Художнього музею, його мистецькі збірки [15; 19; 14; 18]. Зокрема, у статті, уміщеній в одному зі збірників конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся», з'ясовано передумови створення музею, подано опис приміщення, у якому відкрито першу експозицію, та шляхи поповнення колекції [15, с. 130]. Окрему увагу зосереджено на відкритті у 2003 р. експозиції українського історичного портрету XVI–XVIII ст. Зазначено, що її ядро склали різні за художнім рівнем полотна, які походили з родового замку князів Радзивілів в Олиці. Згадано про зали мистецтва Волині другої половини ХХ ст., твори яких «зримо представили зв'язок часів і поколінь, діалог епох та індивідуальностей, не протистояння, а мирне сусідство реалістичних традицій із мистецтвом авангарду» [15, с. 131]. Подано інформацію про діяльність осіб, які в той чи інший період очолювали музей, персональні виставки митців [15, с. 131]. У статті містяться також відомості й про різноманітні форми культурно-масової роботи Художнього музею.

Для вивчення фондів закладу, творчості майстрів пензля, полотна яких у ньому експонуються, вагоме значення мають публікації М. Черенюка. Коло наукових інтересів цього провідного музейного співробітника охоплювало різноманітні напрями роботи музею. У 1982 р. вийшло друком його дослідження «Художній відділ ВКМ» [47]. У кількох статтях М. Черенюк розповів про формування колекції музею, художні виставки в ньому впродовж 1974–1999 рр. [45; 46]. Щодо матеріалів

автора, розміщених на шпальтах періодики, то в них у контексті організованих персональних виставок охарактеризовано творчість того чи іншого митця [44; 42; 43].

Маловивчені сторінки історії Художнього музею м. Луцька, його виставок, актуальні проблеми діяльності досліджує нинішній завідувач закладу З. Навроцька. Вона, зокрема, порушила питання відсутності послідовності, системності у вивченні мистецької спадщини Волині не лише XVII–XIX ст., а й першої половини XX ст. [28]. Окремі статті З. Навроцької розкривають творчість волинських митців, чії полотна містяться в збірці музею (В. Парахін [26], М. Кумановський [27]), пам'ятки скульптури із колекції закладу [29] й ін. Із вищезгаданими публікаціями З. Навроцької співзвучні розвідки відомого українського й волинського краєзнавця, музейника, пам'яткознавця В. П'ясецького [35], О. Старикової про луцького художника Г. Остапенка [39] та ін. Зокрема, В. П'ясецький розкриває стан науково-дослідницької роботи в Художньому музеї, атрибуції мистецьких творів постійної експозиції. Дослідник звертає увагу на необхідність пошуку мистецьких об'єктів, активізації масово-освітніх заходів у нових формах, тощо.

На тлі двох перших тематичних блоків праць досить скромно виглядає третій – той, у якому об'єднані дослідження про внесок окремих працівників Художнього музею м. Луцька в його діяльність. Практично всі роботи стосуються особистості М. Черенюка. Творчі напрацювання відомого волинського музейника, краєзнавця, у свій час завідувача Художнього музею охарактеризував М. Дьомін [5]. Він висвітлює роль М. Черенюка у створенні 1973 р. в Луцьку картинної галереї на основі зібрання мистецьких полотен княжого роду Радзивілів, у формуванні окремої експозиції сучасного українського й волинського мистецтва, особливо 1970–1980-х рр. Відзначено наполегливість М. Черенюка щодо повернення експонатів у приміщення Шляхетського будинку, що на території Луцького замку, його експедиційно-пошукову роботу щодо накопичення раритетних експонатів, творів декоративно-ужиткового мистецтва [5, с. 155]. Внесок М. Черенюка у розвиток культурно-мистецького життя Волині розглянула Т. Левицька [16; 17].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Узагальнивши поданий у статті матеріал, можна констатувати певні здобутки в історіографічному висвітленні діяльності Художнього музею м. Луцька впродовж майже півстолітнього періоду його існування. Активізація досліджень з означеної проблематики відбулася після проголошення незалежності України. Цьому сприяла нова парадигма наукових пошуків, оприлюднення їхніх результатів, зокрема через видання збірників матеріалів наукових конференцій різних рівнів, об'єднаних рубриками «Волинський музей: історія і сучасність», «Минуле і сучасне Волині та Полісся». Водночас ґрунтовно й комплексно питання заснування, етапи становлення Художнього музею м. Луцька, його діяльність не досліджувалася. Потребують вивчення такі аспекти теми, як формування, структурне комплектування збірок музею, особливості його роботи, напрями діяльності в сучасних умовах та в нових формах, музейно-мистецтвознавчий аналіз художньої колекції, заходи з охорони пам'яток, зокрема реставраційні роботи, співпраця з іншими музейними установами, закладами культури, творчими спілками, митцями тощо. Іншими словами, існує потреба подальшого вивчення діяльності Художнього музею м. Луцька для окреслення його вагомості ролі в культурно-мистецькому просторі Волині, України, Європи.

Джерела та література

1. Бондаренко Г. В. Археологія і пам'яткознавство Волині : історіографічний огляд (друга половина XX – початок XXI ст.) / Г. В. Бондаренко // Краєзнавство. – 2006. – № 1–4. – С. 150–157.
2. Бондаренко Г. В. Історичне краєзнавство Волині / Геннадій Васильович Бондаренко. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – Кн. 1. – 248 с.
3. Денисюк В. Т. Волинський краєзнавчий музей / [В. Т. Денисюк, А. М., Кажан М. Л. Казак та ін.]. – Львів : Каменяр, 1988. – 119 с.
4. Дублянський А. Українська старовина й етнографія в «Волинському музеї» / Анатолій Дублянський // Наш світ. – 1935. – Ч. 2. – С. 11–12.
5. Дьомін М. Мистецькі обрії М. Черенюка / М. Дьомін // Вітчизна. – 2002. – №3–4. – С. 154–155.
6. Засядчук В. Про повернення музейних цінностей / В. Засядчук // Радянська Волинь. – 1944. – 29 листоп.
7. Ковальчук Є. Волинський краєзнавчий музей: до історії музейної експозиції / Є. Ковальчук // Волинський музей: історія і сучасність : матеріали V Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 23-й річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею, 16 травня 2014 р., м. Луцьк / упоряд. А. Силук. – Луцьк : [б. в.] 2014. – Вип. 5. – С. 250–255.

8. Ковальчук Є. І. Волинський краєзнавчий музей – скарбниця історико-культурної спадщини Волинського краю: до 80-річчя з часу заснування / Є. І. Ковальчук. – Луцьк : Медіа, 2009. – 28 с.
9. Ковальчук Є. І. Польський період історії Волинського краєзнавчого музею (1929–1939 роки) / Є. І. Ковальчук // Праці Центру пам'яткознавства : зб. наук. пр. / О. М. Титова (голол. ред.), В. І. Акуленко, Л. М. Бесов [та ін.] ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – Вип. 25. – С. 108–120.
10. Ковальчук Є. І. Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї (1929–2012 роки) : монографія / Євгенія Ковальчук. – Луцьк : Волин. старожитності, 2013. – 296 с. : ілюстр.
11. Колосок Б. Луцький історико-культурний заповідник : архітектурно-історичний нарис / Б. Колосок, А. Якубюк. – К. : [б. в.], 1987. – 65 с.
12. Кот С. Волинський краєзнавчий музей / С. Кот, О. Ошуркевич. – Київ ; Бремен : Українознавство, 1996. – Вип. 1. – 75 с. – [Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни : архіви, бібліотеки, музеї].
13. Кравчук А. Історія Волинського музею в документах обласного архіву (1929–1933 рр.) / А. Кравчук // Волинський музей. Історія і сучасність : тези і матеріали І наук.-практ. конф., присвяч. 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, 16–17 черв. 1994 р., м. Луцьк. – Луцьк : [б. в.], 1998. – С. 8.
14. Левицька Т. Галерея історичних портретів із зібрань Художнього музею в Луцьку / Т. Левицька // Старий Луцьк : наук. інформ. зб. ЛДІКЗ. – Луцьк : [б. в.], 2007. – Вип. III. – С. 150–153.
15. Левицька Т. З історії створення і діяльності Художнього музею в Луцьку / Т. Левицька // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди : матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 16-й річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-й річниці створення Луцького православного братства. – Луцьк : [б. в.], 2007. – Вип. 26. – С. 130–132.
16. Левицька Т. Микола Черенюк – Волинський лицар палітри / Т. Левицька // Волинський музей: історія і сучасність : наук. зб. – Луцьк : [б. в.], 2004. – Вип. 3. – С. 98–101.
17. Левицька Т. Микола Черенюк: особистість, творчість і діяльність / Т. Левицька // Волинська ікона: дослідження та реставрація : матеріали XI міжнар. наук. конф. – Луцьк : [б. в.], 2004. – Вип. 11. – С. 45–48.
18. Левицька Т. Скульптура Папи римського Пія Х (Джузеппе Сарто) в експозиції Художнього музею в Луцьку / Т. Левицька // Історія і сучасність Волині. – Луцьк : [б. в.], 2007. – Вип. 3. – С. 71–73.
19. Левицька Т. 35 років від часу відкриття у м. Луцьку картинної галереї, тепер Художнього музею (1973) / Тамара Левицька // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2008 рік / ред.-упоряд. Є. І. Ковальчук, Е. С. Ксендзук. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2007. – С. 147–150.
20. Левицька Т. У хвилюючому світі краси / Т. Левицька // Радянська Волинь. – 1970. – 5 лип.
21. Левицька Т. Л. Художній музей у Луцьку / Т. Л. Левицька. – Луцьк : Медіа, 2003. – 14 с.
22. Марчук Л. Шедеври картинної галереї / Л. Марчук // Радянська Волинь. – 1976. – 15 верес.
23. Метельницький Р. Памятки минулого – скарби народні (У Луцькому музеї) / Р. Метельницький // Радянська Волинь. – 1974. – 8 січ.
24. Метельницький Р. Памятки минулого – скарби народні (У Луцькому музеї) / Р. Метельницький // Радянська Волинь. – 1974. – 16 лют.
25. Мистецтво України : енциклопедія : в 5 т. / редкол. : А. В. Кудрицький (відп. ред.) та ін. – Т. 1. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 1995. – 399 с. : ілюстр.
26. Навроцька З. Василь Парахін та його школа / З. Навроцька // Народне мистецтво. – 2008. – № 1/2. – С. 82–85.
27. Навроцька З. Глибоко бачить – тонко відчуває: Миколі Кумановському – 60 / З. Навроцька // Артанія: Мистецтво. Культурологія. Історія. Критика. Публіцистика. – 2011. – №3. – С. 66–69.
28. Навроцька З. До питання осмислення художньої спадщини Волині другої половини ХХ ст. / Зоя Навроцька // Волинський музей: історія і сучасність : наук. зб. – Луцьк : [б. в.], 2004. – Вип. 3. – С. 345–346.
29. Навроцька З. Одухотворити камінь / З. Навроцька // Артанія: Мистецтво. Культурологія. Націологія. історія. Критика. Публіцистика. – 2013. – № 3/4. – С. 26–27.
30. Ошуркевич О. З історії Волинського краєзнавчого музею / Олексій Ошуркевич // Волинський музей: Історія і сучасність : тези і матеріали І наук.-практ. конф., присвяч. 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, 16–17 черв. 1994 р., м. Луцьк. – Луцьк : [б. в.], 1998. – С. 5–7.
31. Ошуркевич О. Нелегкий шлях до істини: з історії Волинського краєзнавчого музею / О. Ошуркевич // Волинь. – 1993. – 19 жовт.
32. Пушкар Н. Волинський краєзнавчий музей: післявоєнний період / Н. Пушкар, І. Нестерук // Monitor Wołyński. – 2014. – №14. – S. 6–7.
33. Пушкар Н. Волинському краєзнавчому музею – 85 / Н. Пушкар, І. Нестерук // Monitor Wołyński. – 2014. – №11. – S. 6–7.

34. Пушкар Н. Волинському краєзнавчому музею – 85 / Н. Пушкар, І. Нестерук // *Monitor Wołyński*. – 2014. – №12– S. 6–9.
35. П'ясецький В. Волинський регіональний художній музей. Плани, дійсність, перспективи / В. П'ясецький // *Волинський музей: історія і сучасність* : наук. зб. – Луцьк : [б. в.], 2004. – Вип. 3. – С. 116–118.
36. Серховець Л. Відновлення діяльності Волинського краєзнавчого музею у післявоєнний період (за матеріалами газети «Радянська Волинь») / Л. Серховець, Т. Трофімук // *Волинський музей: історія і сучасність* : наук. зб. – Луцьк : МП «Пульс», 2014. – Вип. 5. – С. 203–205.
37. Силюк А. Волинський краєзнавчий музей: сторінки історії формування колекції / А. Силюк // *Волинський музей: історія і сучасність* : наук. зб. – Луцьк : Надстир'я, 1999. – Вип. II. – С. 6–10.
38. Силюк А. Волинський музей в Луцьку та його діяльність в сфері накопичення і охорони пам'яток / Анатолій Силюк // *Przeszłość przyszłości. Rola polskiego muzealnictwa w zachowaniu i dokumentowaniu dziedzictwa kulturowego pogranicza. Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne*. – Zamość : Muzeum Zamojskie w Zamościu, 2006–2007. – Т. 4. – S. 241–252.
39. Старикова О. Луцьк у творах художника Гаврила Остапенка (1892–1971) (на основі творів із колекції Волинського краєзнавчого музею) / О. Старикова // *Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцьк в історії Волині та України* : наук. зб. : Вип. 35 : Матеріали XXXV Міжнар. іст.-краєзн. наук. конф., м. Луцьк. – Луцьк : [б. в.], 2010. – С. 376–377.
40. *Українська Радянська Енциклопедія* / голов. ред. М. П. Бажан. – Т. 2 : Боронування-Гергелі. – К. : УРЕ, 1978. – С. 370–371.
41. Філатенко А. Картини змінили адресу / А. Філатенко // *Радянська Волинь*. – 1984. – 17 січн.
42. Черенюк М. Запрошує на виставку львівська художниця [Т. Волошенко] / М. Черенюк // *Волинь*. – 1998. – 11 червн.
43. Черенюк М. Обереги мистецтва Лідії Спаської: До 90-річчя майстрині / М. Черенюк // *Вітчизна*. – 2001. – № 3/4. – С. 158–160.
44. Черенюк М. Світ у творчості художника [К. Якубек] / М. Черенюк // *Радянська Волинь*. – 1986. – 29 квіт.
45. Черенюк М. Формування колекції художнього музею в Луцьку / Микола Черенюк // *Волинський музей: історія і сучасність* : наук. зб. – Луцьк : Надстир'я, 1999. – Вип. II. – С. 123–124.
46. Черенюк М. Художні виставки 1974–1999 / М. Черенюк // *Волинський музей: історія і сучасність* : наук. зб. – Луцьк : Надстир'я, 1999. – Вип. II. – С. 131–134.
47. Черенюк М. Художній відділ ВКМ / М. Черенюк. – Львів : Каменяр, 1982. – 63 с.
48. Штинько В. Музей, якого могло б не бути / В. Штинько // *Волинь*. – 1998. – 24 листоп.
49. Dutkiewicz J. Muzeum Wołyńskie / J. Dutkiewicz // *Biuletyn Historii Sztuki i kultury*. – 1934. – R. I. – № 3. – S. 12–15.
50. Fitzke J. Muzeum Wołyńskiego towarzystwa przyjaciół nauk / J. Fitzke. – Łuck, 1937. – 45 s.
51. Hoffman J. W sprawie muzeów powiatowych / J. Hoffman // *Dziennik urzędowy Kuratorium Os. Wol.* – № 1/63. – 1930. – S. 19–23.
52. Kondraciuk P. Muzea Wołyńskie wczoraj i dziś / P. Kondraciuk // *Волинський музейний вісник*. – Вип. 2 / Упр-ня культури і туризму Волин. ОДА ; Волин. краєзн. музей ; каф. документознавства і музейн. справи ВНУ ім. Лесі Українки ; упоряд. А. Силюк, Є. Ковальчук. – Луцьк : МП «Пульс», 2010. – С. 64–76.
53. Przemyski K. Muzeum Wołyńskie w Łucku / K. Przemyski // *Ziemia*. – 1930. – № 5. – Rok XV. – S. 97–98.
54. Przemyski K. W sprawie muzeów powiatowych / K. Przemyski // *Dziennik urzędowy Kuratorium Os. Wol.* – № 11/62. – 1929. – S. 374–376.
55. Sawicki L. Muzeum Wołyńskie w Łucku / L. Sawicki // *Ziemia*. – 1930. – № 15–18. – R. XV. – S. 242–24.

Зинько Дмитрій. Історіографія діяльності Художественного музею г. Луцка. В статті характеризуються научні та научно-популярні публікації про діяльність Художественного музею г. Луцка. Обращається увага на дослідження, в яких розкриті передумови його виникнення, етапи становлення, історія формування колекцій мистецтва, їх зміст. Зазначається, зокрема, що важливим умовою створення в 1973 г. художественного відділу (картинної галереї) Волинського краєведчого музею (с 1998 г. – Художественного музею г. Луцка) стало формування протягом 1929–1973 гг. зібраних творів мистецтва в Волинському краєведчому музеї. Підкреслено, що важливе місце серед існуючих публікацій належить роботам музейних співробітників Волині. В них освітлено головним чином напрямки діяльності музею, такі як фондознавство, науково-дослідницька, культурно-просвітницька робота, заходи з охорони, в тому числі реставрації музейних предметів. Розглядається діяльність по комплектації музейних колекцій, організації виставок, реалізації культурно-художественного проекту «Ночь музеев» та ін. Визначено місце Художественного музею г. Луцка в культурному просторі Волині, України.

Ключові слова: історіографія, публікації, Художественний музей г. Луцка, мистецтво, експозиція.

Zin'ko Dmytro. Historiography of Activity of the Art Museum of Lutsk. In the article scientific and popular publications on the activities of the Art Museum of city Lutsk are characterized. Attention is paid to research which reveals the preconditions for its emergence, stages of development, the history of the formation of art collections and their contents. In particular it is featured that an important condition for the establishment in 1973 of the art department (art gallery) of Volyn regional museum (since 1998 – the Art Museum of Lutsk) was forming over the 1929–1973 art collections in the Volyn regional museum. It is stressed that an important part of the existing publications are works of museum employees of Volyn region. They mainly cover activities of the museum, such as fonds, research, cultural and educational activities, conservation activities, including the restoration of museum objects. The activities on completion of museum collections, exhibitions, cultural and artistic realization of the project «Museum Night» and others are considered. The role of the Art Museum of city of Lutsk in the cultural space of Volyn region, Ukraine is determined.

Key words: historiography, publications, the Art Museum of Lutsk, art, exposition.

Стаття надійшла до редколегії
09.12.2014 р.

РОЗДІЛ IV

Огляди. Рецензії

УДК 523(477.8)«15/18»

Вікторія Білик

Руська церква як репрезентант української людності в Речі Посполитій (рецензія на книгу «Kościoły Wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795»)*

Упродовж багатьох століть релігійний чинник залишався домінуючим у суспільному житті європейських держав. У Східній Європі християнство було тісно пов'язане з локальними культурами та етносами. На українських землях, на переконання багатьох істориків, Руська церква, а пізніше – Київська унійна митрополія стали виразниками інтересів місцевого люду. Їй приписують формування системи цінностей, соціокультурних і релігійних практик та церковно-історичної пам'яті русинів (українців і білорусів). Сьогодні, коли дедалі частіше й загрозовіше звучать пропагандистські ідеї так званого «руського православного мира», звернення до історії Унійної церкви є не лише бажаним, а й необхідним. З огляду на це привертає увагу видане у 2014 р. ґрунтовне дослідження з історії Київської митрополії XV–XVIII ст. Його автор – польський та український історики: доктор габілітований, професор Люблінського католицького університету імені Івана Павла II, заступник директора Інституту Центрально-Східної Європи в Любліні Анджей Гіль і доктор історичних наук, декан гуманітарного факультету Українського католицького університету у Львові Ігор Сковчиляс. У наукових колах вони добре знані як фахівці з історії Церкви в Україні та Польщі.

Книга «Kościoły Wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795» («Східні церкви в Польсько-Литовській державі у процесі змін та адаптації: Київська Митрополія в 1458–1795 роках») постала в рамках спільного польсько-українського дослідницького проекту. Уже те, що дослідження з історії Київської митрополії написане польською мовою, є надзвичайно важливим, оскільки, з одного боку, на переконання самих авторів, це сприятиме перетворенню унійної проблематики з регіональної теми на одну з важливих тем міжнародного історичного, богословського та екуменічного дискурсу, а з іншого – спільна робота українського й польського істориків є символічним доказом припинення «історіографічних війн», які так довго розділяли обидві історіографії. Фактично це видання відкриває нову віху в історичних дослідженнях церковної історії. Науковці шукають чинники, які об'єднують два народи, а не розділяють їх. Ігор Сковчиляс й Анджей Гіль вивчають історію Церкви, яка не стосується відносин між першоієрархами та королями, а досліджують географію розміщення єпархій, питання кількості парафій, показують, як змінювалося життя людей упродовж кількох століть. Їм удалося показати читачам історичне тло, на якому відбувалися зміни в єпархіальному й парафіяльному житті.

Методологічна основа дослідження – три концепти: «київське християнство», «києвохристиянська традиція» та «Київська митрополія – третій партнер Речі Посполитої». Вони окреслюють територіальні рамки функціонування руського «суперетносу» в середньовіччі та ранньомодерну добу, характеризують релігійну культуру Руської церкви княжого періоду, пізніше – українсько-білоруської Київської митрополії в межах Польсько-Литовської держави, визначний вплив на яку

© Білик В., 2015

* Gil A. Kościoły Wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795 / Andrzej Gil, Ihor Skoczylas. – Lublin ; Lwów : IEŚW, 2014. – 684 s.

мали східна Літургія та слов'янсько-візантійський обряд. Розглядаючи поняття «києвохристиянська традиція», автори, передусім, мають на увазі систему цінностей, соціокультурні й релігійні практики та церковно-історичну пам'ять русинів (сучасних українців та білорусів), що сформувалися під впливом запровадженого в Київській Русі християнства, яке поширювалося тут за візантійським узірцем.

І нарешті, остання теза про те, що Київська митрополія репрезентувала всі стани українсько-білоруського суспільства. За словами Ігоря Скочиляса, не козак, не Байда Вишневецький, не шляхтич (польський, український, білоруський), а саме Церква була найстабільнішим партнером Речі Посполитої. Окрім представницьких функцій, які вона виконувала, Церква була основним творцем культури, а її територія, історична пам'ять, спільна літургія, ієрархічні структури тримали в єдності українські землі від Володимирового хрещення до XVIII ст. Спільність території в часи пізнього Середньовіччя і протягом усього Нового часу ґрунтувалися на євхаристійному принципі сопричастя. Ті люди, які кожної літургії приступали до причастя, уважалися підданими єпископа, а єпископ – підданим Київського митрополита. На думку дослідників, саме сопричасність із Київською церквою створила єротонію (сакральний простір українських земель), навколо якого й формувалася національна ідентичність. У своїй монографії науковці наводять приклади співпраці між українським духовенством різних конфесій (православними та уніатами) і наголошують, що саме це сприяло збереженню ідентичності та єдиної Української держави, попри її поліконфесійність.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від 1458 р., початку своєрідного розколу Київської митрополії на «литовську (польську)» й «московську», коли митрополит Київський і всієї Русі Ісидор став титулярним Константинопольським патріархом, а Київську кафедру очолив Григорій Болгарин із титулом «митрополит Київський, Галицький і всієї Русі». Напередодні, коли Ісидора вигнано з Московського князівства, на його місце вибрано митрополит Київський і всієї Русі Йона, його ж наступник Феодосій із 1461 р. уже носив титул «митрополит Московський і всієї Русі». Нижня хронологічна межа дослідження пов'язана з третім поділом Речі Посполитої. Із припиненням існування Польсько-Литовської держави Київську митрополію остаточно поділено між двома імперіями: Австрійською та Російською.

Для послідовного й детального викладу матеріалу автори поділили дослідження на сім об'ємних розділів за хронологічним принципом. Кожен розділ, який складається з кількох підрозділів, розкриває певний період становлення чи розвитку Церкви на українсько-білоруських землях, висвітлює пережиті Церквою трансформації.

Робота А. Гіля та І. Скочиляса починається з визначення методологічних засад дослідження. Науковці окреслили географічний простір Київської митрополії, застосувавши на концепт «ментальна карта», окреслили канонічний статус Руської церкви та основні риси партикулярного права Київської митрополії, наголосили на регіоналізмі церковних структур і їх залежності від політичних чинників. Важливо те, що вони значну увагу приділили термінології джерел із церковної історії.

В окремому розділі розкрито генезу київського християнства. Науковці простежили процес утвердження християнства на Русі за візантійським зразком і формування Київської митрополії до 1458 р. Змальовуючи розвиток митрополії в XIII ст., вони зауважили, що після 1240 р. центр культурно-релігійного життя Київської митрополії змістився в південно-західні єпархії, розміщені в межах Галицько-Волинського князівства. Князі Романовичі підтримували тісні зв'язки з Римом для вільнення своїх земель з-під татар. Така співпраця закінчилася проголошенням у 1246 р. формального поширення влади Риму на галицько-волинські землі. Як зауважують дослідники, ця постанова, однак, не мала жодних канонічно-юрисдикційних наслідків для південно-західних єпархій Київської митрополії. На рубежі XIII–XIV ст., коли новообраний митрополит Максим після татарського погрому Києва переніс свою резиденцію до Володимира на Клязьмі, а пізніше – і до Москви, відбулася політична переорієнтація вищого духовенства. Можна припустити, що з цього часу й розпочалася довготривала підготовка до формального розколу Київської митрополії в другій половині XV ст.

У третьому розділі книги А. Гіль та І. Скочиляса розглянули історію Київської митрополії у період від 1458 до 1596 рр., коли відбувався її остаточний розкол. Між київським і московським митрополитами точилася постійна боротьба за першість, кожен намагався довести константинопольському патріарху своє право на землі сусіда. Цей політичний розкол мав надзвичайно великий вплив на еволюцію «українсько-білоруського» та «московського» християнства. У західній частині Київської митрополії, яка продовжувала підтримувати добрі зв'язки з Римом, християнство за

візантійською традицією зазнавало дедалі більше змін в обрядовості за латинським зразком. Відмінності між київським і московським православ'ям поглибилися в кінці XVI ст., коли Московська митрополія в 1589 р. була перетворена в патріархат і стала незалежною від Константинополя, тоді як Київська митрополія залишилася в канонічній залежності від Константинопольського патріархату.

Наступний важливий період в історії Київської митрополії розпочався в 1596 р., коли укладено Берестейську церковну унію, що започаткувала існування на українсько-білоруських землях нової Церкви – Унійної. Підписання унії автори вважають ключовим моментом в історії митрополії та єдино правильним кроком, який дав можливість зберегти церковні традиції, звичаї, обряди й самобутність української культури. Водночас вони констатують, що перехід частини київських ієрархів під юрисдикцію Риму, утворення нової Церкви ще більше ускладнило конфесійну ситуацію в митрополії. Спочатку кількість парафій Унійної церкви зростала досить повільно, духовенство та й парафіяни відмовлялися від переходу на унію. Місцева еліта також поділилася на прихильників і противників унії. Така конфронтація мала й своєрідні позитивні наслідки – розвиток богословської та полемічної літератури. Тим часом послаблення Речі Посполитої з одночасним посиленням Московської держави сприяло відновленню православної ієрархії, що, зі свого боку, загострило боротьбу двох церковних течій у середині Київської митрополії.

Позиції Унійної церкви зміцнилися у XVII ст. завдяки реформам, проведеним Петром Могилою та Йосифом Велямином Рутським. Однак до середини XVII ст. ситуація почала знову змінюватися, причиною чого стала визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького. На думку А. Гіля та І. Скочиліяса, у цей час на українсько-білоруських землях точилася справжня релігійна війна. Автори наголошують на тому, що події 1648–1654 рр. мали важкі наслідки для Київської митрополії. З одного боку, козаки, які позиціонували себе захисниками православної віри, жорстоко переслідували не лише уніатів, а й представників інших конфесій; з іншого – через військові дії в Східній Європі утруднилися зв'язки ієрархів Київської митрополії з Константинопольським патріархатом, натомість зросла залежність Київської митрополії від Московської церкви. Урешті-решт, у 1686 р. православні церкви Київської митрополії вийшли з-під юрисдикції Константинополя й перейшли під владу московських патріархів. Цю подію дослідники розглядають як початок процесу втрати церковної ідентичності західноруським православ'ям.

Подальшу свою увагу науковці зосередили на наслідках укладення Берестейської унії. На прикладі різних епархій митрополії (Перемишльської, Львівської, Холмської, Володимиро-Берестейської) вони відслідковують упорядкування церковно-адміністративної структури Унійної церкви, організацію парафіяльного життя, досліджують наповнення цих реально існуючих сутностей новими релігійними, моральними та культурно-ідеологічними смислами й акцентами.

Переломним моментом в історії унійної Київської митрополії історики вважають також Замойський синод 1720 р., який, на їхню думку, започаткував останній період в існуванні Унійної церкви, що тривав до 1795 р., до третього поділу Речі Посполитої. У шостому розділі А. Гіль та І. Скочиліяса розглядають й аналізують не лише рішення Замойського синоду та епархіальних соборів першої половини XVIII ст., спрямованих на впорядкування структури Церкви, а й низку політичних подій (Брацлавський конфлікт, Барська конфедерація, Гайдамаччина), які також мали визначальний вплив на релігійну ситуацію в регіоні. Вони детально висвітлили ставлення до цих подій вищого унійного духовенства та римської курії, шляхти й пересічних парафіян. Багато уваги історики також приділили діяльності унійних ієрархів цього періоду – Атанасія та Лева Шептицьких.

На переконання авторів, занепад Речі Посполитої ознаменував початок кінця Київської митрополії. Після 1795 р. вірні Унійної церкви опинилися в трьох державах і доля цієї Церкви склалася по-різному. В Австрійській імперії Унійна церква зберегла своє існування й стала виразником інтересів місцевих русинів, а в Російській імперії вона проіснувала лише чотири десятиліття, зазнаючи постійних утисків із боку влади та, урешті-решт, її спіткала доля Київської митрополії, коли в 1839 р. її ліквідовано.

Останній розділ книги містить короткий огляд спадщини Київської митрополії в новітній час, яка залишилася затребуваною й у XXI ст. Як наголошується в роботі, нині багато релігійних і національних спільнот знаходять свої корені в Київській митрополії, а легенда Києва – столиці Русі, «нового Єрусалиму» – серед них і далі жива.

Свою роботу А. Гіль та І. Скочилиас доповнили публікацією чотирьох документів мовою оригіналу: «Księga podatku stołowego eparchii łwowsko-halicko-kamienieckiej z lat 1680-1686», «Akta oraz przepisy soboru eparchii włodzimiersko-brzeskiej» від 1715 р., «Rejestr duchowieństwa oficjalatu (kryłosu) brzeskiego eparchii włodzimiersko-brzeskiej» від 1729 р., «Reguły soboru metropolitarnej eparchii kijowskiej», який відбувся в жовтні 1792 р. Також науковці уклали об'ємну бібліографію з теми дослідження, географічний та іменний покажчики, подали перелік ілюстрацій і карт. До книги додано її електронний варіант разом із багатим ілюстративним матеріалом з історії Київської метрополії та записом церковних піснеспівів у виконанні колективу «Кайрос».

Отже, сучасна історіографія збагатилась унікальними дослідженнями із церковної історії. Завдяки йому унійна проблематика стала однією з важливих тем міжнародного наукового дискурсу. Очевидно, що книга буде цікавою не лише фахівцям, а й звичайним читачам – чи то вірним Греко-католицької церкви, чи то представникам інших конфесій. Тому висловлюємо надію, що незабаром вона з'явиться в українському перекладі.

УДК 94(477.82)«15»(049.32)

Оксана Штанько

Українське повсякдення в документах

(рецензія на книгу «Українське повсякдення ранньомодерної доби : зб. док. – Вип. 1 : Волинь XVI ст. / НДІ українознавства МОН України)»*

Збірник документів стосовно українського повсякдення XVI ст. у волинському вимірі своєю появою завдячує колективу дослідників-упорядників у складі Владислава Безпалька, Миколи Висотіна, Мар'яни Кучерук та Юлії Чубик під керівництвом знаної й авторитетної дослідниці волинського ранньомодерну Ірини Ворончук. Означена книга, поза сумнівом, – украї необхідний інтелектуальний продукт сьогодення. Актові матеріали, що увійшли до збірки, підібрані й скрупульозно опрацьовані київськими палеографами в ключі одного з предметних полів-ареалів історичної (культурної) антропології – історії повсякдення. Виплекана свого часу представниками третього покоління французької спільноти «Анналів» (з-поміж них чи не найвиразніше – Фернаном Броделем, Жаком Ле Гофом, Емануелем Ле Руа Лядюрі та Марком Феро) «історія з людьми», «історія маленької людини», її побут, манери поведінки та спілкування, система морально-етичних цінностей, дозвілля та розваги, одяг на рівні пересічних і не зовсім мешканців «земли Волинское» яскраво й насичено промовляють до читача староукраїнською мовою актової документації луцьких, володимирських і крем'янецьких гродських і земських судів-урядів XVI ст. на сторінках рецензованого видання.

Висвітлення певних зауваг стосовно елементів повсякдення волинських мешканців раннього Нового часу – шляхтичів у суголосі їхньої ієрархії, міщан та селян траплялося й дещо раніше. Так, місця поховань волинських князів означеного періоду висвітлила Наталя Яковенко [12]. Її учениця, Наталя Білоус, опублікувала низку заповітів луцьких міщан із розлогим інформативним коментарем [4]. Тексти «*актів останньої волі*» «*подъданнихъ его королевское м̄лти меѣланъ луцкихъ*» ситуативно вказують на облаштування міщанських домівок, предмети одягу, їхнє передання в спадок чи віддання як об'єктів застави тощо [4, с. 196–202]. Своєрідним продовженням означеної розвідки урбаністики стало дослідження місць поховань волинських міщан XVII ст. [5]. Хвороби й лікувальні практики на Волині за ранньомодерної доби висвітлила Ірина Ворончук [9]. Широкий обсяг проблем волинського повсякдення поданий авторкою в ґрунтовній монографії стосовно населення означеного регіону в демографічному, родинному та домогосподарському зрізах [7; 8]. Аргументоване дослід-

© Штанько О., 2015

* Українське повсякдення ранньомодерної доби : зб. док. – Вип. 1 : Волинь XVI ст. / НДІ українознавства МОН України, ЦДІА України, м. Київ, ГО «Центр досліджень та відродження Волині». – К. : «Фенікс», 2014. – 776 с., ілюстр. – (Серія документальних джерел).

ження епідемій на волинських теренах належить Миколі Висотіну [6]. Історичну конфліктологію в середовищі волинської шляхти представлено в науковому доробку Наталі Старченко [10; 11].

Безумовною ж родзинкою рецензованого видання є унікальна можливість, надана читачеві, самостійно осягати перипетії волинського щодення крізь призму автентичних документів. Публікації трьохсот двадцяти інформативних актів передуює розлога вступна стаття Ірини Ворончук, у якій проаналізовано шлях виокремлення історії повсякденності в самостійну субдисципліну (с. 6–11), показано поступ у дослідженні українського повсякдення, наголошено на тих питаннях, які вже достатньо добре вивчені, та тих, що досі чекають на свого дослідника (с. 11–13). Указавши на безпосереднє джерело до студій повсякденності шляхетського, міщанського й селянського волинських соціумів – актових книг гродських і земських судів, – дослідниця висвітлила особливості функціонування тогочасної судової системи, завдяки продуктивній діяльності якої, власне, і накопичився автентичний документальний масив, опрацьований колективом упорядників й предметно вміщений у збірці. Перелік документів, що передуює їх публікації, значно полегшує та уможливорює пошук конкретизованої інформації стосовно соціальної страти (шляхтич / міщанин / селянин), географії написання документа (Луцьк / Володимир / Крем'янець чи інші населені пункти трьох волинських повітів), визначеної проблеми (хвороби й епідемії / батьки та діти / шлюб і подружжя зрада / матеріальні й духовні цінності та ін.).

Науковою цінністю рецензованої книги є тексти документів, подані в хронологічній послідовності від 2 січня 1560 р. до 18 липня 1600 р. Уміщені в збірці акти, виявлені в 160-ти актових книгах, зосереджених в архівосховищі Центрального державного історичного архіву України в м. Києві у ф. 21 (Кременецький гродський суд), ф. 22 (Кременецький земський суд), ф. 25 (Луцький гродський суд), ф. 26 (Луцький земський суд), ф. 27 (Володимирський земський суд) та ф. 28 (Володимирський гродський суд), опрацьовані колективом упорядників, відтворені на основі едиційних засад і принципів згідно з методичними рекомендаціями стосовно сучасної передачі текстів, писаних чотири з половиною століття тому староукраїнською мовою. Скуппульозно-уважне опрацювання кожного з документів засвідчене підрядковими коментарями – поясненнями тих актів, що містять різночитання чи орфографічні помилки.

Обсяг проблем у контексті повсякденних практик загальноволинського (шляхетсько-міщансько-селянського) соціуму XVI ст., які вдається простежити, читаючи автентичні джерела, надзвичайно широкий. Мовою ранньомодерного документа свої невдоволення, проблеми та щоденні клопоти – побиття, пограбування, несплату належного боргу, тестаменти-духівниці, призначення опікунів для неповнолітніх дітей, втрати майна в часі татарських нападів чи шляхтича-сусіда, підпал маєтків, інвентарі дворів шляхетських маєтків, часто – у витончених і цінних деталях у своїх зверненнях до судових інстанцій озвучували як найбільші власники земельних латифундій – представники князівських родів Острозьких, Збаразьких, Масальських, Четвертенських (Четвертинських), Пронських (наприклад документи №№ 12, 43, 58, 88, 89 та ін.), репрезентанти панських родів Боговигинів, Семашків, Сло-Малинських, Гулевичів, Словицьких, Загоровських, Кирдеїв (Кердеїв) Мильських (документи №№ 23, 59, 62, 66, 75, 109, 200 й ін.), заможна й середньозаможна шляхта в уособленні яскравих, а інколи суперечливих постатей із родів Козинських, Бокіїв-Печихвостських, Хом'яків-Смордовських (документи №№ 82, 136, 187, 235, 256 та ін.), так і малоземельна й безземельна шляхта, що часто виконувала службеницькі функції при багатих шляхтянських родинах (документи №№ 119, 122, 123, 191).

Низка документів запропонованого читачеві видання стосується реалій селянського життя волинських теренів XVI ст. Упорядникам удалося виокремити й залучити до збірника промовисті акти, що свідчать про неоднорідність посполитого люду, поглиблення процесу сільської диференціації після реформи 1577 р., боротьбу шляхти за «робочі руки» селян, вирощувані в тому часі городні культури, домашню птицю та худобу (документи №№ 44–48, 98, 99, 128, 210, 264 й ін.), нищівні наслідки татарських набігів на волинські села (документи №№ 85, 92 та ін.) так само постають перед нами в контексті зізнань, скарг і протестів, унесених до судових актів інстанцій відповідних повітів.

Урешті, третьою, умовною категорією актів збірки є документальні матеріали, що своїм змістом охоплюють проблематику міського повсякдення Волині за ранньомодерної доби. Так, наприклад, конфлікти в містах поміж представниками різних етнічних спільнот (лише в Луцьку поруч із руси-

нами-українцями мешкали поляки, євреї, караїми й вірмени [1, арк. 11–11 зв., 18–18 зв., 20–20 зв., 39–40; 2, арк. 19 зв., 91–92 зв.]), і всередині спорідненого в етнічному сенсі міщанського та міщансько-шляхетського соціумів, серед причин яких, як видно, були грошові борги й речові цінності, використовувані як застава (№ 49, 228, 229, 230), образа гідності та честі, захоплення будинків і маєтностей тощо, попри офіційну сферу непорозуміння, виокремлює низку важливих нюансів міського життєвого простору – елементів облаштування житла, грошово-речового еквіваленту заможності, тенденцій тогочасної моди, харчових можливостей і преференцій тощо. Так, наприклад, скарга луцької міщанки Орини Щасної, подана до гродського уряду Луцька 22 лютого 1587 р. (документ № 188), про пограбування й привласнення її дому крем'янецьким земським суддею Антонієм Єловицьким проливає світло на «міщанські статки» та засоби «сховку» тих багатств. Перераховуючи особисті речі, луцька міщанка наголошувала, що зберігалися вони в «скрини великої» [3, с. 419]. Асортимент хатнього начиння скривдженої міщанки захоплює своїм різноманіттям: тут одяг (шуба із хутра лисиці, тканини, верхній жіночий одяг, срібний пояс, що слугував своєрідним гаманцем для грошей – «поесь сребраньи, в которомь было чтыри грывны сребра», жіноча оксамитова шапка, тканка – пов'язка-обруч), атрибути побутового начиння (червоний килим, ткацькі сувої, тканини й рушники, перина, подушки); посуд (олов'яні миски, полумиски й тарілки, сільниця, приставка – різновид столового посуду, коновки та кварта – відповідники сучасних склянок і кухлів); елементи обладунків та зброї; спеції (перець і ладан). Та сама скарга свідчить про господарські споруди на території міського двору – комори, пивниці та пекарні [3, с. 420–421].

Крізь призму актової документації XVI ст. зрозумілішим і ближчим стає повсякдення магдебурзьких міст у контексті функціонування й діяльності магістратів – органів міського самоврядування, корпоративної чи осібної діяльності урядників, боротьби за владні повноваження. Важливо, що першопочатково стрункий та одноманітний формуляр статичного з точки зору серйозності й суворості щодо оформлення судовий / урядовий документ часто перетворювався на безцінне джерело не стільки політичної (історії влади), скільки соціальної історії в багатоманітності її елементів та проявів. Так, наприклад, боротьба за луцьке вйтівство між Василем Жоравницьким і Матвієм Малинським узимку 1581 р. та свідчення лентвійта, бурмистра й райців промовисто ілюструють людську безпорадність міських урядників та поспільства на тлі боротьби шляхтичів за прибутковий і впливовий вйтівський уряд: «Мы, деи, тепер, іако блудные овцы без пастуха, не ведаем, хто ъ нас тепер воитом» (документ № 132) [3, с. 340].

Тексти публікованих документів подані упорядниками в супроводі яскравої низки ілюстрацій-вставок до книги – особистих печаток представників волинської шляхти, зображеннями із маргінесів актових книг (міщанка-єврейка, єврей-орендар, возний), кольоровими репродукціями портретів державців (Зигмунда I Старого, його дружини Бони С'форци, їхнього сина Зигмунда II Августа, Зигмунда III Вази, Стефана Баторія), видатних постатей того часу (князів Костянтина Івановича, Януша Васильовича та Олександра Васильовича з роду Острозьких), елементів побуту XVI ст. (вази, склянки, пічних кахлів, кухлів, кружок, тарілок, каблучок та сигнетів, монет, що перебували в обігу на Волині за ранньомодерної доби), сучасний і давній вигляд волинських міст – Луцька й Крем'янця та ін.

Рецензоване видання засвідчило можливість і необхідність науково-творчої співпраці дослідників-палеографів, яким під силу відчитати актові записи XVI ст., та художників, котра займаються реконструкцією одягу різних епох. Яскравим підтвердженням цьому став тандем істориків-упорядників збірки з талановитими митцями-реконструкторами – уродженцем Одеси Сергієм Шаменковим та його колегою, киянином Святославом Січинським. Реконструйоване на основі найперше документальних, а разом із ними – археологічних та зображальних джерел історичне вбрання знайшло своє безпосереднє відображення в книзі. Вдячний читач тут знайде репродукції зовнішнього вигляду пересічних і заможних селян, матиме змогу побачити, як виглядали й у що одягалися представники тогочасного шляхетського соціуму в різноманітті різних елементів одягання за тодішніми вподобаннями й модними тенденціями. Зразки одягу, відтворені за реконструкцією художників та вміщені у виданні, значною мірою наблизили читача до розуміння ціннісно-ментальної вартості вбрання крізь призму життєвих стратегій його власників – мешканців волинських теренів у ранньому Новому часі.

Урешті, збірник логічно доповнений науково-довідковим апаратом, у якому подано слова, що в мовно-письмовому відтворенні актових книг подавались у скороченому вигляді й під титлами,

умовні скорочення, застосовувані упорядниками, предметно-тематичним словником матеріальних реалій повсякдення, переліком назв і дат релігійних свят, іменним та географічним покажчиками, які, зі свого боку, надають книзі ще більшої цінності й значно полегшують роботу з опублікованими в ній актовими матеріалами.

Отже, вихід у світ збірки документів з історії українського повсякдення XVI ст., що започаткував «Серію документальних джерел» у його волинському втіленні, став суттєвим надбанням сучасної української історичної науки. Попри недавній час появи видання на інтелектуальному полі, книга вже викликала підвищений інтерес як у наукових колах, так і в середовищі волинських краєзнавців. Завдяки наполегливій праці порівняно невеликої корпорації істориків українського ранньомодерну, еліта й «маленькі люди» Волині стали значно ближчими для тих, хто живе на їхній малій Батьківщині чотирма століттями пізніше.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 23 : Луцький городовий магістрат, оп. 1, спр. 1, 183 арк.
2. ЦДІАК України, ф. 25 : Луцький градський суд, оп. 1, спр. 8, 509 арк.
3. Українське повсякдення ранньомодерної доби : зб. док. Вип. 1 : Волинь XVI ст. / НДІ українознавства МОН України, ЦДІА України, м. Київ, ГО «Центр досліджень та відродження Волині». – К. : «Фенікс», 2014. – 776 с., ілюстр. – (Серія документальних джерел).
4. Білоус Н. Заповіти луцьких міщан кінця XVI – першої половини XVII ст. / Наталія Білоус // Старий Луцьк : наук.-інформ. зб. – Луцьк : ВМА «Терен», 2011. – Вип. VII. – С. 191–204.
5. Білоус Н. «Тіло моє грішне, з землі взяте, має бути поховане за звичаєм християнським»: поховання волинських міщан у XVII столітті / Наталія Білоус // *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. – К. : Laurus, 2012. – С. 296–308.
6. Висотін М. Епідемії як чинник втрат мирного населення Волині в період 1648–1657 рр. / М. Висотін // Старий Луцьк : наук.-інформ. зб. – Луцьк : ВМА «Терен», 2011. – Вип. VII. – С. 204–217.
7. Ворончук І. До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. / І. Ворончук // Старий Луцьк : наук.-інформ. зб. – Луцьк : ВМА «Терен», 2011. – Вип. VII. – С. 128–146.
8. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники / Ірина Ворончук. – К. : Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. – 712 с.
9. Ворончук І. Про хвороби та лікувальні практики за ранньомодерної доби на Волині / Ірина Ворончук // Старий Луцьк : наук.-інформ. зб. – Вип. X : матеріали X ювілейної наук. конф. «Любартівські читання», м. Луцьк, 22–23 трав. 2014 р. – Луцьк : ФОП Сікачова В. А., 2014. – С. 165–178.
10. Старченко Н. «Одповіді» і «похвалки» між правовими приписами та повсякденними практиками (на прикладі Волині кінця XVI – першої половини XVII ст.) / Наталя Старченко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 15 : CONFRATERNITAS : ювіл. зб. на пошану Ярослава Ісаєвича / [відп. ред. М. Крикун]. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006–2007. – С. 298–306.
11. Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття) / Наталя Старченко. – К. : Laurus, 2014. – 510 с.
12. Яковенко Н. «Погреб тілу моему вибираю с предки моєми»: місця поховань волинських князів у XV – середині XVII ст. / Наталя Яковенко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 20 : ACTES TESTANTIBUS : ювіл. зб. на пошану Леонтія Войтовича / [відп. ред. М. Литвин]. – Львів : Ін-т українознав. НАН України, 2011. – С. 784–808.

**Новий час в історії західної цивілізації
(рецензія на книгу «Історія країн Західної Європи та Північної Америки
Нового часу (кінець XV – початок XIX ст.)»***

У структурі навчальних дисциплін вищої школи зі всесвітньої історії чільне місце посідає «Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу», вивчення якої сприяє формуванню цілісного уявлення про західну цивілізацію та її місця у світовому розвитку. Новою історією традиційно називають період усесвітньої історії, котрий настає за Середньовіччям і хронологічно охоплює прикінєць XV–початок XX ст. Історики, досліджуючи порівняльну історію цивілізацій, зазначають, що в Європі після 1500 р. здійснилося чудо, яке проявилось у її здатності сформувати новий спосіб виробництва – капіталізм, а країни, котрі подарували їй порох, і тим самим вогнепальну зброю, технологію виготовлення шовку, паперу й багато чого іншого, цього зробити не змогли. Новий час суттєво відрізнявся від попередніх століть утвердженням ефективнішого способу виробництва, зміною світоглядних парадигм, значним розширенням масштабу та інтенсивності людських комунікацій і суспільних процесів, визнанням пріоритету особистості, її свобод, прав, особливо власності та підприємництва.

Навчальний посібник, запропонований авторським колективом кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка, є однією з перших у вітчизняній історичній науці спроб комплексного аналізу процесу зародження та становлення євроатлантичної цивілізації, принаймні обрані хронологічні межі дослідження, кінець XV–початок XIX ст., дають можливість говорити саме про її зародження й становлення. Як указують автори посібника, його тематична побудова підпорядкована поєднанню двох складників: з одного боку, показати взаємини народів і держав на тлі поширення провідних цивілізаційних ідей, а з іншого – надати студентам важливу інформацію про основні події з історії країн Заходу. Посібник рекомендований для студентів історичних та інших гуманітарних спеціальностей університетів. Багато пізнавальної інформації знайдуть для себе також ті, хто цікавиться історичним минулим.

І все ж таки це насамперед навчальний посібник, у якому дотримані основні вимоги до такого виду видань. Виправданим і логічно вмотивованим видається внутрішній хронологічний поділ на три частини, які охоплюють період від кінця XV – до початку XIX ст. Автори пов'язують настання Нового часу з глибокими світоглядними змінами, винайденням книгодрукування, формуванням капіталістичного господарства, творенням національних держав, Великими географічними відкриттями, які «зруйнували старі горизонти, що обмежували середньовічну Європу й виявились однією з найважливіших передумов європейської експансії, котра завершилася домінуванням Старого континенту в Новий час». Посібник завершується подіями початку XIX ст. Віденським конгресом, який оновив політичну мапу Європи, та характеристикою перших років існування США, що заклали фундамент розвитку американської нації. Частини складаються з розділів, кожен із яких містить запитання та завдання для самоконтролю. Посилити сприйняття історичних явищ дають змогу виокремлені цитати з творів художньої та публіцистичної літератури, наукових праць, статистичний матеріал. Завершують текстову частину хронологія основних подій, укладених з урахуванням видань, доступних студентам в бібліотеках та інтернет-мережі, що задовольняє потребу в самостійному опрацюванні ключових положень навчальної програми.

Перша й друга частини посібника тематично структуровані так, що першочергово зауважено на зміни у світоглядних орієнтаціях соціуму, відтак досить детально характеризуються Відродження, Гуманізм, Просвітництво, визначаються їхні головні риси та регіональні особливості й місце у творенні нових засад євроатлантичної цивілізації.

Окремий розділ присвячено релігійному життю Європи. У ньому проаналізовано причини виникнення Реформації, виокремлено різновиди протестантизму. Детально описано також Контре-

© Хлібовська Г., 2015

* Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу (кінець XV – початок XIX ст.) : навч. посіб. / З. А. Баран, С. П. Качараба, Р. Б. Сіромський, Б. П. Чума ; за ред. З. А. Баран. – К. : Знання, 2015. – 533 с.).

формацію, хоча автори надають перевагу словосполученню «Католицька реформа», яке використовується сучасними католицькими істориками, аби наголосити: відповідь католиків – це не проста реакція на виступ протестантів. Звертається також увага на роль Тридентського собору в оновленні католицької церкви.

Досить змістовним та інформаційно насиченим є розділ «Великі географічні відкриття», у якому розкрито передумови відкриттів Нового Світу, описано португальські дослідження західного узбережжя Африки та відкриття морського шляху до Індії, заморські експедиції іспанських королів і першу навколосвітню подорож, узагальнено наслідки географічних відкриттів. Порівняно менше уваги звернено на стосунки європейців із доколумбовими цивілізаціями Америки.

Окремо розглянуто проблему європейської колонізації Північної Америки, зокрема англійської й французької. Автори посібника характеризують господарство, соціальний склад колоністів, політичну організацію колоній, відносини між колоніальною адміністрацією та населенням, звичаєве право й перші збірники кодифікованого права. Указано зокрема, що найбільші території в цьому регіоні захопила Англія, усі колонії якої, за винятком Джорджії, від початку виникли як проекти торгових компаній або власність лордів, котрі отримували грамоти від короля. На відміну від іспанців, англійці поселялися вздовж Атлантичного узбережжя, де корінного населення було порівняно небагато. Висновкові міркування ґрунтуються на переконанні, що від часу освоєння до середини XVIII ст. у колоніях сформувався єдиний господарський механізм, розпочався процес формування американської нації, на який впливали просвітницькі ідеї, спостерігалось зростання політичної активності колоністів унаслідок усвідомлення ними власних прав та інтересів, що в підсумку вилилось у війну з метрополією.

Характеризуючи колонізаторську політику Франції, автори зазначають, що французи просува-лися вглиб континенту й це спричинило їхнє зіткнення з аборигенами. Слушним та аргументованим видається твердження, що індіанське питання загострило стосунки між європейськими країнами, насамперед Англією, Францією, Голландією, які вступали в ситуативні союзи з індіанськими племенами задля досягнення своїх цілей, часто провокуючи конфлікти між самими племенами. Автори наголошують, що, на відміну від європейської колонізації, яка відбувалась у формі завоювання, індіанці не освоювали такі території: вони забезпечували собі місце в природі, дотримуючись гармонії.

У руслі сучасної історіографічної традиції розглядається формування нового капіталістичного господарства, позитивну динаміку розвитку якого зумовлювали передовсім розвиток техніки та інтенсивне використання енергії води й вітру. Постулюючи тезу про Європу як «аграрний континент», автори детально розглядають стан сільського господарства, визначають аграрну спеціалізацію окремих регіонів, досліджують еволюцію форм власності, характеризують сутність аграрних революцій, котрі трактуються як перехід від екстенсивних до інтенсивних методів сільськогосподарських практик. Достатньо уваги приділено характеристиці міської економіки, яка поєднувала цехову організацію, промисли, мануфактури. Розглядаються регіональні різновиди галузей міського господарства. Оцінюючи промислову революцію, котра в 60–80-х рр. XVIII ст. розпочалась у Великій Британії як новий етап у розвитку виробництва, автори виокремлюють її передумови, описують найважливіші винаходи, з'ясовують соціальні зміни, спричинені нею. Відзначається також роль торгівлі, яка й надалі залишалася джерелом процвітання держав та збагачення окремих верств суспільства. Використаний статистичний матеріал дає змогу простежити динаміку зростання торговельних операцій між європейськими країнами, із колоніями та державами Сходу.

Умотивованим, з огляду на цілісне сприйняття західної цивілізації, є розгляд соціальної структури європейського суспільства, демографічних процесів. Органічно доповнюють характеристику Нового часу розділи, у яких досліджено повсякдення та ментальні стереотипи соціуму.

Продуктивними видаються країнознавчі нариси, у яких з'ясовано вияви загальних закономірностей. Виправданою, на наш погляд, є черговість розміщення історії країн Західної Європи, визначальним критерієм якої автори вважають їхню значущість у певний відтинок часу: у XVI ст. такою була Іспанія, відтак її історія очолює список держав у першій частині. Відповідно, у другій частині посібника першими показано країнознавчі нариси Франції й Англії, які відігравали провідне місце в Європі з другої половини XVII ст.

Прикінцевими в першій і другій частинах є розділи, у яких висвітлено проблеми розвитку культури. Їхня структура є логічно вмотивованою та передбачає ознайомлення зі станом освіти й

науки, досягненнями в літературі, музиці, живописі, архітектурі та скульптурі. Можливо, варто було б унаочнити деякі культурні набутки.

Частина третя посібника характеризує країни Західної Європи й США на рубежі XVIII–XIX ст. Автори прагнуть показати динаміку цього досить напруженого періоду, який означено війною північноамериканських колоній Великої Британії за незалежність та утворенням США, революцією патріотів у Нідерландах, Брабантською революцією в Бельгії, руйнацією Старого порядку у Франції в результаті французької революції, наполеонівськими війнами. Назагал ці процеси, як зазначається в посібнику, започаткували новий етап у розвитку Євроатлантичного регіону.

Окремий розділ присвячено Віденському конгресу, який, за твердженням авторів, став найбагатішим дипломатичним форумом з усіх відомих на ту пору й водночас – конгресом п'яти держав: Великої Британії, Росії, Австрії, Пруссії, через суперечності між якими до творення нового європейського та світового устрою долучилася й Франція. Проаналізовано, зокрема, перебіг засідань конгресу, плани країн-переможниць, причини формування ситуативних союзів, ухвалені рішення, які радикально оновили політичну карту Європи. Виокремлено базові принципи творення нового порядку: установлення сталого балансу сил та інтересів – європейської рівноваги, яка б забезпечила в майбутньому континент від руйнівних конфліктів, аналогічних наполеонівським війнам й устabilьнювала міждержавні стосунки на засадах легітимізму, що передбачали відновлення влади монархів, детронізованих під час воєн із Францією та забезпечувала умови, що унеможливили б відродження бонапартистської династії у Франції й рецидивів французької експансії. Поряд із цим держави-переможці прагнули задовольнити свої територіальні інтереси.

Історія США означеного періоду, демократичні засади, на яких зростала молода республіка, її Конституція, становлення американських політичних, економічних і культурних інституцій, внутрішня й зовнішня політика федералістів та демократичних республіканців є окремою проблемою дослідження. Органічно доповнюють тему влучні характеристики перших президентів США, відомих в американській історіографічній традиції як «батьки-засновники».

Як і дві попередні частини посібника, третя завершується розглядом культури, причому її характеристика розпочинається зі світоглядних основ культурного простору, оскільки культурні підвалини попередньої епохи, як слушно зауважують автори, були зруйновані французькою революцією. Відтак діалектика культурного процесу передбачала зміну впродовж нетривалого часу декількох мистецьких стилів: від неокласицизму, еволюцію якого на початку XIX ст. завершив ампір до романтизму, естетична концепція якого проголосила можливість пізнання світу завдяки художньому спогляданню та натхненню. Водночас запропонований авторами посібника підхід дає можливість зорієнтувати читача в основних напрямках розвитку освіти, науки, літератури, живопису, архітектури, музики.

Щодо деяких зауваг, то нам видається, що логічним доповненням до поданого матеріалу могли б стати історичні мапи; не зайвим було б укладення глосарію наприкінці підручника, хоча автори дають визначення окремих понять у тексті; не завадили б також географічний та іменний покажчики. У передмові все ж таки варто було б детальніше охарактеризувати Новий час як епоху, ознайомити читачів зі змістом поняття «Новий час», чіткіше визначити його хронологічні межі й подати сучасні історіографічні тлумачення найбільш дискусійних проблем епохи. Хотілося також побажати авторам надалі опрацювати XIX ст. в історії західної цивілізації.

Насамкінець слід відзначити, що поданий фактичний матеріал, його наукова інтерпретація дають змогу сформулювати уявлення про поширення й взаємодію культурних та суспільних ідей, викликані ними перетворення в організації західноєвропейської спільноти, вплив міжнародних подій на долю держав і народів. Відтак запропонований посібник слугуватиме хорошим підґрунтям для студентів та всіх зацікавлених у вивченні історії західної цивілізації в Новий час.

Степан Качараба

**Волинь у культурному просторі міжвоєнної Польщі
(рецензія на книгу Ю. В. Крамара «Західна Волинь 1921–1939 рр.:
національно-культурне та релігійне життя»)***

Інтерес до проблематики міжнаціональних стосунків на західноукраїнських землях у 1920–1930-х рр. до сьогодні залишається незмінним із боку як українських, так і зарубіжних учених. Предметом особливої уваги дослідників є національна політика польських урядів щодо українського населення, яке виразно домінувало в окремих східних воєводствах Польщі, зокрема Волинському. Водночас є підстави очікувати узагальненого погляду на зміст і методи національної політики польських урядів та їх переломлення в житті й відносинах населення різних національностей. У вітчизняній історіографії досі відсутні спеціальні дослідження, які б комплексно висвітлювали проблеми національно-культурного та релігійного життя євреїв, поляків, німців, чехів, росіян, котрі проживали на території Волинського воєводства в 1920–1930-х рр. Тому актуальним вважаємо вихід монографії «Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя» викладача історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Ю. В. Крамара. Свої багаторічні студії автор узагальнив у роботі, яка творить образ стану і трансформації міжнаціональних стосунків у волинських землях під владою Польщі в міжвоєнне двадцятиліття.

Актуальність та наукова новизна рецензованої монографії очевидні, адже її автор запровадив до наукового обігу численні архівні документи, що зберігаються в архівосховищах України й Польщі, проаналізував великий масив документальних матеріалів з опублікованих джерел. Спектр цих документів надзвичайно широкий. Це, насамперед, документи юридичного характеру (конституції Польської Республіки, законодавчі акти, що стосуються різних сфер суспільно-політичного, культурно-освітнього та релігійного життя національних меншин), документи центральних і місцевих органів влади (протоколи засідань Ради міністрів Польщі, постанови й розпорядження галузевих міністерств, депутатські запити, звіти воєводської адміністрації про суспільно-політичну ситуацію в краї, документальні матеріали політичних партій, громадських організацій та установ), публіцистично-полемічні видання й теоретичні праці партійних ідеологів провідних польських політичних сил, статистичні джерела. Цінність зібраних та узагальнених історичних джерел є значною, оскільки нові документи додають важливі риси до вже знаних подій і явищ.

На нашу думку, позитивної оцінки заслуговує концептуальна схема дослідження. Автору вдалося чітко окреслити проблему й намітити шляхи її розв'язання: охарактеризувати національну, соціальну та конфесійну структуру населення Волині на момент її входження до складу Польщі, проаналізувати підходи польських урядових кіл до вирішення національного питання, показати шляхи й механізми реалізації польської державної політики в культурно-освітній та міжконфесійній сферах на території Західної Волині у 20–30-х р. минулого століття. Тобто в підсумку маємо завершену проблему – від стану західноволинського суспільства, через окреслення ідеологічних і політичних підстав національної політики польських урядів до реалізації цієї політики в умовах змін внутрішньополітичної та міжнародної обстановки.

Реалізації задумів дослідника сприяє добре продумана, чітка структура роботи, яка не викликає застережень (складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на параграфи, висновків та списку використаних джерел). Така побудова монографії дала можливість автору розглянути широке коло проблем, які потребували детального історичного аналізу.

Автор монографії добре обізнаний із нагромадженим історіографічним матеріалом, теоретичними напрацюваннями сучасної історичної науки, вільно володіє документальним матеріалом, що вирізняється багатоманітністю й ідейною різнобарвністю. Це дає йому можливість робити пізнавальні наукові спостереження та добре аргументовані висновки як щодо окремих питань, які заторкнuto в монографії, так і щодо теми загалом. Рецензована монографія цікава передусім удаюю спробою

© Качараба С., 2015

* Крамар Ю. В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя : монографія / Юрій Вікторович Крамар. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – 404 с.

інтегрованого погляду на національну політику та її реалізацію в умовах співжиття багатонаціонального населення.

Досить цікавим й інформативно насиченим є перший розділ роботи, у якому автор на основі широкого кола джерел аналізує національну, соціальну та конфесійну структуру населення Волинського воєводства. Досліднику вдалося переконливо показати, що Західна Волинь належала до регіонів із дуже строкатим національним і релігійним складом населення, але переважанням українського. Це був багатонаціональний край, де перетиналися різні релігійні конфесії та культури, що вимагало від польських урядів вироблення особливих підходів до розв'язання проблеми міжнаціональних і міжконфесійних відносин.

Другий важливий висновок автора монографії – констатація факту, що в умовах, коли зберігаються певні елементи демократичного устрою, розробка та реалізація національної політики не є простою справою, оскільки доводиться узгоджувати й досягати компромісу різних впливових політичних таборів із відмінними ідеологічними настановами. Тому на різних часових відтинках національна політика правлячих політичних сил зазнавала суттєвих змін. Їх механізми, що включали відкриті й таємні перемовини в правлячому таборі, дуже опукло змальовані в монографії. У цьому ми бачимо особливу заслугу автора. Це дало йому змогу в другому розділі описати й оцінити ідеологічні засади та політичні методи проведення національної політики щодо українців (питання досить добре досліджене в сучасній історіографії, і в цьому плані цікавими є здебільшого нюанси її формування в політичних колах тогочасної Польщі), а також євреїв, чехів, німців і росіян.

Загальна тенденція змін у національній політиці польських урядів у міжвоєнний період характеризувалася зростанням нетолерантних моментів, що пов'язувалось із загостренням внутрішньо- й зовнішньополітичної обстановки Польщі. Певне місце в монографії (підрозділ 2.4.) відведено аналізу т. зв. «волинської регіональної політики», пов'язаної з діяльністю волинського воєводи Г. Юзевського. Хоча цей аспект теми достатньо докладно висвітлено в сучасній науковій літературі, але досі незнаними були факти місця й ролі інших національних меншин у політиці «волинського регіоналізму».

Важливим у дослідженні є третій розділ роботи, у якому науковець показує шляхи та механізми реалізації польської державної політики на Волині у сфері шкільництва. Ю. В. Крамар переконливо довів, що система шкільної освіти була важливим елементом національно-культурної політики польського уряду на східних землях. Школа розглядалась як один з інструментів асиміляційної політики влади щодо національних меншин.

Не менш цікавий аналіз дослідником модернізаційних процесів у польській системі освіти та її наслідків для шкільництва національних меншин. Автор слушно зауважує, що реформа 1932 р., яка передбачала переведення освітніх установ на триступеневу структуру, з одного боку, сприяла модернізації навчальних закладів, а з іншого – істотно обмежувала освітні ініціативи місцевих національних громад, ставила їх під пильний контроль держави (с. 260). У розділі читач знайде цікаві й важливі факти зі сфери освітньо-шкільного життя українців, євреїв, німців, чехів і росіян у зазначений період. Менше автор торкнувся проблеми польського шкільництва на Волині в міжвоєнну добу. У підрозділах 3.1 та 3.2 Крамар Ю. В. показує роль польської школи в реалізації державної політики на Волині. Проте, на нашу думку, доцільно було б окремим підрозділом проаналізувати діяльність польських освітніх установ (початкових, середніх, професійно-технічних) із розповсюдження польської культури на східних землях.

Окрім питань, пов'язаних з освітньою політикою Другої Польської Республіки у західно-волинських землях, у підрозділі 3.5 автор, спираючись на великий масив документальних джерел, знайомить читача з багатьма маловідомими та незнайомими фактами культурно-мистецького життя регіону в 1920–1930-х рр. Дослідник слушно зауважує, що попри обмеження, які чинила польська влада в розвитку культури національних меншин, упродовж міжвоєнної доби Волинь залишалася регіоном, де органічно поєднувалися, співіснували та збагачували одна одну культуру різних народів – українського, польського, єврейського, російського, чеського, німецького та ін. Цей висновок підтверджений Ю. В. Крамаром цікавими фактами зі сфери театрального, музичного, мистецького життя національних меншин.

Четвертий розділ монографії наповнений численним і новим матеріалом щодо реалізації етноконфесійної політики польських урядів на Волині в різні періоди міжвоєнного часу. Найбільше уваги автор приділяє становищу Православної церкви на західноволинських землях в 1920–1930-х рр.

Справедливо підкреслено, що концепція польської державної політики щодо Православної церкви була спрямована на те, щоб перетворити її на важливий чинник державної асиміляції Волині. Віросповідна єдність (поряд із мовною й культурною) мала стати одним із найдієвіших засобів національно-державної інтеграції «східних кресів». Заслуговує на увагу ґрунтовний виклад дослідником цікавих і важливих фактів зі сфери релігійно-конфесійного життя євреїв, німців, чехів, росіян.

На основі узагальнення матеріалів, викладених у монографії, Ю. В. Крамар логічно обґрунтував висновки дослідження. Вони є досить розлогі, добре аргументовані, відповідають суті зазначених у вступі проблем.

Вимогам історичної науки відповідає й методологічний підхід автора монографії до розгляду поставлених проблем. Він ґрунтується на використанні принципів об'єктивізму та історизму, методів ретроспекції, узагальнення й синтезу однотипних фактів. Ю. В. Крамар звертався також до методів конкретно-історичного аналізу.

Підсумовуючи, зазначимо, що монографія Ю. В. Крамара – серйозне наукове дослідження, яке проливає світло як на відомі, так і на маловідомі та незнані сторінки історії Волині в «екстремальний» час ХХ століття. Воно є цінним із погляду відновлення «справжньої» історії українських земель, особливостей історії окремих регіонів сучасної України, а, крім того, є затребуваним у плані вивчення позитивного й негативного досвіду здійснення національної політики в регіоні з багатонаціональним населенням.

УДК 94(438)«1914/1939»:323.281(=161.2)

Галина Панишко

**Українська політична еміграція в міжвоєнній Польщі
(рецензія на книгу Р. П. Давидюк «З поляками за Україну:
надніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті
міжвоєнної Волині»***

Сучасна вітчизняна історіографія новітньої історії України має вагомі здобутки, які втілились у застосуванні нових концептуальних підходів щодо вивчення маловідомих проблем. Водночас і надалі залишається чимало недостатньо досліджених, дискусійних питань, зокрема з історії міжвоєнного двадцятиліття. У цьому контексті цікавою видається робота «З поляками за Україну: Надніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині», підготовлена доцентом кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету Русланою Давидюк.

У 1924 р. в Харкові в офіційному державному видавництві з'явився памфлет отамана Юрка Тютюнника «З поляками проти України». Головною його метою була дискредитація української політичної еміграції та тогочасного керівництва Польщі. Подані Ю. Тютюнником негативні оцінки й характеристики середовища уенерівської еміграції на території Другої Речі Посполитої згодом неодноразово та некритично використовували в радянській історіографії. До сьогодні не існує узагальнюючих праць, у яких би комплексно розглядалась історія української політичної еміграції в міжвоєнний період, зокрема на Волині.

Певним чином цю дослідницьку лакуну заповнює книга Руслани Давидюк, де вона висвітлює життя й діяльність представників уенерівської політичної еміграції, котрі після поразки революції 1917–1921 рр. осіли на території Волинського воєводства, ставши активістами громадського життя краю.

Структурно робота складається з 12 нарисів, присвячених знаковим, але переважно маловідомим загалу постатям уенерівської еміграції. Для роботи характерні чіткість, логічність і проду-

© Панишко Г., 2015

* Давидюк Р. П. З поляками за Україну: надніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині : монограф. вид. / Руслана Петрівна Давидюк. – Рівне : ПП ДМ, 2014. – 174 с.

маність викладу матеріалу, хронологічно-проблемний підхід та конкретизація наведеними прикладами висловленої автором думки.

Дослідниця розглядає діяльність наддніпрянських емігрантів у громадському, політичному, культурному, освітньому, кооперативному, релігійному житті краю. Зі сторінок книги постає образ генерації українців, котрі в роки революції боролися за власну державу, а після її поразки намагалися зберегти вірність своїм ідеалам за допомогою польської влади. Серед них – адвокати, політики, військові, кооператори, артисти, журналісти, архітектори, посли до польського сейму й просвітяни.

Оригінальність роботи Руслани Давидюк полягає в спробі показати життя наддніпрянської еміграції на Волині в людському вимірі. Прослідковуючи долю її яскравих представників, автор звертає увагу на їхні особистісні риси, взаємини з місцевою громадою. Нариси передають подих епохи, віддзеркалюють життя окремих людей, із якого складається палітра історичного минулого українського народу.

Дослідниця прагнула донести до читачів цікаві історичні факти, пов'язані з поглядами та діяльністю на Волині представників уенерівської еміграції, зокрема редактора «Волинського слова» Олександра Ковалевського, керівників Волинського українського об'єднання Петра Певного й Сергія Тимошенка, очільника Українського волинського театру Миколи Певного, посла до польського сейму Степана Скрипника, колишніх військових Івана Литвиненка, Ананія Волинця, адвоката Миколи Багринівського, громадських активістів Сергія Бачинського, Парасковії Багринівської, Антона Стрижевського, а також місцевих уродженців, учасників української революції Лаврентія Серветника, Миколи Негребецького, Антона Кентржинського.

Із початком Другої світової війни уенерівська еміграція відчула всю жорстокість сталінського тоталітарного режиму, фактично припинивши своє існування як окрема організована спільнота. Після приходу на Західну Волинь радянської влади українська еміграція перестала існувати як суспільна група й політичний чинник: частину емігрантів репресовано радянськими каральними органами, інша врятувалася втечею на територію, контрольовану Німеччиною.

Зазначимо, що праця Руслани Давидюк написана на широкій історіографічній та архівній базі, зокрема автор послуговувалася документами Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Державного архіву Рівненської області, Державного архіву Волинської області, Галузевого державного архіву Служби безпеки України в Києві, Галузевого державного архіву Служби безпеки України в Рівному, Центрального державного історичного архіву у Львові, українською періодичною пресою міжвоєнного часу, збірниками опублікованих документів, численною монографічною літературою та науковими статтями сучасних вітчизняних і польських дослідників.

Важливо, що стиль викладу фактичного матеріалу в роботі доступний для сприйняття широким колом читачів. Водночас книга містить географічний та іменний покажчики, ілюстративний матеріал, які покликані стати в допомозі зацікавленому читачеві.

Рецензована праця є важливою для об'єктивного висвітлення складних історичних реалій нашого краю, згодиться для науково-дослідної роботи, може використовуватись у навчально-виховному процесі. Книга Руслани Давидюк, безумовно, матиме практичне значення, буде корисна учням, студентам, учителям, краєзнавцям і всім, кому не байдужа вітчизняна історія.